

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1991

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1991

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
LARS N. HENNINGSEN

Tryk: P.J.Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

<i>Kim Furdal: I Hugo Matthiessens spor</i>	side	5
<i>Henrik Becker-Christensen: Johannes Mejer og »Rechte Herr Weg«</i>	–	23
<i>Poul Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500</i>	–	35
<i>Bjørn Poulsen: Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen. Et herredsfogedregnskab fra Sønder Gos herred 1474-75</i>	–	73
<i>Merete Bergild og Jens Jensen: »Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651-1683</i>	–	87
<i>H. E. Sørensen: Gårdejer Jens Petersen Jensen fra Lovrup og Skoleforeningen</i>	–	107
<i>Lizette Albæk Nielsen: Soldaterpostkort fra Første Verdenskrig</i>	–	123
<i>Michael Klos: De dansksindede soldater og Verdenskrigen 1914-18</i>	–	149
<i>Pastor Helge Heinsens Flensborg-erindringer (ved Lars N. Henningsen)</i>	–	161
<i>Erik Jessen: Dansk spejderarbejde i Aabenraa 1919-34 – et led i genforeningsprocessen</i>	–	205
<i>Johannes Fink og Anna Schröder: Landsbyskolerapporter fra Skovhuse og Bevtoft 1938 og 1940</i>	–	245
<i>Johann Böge: »Fordwick« – en rekognoscering for en forbindelse Stockholm-Hamborg og retur</i>		267

Anmeldelser

<i>Inge Adriansen: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet (ved Ole Feldbæk)</i>	–	295
<i>Uwe Danker m.fl.: Demokratische Geschichte (ved Steen Ove Christensen)</i>	–	299
<i>Per Ethelberg: Hjemsted 2 – tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e. Kr. (ved Stine Wiell)</i>	–	299
<i>Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 (ved Johan Peter Noack)</i>	–	302
<i>Kurt Jürgensen: Die Briten in Schleswig-Holstein 1945-1949 (ved Johann Runge)</i>	–	304
<i>Bjørn Poulsen: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650 (ved Henrik Fangel)</i>	–	305

Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringsbilleder (ved <i>Eskild Bram</i>)	–	309
H. V. Gregersen: »Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR? (ved <i>Jens Villiam Jensen</i>)	–	310
Bognyt		
(Ved <i>H. V. Gregersen, Lars N. Henningsen, Hans H. Worsøe</i>)	–	315
Noter og nyt		
Nekrologer Arkiver og institutioner – Museer	–	319
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1990	–	351
Oversigt over årsskrifter og periodica 1990	–	384
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland	–	388
Tillæg til medlemsfortegnelsen	–	390
Historisk Samfund for Sønderjyllands amtsstyrelser		
<i>Prisopgave</i>	–	383
Forfatterliste	–	350

I Hugo Matthiessens spor

af *Kim Furdal*

Begrebet »Hærvejen« er velkendt, men i virkeligheden noget misvisende. Oprindeligt havde ordet en anden betydning end i dag. Den gamle hovedvej gennem Jylland var heller ikke én bestemt vej, men et bælte af varierende vejforløb.

Arkivar Kim Furdal fortæller her om de skiftende opfattelser af vejens forløb og funktion – og han påviser, hvordan fredningsbestrebelse har ændret sig i takt med udviklingen i befolkningens ferie- og fritidsvaner. Artiklen skal ses i sammenhæng med den følgende om »Rechte Herr Weg«.

Hærvejen er ikke uden appeal. Da jeg for et stykke tid siden forespurgte en københavnsk antikvarboghandler om bøger vedrørende Hærvejen sukkede han, og svarede »Ak ja, den Hærvej, den Hærvej!«. Det var tydeligvis ikke første gang, han havde fået denne bestilling. Hærvejen er aktuell og måske mere nu end nogen sinde. Den folkelige interesse er ikke uden grund.

For den naturinteresserede løber den igennem en række af Jyllands mest karakteristiske og skønneste områder lige fra Alheden ved Viborg over Det store Vandskel ved Gudenåen og Skjernåens udspring til det bakkede og frodige morænelandskab ved Haderslev. For den historisk og kulturhistorisk interesserede skærer Hærvejen sig igennem Danmarkshistorie og dansk kulturhistorie med sine punktvisse nedslag i landskabet som perler på en snor. Oldtidens gravhøje, middelalderens kirker og stuedriverkroer for blot at nævne nogle få. Der er dramatiske højdepunkter lige fra slaget på Grathe Hede i 1157, slaget ved Bov den 9. april 1848 og clearingmordet på Kaj Munk den 4. januar 1944. Ikke alt er vold og dramatik. Mens kong Svend flygtede fra Grathe hede, fortsatte dagliglivet for den jyske bonde. Hærvejen er på samme tid historien om studeopdræt og studehandelen i Danmark fra slutningen af middelalderen op til det 19. århundrede.

Den grønne bølge, danmarkshistorien og turismen

Hærvejen samler trådene for en voksende interesse for dansk historie og kulturhistorie med en stigende interesse for natur og miljø. Samtidig lægger danskerne i stigende grad deres ferie i Danmark. Turistkontorerne kunne i 1990 begejstret melde om rekordagtige besøgstal langs Hærvejen. »God sæson ved Hærvejen« forlyder det i Vejle Amts Folkeblad den 16. august 1990, hvor

indehaveren af Tøsby Kro kan berette om et langt bedre år end 1989, der heller ikke var noget dårligt år. Ganske typisk beretter kroejeren om et skift i danskernes turistvalg. Folk er blevet træt af charterrejser til syden, men ønsker aktiv ferie i Danmark med kulturelle ferietilbud.

Det er i tråd med denne udvikling, at der i 1974 blev nedsat en gruppe bestående af folk fra fredningsstyrelsen, Danmarks Naturfredningsforening, samt de berørte amter og museer med henblik på en koordineret planlægning for Hærvejen, »såvel ud fra kulturhistoriske som rekreative begrundelser«. Et af målene var bl.a. at skabe en sammenhængende vejføring for Hærvejen. Hærvejsgruppens arbejde mandede ud i to rapporter, der dels opsummerede den eksisterende viden om Hærvejen, dels vurderede Hærvejens og dens mange kulturmonumenters aktuelle tilstand. I sin vurdering af den eksisterende fredning af Hærvejen konkluderede udvalget, at »Der har kun i meget begrænset omfang været taget hensyn til de rekreative synspunkter, og den eksisterende hærvejturisme er stort set ladet i stikken«. ¹ For at råde bod på dette forhold anbefalede gruppen, at der blev foretaget en gennemgang og registrering af Hærvejens mange kulturhistoriske levn med henblik på etablering af et sammenhængende stisystem for den gående og cyklende trafik. Etablering af et grønt stianlæg ned langs Jyllands ryggrad skulle give brugeren en fornemmelse af, hvorledes det var at færdes i gamle dage. Registreringen skulle følges op af en mere omfattende fredning for at sikre de mange truede spor (specielt spor af hulveje og hjulspor) af vejen. Endelig skulle etablering af et stisystem følges op af faciliteter for hærvejturisterne. ²

I perioden fra 1975 til 1983 blev gruppens forslag fulgt op af Mads Lidegaards systematiske undersøgelse af Hærvejens mange kulturhistoriske spor. Resultatet af denne undersøgelse er publiceret i Lidegaards seks bøger om Hærvejen. ³ Mads Lidegaards rekognoscering blev økonomisk støttet af fredningsstyrelsen. På fredningsstyrelsens initiativ foretog Henrik Becker-Christensen i perioden fra 1979 til 1980 en undersøgelse af Hærvejen i Sønderjylland. Resultatet af dette arbejde er senere publiceret i bogen »Hærvejen i Sønderjylland«. ⁴ Sideløbende med dette arbejde har de implicerede institutioner foretaget særskilte undersøgelser. Viborg, Vejle, Sønderjylland, Århus og Ringkøbing amter har således udarbejdet analyser og stiplanforslag for Hærvejen, mens fredningsstyrelsen har foretaget registreringer af de kulturhistoriske spor, særligt af gamle vadesteder, broer og voldanlæg. ⁵ Resultaterne af dette arbejde blev i 1982 opsummeret i Hærvejsgruppens anden rapport, der primært er et koncentrat af Lidegaards resultater. ⁶ Ved et møde i september 1980 blev det besluttet, at fredningsstyrelsen i sine udtalelser om regionplanforslagene skulle henstille, at der ikke blev foretaget dispositioner, som var til hinder for en fremtidig etablering af et regionalt stinet ned langs Hærvejen. Endvidere skulle

Hærvejsstrøget sikres i den kommende fredningsplanlægning.⁷ Siden Hærvejsgruppens anden rapport er disse initiativer fulgt op i såvel den amtslige som den kommunale planlægning. Om Hærvejen i Vejle Amt hedder det således: »Hærvejen er udlagt som beskyttelsesområde for kulturhistoriske interesser og som rekreativ stirute med heraf følgende retningslinier ... Hærvejsstrøget er et vigtigt kulturspor i Vejle Amt og beskyttelsen og formidlingen heraf sker ved en række planlægningsinitiativer«. ⁸ Regionplanernes hensigt er senere fulgt op af en række initiativer. Således har amtskommunerne i fællesskab skabt en række gode afmærkede stiruter for cyklister ned langs Hærvejen. Samtidig har amterne udsendt tre cykelguider med de væsentligste historiske og kulturhistoriske oplysninger om Hærvejen samt en række praktiske oplysninger for cyklisterne.⁹ Dette arbejde vil i de kommende år blive fulgt op af tilsvarende stisystemer og guider for vandrere.¹⁰

Hugo Matthiessen og Hærvejen

1970erne og 1980erne har således været præget af et forskningsmæssigt boom efterfulgt af en række amtslige initiativer af fredningsmæssig og turistmæssig karakter. Til trods for den dybe folkelige fascination siden udgivelsen af Hugo Matthiessens bog om Hærvejen i 1930¹¹ er det sparsomt, hvad der er præsteret af forskning indtil midten af 1970erne. Størsteparten af den eksisterende forskning omhandler enkelte emner og områder, smårevisioner af den eksisterende forskning. En af forklaringerne på den sparsomme forskning, kan være den monumentale betydning, forskningsmæssigt og folkeligt, som bogen har haft op til i dag. Anders Linde-Laursen skriver i sin bog om Hugo Matthiessen, at han formåede at fremstille »punctum«. ¹² »Hærvejen« er et sådant punctum, men samtidig satte den et punktum for den videre forskning om Hærvejen. Inden for historikerlauget har de fleste med bogen Hærvejen betragtet emnet som udtømt, samtidig med at emnet i sig selv faldt uden for fagets traditionelle forskningsfelt. I den forbindelse er det karakteristisk for den forskningsmæssige situation, at Hugo Matthiessens billeder af Hærvejen fra 1926 til 1929 er den eneste systematiske fotoregistrering, som Nationalmuseets 2. afd. har foretaget. Siden 1930 er det kun blevet til enkelte billeder primært i forbindelse med restaureringsarbejder. Folkeligt blev «Hærvejen» Hugo Matthiessens mest solgte bog. Siden 1930 er bogen udkommet i 14 oplag, hvoraf det sidste oplag meget betegnende for den folkelige interesse netop er udkommet fornylig (1990). Hugo Matthiessens bog er fortsat, trods Mads Lidegaards grundige undersøgelser, *bogen* om Hærvejen.

Hærvejen, studevejen eller oksevejen

Hugo Matthiessen havde mange navne at vælge imellem, da han skulle navngive vejen. »Oksevejen« blev den kaldt syd for Kongeåen, mens man nord for åen brugte navne som »Studevejen«, »Kongevejen«, »gammel Viborgvej«, »Adelvej« og »Alvej«. ¹³ Bemærkelsesværdigt nævner han på intet tidspunkt »Hærvejen«, som stednavn for hele vejen endsige for dele af vejen mellem Viborg og Dannevirke, hvilket man kunne forvente i betragtning af bogens titel. Det er formentlig ikke uden grund. »Hærvejen« findes ikke brugt som stednavn, før Hugo Matthiessen anvendte det i 1930. Oprindeligt blev ordet i middelalderen anvendt som en betegnelse for en hovedlandevej. I Jyske Lov betegnes de større veje 'konings hærræ strathæ'. ¹⁴ I senmiddelalderen glider dette udtryk ud til fordel for bl.a. »alfarvej«. På tilsvarende vis anvendte man på samme tid »hærstræde« om en hovedgade eller hovedlandevej. ¹⁵ I nyere tid er Johannes Mejers kort fra 1649 det eneste sted, hvor ordet optræder. I hans kort over Haderslev østeramt, anvender han betegnelsen »Rechte herr weg« om vejstykket mellem Immervad og Vedsted. Ordet »herr weg« optræder imidlertid på flere vejstrækninger, bl.a. vejstrækningen mellem Tønder og Haderslev samt alfarvejen mellem Sorø og Ringsted, der bærer påskriften »heer-wegh«. ¹⁶ Tager man i betragtning, at Johannes Mejer talte tysk, hvilket i udstrakt grad præger navnene på hans kort, er der god grund til at formode, at ordet anvendes i den middelalderlige betydning som alfarvej. Denne antagelse bestyrkes, når man i Casper Danckwerths ledsagetekst til vejstykket mellem Immervad og Vedsted kan læse: »jammerwatt worselbsten die Heerstrasse nach Coldingen und dem Reich Dennemarck daüber gehet«. ¹⁷ Her anvendes altså ikke »herr weg«, men derimod »Heerstrasse«. At hævde som Hugo Matthiessen og Bjørn Svensson, at det skal oversættes til den »rette« eller »rigtige« hærvej giver derfor ingen mening. ¹⁸ Som det fremgår af kortudsnittet s. 25 deler vejen fra »æ vold« til Vojens sig i to vejføringer, en vestlig og en østlig. Jeg finder det derfor rigtigt, som Henrik Becker-Christensen nærmere argumenterer for i denne årbogs næste artikel, at betragte »Rechte herr weg« som den højre hovedlandevej i modsætning til den venstre fra Haderslev til Immervad. Stednavnet Hærvejen er med andre ord skabt af Hugo Matthiessen selv, og på baggrund af det svage kildemæssige belæg havde han måske gjort forskningen en tjeneste ved at opkalde vejen efter sin funktion enten »studevejen« eller »oksevejen«.

Vejen før og nu

»Der gaar en gammel Vej ned gennem Jylland. Den hører hjemme inde paa Halvøen, og som den færdes der, har den unægtelig selv ikke saa lidt af Befolkningens Sind i sig; thi sejt og vedholdende som en Jyde slider den sig taalmodigt mod Vejsende. Men dens Stædighed grænser til Stivsind, den slipper ikke sit Maal af Syne, hvor stærkt Forholdene end har forandret sig, og den lader sig ikke anfægte af, at man i vore Dage paa lange Stræk, hvor det har været fordelagtigt, har rettet dens krogede Krop ud efter en Snor og stoppet dens Indre med skærver og Grus.«¹⁹

Således starter Hugo Matthiessen på sin karakteristiske facon sin bog om Hærvejen. For Hugo Matthiessen var Hærvejen et fast defineret stykke vej, der under hans hænder fik sjæl og krop. Derfor kunne han trække en linie ned igennem Jylland, som han kaldte Hærvejen. I hans mere teoretiske overvejelser om fortidens veje var han imidlertid inde på en anden opfattelse af begrebet »vej«. Således skrev han få år før, at fortidens mennesker brugte ordet »vej« som sømændene i dag, nemlig til at betegne punkter man var vant til at passere for at drage fra et punkt til et andet.²⁰ Ruten mellem de to punkter kunne den rejsende selv vælge. I »Hærvejen« træder denne betragtning af ordet vej imidlertid tilbage for den nutidige opfattelse af ordet, som et bestemt defineret forløb mellem to punkter. Hugo Matthiessens arbejde bestod derfor i at skille spor fra den gamle Hærvej ud fra spor af andre vejsystemer. Det er et arbejde, som stadig volder problemer, når man som Matthiessen betragter Hærvejen som en vej i moderne forstand.

Peter Seeberg har i et efterskrift til den 3. udgave af bogen beskrevet en lille episode. Episoden foregik i Thorning, hvor Hugo Matthiessen havde aftalt at mødes med folk, der var uenige om Hærvejens forløb. Da Hugo Matthiessen mødte op, forlod den ene part stedet og lod den anden besnakke Hugo Matthiessen til fejl og misfortolkninger. Siden denne episode eksisterer der stadig to fortolkninger af Hærvejens forløb i Thorning. Opfattelsen af Hærvejen som et bestemt defineret stykke vej har været enerådende indtil begyndelsen af 70'erne, hvilket har præget debatterne om Hærvejens forløb. Indlægge-
ne har formet sig som korrektioner til Matthiessens resultater om Hærvejens rette forløb. Således har vejforløbet fra Jelling til Immervad været genstand for en livlig debat. Specielt er stykket mellem Kongeåen og Immervad karrig med spor. Hugo Matthiessen mente, at vejen fortsatte fra Bække over Læborg og Vejen til Skodborghus, hvor den passerede Kongeåen. Herfra fortsatte den over Jels, Oksenvad, Sommersted hede og videre ad Vojens til Øster Immervad. Matthiessen lagde i sin argumentation vægt på, at den store Farrisskov havde tvunget Hærvejen mod vest.²¹ Dette synspunkt er siden blevet fulgt af P.V.

Hugo Matthiessens berømte kort over Hærvejen. Gengivet efter Hugo Matthiessen (1930/81), s. 13.

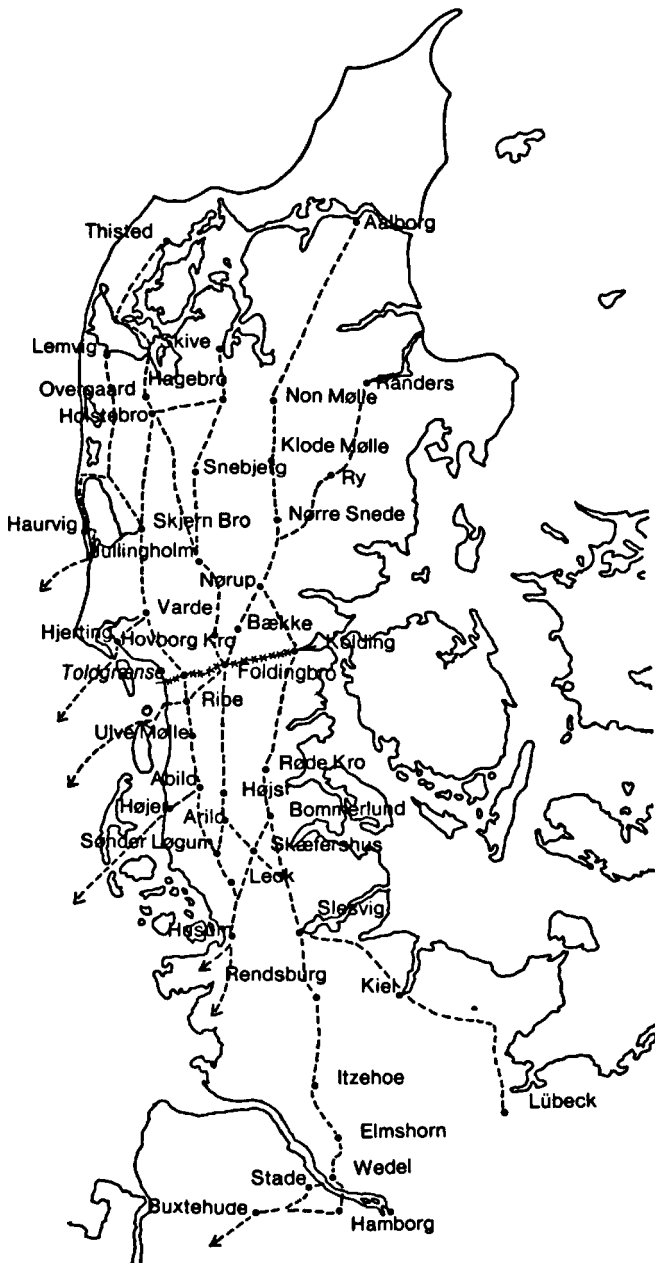
Glob, H.V. Gregersen og Mads Lidegaard, de sidste to med enkelte korrektioner.²²

I opposition til denne opfattelse har Bjørn Svensson hævdet, at Hærvejen ikke gik over Skodborghus, men i stedet fulgte to ruter, henholdsvis en mod vest over Foldingbro til Ribe og en mod øst til Kolding.²³ Mads Lidegaard har endvidere ment at kunne spore en østlig gren fra Egtved over Kongeåen ved Vamdrup videre til Vojens.²⁴ Fælles for de mange opfattelser af Hærvejens forløb har været en stærk fokusering på de forskellige vejstykkers alder. Kildematerialet levner kun få og usikre muligheder for en egentlig datering af de enkelte vejstykkers alder. Hovedproblemet er, at de mange spor i landskabet ikke i sig selv giver oplysninger om deres alder og funktion. De hjulspor, der synes at være en del af Hærvejen, kan være et resultat af bondens transport til det nærliggende marked, og selv om det lykkes at finde en sikker datering, giver det ingen garanti for, at vejen stadig havde den samme betydning. Hovedvejen kan f.eks. være blevet reduceret til en bivej.

Personligt tror jeg, der kan være grund til, på baggrund af de seneste års forskning, at lægge større vægt på de enkelte vejstykkers funktion. Bjørn Svensson skriver således: »Studedrifterne kan passere over Kongeåen ved Gredstedbro og Foldingbro, men altid med fortoldning i Ribe, og i øst skal fortoldningen ske i Kolding. Kongeåen og Kolding å presser således stadig vejsystemet ud i øst og vest, hvorved det ældgamle diagonalvejsprincip opretholdes i Sønderjylland, hvor vejene først samles i den traditionelle hærvej syd for Immervadene«. ²⁵ Det var med andre ord statens toldsteder i Kolding og Ribe, som siden 1475 tvang studetrafikken mod øst og vest.

Den forklaring forudsætter, at studedrifterne rent faktisk har passeret de to toldsteder. Dette var ikke altid tilfældet, hvilket de mange smuglerhistorier langs Kongeåen godtgør. I 1572 blev Tulle Iversen fritaget for at svare fæsteafgifter af sin fæstegård til Skodborghus mod at passe på, at der ikke blev smuglet kreaturer og heste over de ulovlige vadesteder mellem Kolding og Skodborg. Den 25. oktober 1574 modtog lensmanden på Koldinghus Vincens Juul et åbent kongeligt brev. Kongen havde erfaret, at mange gik uden om de kongelige toldsteder i Kolding og over »den mellem Skodborg og Kolding løbende Aa«. For at komme dette smugleri til livs fik Vincens Juul befaling til at stille købmændene for retten og dømme dem til galgen.²⁶ Truslen om galgen synes ikke at have haft nogen effekt.

I perioden 1764-1766 foretog Generaltoldkammeret en tælling af de stude, der var anmeldt til opstaldning i vinteren for at blive solgt det følgende forår, og de stude, som det følgende forår rent faktisk blev opgivet til fortoldning ved toldstederne i Kolding og Ribe. Vælger man at tro de officielle statistikker, var det kun hver anden staldøksne, der blev solgt ved de store markeder i

De nord-sydgående stuedrivveje i Jylland. Kortet er udarbejdet på grundlag af oplysninger fra H.F.Feilberg, H.V.Gregersen, Jesper Madsen, J.Sandholm samt H.Wiese & J.Böls. Gengivet efter Johannes Møllgaard 1988, s. 92.

Hertugdømmerne. Tallene er naturligvis udtryk for den rene toldsvindel. 56.573 stude blev opfodret de tre år, men kun de 25.794 blev anmeldt til toldstederne i Kolding og Ribe. Ingen gårdmand ville fodre en stud op, som ikke blev solgt ved det følgende forårsmarked. Differencen fortæller med andre ord om omfanget af smugleriet over Kongeåen. Med til dette billede hører, at antallet af anmeldte stude i sig selv er et minimum. Der var altså rigeligt med stude, som benyttede de 36 broer og vadesteder over Kongeåen mellem toldstederne i Kolding og Ribe, omend ingen af de udaterede vadesteder har kunnet knyttes til en bestemt historisk vejføring. I de fire år fra 1778 til 1782, hvor toldkontrollen langs Kongeåen var kraftig forstærket, blev knap 1/4 af de 39.000 græsstude, der totalt blev eksporteret i perioden 1700-1787, ført ud af landet!²⁷

Forholdet mellem opstaldede og fortoldede stude. 1764-1766.

år	antal anmeldte opstaldede stude	antal anmeldte stude til fortoldning samme år	difference mellem opstaldede og fortoldede stude
1764	19.672	9.315	10.357
1765	17.330	7.776	9.554
1766	19.571	8.703	10.868
I alt	56.573	25.794	30.779

Kilde: RA. Generaltoldkammeret. 1773-91. Fynske og jyske toldkontorer. »Sager om studehandelen i Jylland og toldgrænsen mellem kongeriget og Slesvig 1776-77«.

Helt uden dokumentation, som hævdede af Bjørn Svensson, er Hugo Matthiessens påstand om en Hærvej over Skodborghus imidlertid ikke. I en befaling fra 1579 forklares det, hvorledes studehandlerne i Foldingbro skulle bevise, at det var deres hensigt at betale told i Ribe: »Da det gaar meget uskikkelig til med Oppebørslen af Told ved Foldingbro, skal alle, der vil føre Øksne, Køer, Fæ, Heste, Øg og Foler over her, først fortolde det paa Skodborg Slot og fremvise Slotsfogedens Toldseddel for Bromanden ved Foldingbro. Slotsfogeden paa Skodborghus skal saa hvert Aar gøre Tolderen i Kolding Regnskab for Tolden«.²⁸ Kravet betød en besværlig omvej for studedrifterne. Der er derfor rimelig grund til at antage, at kravet havde baggrund i en allerede eksisterende trafik over Skodborghus af betydeligt omfang.

Ordningen kom næppe i funktion. Skodborghus slot blev i 1580 mageskiftet over i privat eje. Indtil slutningen af 1700-tallet var der kun tre steder, Gredstedbro, Foldingbro og Koldingbro, hvor det var muligt lovligt at drive studene over. På baggrund af indberetningerne til Generaltoldkammeret blev det i 1776 muligt efter en anmeldelse hos stiftamtmanden i Ribe at drive studene over ved Skodborghus. Kort tid efter blev der på tilsvarende vis lavet tre nye overfartssteder ved Ejstrup, Dollerup og Vilslev. Samtidig med

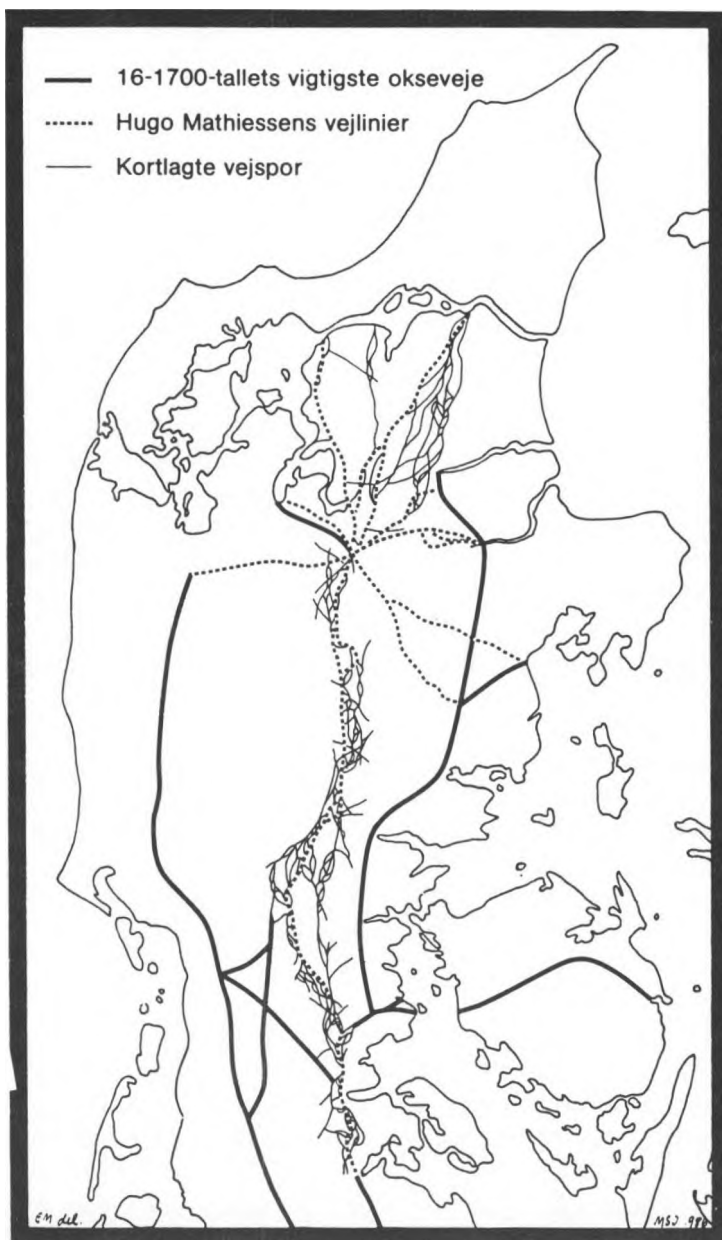
åbningen af disse nye overfartssteder blev der ansat 10 betjente, der skulle kontrollere toldgrænsen.

På et tysk kort fra ca. 1850 kan man finde en vej, som fører over Kongeåen via Skodborg, videre vest om Jels, til et sted på Hærvejen syd for Jels formentlig mellem Sommersted og Vojensgård.²⁹ Nord for Kongeåen deler vejen sig i to. En vestlig mod Foldingbro og en østlig mod Andst. Derimod viser kortet ikke den af Hugo Matthiessen hævdede del af Hærvejen fra Bække over Læborg, via Vejen til Skodborghus. Kortmaterialet gør det ikke muligt at angive vejens status, men signaturen rangerer vejen på lige fod med landevejen fra Bække over Foldingbro til Ribe, altså ikke en ubetydelig landevej. På tilsvarende vis genfinder man vejstykket fra Skodborg over Jels til Sommersted hede på Videnskabernes Selskabs kort, mens vejstykket fra Skodborg over Kongeåen til Vejen er aftegnet som en sti. Ved Skodborghus krydses stien af en landevej fra Foldingbro til Andst. Vejens (stiens) alder og funktion kan man kun gisne om, men det kan være en del af den gamle Hærvej, som ved oprettelsen af toldstederne i Kolding og Ribe efter middelalderen mistede sin officielle status og kun blev opretholdt i kraft af en uofficiel status som smuglerrute for studedriverne. De mange vadesteder og spor af vejstykker kan derfor i princippet være »samtidige alternative« ruter bestemt af de skiftende årstider, vejforhold, rejsemåde og ikke mindst af muligheden for smugleri over Kongeåen.

I fredningsplanlægningen har denne opfattelse af ordet vej som et fast defineret vejstykke været dominerende. Fredningen har været lagt an på at frede ganske bestemte og veldefinerede vejstykker, der ifølge Matthiessen kunne betragtes som den oprindelige Hærvej. Dette er f.eks. tilfældet for det fredede vejstykke mellem Hundshoved over Øster Nykirke til Kollemorten samt et stykke ved Givskud.³⁰

Vejkorridor

I begyndelsen af 1970'erne skete der et brud i den dominerende opfattelse af ordet »vej«. Grundlæggende i dette nybrud er Alex Wittendorffs behandling af det danske vejsystem i »Kongevej og Alvej«. Med Wittendorffs disputats var det »i almindelighed trafikken selv, der skabte vejene, og de hyppigst anvendte trafikmidler blev derfor afgørende for selve vejbanens udformning«.³¹ Ny er denne erkendelse egentlig ikke. Den findes som allerede nævnt hos Hugo Matthiessen, og også hos andre kulturhistorikere.³² Ud fra denne betragtning var vejen identisk med de hjulspor, vognene sled ned i terrænet. Undertiden kunne hjulsporene blive kørt så meget op, at undervognen sad fast i mudderet. De kørende måtte derpå til at køre ved siden af de gamle hjulspor eller finde

Hugo Matthiessens vejlinier, den østlige og vestlige stuedrivvej. Som det fremgår af kortet, ville Jylland blive fyldt med vejspor, hvis der var foretaget tilsvarende minutiøse registreringer af vejspor langs den vestlige og østlige drivvej, som dem Mads Lidgaard har foretaget af Hørvejen. Gengivet efter Peder Mortensen & Birgit M. Rasmussen 1988, s. 105.

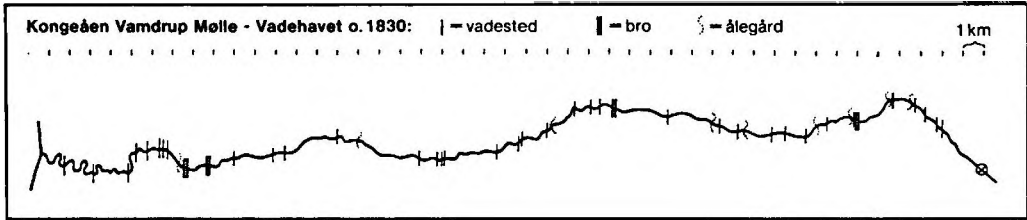
helt nye vejforløb. Vejen kunne på denne måde over længere tid opnå en bredde på flere kilometer. Når vejenes forløb på denne måde var en funktion af trafikken, må det få konsekvenser for vores forståelse af Hærvejen.

Mads Lidegaard har taget den fulde konsekvens af denne erkendelse. I sine seks Hærvejsbøger har han systematisk registreret samtlige spor, Hærvejen som hovedvej for stuedrivningen har sat sig i kulturlandskabet. Mads Lidegaard har på denne måde dokumenteret, at Hugo Matthiessens Hærvej var en »valgt« vej. Én ud af flere mulige veje som den rejsende kunne vælge mellem fra Viborg til Flensborg. Den nyeste vejhistoriske forskning har med andre ord taget konsekvensen af Hugo Matthiessens mere teoretiske betragtninger omkring veje og vejforløb. Lis Helle Olesen og Torben Skov har i »Oldtidsvejen« anvendt ordet »vejkorridor« om bæltet, inden for hvilken den rejsende, alt efter årstid, vejforhold, rejsemåde og for Hærvejens vedkommende mulighederne for smugleri, kunne vælge forskellige ruter.³³ Jeg tror, der kan være grund til i højere grad end hidtil at tage dette ord i anvendelse for at undgå uvedkommende associationer til det moderne vejsystem.³⁴ Samtidig må dog indrømmes, at begrebet meget let bliver udvandet, hvis man tager alle sporene med. Lægger man, som Mogens Schou Jørgensen har gjort det, Mads Lidegaards kortlagte Hærvejsspor ind på et kort over Jylland, vil man hurtigt få plastret hele Jylland ind i vejspor, især hvis man samtidig foretog tilsvarende kortlægninger af de vestjyske og østjyske drivveje.³⁵

Det nye begreb »vejkorridor« har sat afgørende spor i den igangværende fredningsplanlægning. I stedet for den tidligere fredning af enkelte bestemte vejstykker med tilstødende arealer har det været nødvendigt med en bredere fredning, der tager højde for hele vejkorridoren og de områder, den løber igennem. Netop dette udgangspunkt ligger til grund for de naturfredningsforslag, som Hærvejsgruppens anden rapport mundede ud i.

Pilgrimmens horisont

Matthiessen valgte i sin disposition af bogen at følge den islandske abbed Nicolaus, der i sin vejviser for pilgrimsrejsende beskrev, hvorledes man på syv dagsrejser kom fra Viborg til Hedeby. Bogens syv kapitler beskriver derfor hver en dagsrejse og de oplevelser, en moderne Romafarende kommer ud for på sin færd ned ad Hærvejen. »Romfarerne regner, at fra Ålborg er 2 dages rejse til Viborg, derpå en uges rejse til Hedeby, hvorfra der er kort til Slesvig,«.³⁶ Hos Adam af Bremen hedder det: »Den første Del af Danmark, som hedder Jylland, strækker sig fra Ejderen i Længderetning mod Nord og maaler 3 Dagsrejser, hvis man drejer af til Fyn; men hvis man tilbagelægger Vejen fra

Overgangssteder over Kongeåen mellem Vamdrup mølle og Vadehavet efter kort fra ca. 1830 i Landsarkivet i Viborg. Her gengivet efter Mogens Schou Jørgensen i: Peder Mortensen & Birgit M. Rasmussen 1988, s. 107.

Slesvig til Aalborg i lige Linje, saa har man 5 eller 7 Dagsrejser. Det er Kejser Ottos Vej lige op til Vendsyssel.....«.³⁷ Senere forfattere ikke mindst af de mange turistfoldere og korte vejledninger om Hærvejen har fulgt denne disposition af stoffet og ikke helt uden ret.

Jeg vil dog på dette punkt gerne lege djævlens advokat og advare mod dette Romperspektiv. Det kan være godt i en moderne turistfolder, men for Hærvejsforskningen forbliver udsynet den ensomme pilgrimsrejsendes – eller den moderne cykelturists – horisont. Der er skrevet og talt meget om Hærvejen som Romavej, men kildemæssigt findes der kun to kilder, der taler om vejen som pilgrimsvej, og de udmærker sig ikke ved deres præcision. I deres kerne siger de kun, at der er syv dagsrejser fra Viborg til Hedeby. Det er ikke min hensigt at benægte eksistensen af en Romavej. Min pointe er, at Matthiessen skrev om en ud af flere veje ned gennem Jylland, men allerede den samtidige litteratur så Matthiessens Hærvej som blot den midterste af tre driveveje ned igennem Jylland.³⁸ Horisonten i bogen er primært pilgrimmens, ikke studedriverens (der heller ikke kunne tilbagelægge strækningen på syv dage) for hvem vejen var knap så fast defineret, eller forskerens. Derved er bogen desværre kommet til at stå som en rejseguide isoleret fra den øvrige forskning.

Endepunkterne og studehandelen

I stedet for alene at fokusere på selve vejen kan der være god grund til samtidig at se på de to punkter vejen forbinder. Det er endepunkterne, der bestemmer behovet for en vej og dens forløb. Johannes Møllgaard har netop i en artikel »Det 'mørke' Jylland og 'verdensmarkedet'«³⁹ beskæftiget sig med endepunkterne af Hærvejen. Møllgaards udgangspunkt er den etablerede opfattelse af Jylland, som det 'mørke' Jylland og de fordomme om Jylland og jyder, som knytter sig dertil.

*I senmiddelalderen var Danmark led i et økonomisk samspil over lange afstande. Til Nederlandene solgtes stude, og kortbart klæde var en af returvarerne. På den måde blev Nederlandenes byer en del af Danmarks horisont. Her en markedsscene fra Antwerpen sidst i 1500-årene. Gengivet efter Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, 1979/82 bd. 2 s. 56.*

For at komme rundt om disse fordomme har han foretaget en analyse af den jyske studehandel fra middelalderen og op til midten af 1800-tallet med anvendelse af Wallersteins center-periferisystem.⁴⁰ Ifølge Møllgaard blev Jylland i senmiddelalderen inddraget i det moderne verdenssystem, som leverandør af stude til de store økonomiske magtcentre i Nederlandene. I denne fase udnyttede jyderne deres ekspertise inden for kvægbrug. De specialiserede sig i studeopdræt for at klare sig i konkurrencen med de øvrige periferiområder i Europa. Centralt i den stærkt specialiserede produktion stod en omfattende handel med stude internt bønderne imellem, mellem bønderne og adelen i Jylland og eksternt handel med købmændene ved de store markeder i Wedel og senere Husum. Resultatet af denne proces blev et landbrug, der var rettet imod studeproduktion, bl.a. med en stor vægt på dyrkning af havre til kreaturerne og ikke mindst en jysk bondekultur, der på en række centrale punkter adskilte sig fra den sjællandske. I Jylland blev den ansete bonde lig med den succesrige handelsbonde. Den omfangsrige kreaturhandel, der var en nødvendig del af kvægproduktionen, gav med Møllgaards ord »jyderne deres vigtigste kulturelle særpræg. Den førte til mindre solidaritet, større individualisme og større foretagsomhed«. ⁴¹ På disse og en række andre kulturelle træk skilte den jyske bonde sig ud fra sine sjællandske standsfæller. Mest udpræget var disse træk syd for Kongeåen. Som en bibetragning antyder Møllgaard bl.a., at vornedskabet ikke kunne indføres i Jylland, da det ville gribe afgørende ind i centrale dele af kvægproduktionen.

Dette kortfattede referat yder ikke Møllgaards artikel fuld retfærdighed, men understreger verdensmarkedets afgørende betydning for det jyske landbrug og jysk bondekultur. Set i det perspektiv bliver Hærvejen eller studevejen, som jeg foretrækker at kalde den, af afgørende betydning, som bindeled mellem Europas centrum og Nordjylland. Jeg vil hævde, at Hærvejen set i dette lys, bliver det perspektiv, der flytter udsynet fra pilgrimmens horisont og i stedet bliver en linse til belysning af jysk historie og jysk kulturhistorie.

NOTER

1. »Hærvejen. Rapport 1« 1976, s. 7.
2. *ibid.* s. 7ff.
3. Lidegaard, Mads 1975, 1976, 1977, 1979, 1980 og 1983.
4. Becker-Christensen, Henrik 1981.
5. »Hærvejen. Rapport 2« 1982, s. 3.
6. *ibid.*
7. *ibid.* s. 4.
8. Vejle Amtkommune 1989, s. 68.
9. Hærvejen på cykel 1989a, 1989b, 1989c.
10. Stiplaner: Sønderjyllands Amtskommune 1984.
Vejle Amtskommune 1986.
Viborg Amtskommune 1978.
Århus Amtskommune 1982.
11. Hugo Matthiessen: »Hærvejen« Kbh. 1930. Bogen er siden udgivelsen i 1930 udkommet i 14 oplag. Et misundelsesværdigt oplagstal for en historiker.
12. Anders Linde-Laursen 1989, s. 7ff.
13. Hugo Matthiessen 1930, s. 8.
14. Alex Wittendorff 1973, s. 10.
15. Ordbog over det danske sprog bd. 8, 1926, sp. 1113.
16. Alex Wittendorff 1973, s. 10 og Bjørn Svensson 1967b, s. 210.
17. Bjørn Svensson 1967b, s. 210.
18. Hugo Matthiessen 1930, s. 102 og Bjørn Svensson 1967b, s. 219. H.V. Gregersen har ikke kunnet finde belæg for brug af ordet Hærvej før 1627. Dette år skriver amtskriver Peter Moritzen, at alt var kaos på Toldsted vest for Åbenrå, »Weile an der Heer-Strassen Niemand bleiben kan«, H.V. Gregersen 1976, s. 14, note 18.
19. Hugo Matthiessen 1930, s. 7.
20. Hugo Matthiessen 1927, s. 109f.
21. Hugo Matthiessen 1930, s. 99.
22. P.V. Glob 1934, s. 242f, H.V. Gregersen 1976, s. 12f, Mads Lidegaard 1979, s. 10, 29-37.
23. Bjørn Svensson 1967a, 1967b, 1984.
24. Mads Lidegaard 1979, s. 10, 35-37, 65-67.
25. Bjørn Svensson 1984, s. 14.
26. P. Eliassen 1926/80, s. 26.
27. Søren Alkærsig 1901-03, s. 542.
28. Kancelliets brevøger 25/3 1579.
29. »Jylland« ca. 1850. 1:480.000. Druck u. C. Flemming Glogau. Det Kongelige Bibliotek. Kort- og Billedafdelingen. Foto nr. 188159.
30. »Hærvejen. Rapport 2« 1982, s. 13.
31. Alex Wittendorff 1973, s. 58.
32. P.V. Glob 1934, s. 233f; Salomon Frifelt 1934, s. 9f.
33. Ringkøbing amtskommune 1989, s. 8.
34. Måske skulle man helt droppe ordet vej for at undgå associationer og nøjes med »korridor«.
35. Mogens Schou Jørgensen i: Mortensen, Peder & Birgit M. Rasmussen 1988, s. 105.
36. Kr. Kålund 1913, s. 54f.
37. Adam af Bremen 1930, s. 242.
38. Steen B. Böcher 1966, s. 156f, J. Chr. Frederiksen 1923-27, Salomon Frifelt 1934, s. 197f; Marius Kristensen 1919-20, Jesper Madsen 1908, s. 39f; H. Thomsen 1924-25.
39. Johannes Møllgaard 1988, s. 61-99. Det følgende refererer til denne artikel.
40. I. Wallerstein: »The Modern World-System«. New York & London 1974.
41. Johannes Møllgaard 1988, s. 94.

LITTERATUR

- Alkærsig, Søren*: »Om dansk studehandel i det 18. århundrede«, i: Samlinger til Jysk historie og topografi 3. R, bd. III, s. 527-543.
- Becker-Christensen, Henrik*: Hærvejen i Sønderjylland et vejhistorisk studie. »Fra Kongeåen til Danevirke«, Åbenrå 1981.
- Adam af Bremen*: »De hamburgske ærkebispers historie«, Kbh. 1930
- Böcher, Steen B.*: »Træk af vejudviklingen i Danmark belyst gennem beliggenheden af vadedsteder og broer«, i: Geografisk Tidsskrift bd. 65, 1966, s. 129-176.
- la Cour, Vilhelm*: Anm. Hugo Matthiessen: »Hærvejen« i: Historisk Tidsskrift 10 R, 1 bd. 1930-31.
- Eliassen, P.*: »Kongeåen eller Den gamle Grænse« 1926/80.
- Frederiksen, J. Chr.*: »Den gamle Drivervej«, i: Fra Ribe Amt 1923-27, s. 303-318.
- Frifelt, Salomon J.*: »Ad jyske Veje Sønderud«, 1934/59.
- Glob, P.V.*: »Den gamle Hærvej«, i: De danske heder bd. 1, 1963, s. 233-245.
- Gregersen, H.V.*: »Oldtidens og tidlig middelalders Hærvej uden om Urnehoved« i: SJy MSkr 1979, s. 439-444.
- Gregersen, H.V.*: »En nyopdaget vejspærring ved Savsevejen« i: SJy MSkr 1976, s. 8-15.
- »Hærvejen på cykel. Viborg Det store Vandskel« 1989. (1989a).
- »Hærvejen på cykel. Øster Nykirke – Kongeåen« 1989. (1989b).
- »Hærvejen på cykel. Jels Padborg« 1989. (1989c).
- »Hærvejen. Rapport nr. 1«, Hærvejsgruppen 1976.
- »Hærvejen. Rapport nr. 2«, Fredningsstyrelsen 1982.
- Kristensen, Marius*: »Grænser og grænseveje« i: Fra Ribe Amt 1919-20, s. 279-288.
- Kr. Kålund*: »En islandske vejviser for pilgrimme fra 12. århundrede« i: Aarbøger for nordisk oldkynghed og historie 3R. bd. 3, 1913.
- Lauritzen, Aage*: »Nogle Hærvejsforgreninger ved Jelling« i: Vejle Amts Årbøger 1945, s. 5-55.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen i Viborg amt«, Kbh. 1975.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen langs Gudenåen«, Kbh. 1976.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen i Vejle amt«, Kbh. 1977.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen over Kongeåen«, Kbh. 1979.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen mod grænsen«, Kbh. 1980.
- Lidegaard, Mads*: »Hærvejen i Himmerland«, Kbh. 1983.
- Linde-Laursen, Anders*: »Hugo Matthiessens kulturhistorie« 1989.
- Madsen, Jesper*: »Studehandelens historie i Danmark«, Århus 1908.
- Matthiessen, Hugo*: »Torv og Hærstræde«, Kbh. 1922.
- Matthiessen, Hugo*: »Hærvejen gennem Jylland. Introduktion til det jyske vejnets historie«, i: Festskrift til Kristian Erslev 1927, s. 107-130.
- Matthiessen, Hugo*: »Hvornhøj stenvaas. Det brolagte stykke af Hærvejen over Urnehoved«, i: SJy MSkr 1929-30, s. 134-138.
- Matthiessen, Hugo*: »Hærvejen«, Kbh. 1930.
- Matthiessen, Hugo*: »Hærvejen« med efterskrift af Peter Seeberg 3. udg. 1981.
- Mortensen, Peder & Birgit M. Rasmussen (red)*: »Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund«, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 1988.
- Møllgaard, Johannes*: »Det 'mørke' Jylland og 'verdensmarkedet'«, i: Folk og kultur 1988, s. 61-99.
- Ringkøbing Amtskommune*: »Oldtidsvejen« 1989.
- Svensson, Bjørn*: »Den delte Hærvej«, i: SJy MSkr 1967, (1967a) s. 145-165.
- Svensson, Bjørn*: »Rechte herr weg«, i: SJy MSkr 1967, (1967b) s. 209-219.
- Svensson, Bjørn*: »Oksevejen Haderslev – Immervad« i: SJy MSkr 1968, s. 5-14.
- Svensson, Bjørn*: »Fra Hærvej til motorvej«, Vojens 1984.
- Sønderjyllands Amtskommune*: »Stiplan for Hærvejen i Sønderjyllands amt«, 1984.
- Thomsen, H.*: »Studevejene, de gamle Drivveje paa Hertugdømmernes Grund før 1864«, i: SJy MSkr 1924-25, s. 110-111.

Vejle Amtskommune: »Fredningsplan«, Vejle 1985.

Vejle Amtskommune: »Notat om rekreative stier«, Vejle 1985.

Vejle Amtskommune: »Cykel- og vandretur ad Hærvejen i Vejle Amt«, Vejle 1986.

Vejle Amtskommune: »Forslag til Regionplan 1989«, Vejle 1989.

Viborg Amtskommune: »Hærvejen i Viborg Amt, rapport nr. 2« 1978.

Willerslev, Rich.: »Dansk Studehandel fra 1560 til 1660« i: *Jyske Samlinger Ny R. 2* bd. 1952-54, s. 153-181.

Wittendorff, Alex: »Kongevej og alvej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede«, Kbh. 1973.

Wittendorff, Alex: »Anm. af Mads Lidegaards hærvejsbøger« i: *Fortid og Nutid* bd. 28., 1979-80, s. 164-165.

Århus Amtskommune: »Stiplan for Hærvejen i Århus Amt« 1982.

Kort 1.

Johannes Mejer og »Rechte Herr Weg«

Af *Henrik Becker-Christensen*

I 1649 udfærdigede den kendte kartograf Johannes Mejer et kort over den østlige del af Haderslev amt. En af de veje, som han indtegnede, gik fra Immervad nordpå over Vedsted i retning mod det nuværende Vojens. Den fik på kortet påtegningen »Rechte herr weg«. Det er traditionelt blevet oversat ved den »rette hærvej«, og har givet anledning til en del spekulationer om Hærvejens forløb. Dr.phil. Henrik Becker-Christensen argumenterer her for, at Johannes Mejer i stedet mente den »højre hærvej«, og gør nærmere rede for selve hærvejsbegrebet.

Indledning

Den jyske Hærvej er i dag kendt viden om godt hjulpet på vej af talrige skribenter, dygtig turist-marketing og ikke mindst de årlige hærvejsmarcher – den ene omkring Viborg, den anden fra Slesvig til Viborg. Hærvejsnavnet er slået sådan fast, at mange ikke tænker over, at den gamle færdselsåre eller dele heraf tidligere havde mange andre navne. Eksempler herpå er betegnelser som Via Regia (kongevejen), adelvejen, oksevejen, studevejen, »Sauffsewei« (sakservejen), Romavegr, gammel Viborgvej eller slet og ret »den store landevej«.

Det var først i 1930, da historikeren Hugo Matthiessen udgav sin bog »Hærvejen«, at dette navn for alvor blev slået fast, og den gamle færdselsåre endelig fik sin dåbsattest. I de følgende årtier fortrængte hærvejsnavnet lige så stille de øvrige navne - godt bakket op af ivrige turistchefer og de lokale kommuner. Det skete også i Nordslesvig, hvor de gamle vejskilte med navnet Oksevejen i 1960'erne og 1970'erne blev afløst af nye med navnet Hærvejen. Det var egentlig synd, da de lokale vejnavne flere steder havde større hævd og gav udtryk for, hvad vejen var blevet kaldt gennem århundreder i folkemunde. I Sydslesvig har man derimod flere steder holdt fast ved det gamle vejnavn Oksevejen.

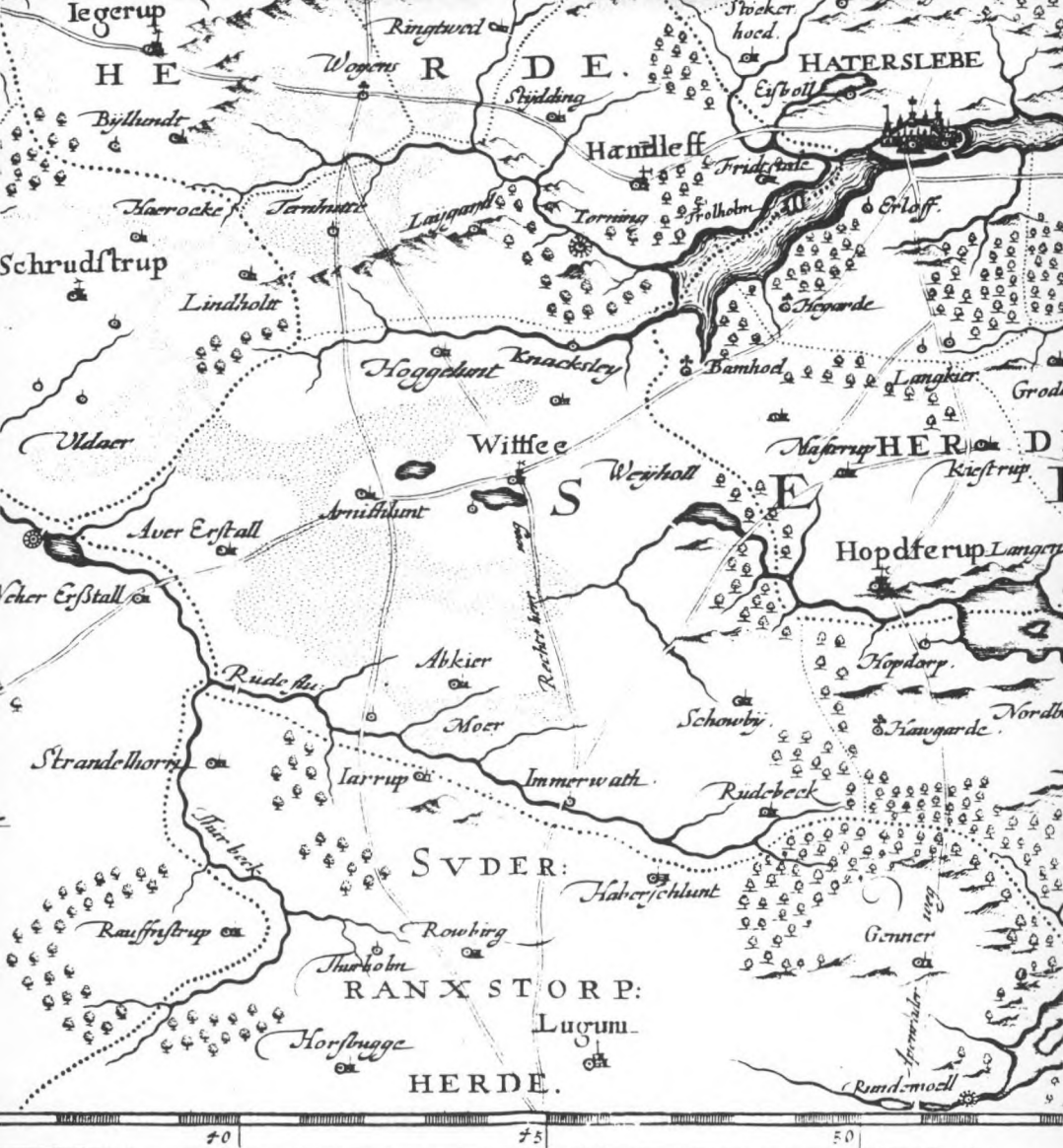
Selvfølgelig var det ikke helt uden grund, at Hugo Matthiessen valgte navnet Hærvejen. Der var flere belæg herfor. Den er således omtalt under betegnelsen »hærvej« i præsten Niels Hansen Heldvads »Prognosticon« for året 1600. Heldvad kunne her berette om «...et sælsomt uhørt væsen og spektakel (af unge græsselige djævle, spøgelse og skovdjævle som jeg kalder dem for), som i 1597 har tildraget sig imellem Slesvig by og Flensborg ved skoven og Hærvejen

halvtredje mils vej fra Slesvig«. ¹ Navnet dukker op igen i Aabenraa amtsregnskab for 1627. Her kunnè amtsskriver Peter Moritzen berette, at Christian 4.s flygtende tropper havde afbrændt Toldsted kro, og at tolderen samme steds var flygtet »...weile an der Heer-Strassen, da er gewohnet, niemann bleiben kan...«. ² Mest kendt er Johannes Mejers brug af hærvejsnavnet i forbindelse med den jyske færdselsåre. På et af sine kort over Haderslev amt hæftede han således i 1649 betegnelsen »Rechte herr weg« på den ene gren af en vejgaffel nord for Immervad.

Det er imidlertid vigtigt at slå fast, at hærvejsnavnet tidligere kun var ét blandt flere navne på den samme vej. Hertil kom, som det vil blive omtalt i et følgende afsnit, at ordet »hærvej« endnu i det 17. og 18. årh. blev brugt som en fællesbetegnelse for alle større veje i Danmark og hertugdømmerne. Den jyske Hærvej havde med andre ord oprindeligt ikke patent på sit navn.

Af de nævnte kilder var det uden tvivl Johannes Mejers påtegning »Rechte herr weg«, der gjorde størst indtryk på Hugo Matthiessen. Han oversatte det til den »rette hærvej« og mente, at Johannes Mejer herved ville gøre opmærksom på, at det var »Rechte herr weg« og ikke den østligere Oksevej til Haderslev, som oprindeligt var den vigtigste nord-syd gående færdselsåre. Det var denne tolkning, der gav næring til Hugo Matthiessens opfattelse af, at den nørrejyske og den sønderjyske del af Hærvejen tidligere var forbundet af det, som han malende kaldte for »den døde vej« – en vej der var gået af brug i løbet af middelalderen. Hertil kom, at Johannes Mejers påtegning var med til at styrke Hugo Matthiessens opfattelse af, at Hærvejen oprindeligt havde været én enkelt vej ned gennem Jylland.

At det sidstnævnte ikke forholdt sig sådan er senere blevet påvist. ³ I den foreliggende sammenhæng er det imidlertid tolkningen af ordene »Rechte herr weg«, som skal undersøges nærmere. Trods forskellige opfattelser af Hærvejens eller rettere hærvejenes forløb, er Hugo Matthiessens oversættelse af Johannes Mejers påtegning gået igen i flere fremstillinger. Imidlertid er der også den mulighed, at »Rechte herr weg« kunne betyde den »højre hærvej«. Mads Lidegaard og undertegnede har tidligere været inde på denne tanke. ⁴ Et fornyet studium af det værk, som Johannes Mejers kort er trykt i, og et af ham selv udarbejdet revideret manuskript hertil, bekræfter nu denne antagelse. Dog er det på sin plads først at præsentere Johannes Mejers og Caspar Danckwerths »Newe Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswich und Holstein«.

Udsnit af Johannes Mejers kort fra 1649 over den østlige del af Haderslev amt. Man ser »Rechte herr weg« fra Immervad nordpå mod Vojens og til højre for denne vej hovedvejen mod Haderslev. Det var denne påtegning »Rechte herr weg«, der gav anledning til titlen på Hugo Matthiessens klassiske bog om Hærvejen.

Kartografen og topografen

Johannes Mejer blev født 1606 i Husum. Faderen var præst, men døde allerede i 1617. Da moderen sad tilbage med en stor børneflokk og var i trange kår, kom sønnen til at bo hos sin morbroder, der var herredsfoged i Krop. Senere

flyttede den unge Johannes Mejer til København, hvor han tog ophold hos sin farbroder Bernhard Mejer, der var præst ved Petri kirke. I København begyndte Johannes Mejer at studere matematik, der i det 17. årh. bl.a. omfattede astrologi og kartografi. På det sidstnævnte felt er professor Thomas Finckes interesse for landmåling muligvis kommet ham til gode.

Efter afslutningen af Kejsrerkrigen i 1629 tog Johannes Mejer efter alt at dømme ophold i sin fødeby Husum, hvor han tjente til dagen og vejen ved undervisning og udfærdigelse af begravelses- og bryllupsbreve. I 1640 begyndte han også at udgive en almanak, som fandt betydelig udbredelse. Det var dog som kartograf, at han blev kendt såvel i samtiden som eftertiden.

I 1636 begyndte Johannes Mejer at udarbejde kort over marskegnene omkring Husum. De blev indleveret til den gottorpske hertug, der forærede ham en mindre pengesum og gav ham til opgave at kortlægge Aabenraa amt og Slien. Dette arbejde blev fuldført 1640-41. Det følgende år fik han en ny arbejdsgiver, da Christian 4. overdrog ham at kortlægge vestkysten fra Varde lige til Glückstadt. Senere blev hvervet udvidet til at omfatte begge hertugdømmer. Arbejdet hermed kom til at tage adskillige år, men allerede 1647 blev indsatsen påskønnet med en udnævnelse til kongelig matematiker.

Det var med god grund. Som kartograf ragede han da allerede højt op i samtiden og lavede efter datidens målestok en række fortrinlige kort. Set fra et moderne synspunkt skal man dog være varsom i omgangen med Mejers kort. På grund af de primitive midler, der var til hans rådighed, og den fart han havde på, nåede han ikke frem til en virkelighedstro gengivelse. I detaillens dyngede han, som P. Lauridsen har konstateret, »...fejl på fejl, og ingen af hans kort kan lægges til grund for videnskabelige undersøgelser.«⁵ Man må således bl.a. holde sig for øje, at landsbyernes indbyrdes stilling, beliggenhed og afstand ofte er upålideligt gengivet. Det samme gælder også vejenes og åløbenes retninger, der kun er rigtige i grove træk. Trods disse svagheder, er Johannes Mejer en af de ypperste repræsentanter for 1600-tallets kortkunst, og mange af hans kort pryder i dag – enten i original eller kopi – med rette mange hjem.⁶

Det var i Husum, at Johannes Mejer fik kontakt med Caspar Danckwerth. Han var født i Oldensworth i Ejdersted, hvor hans far var landfoged, men senere flyttede familien til Husum, hvor faderen blev borgmester. Den unge Danckwerth studerede lægevidenskab ved flere tyske universiteter og tog i 1633 doktorgraden i Basel. Senere kom han til at praktisere i sin hjemby, hvor han i 1641 blev udnævnt til borgmester. Foruden lægegerningen interesserede Danckwerth sig for historie og genealogi. Det var medvirkende til, at Johannes Mejer i 1648 opfordrede ham til at skrive en tekst til de kort, som han havde udarbejdet over hertugdømmerne.

Resultatet af denne tilskyndelse blev det store topografiske værk med titlen »Neue Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswich und Holstein«, der udkom i 1652. Johannes Mejer og Caspar Danckwerth figurerede begge på titelbladet, men da det var Danckwerth, der havde skrevet hele teksten, er det hans navn, som værket senere er blevet forbundet med. Bogen blev trykt i det hertugelige hoftrykkeri på Gottorp og finansieret af de to initiativtageres brødre, apoteker Samuel Mejer i København og kammermester Joachim Danckwerth på Gottorp, som Johannes Mejer tidligere havde haft kontakt med.

Værket var dediceret til de to landsherrer – den danske kong Frederik 3. og den gottorpske hertug Frederik 4. Trods denne gestus var den danske konge utilfreds med værkets politiske tendens og truede med konfiskation. Det er dette forhold, som senere også faldt den generation af danske historikere for brystet, som havde oplevet 1864, når de skulle vurdere Danckwerths arbejde. For eksempel skrev P. Lauridsen 1890 i Dansk Biografisk Lexikon: »I stedet for at give en virkelig beskrivelse af landet fyldte han bogen med et højst upaalideligt historisk-ethnografisk-genealogisk stof; hans slægtstavler ere ubrugelige, hans ordfortolkninger urimelige indtil det parodiske og hans ethnografiske udviklinger for største delen værdiløse eller, hvor danske forhold omtales, uretfærdige. Danckwerth bringer de holsten-gottorpske lærdomme på tryk, og han tillige med Troels Arntkiel maa betragtes som Slesvig-Holstenismens vigtigste forløbere.«

Vilhelm la Cour var mere nuanceret, da han i 1934 omtalte Danckwerths »Neue Landesbeschreibung« i den nye udgave af Dansk Biografisk Leksikon. la Cour skrev således, at det var «...et epokegørende arbejde, som – bedømt ud fra samtidens egne forudsætninger – maa kaldes et i mange henseender lærd og fortræffeligt værk, der naturligt kom til at danne udgangspunkt for det allermeste af den følgende tids historisk-topografiske forskning i hertugdømmerne. Skønt I. del indeholder talrige historiske og etnologiske urime-ligheder, finder man dog også i den adskillige værdifulde småtræk vedrørende befolkningens sprog og sæder, og det samme gælder de to følgende dele, som rummer den egentlige topografiske skildring af henholdsvis Sønderjylland og Holsten, indledt med en almindelig karakteristik af disse områder og i tilknytning dertil en detaljeret redegørelse for de enkelte amter.« Modsat P. Lauridsen mente la Cour, at Danckwerths tekst var helt uden antidansk tendens, og at den uvilje, som værket havde vakt i datiden, set fra en senere tids betragtning var af underordnet betydning. Denne positive omtale af Danckwerths arbejde er for få år siden blevet genoptrykt i den seneste udgave af Dansk Biografisk Leksikon.

Udgivelsen af det fælles værk medførte imidlertid, at Johannes Mejer og

Caspar Danckwerth skiltes som uvenner. Frederik 3.s utilfredshed med Danckwerths tekst truede med at undergrave Johannes Mejers stilling som kongelig matematiker. Takket være en ihærdig indsats lykkedes det ham dog at ride stormen af. Medvirkende hertil var, at han åbent kritiserede Danckwerth for at have «...indført allehaande stødende og urigtige ting» i teksten. Hertil kom, at Danckwerth ikke ville dele den gottorpske hertugs dedikationsgratiale med Johannes Mejer. Sidstnævnte måtte derfor lægge sag an mod sin kompagnon, der af hofretten på Gottorp blev dømt til at udrede en del af beløbet.

For at råde bod på de politiske komplikationer, som Danckwerths tekst havde givet anledning til, forsøgte Johannes Mejer selv at udarbejde en forbedret udgave af »Newe Landesbeschreibung«. Fra hans hånd findes således en »Renovirte Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer...« i form af et over 1100 foliosider stort manuskript, der bærer årstallet 1654. På titelbladet oplyses det, at værket er »...durch Johannem Mejerum Husum. Cimbr. zum andern Mahll von Newen wieder übergesehen, mit mehr Landcarten und Andern Sachen vermehret undt verbeszert.« Det blev dog aldrig trykt. Pengemangel var sikkert en væsentlig årsag hertil.⁷

Til gengæld kunne Johannes Mejer glæde sig over, at de fleste af de 37 kort, der var blevet trykt i det af ham og Danckwerth udgivne værk, vandt stor anerkendelse. Der kom til at gå ikke mindre end 150 år, før de blev afløst af bedre arbejder i form af Videnskabernes Selskabs kort. Et af Johannes Mejers her nævnte 37 kort afbildede den østlige del af Haderslev amt. Det var blevet udfærdiget i 1649, men forstudierne var udført to år tidligere, da Johannes Mejer i 25 dage havde beset denne del af amtet. I amtsregnskaberne efterlod det sig følgende spor: »Johannis Meyer Ingenieur haffuer hafft En Wogen udi 25 Dage Att beschriffue Hadersleff, Diüsterup, Gramb och Rangesterup Herrih her udi Lehnit, hver daug till Wogenleye Lige som hand udi de Andere Lehen haffuer udgiffuitt och Bleffuitt Betaldt 1 Rdl. Diszligeste En Karll, Som paa alle Steder dragett med och wiist hannem Weyen, 2 Rdl. Er in alles Penge...27 Rixdl. Noch bekommet en Wogen fraa Hadersleff och till Flenszborgk...7 mark«. ⁸

Det var formodentlig på en af disse rejser, at han kom til Immervad og stiftede nærmere bekendtskab med vejene der. Da han i 1649 udfærdigede sit kort over den østlige del af Haderslev amt, følte han sig i hvert fald foranlediget til at give en af disse veje påtegningen »Rechte herr weg«. Men hvad forstod han egentlig ved ordet »hærvej«?

Johannes Mejers hærvejsbegreb

Ordet »hærvej« er en sproglig modernisering af de ældre danske/oldnordiske ord »herstrædhæ«, »hærstrætæ«, »hærstrat« og »hervegr«. Tilsvarende har en oversættelse af de tyske ord »heerweg« og »heerstrasse« også spillet ind. Betegnelsen blev allerede benyttet i middelalderen, men var dengang en almindelig benævnelse for en hovedfærdselsåre. I Jydske Lov fra 1241 kaldes de større veje »kunungs hærstrætæ« – kongens hærvej, eller som Erik Kroman og Stig Iuul oversætter det: den offentlige hovedvej.⁹ Det er i denne sidstnævnte betydning, at man skal forstå en klage fra 1409 over, at en vis Henneke Stake havde frastjålet Simon fra Varde 13 okser »upper frien herstrathe«. ¹⁰

I de følgende århundreder fik mange forskellige veje i Danmark og hertugdømmerne da også påhæftet betegnelsen »hærvej«. En del af den gamle vej mellem Højer og Tønder blev i 1544 omtalt som »herren weg« og i 1769 som »Herrweg«. ¹¹ Tilsvarende omtalte hertug Hans i 1562 vejen, der gik gennem landsbyen Aller, og som oprindeligt var en del af den gamle landevej mellem Haderslev og Kolding, som »den almindelige hærvej«. ¹² Endelig kan der nævnes et eksempel fra 1796, hvor den såkaldte »krumme vej« – som den nuværende Rønsdamvej er en del af – fra Bov til Flensborg i nogle udskiftningssager blev omtalt som »den nach Niehuus führenden Herrwege«. ¹³ Det er da også den her skildrede brede betydning af ordet »hærvej«, som i det 16., 17. og 18. årh. benyttes i hertugdømmernes toldforordninger. Der skelnes her mellem på den ene side »Land- und Heerwegen« – der altså er en fælles betegnelse for alle større veje – og på den anden side de mindre »Nebenwegen«.

Denne opfattelse af hærvejsbegrebet går igen på Johannes Mejers kort, hvor de større veje ofte har fået påtegningen »Herweg« eller »Via regia«. Det førstnævnte gælder bl.a. en vej ved Husum og en vej ved Sorø og Ringsted. Tilsvarende opererer han på et kort over Rendsborg fra 1645 med en »Herwegh nach dem Kiel« og en »Herweg nach Ievestede«. Betegnelsen »Via regia« (kongevejen) bruges på samme måde. På kort over Flensborg og Gottorp amter fra 1649 samt talrige specialkort er, om man så må sige, den »nuværende« Hærvej omtalt som »Via regia«. Det gælder imidlertid også andre veje, som er indtegnet på kort over amterne Rendsborg, Kiel og Bordesholm. På et kort over Slesvig fra 1641 findes der både en »Via regia nach Rendsburg« og en »Via regia« til Ekernførde. Tilsvarende har landevejen mellem Aabenraa og Haderslev på et kort over Aabenraa-egnen fået påtegningen »Via regia«. At Johannes Mejer brugte betegnelsen »Herweg« og »Via Regia« synonymt fremgår endvidere med al ønskelig tydelighed af et kort over Dänischwold fra 1648, hvor han for en sikkerheds skyld gav landevejen mellem Ekernførde og Kiel begge påtegninger.

Det er i denne sammenhæng, man skal tolke Johannes Mejers brug af ordet »Rechte heer weg« nord for Immervad. Det ville for ham og hans samtid ikke have givet nogen mening at tale om den »rette« Hærvej i Hugo Matthiessens forstand. Den Hærvej, som vi kender i dag, var på Johannes Mejers tid ikke mere »ret« eller »rigtig« end alle andre større veje.

Told og »rette veje«

Problematikken omkring »Rechte herr weg« er også blevet behandlet af Bjørn Svensson. Oprindeligt lå han på linje med Hugo Matthiessen – ikke med hensyn til vejens mål, men i antagelsen af, at Johannes Mejer på sit kort ville fremhæve den som den »rigtige hærvej«. ¹⁴ Senere har Bjørn Svensson dog lagt vægt på et andet forhold i sit forsvar for den traditionelle tolkning af »Rechte heer weg«. Han kæder således Johannes Mejers påtegning sammen med toldforordningernes omtale af de »rette landeveje« i det 16., 17. og 18. årh. ¹⁵

For at kontrollere, at heste, okser, svin m.m. ikke blev ført uden om de mange landtoldsteder, skulle driverne dengang benytte sig af de større veje, der førte hertil. Det kom bl.a. til udtryk i den »Renovirte Zollverordnung und Rolle«, som Frederik 4. og den gottorpske hertug udstedte i 1711. For at undgå smugleri blev det her indskærpet, at man skulle bruge »der ordentliche Land- und Heerweg« til de to landsherrers fælles toldsteder ved Gottorp, Frederiksstad, Rendsborg, Itzehoe, Kiel, Neumünster, Bramstedt, Ülzburg, Segeberg, Oldesloe og Neustadt. Kvæg og andre varer, der «...von solvechen vorgeschriebenen Land- und Heerwegen abgehett», og som blev antruffet «...auf einen oder anderen Nebenweg«, skulle konfiskeres. ¹⁶

Selv har Bjørn Svensson fremhævet de tilsvarende bestemmelser i de hansborgske registranter, der rummer de forskrifter, som udgik fra hertug Hans den ældre i Haderslev. For eksempel har Svensson citeret en forordning fra den 11. februar 1576, hvor hertugen udtrykte sin misbilligelse af, at okser, fæ og heste, der kom fra kongeriget, »...die rechte landstrasse nicht halten, besondern beywege suchen und also die rechten zollstedten alhier umtreiben«. I stedet blev det indskærpet, at der i kongeriget skulle fortælles i Ribe og Kolding, og at driverne i hertugdømmet »...auch die rechten, gewontlichen landstrassen halten, zu Haderschlebe die rechte zollstette besuchen und sich des umtreibens nach Dorningen [Tørning] und aller anderer beywegen enthalten«. ¹⁷

Pudsigt nok er den citerede kilde dog med til at modbevise Svenssons opfattelse af, at »Rechte heer weg« skulle have en toldmæssig betydning, idet det ifølge forordningen netop var forbudt at benytte vejene vest om Haderslev. I erkendelse heraf konkluderede Bjørn Svensson da også, at «...Johannes

Mejers anvendelse af betegnelsen »rechte Herr weg«...næppe kan have aktuelt sigte«, og at «..vejen mellem Immervad og Vedsted og videre nordpå må derfor have været den rette hærvej på et tidligere tidspunkt». ¹⁸ Hvornår det skulle have været tilfældet står imidlertid hen i det uvisse. Et bevaret toldregnskab fra 1539 viser i hvert fald, at okserne også på den tid blev drevet igennem Haderslev, hvor der blev betalt told til landsherren. ¹⁹ Men når »Rechte heer weg« end ikke var den »rette hærvej« i 1539, forekommer det usandsynligt, at Johannes Mejer skulle have benyttet ordet »rechte« i den betydning i 1649 – mere end hundrede år senere. Det ville tværtimod have været mere vild- end vejledende og til skade for tolden i Haderslev. På grund af det store slid på byens broer fik Haderslevs borgmester og råd i øvrigt i 1651 ret til at opkræve en passageafgift på 3 penninge pr. okse. For ikke at ulejlige de handlende unødigt, skulle dette beløb betales samtidig med tolden. Nogle af disse regnskaber er bevaret og giver et indtryk af færdslen over Haderslev. I marts 1652 var det ikke mindre end 13.940 okser, der passerede byen. ²⁰

Sammenfattende må det siges, at der ikke er noget belæg for at tolke Johannes Mejers »Rechte herr weg« som den »rette hærvej« – hverken ud fra en forestilling om, at det var den »rigtige« hærvej, eller set i en toldmæssig sammenhæng. Tilbage bliver den anden mulighed, at »Rechte herr weg« betyder den »højre hærvej«.

Danckwerths og Mejers »højre« og »venstre« hærvej

Nøglen til gådens løsning findes i Caspar Danckwerths tekst til »Newe Landesbeschreibung« fra 1652 og i Johannes Mejers utrykte »Renovirte Landesbeschreibung« fra 1654. I »Newe Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswich und Holstein« benytter Danckwerth flere gange ordene »Herweg« og »Heerstrasse« – ikke som navnet på én bestemt vej, men i datidens betydning: hovedvej/landevej. Et eksempel herpå var omtalen af Foldingbro, »...woselbsten die Heerstrasse von Ripen nach Jüdtlandt und insonderheit Wiborg Darüber gehet«. Tilsvarende opererede han med en »stor« hærvej, der gik fra Rendsborg til Flensborg og herfra videre »...gen [gegen] Hadersleben, und ferner in das Reich Dennemark«. Tilsvarende blev også landevejen mellem Flensborg og Mysunde og landevejen mellem Gottorp og Kiel kaldt for hærvej. Endelig betegnede han også den vigtige stuedrivningsvej mellem Toldsted og Ribe som en »Herweg«. ²¹

Johannes Mejers »Rechte herr weg« nævnte han ikke direkte i teksten. Om Immervad – som han kaldte for »Jammerwatt« – skrev han kun, at det var det sted »...woselbsten die Heerstrasse nach Coldingen und dem Reich

Dennemarck darüber gehet«. Tilsvarende skrev han et andet sted, at Immervad Kro var beliggende »...am grossen Heerwege«. ²² Man kan således ikke ud fra citaterne fastslå, om Danckwerth tænkte på vejen vest om Haderslev, eller den mere østlige vej igennem byen, da vejgafflen lå nord for Immervad, og begge veje førte til Kolding. Sandsynligheden taler dog for, at det var vejen gennem Haderslev, han tænkte på, da han som nævnt ovenfor et andet sted i sin tekst talte om en »stor« hærvej, der gik fra Rendsborg til Flensborg og herfra videre til Haderslev og Kolding.

Det er derimod omtalen af »hærvejene« ved Toldsted, som giver svaret på gåden om »Rechte herr weg«. Danckwerth skrev således om dette sted: »Nübell oder Zollstede, wor sich der Herweg theilet, und gehet der Rechte Strank fort nach Hadersleben, und dem Reiche Dennemarcks gerades weges zu, der lincke aber nach Ripen«. ²³ Danckwerth opererede således i sin tekst til Johannes Mejers kort med en »højre« og en »venstre« hærvej.

Det samme gjorde Johannes Mejer. To år senere gentog han i sin »Renovirte Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein« omtalen af den »højre« og den »venstre« hærvej ved Toldsted. Tilsvarende skrev han, at den højre gren af hærvejen fra Toldsted fortsatte direkte til Haderslev og det danske rige. ²⁴ Der er på denne baggrund ingen tvivl om, at Johannes Mejer havde den samme rent praktiske opfattelse af ordet »rechte« på sit før omtalte kort og brugte det i denne betydning ved Immervad, hvor hærvejen (læs: landevejen) atter delte sig.

Man kan så spørge sig, i forhold til hvilken vej »Rechte herr weg« var den »højre«, og hvorfor Johannes Mejer overhovedet markerede det på sit kort.

Med hensyn til det først nævnte er der to muligheder. Set fra syd er »Rechte herr weg« den højre vej i forhold til den på Mejers kort indtegnede lidt vestligere, parallelt hermed løbende landevej. Set fra nord er »Rechte herr weg« tilsvarende den højre landevej, hvis man sammenligner med Oksevejen, der går fra Haderslev til Immervad. Meget tyder på, at det er den sidste løsning, der er den rigtige.

Som korttegner var Johannes Mejer af en praktisk natur. Det afspejlede sig bl.a. i de få oplysninger, som han nedfældede om de indtegnede veje. På det omtalte kort over den østlige del af Haderslev amt havde landevejen mellem Haderslev og Kolding fået påtegningen »Kunigs weg« – »kongevejen«, der var en pendant til hans »Via regia«. Vejen fra Haderslev til Aabenraa blev slet og ret kaldt for »Apenrader weg«. Tilsvarende var der en »Riper weg« og en »Tunder weg«. Hertil kom så påtegningen med »Rechte herr weg«. Tydeligvis var vejnavnene »set fra« Haderslev. Omvendt forholdt det sig på et samtidigt kort over den vestlige del af Haderslev amt, hvor Ribe var i centrum. Her blev vejen til Toldsted omtalt som »d. Weg n. Flensburg« og vejen til Haderslev

som »d. Weg n. Hadersleb«. Denne procedure kunne i det foreliggende tilfælde tyde på, at han på sit kort over Haderslev østeramt havde noteret »Rechte herr weg« som den »højre« landevej set fra Haderslev, mens vejen fra denne by til Immervad (Oksevejen) var den venstre. Antagelsen bestyrkes af, at vejen over Immervad til Haderslev og Kolding i Danckwerths og Johannes Mejers tekster som nævnt også blev omtalt som »Herweg« – begge steder endda som »den store« hærvej.

Der er i den forbindelse også den mulighed, at man skal se »Rechte herr weg« i et lidt større perspektiv. På Johannes Mejers kort delte landevejen sig syd for Kolding. Den venstre gren fortsatte mod Haderslev, mens den højre gik vest om byen, hvor begge veje igen mødtes ved Immervad. I så fald gælder påtegningen om den »højre hærvej« hele den her nævnte vestlige landevej.

At lave en notits om den »venstre hærvej« på kortet har Johannes Mejer givet vis følt overflødig, da det gav sig selv med påtegningen om den »højre«. At denne så overhovedet blev nævnt kan måske undre. Her har Bjørn Svensson og andre givetvis ret i, at »Rechte herr weg« var en landevej på retur, og at Johannes Mejer ved sin påtegning ville gøre opmærksom på den som en alternativ rute.

I stedet var det dog som nævnt vejen over Haderslev, der lagde ryg til de fleste rejsende. Det kom også til udtryk i de to værker, hvor Danckwerth og Johannes Mejer samstemmende skrev om Toldsted, at her gik en gren af hærvejen videre til Haderslev og det danske rige. Det var denne vejstrækning, som de i forhold til Toldsted-Ribe vejen betegnede som den »højre« hærvej. Set fra nord tog det sig anderledes ud. Her var vejen over Haderslev den »venstre«, og »Rechte herr weg« den »højre« indtil de to veje smeltede sammen ved Immervad.

NOTER

1. Frode Gribvad: Nogle spredte træk af Hellevad og Egvad sognes historie, p. 260. i: Vor Hjemstavn, 3. hæfte 1928 og 4. hæfte 1932.
2. H.V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, pp. 87-88 (1978).
3. Se herom i Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland – et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke, pp. 34-40 (1981).
4. Mads Lidegaard: Hærvejen over Kongeåen. Fra Vejle Å til Vojens, pp. 93-95 (1979). Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland – et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke, pp. 121-122 (1981).
5. Dansk Biografisk Leksikon, bd. XV p. 459 (1938).
6. Johannes Mejers liv og levned er udførligt skildret af P. Lauridsen i Historisk Tidsskrift 6. Rk. I pp. 239-402 (1887-88). En opdateret omtale af Johannes Mejer med litteraturhenvisninger findes i Dansk Biografisk Leksikon (3. udgave).

7. Om striden med Caspar Danckwerth se P. Lauridsen: Kartografen Johannes Mejer, pp. 305-319. i: Historisk Tidsskrift 6. Rk. I (1887-88). Johannes Mejers manuskript findes i Det kongelige Bibliotek med betegnelsen Ledreborg 188 fol.
8. P. Lauridsen op.cit. p. 272 note 2.
9. Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene, II p. 131 (1933). Danmarks gamle love på nutidsdansk, II p. 159 (1945). Se endvidere Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog 1300-1700, bd. II pp. 342-343 (1886-92). Ordbog over det danske sprog, pp. 1113-1114. Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, bd. II p. 699 (1929).
10. H.V. Gregersen: Studedrift og toldoprævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej, p. 7. i: Sønderjyske Årbøger 1973.
11. Sønderjyske Stednavne, III p. 233.
12. J.P. Trap: Danmark, X p. 166 (5.udgave).
13. Sønderjyske Stednavne, IV p. 568.
14. Bjørn Svensson: Rechte herr weg, p. 210. i: Sønderjysk Månedsskrift 1967.
15. Bjørn Svensson: Fra Hærvej til motorvej, pp. 30-31 (1984). Bjørn Svensson: Smuglerveje og rette veje, pp. 174-176. i: Sønderjysk Månedsskrift 1984.
16. Renovirte Zoll-Verordnung und Rolle (Slesvig 1711), paragraf 4 og 6.
17. Bjørn Svensson: Smuglerveje og rette veje, pp. 174-175. i: Sønderjysk Månedsskrift 1984.
18. Ibid. p. 176.
19. Thomas Otto Achelis: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels, pp. 201-203. i: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. I 1930.
20. Ibid. pp. 200-201, 203-206. Corpus Statutorum Slesvicensium, II pp. 498-499.
21. Anførte værk pp. 71, 97, 104, 112-113.
22. Ibid. p. 71.
23. Ibid. p. 97.
24. Renovirte Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein...durch Johanne Mejerum Husum. Cimbr. zum andern Mahll von Newen wieder übergesehen, mit mehr Landcarten und Andern Sachen vermehret undt verbeszert. Anno 1654. pp. 284, 385-386. i: Det kongelige Bibliotek, Ledreborg 188 fol.

Flensborg og oksehandelen i årtierne efter 1500

Af *Poul Enemark*

I Sønderjyske Årbøger 1989 berettede Poul Enemark om den hurtige fremgang for Flensborgs oksehandel indtil år 1500. Her føres historien op til omkring 1520. Det var år med mange omskiftelser – og stor tilbagegang. Udførslen om efteråret trådte gradvis i skygge af forårseksport. Tyske opkøbere og danske eksportører trængte sig frem i omsætningen, og efter 1500 måtte flere flensborgere trække sig ud af oksehandelen. Kun krigen med Lybæk 1509-12 gav en kort tid Flensborgs handel ny fremgang. Derefter fortsatte tilbagegangen endnu nogle år. Poul Enemark forklarer hvorfor. Undervejs tegner han omrids af en række af fjordbyens oksehandlere og påviser, hvor meget eller lidt vi kan slutte ud fra de bevarede toldregnskaber.

Oksehandelen i slutningen af 1400-årene

I løbet af 15. århundrede antog opkøbet af danske okser og drivningen sydpå gennem hurtugdømmerne til hansebyerne Lybæk, Hamborg og Lüneburg faste rammer. Adskillige enkeltoplysninger peger i retning af, at de såkaldte knockenhauere, dvs. slagtere fra hansebyerne, udstrakte deres okseopkøb stadig længere nordpå. Omkring midten af århundredet må man antage, at de optrådte som faste opkøbere på etablerede efterårsmarkeder i september og oktober i Ribe og Kolding. I en handelsforordning 30. september 1475 forbydes det danske drivere at føre deres okser længere sydpå end til disse byer og færgebyen Assens, hvor de skal afsættes til tyske opkøbere, hvilket naturligvis forudsætter, at disse også indfandt sig til markederne. Antagelig skulle bestemmelsen netop befæste markedspligten for at sikre toldbeløbet for kronen.¹

De ældste bevarede toldregnskaber fra Gottorp 1485, 1491, 1497-98 og 1501 kan give os et indtryk af omfanget af oksetransporterne sydover. De stiger fra ca. 13.000 dyr i 1485 til godt 28.000 dyr i 1501, en yderst markant stigning, der næppe kan henregnes som et tilfældigt årsudsving.² Efterårseksporten i september-oktober, der let lader sig datere i relation til Ribe marked Vor Frue fødselsdag (8/9) og Kolding marked St. Francisci dag (4/10), er stærkt dominerende i disse ældste regnskaber, hvor denne efterårseksport stiger fra ca. 10.000 okser i 1485 til ca. 18.000 i 1501.

En beskeden forårsdrivning, der registreres i 1485 med ca. 2.500 okser (knap 20%), vokser dog i de følgende år væsentlig stærkere end den samlede oksetransport og omfatter i 1501 9-10.000 okser (ca. 33%). Forårsdrivningen

gik ikke til hansebyerne, men fandt aftagere blandt vesttyske og nederlandske prangere, der købte okser i stor målestok med henblik på sommergræsning og opfødning i marskegnene langs Nordsøkysten, hvor græsvæksten var langt frodigere end i Jylland.³

Gottorpregnskaberne afslører, at også handlende fra hertugdømmerne i slutningen af 1400-tallet tog livligt del i oksetransporterne sydover. Det gjaldt ganske særligt handelsfolk fra Flensborg, der i 1485 tegnede sig for over 2.600 okser (ca. 20%) eller mere end nogen anden enkeltbys handlende. Opkøbet fordeltes på 25-26 handlende. I 1501 var Flensborgs andel vokset til 4.600 okser (dog nu kun ca. 16-17% af den samlede drivning); handelsklientellet holdt sig ret konstant fra år til år, i 1501 i alt 30 handlende.⁴

Flensborgernes efterårsopkøb koncentrerede sig i oktober måned og må derfor antages fortrinsvis at hidrøre fra Kolding marked og muligvis fynske opkøb via Assens færgested, mens Ribe marked – ikke overraskende – navnlig i de ældste regnskaber synes at have spillet en underordnet rolle. Septembereksportens andel, der peger mod Ribe marked, er dog i tydelig vækst i årene op mod 1500, selv om oktobertransporten stadig er størst.⁵

Men forårsdrivningen spillede dog også en væsentlig – og stadig stigende – rolle for Flensborgs handlende, i 1485 over 700 okser, i 1501 over 2.000 okser, så man faktisk må sige, at byens oksehandlere førte an i den nye forårstransport ned over Elben til markederne vestover.⁶ Drivningen i sommer- og vintermånederne uden for de gængse drivningstider i september-oktober og marts-april spillede talmæssigt ingen nævneværdig rolle i Gottorpregnskaberne; men de flokke, der overhovedet optræder, kunne næsten udelukkende lokaliseres til flensborgske opkøbere, formentlig især lokale opkøb i hertugdømmerne.⁷

Identificeringen af Gottorpregnskaberne flensborgske oksehandlere i min afhandling i 1989 gav det umiddelbart overraskende resultat, at flere af de handlende med de største kontingenter af okser i de ældste regnskaber fra 1485 og 1491 næppe tør henregnes til byens egentlige købmandsstand, i alt fald ikke fra starten. Folk som Jeppe Teglgård, Merten og Mikkel Risenberg, Mathias Madsen, Karsten Lund og Jens Lourup må antages at have grundlagt deres handelskarriere som prangere og landhandlere i kvæg- og hestehandlsbranchen. Først i en fremskreden alder blev de i nogle tilfælde medlemmer af byens ansete købmåndsgilde.⁸

Ligesom opkøbet af okser til hansebyernes vinterforråd ikke var en egentlig købmandsopgave,⁹ men blev varetaget af byernes slagtere, knockenhauerne, og af en gruppe prangere med ekspertise i heste- og kreaturhandel, således har en tilsvarende gruppe prangere fra hertugdømmerne åbenbart tidligt skaffet sig andel i mellemandelen mellem landopkøbet i hertugdømmerne og Jylland/Fyn og leverancerne til vinterslagtingen i de store hansebyer. Disse prangere

udgjorde såvel i hansebyerne som i Flensborg et væsentligt supplement til byernes handelsklientel, der i slutningen af 1400-tallet gradvist lod sig inkorporere i byernes egentlige handelsstand.

De tidligere prangere opnåede i løbet af 1490'erne en mærkbar forbedret økonomisk og social position i byens borgerskab. Det hang utvivlsomt sammen med, at især forårstransporten af okser til de vestlige markeder tillod oksehandlerne at få del i en indbringende returfragt af navnlig hollandske klædeprodukter til afsætning på hjemmemarkedet, bl.a. hos landaristokratiet, hvor okserne erhvervedes, og ved hertughoffet.¹⁰ Disse forbedrede indkomstmuligheder tilsmilede naturligvis ikke blot tidligere prangere som Merten og Mikkelt Risenberg, men tillige folk fra købmansklassen, der i højere grad end tidligere lagde sig efter oksehandelen, eksempelvis Markvard Holste, Nisse Smith og Jens Petersen.¹¹ I årene op til 1500 vandt flere af oksehandlerne fra Flensborg omsider en plads i byrådet, et sikkert vidnesbyrd om erhvervets befæstede sociale anseelse.

Flensborgs oksehandel 1501-1508

I årene op til 1500 har antagelig 35-40 personer i Flensborg været engageret i oksehandel. I Gottorpregnskabet 1501 er registreret 30, og fra 1497 og 1498 kan suppleres med yderligere 7 personer.¹² De tre regnskaber inden for ganske få år viser en påfaldende kontinuitet fra år til år, de samme handlende med omtrentlig de samme flokstørrelser og ofte på tilsvarende drivertider, hvilket indikerer ret faste opkøbs- og afsætningsmarkeder.

Da det næste bevarede Gottorpregnskab først hidrører fra 1508, har vi ikke helt de samme muligheder for at iagttage, om handelskontinuiteten fortsætter.¹³

Skema 1: Flensborgs oksehandel forbi Gottorp 1498-1508:

	1498	1501	1508
Forårsdrivning	1185	2009	1129
Sommerdrivning	224	169	330
Septemberdrivning	437	713	261
Oktoberdrivning	1343	1741	1181
Vinterdrivning	63	51	55
Okser i alt	3252	4683	2956
Okser i %-andel	17,4	16,5	11,4
Oksehandlere	27	30	18

Skema 1 viser, at forårsdrivning og oktoberdrivning stadig dominerer for de handlende i Flensborg, men tallene 1508 minder unægtelig mere om 1498 end om 1501. Er væksten, der markerede 1501, afløst af stagnation eller endog

tilbagegang for flensborgsk oksehandel i de følgende år, eller var 1501 blot et ekstremt godt år for oksehandelen som helhed? Her er vi nok tæt på grænsen for kildematerialets udsagnsmuligheder. Skema 2 viser de samlede oksetransporttal i Gottorp for de tre år. 1501 var sikkert et godt år; men de generelle tal fra 1508 ligger dog klart højere end tallene fra 1498 som det ses af skema 2, hvilket står i skærende modsætning til Flensborgtallene i skema 1.

Skema 2: Samlet oksetransport forbi Gottorp 1498-1508:

	1498	1501	1508
Årsmængde	18.700	28.300	26.000
Marts / april	6.200	9.600	9.500
Sept. / okt.	11.800	17.800	15.700
Forår i %	33%	34%	37%
Efterår i %	63%	63%	61%
Flensborgs %-andel	17,4	16,5	11,4

Okseantal angivet i afrundede tal på hele antal 100 stkr.

Det stærke fald i flensborgernes forårseksport i 1508 adskiller sig klart fra den almindelige udvikling, og det antyder ligesom byens faldende %-andel og måske især det dalende antal oksehandlere, at de gode tider for erhvervet åbenbart ikke fortsatte. Hvad kan mon være årsager til denne stagnation eller tilbagegang?

Nu er to Gottorpregnskaber fra 1501 og 1508 jo ikke meget at basere et helt årtis handelsudvikling på. Vi må derfor undersøge, om der findes supplerende kildemateriale. Fra 1501 til 1508 er bevaret en næsten ubrudt række af markedsregnskaber fra Ribe og Kolding, hvis indtægter gik til dronning Christine og derfor til dels er overleveret i hendes hofholdningsregnskaber.¹⁴ Det vil være rimeligt at inddrage disse danske markedsregnskaber i undersøgelsen for om muligt bedre at belyse flensborgernes oksehandel i første årti efter 1500. Medens vi for de foregående år var henvist til – ud fra dateringen i Gottorpregnskaberne – at fremsætte formodning om, fra hvilket marked de flensborgske okseflokkene kunne antages at hidrøre, så får vi nu lejlighed til konkret at iagttage, hvilke okser, flensborgerne vittterligt har fortoldet på de omtalte markeder.

Jeg har tidligere haft lejlighed til at påvise – generelt set – stor overensstemmelse mellem okseposter i Ribe og Kolding markedsregnskaber og Gottorp toldregnskab 1501 i september-oktober og mellem Ribe marked 1508 og Gottorp toldsted september 1508.¹⁵ Nu kan der blive lejlighed til at undersøge, hvorvidt overensstemmelsen også gælder de flensborgske oksehandelsposter – med andre ord, i hvilket omfang flensborgske opkøb foregik direkte på de danske markeder eller eventuelt langs drivningsruterne på vejen sydover.

Man kunne desuden håbe, at de mange mellemliggende markedsregnskaber mellem 1501 og 1508 vil kunne give vigtige supplerende oplysninger om den flensborgske oksehandel i de mellemliggende år, hvor Gottorpregnskaberne mangler.

Den første del af undersøgelsen om overensstemmelsen mellem flensborgske okseposter fra Ribe marked 8. september 1501 og Gottorp toldsted i september 1501 må siges at falde yderst negativt ud. I Ribe marked 8/9 1501 træffes kun to flensborgske okseopkøbere, nemlig Peter Hansen, klokkestøberen, med 16 og Erik Lange med 57 okser, og ingen af posterne er der spor af i Gottorp. I Gottorp fortoldes derimod 355 okser i 5 poster fra 11.-16. september, som det var yderst nærliggende at sætte i forbindelse med Ribermarked få dage tidligere:

11/9: Henrik Smith	26 okser
13/9: Merten Risenberg	130 + 113 okser
13/9: Peter Lassen	18 okser
16/9: Claus Teglgård	68 okser

Men ingen af posterne kan spores i markedsregnskabet.

Bedre resultat giver sammenligningen mellem Ribermarked 8/9 1508 med september måned i Gottorp 1508. Villem Vinbergs 143 markedsokser må svare til de 139, han fortolder den 17/9 i Gottorp, og Jacob Olufsens 26 markedsokser må vel også befinde sig blandt de 61 okser, han fortolder den 16/9 i Gottorp. Derimod er der intet spor af Markvard Holstes to flokke på 23 og 43 markedsokser i toldregnskabet i Gottorp.

I 1501 er der fortoldet 487 okser af flensborgere i Kolding marked 4/10. Overensstemmelsen med oktober måned i Gottorp indskrænker sig dog til tre poster:¹⁶

Skema 3: Flensborgeres oksehandel i Kolding og Gottorp oktober 1501:

	Kolding		Gottorp
Hans Friis	148	Hans Vrese	10/10: 158
Clawes Tegelgarde	74	Clawes Tegelgarde	15/10: 72
Jes Perssen	70	Jens Petersen	14/10: 138

Men et par væsentlige okseposter i Kolding marked 4/10 1501 fortoldet af flensborgere kan ikke spores blandt de mange flensborgske okseposter i Gottorp oktober 1501. Mikkel Risenberg fortoldede 96 okser, og rådmænd Niels Payesen, der slet ikke kan identificeres som oksehandler i Gottorp-regnskaberne, har i Kolding fortoldet 99 okser i 1501.¹⁷ Markvard Holste har også været i dette Koldingmarked og købt 1 hest.

Det kan måske siges at være umiddelbart overraskende, at overensstemmel-

sen mellem markedsregnskaberne og Gottorpregnskaberne ikke er større for flensborgerne; men den store overensstemmelse, der generelt er iagttaget, gælder – meget naturligt – navnlig de fremmede opkøbere, der på hjemvejen med deres dyr passerer Gottorp. Flensborgernes oksehandel har åbenbart artet sig lidt mere kompliceret. En del af opkøbet synes således ikke nødvendigvis foretaget på selve markedet, men antagelig på ruten sydover. Nogle markeds-køb kan være afhændet, inden Gottorp er nået; det var således tilfældet med 90 okser, som et par hessiske opkøbere i 1508 indkøbte i Flensborg på vej sydover af Mikkel Risenberg.¹⁸

Da markedsregnskaberne ikke røber større overensstemmelse med Gottorposterne – for så vidt angår flensborgernes oksehandel – vil man heller ikke kunne forvente via markedsregnskaberne at være i stand til at rekonstruere et brugbart omfang af denne handel, således som det formentlig ville være fremgået af de nu manglende Gottorpregnskaber mellem 1501 og 1508. Men enkeltposter i de danske markedsregnskaber vil naturligvis kunne røbe navnet på flensborgske oksehandlere, der uomtvisteligt var i funktion de pågældende år. Den følgende undersøgelse må derfor rette sig mod de enkelte handlende i Flensborgs oksehandlerstab og deres dokumenterede poster i de danske regnskaber 1501-08. Kan supplerende oplysninger om de enkelte handlende underbygge antagelsen om Flensborg-handelens tilbagegang?

Flensborgs største oksehandlere i årene efter 1500

På skema 4 er opført 11 af de største flensborgske oksehandlere, der i første årti af 1500-tallet kunne registreres i Gottorp med 200 okser eller flere på årsbasis.

Skema 4: Flensborgs største oksehandlere og deres flokke i Gottorp:

	1498	1501	1508
Merten Risenberg	411	554	–
Jens Lourup	462	386	–
Nisse Smith	159	350	211
Markvard Hesse	17	344	–
Jens Petersen	61	276	191
Peter Didriksen	55	270	–
Markvard Holste	251	250	269
Mikkel Risenberg	560	147	255
Merten Mikkelsen	118		465
Hans Holste			289
Jacob Petersen			248
			1928

Merten Risenbergs store okseflokk 1501 blev antagelig hans sidste. Samme år modtog han for sidste gang hertugelig afregning for fortæring i sit hus. Han må være død kort tid efter.¹⁹ Peter Didriksen fortoldede en klædepakke i Kolding efterårsmarked 1502, og dermed forsvinder også han fra regnskabs-siderne. Også Jens Lourups bedste tid var forbi; de 80 okser, han fortoldede i Kolding efterårsmarked 1503, blev det sidste, vi hører til ham. Hermed forsvandt kort efter 1501 tre oksehandlere, der med deres store flokke markant havde præget byens oksehandel de foregående 10-15 år eller mere.

Derimod beherskes billedet tilsyneladende stadig af Mikkel Risenberg, Markvard Holste, Nisse Smith og Jens Petersen. Mikkel Risenbergs 147 forårs-okser giver ikke et fuldstændigt billede af hans oksehandel 1501, hvilket bekræftes af de allerede omtalte 96 okser, som han fortoldede i Kolding efterårsmarked 1501 uden, at de lader sig spore i Gottorp. I 1503 var han atter i Kolding marked efter 63 okser, i 1506 efter 68 okser, og i 1504 og 1505 købte han heste på markedet, så han var åbenbart fast gæst på dette marked. Men de relativt beskedne markedstal yder dog næppe retfærdighed mod hans oksehandel i de mellemliggende år at dømme efter den langt større flok på 255 okser, han kunne fortolde i Gottorp 12. oktober 1508. Men også dette år var hans handel faktisk større, end regnskabstallet viser, for i juli måned har han afhændet 90 okser til to hessiske opkøbere, der handlede med ham i Flensborg, som foran nævnt.¹⁸ Omfanget af Mikkel Risenbergs handel er det vanskeligt at bedømme, da han antagelig samlede sine dyr ved flere delopkøb i Jylland, Fyn og hertugdømmet, og altså også har afsat okser undervejs sydover.

Også Markvard Holste gjorde kun småopkøb på de danske markeder i de første år af 1500-tallet. I Kolding Francisci marked 1501 og 1504 købte han blot en hest, 1503 26 okser og 1 hest. I 1505 ses han slet ikke at have frekventeret markedet; men i 1506 købte han dog 72 okser. I Ribe træffes han først i 1505 efter heste, men – som nævnt må hans 269 forårsokser i Gottorp 1508 suppleres med et opkøb på 66 okser i Ribe efterårsmarked, der ellers ikke lader sig spore.²⁰

Jens Petersen var mere fast okseopkøber på Kolding efterårsmarked; foruden de omtalte 70 okser i 1501, registreres han for 44 i 1504, 90 i 1505 og 40 i 1506. Der er dog stadig langt fra de 70 Koldingokser i 1501 op til de 187, han fortoldede i Gottorp den 9. og 10. oktober, hvilket nok kunne tyde på, at Jens Petersen ligesom Mikkel Risenberg og antagelig Markvard Holste sandsynligvis har samlet sine okser fra flere mindre delopkøb over et langt større opkøbsområde. Denne formodning støttes af, at han i 1502 og 1503 slet ikke ses at have besøgt Kolding marked, eller – måske rettere – ikke ses at have opkøbt dyr på markedet.

Nisse Smith er slet ikke registreret på de danske markeder i de første år af 1500-tallet. Det er således klart, at omfanget af disse fire flensborgske storkøbmænds oksehandel i de første år af 1500-tallet ikke lader sig tilfredsstillende skitsere udelukkende på basis af de bevarede danske markedstal uden oplysninger fra Gottorpregnskaberne. En af de afgørende årsager hertil er imidlertid, at det så at sige udelukkende er efterårsmarkeder fra Kolding og Ribe, vi har bevaret oplysninger fra, så flensborgernes store forårsdrivning slet ikke kommer med. Enkelte bevarede forårsmarkeder, f.eks. Ribe forårsmarked 25/3 1507 viser Jens Petersen med 150 okser, og i forårsmarked 1509 har han atter købt 100 okser i Ribe.

Det er mere overraskende, at de spredte markedstal viser, at Gottorpoplysningerne heller ikke kan yde noget fuldstændigt billede af flensborgernes oksehandel. Nisse Payesens 99 og Mikkil Risenbergs 96 Koldingokser fra 1501 og Markvard Holstes 66 Ribeokser fra 1508 er allerede nævnt.

Markvard Hesse hørte til de nye handlende i 1501. Det er derfor overraskende, om han skulle være helt ude af billedet i 1508, således som et blik på skema 4 kunne friste til at tro, hvilket dog næppe heller er helt holdbart. Markedstallene om hans handel i de mellemliggende år melder følgende:

Kolding 1502 4/10: 108 okser

Kolding 1503 4/10: 100 okser

Ribe 1506 8/9: 10 okser

Ribe 1509 25/3: 90 okser

I 1509 frekventerede Markvard Hesse ikke blot Ribe forårsmarked, men tillige Kolding efterårsmarked.²¹ Selv om hans okseflokk i 1501 antagelig var unormalt stor, så har han dog åbenbart drevet handelen temmelig jævnt – omend på et noget lavere niveau – de følgende år. At han slet ikke skulle have handlet okser i 1508 eller ligefrem skulle have opgivet oksehandelen, er derfor mindre sandsynligt.

Forreste side af Kolding markedsregnskab 4/10 1509. Kolding efterårsmarked 1509 er overleveret i to toldregnskabsseksemplarer. Det dårligst konserverede – og tillige det mest sjuaket førte – eksemplar, der ses her, indledes således: »Aar etc Mdx (1509) sancti Francisci Marcket vdi Koldinge løb tolden saa moget som hereffther følger:

Primo Jacob Holste iif xxvij (327) øxen xx (20) gl xxx sk« (= 30, overstreget).

Når det ringere eksemplar er gengivet her, skyldes det tilføjelsen: »Hans forloffuere ære Laurens guldsmet oc lille iiep (lille Jep) i Ribæ«, som ikke findes i det bedre eksemplar.

Her er altså beviset for, at den overleverede, men udaterede garantiliste fra Kolding virkelig skal henføres til Kolding Francisci marked 1509. I regnskabssidens 7. linie står: »Joachim Holste lxxx (80) øxen v (5) gl« og i 10. linie står: »Jens Perssen l'xvij (116) øxen vij gl x sk (7 gl 10 sk)«. Jacob ell. Joachim Holste var søn af borgmester Markvard Holste, og Jens Perssen var rådmand Jens Petersen i Flensborg. Gengivet efter Poul Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede, II, Århus 1971, fig. 3c.

2.

Der er Middel på frem
 vundet og holdning
 helden som meget som d
 offe. fulgt

fra land selte i 1500-1501
 lang fulgt. som lang roset i alle ang.

lang og i lang
 med ang. i lang
 som i lang
 med ang. i lang

på lang - huse beere - vor

at de land både som ang. fulgt
 og i lang - som ang.

der lang på i lang - vor

de ang.

Merten Mikkelsen, som i foråret 1498 havde fortoldet 118 okser i Gottorp, var nok nærmest pranger, der tillige handlede heste. I første årti af 1500-tallet slog han sig imidlertid for alvor på oksehandel, især på Kolding marked, hvor han købte 53 okser i 1502, 100 i 1503, 150 i 1506, og i 1508 noteres han som Flensborgs største oksehandler ved Gottorp toldsted med 265 okser om foråret og 200 den 10. og 12. oktober. I alt fald en del af oktoberokserne må antages i lighed med de foregående år at hidrøre fra Kolding marked; i det mindste gælder det de 70 okser, som han sammen med en Koldingborger 14. oktober samme år fortoldede i Plön undervejs til Lybæk.²² Men antagelig har han samlet sine oktoberflokke i Gottorp fra flere delopkøb ligesom nogle af de forannævnte oksehandlere. Hans forårsdrivning har vi ingen mulighed for at følge i de danske regnskaber før 1508, så det er derfor ikke udelukket, at hans handel har været mere kontinuerligt bygget op allerede i de foregående år, end de tal, der er kommet til vort kendskab, umiddelbart lader formode. Merten Mikkelsen blev medlem af Vor Frue købmandsgilde i 1504, men tog åbenbart ikke virksomt del i byens liv, siden han så at sige ikke træffes i byens store kildemateriale, hvilket understreger hans prangerstatus.²³

Markvard Holstes yngre broder Hans Holste må antagelig være født i begyndelsen af 1460'erne, siden han allerede i 1481 kunne optages i Hellig-Legemsgildet og i 1493 i købmandsgildet.²⁴ Hans oksehandel forekommer temmelig ujævn; allerede 1491 fortoldede han 61 okser, men i 1497, 1498 og 1501 er han overhovedet ikke registreret med okser. I 1505 fortoldede han imidlertid i to poster i Kolding Francisci-marked 160 okser og i 1508 ikke mindre end 289 okser den 13. oktober i Gottorp, altså formentlig – i alt fald delvis – hidrørende fra Kolding marked. Det ser ikke ud til, at Hans Holste har ført en konsekvent handel med okser; men han må tilsyneladende have haft store midler at skyde i sin mere lejlighedsvis handel. Hans Holste var – som tidligere omtalt – gift med Katherine, datter af rådmand Herman Vinberg. Holste blev selv rådmand 1517 og døde 1530.²⁴ Han træffes imidlertid ikke senere end 1508 i regnskaberne som oksehandler.

Mere interessant er en Jacob Holste fra Flensborg, der i Ribermarked 8/9 1506 har fortoldet ikke mindre end 340 okser. Det må være den samme Jacob Holste fra Flensborg, der i Kolding efterårsmarked 1509 fortolder 327 okser. Det er besynderligt, at en sådan opkøbskapacitet ikke har sat sig spor i Gottorp hverken 1501 eller 1508. I Kolding var han åbenbart så velkendt, at han i 1509 kunne stå som garant for en Flensborgrådmand, der ønskede at føre okser sydover, men på grund af krig ikke måtte føre dyrene til Lybæk.²⁵

Gåden løser sig først ved en post i Gottorpregnskabet 1/4 1511: 216 okser fortoldet af Markvard og Jochim Holste. Jacob må være en dansk fejlskrift for Jachim eller Jochim, så der altså er tale om Markvard Holstes søn.²⁶ Derfor

den enorme opkøbskapacitet, og derfor den udstrakte garanti. Borgmester Markvard Holste og hans oksehandelsfirma var velkendt overalt i hertugdømmerne og i hele Danmark. Markvard var gift, da han i 1478 blev medlem af Vor Frues købmandsgilde, og Joachim må være søn af dette første ægteskab med Katharine og formentlig 20-25 år, da han i 1506 optrådte som storopkøber i faderens firma, hvilket også bekræftes af, at han i 1505 med hustru kunne optages i Kalentegildet på faderens anbefaling.²⁷

Markvard Holste indgik sit andet ægteskab med en borgmesterdatter Taleke Wulff fra Kiel senest 1507, eftersom hun dette år som Taleke Holste blev optaget i Hellig-Trefoldigheds eller Kalentegildet; senere blev hun i 1511 introduceret som Markwards hustru tillige i købmandsgildet. Søn af dette andet ægteskab var den senere borgmester i Flensborg Frants Holste.²⁸ Også den unge Joachim Holste blev senere en agtet storkøbmand og rådmand i Flensborg, hvor han i øvrigt fik navnet »Olde Jochim Holste« for at skelne ham fra hans egen søn af samme navn »Junge Jochim Holste«, der ligesom faderen handlede okser i 1540'erne.²⁹

Jacob Petersen, som 31. marts 1508 fortæller 102 okser i Gottorp, dukker atter op den 15. august med 146 okser. Han er ikke lokaliseret i regnskabet; men fortællingen af så mange okser den 15. august kan næsten kun betyde en flensborger. Hans 248 okser vidner imidlertid om stor opkøbskapacitet det første handelsår, og der er ikke i de mange tidligere regnskaber spor af en oksehandler af dette navn. I 1510 og 1511 møder han imidlertid op i Gottorp med tilsvarende store flokke, så det er ikke et éngangsfænomen.

I Hellig-Legemsgildets medlemsliste under 1513 står »Jacob Petersen, Peter Niensens søn« med tilføjelsen: »og hans hustru Birrethe anno 1520«, hvilket vel sagtens betyder, at Jacob Petersen blev medlem 1513 og hustruen først 1520. Den samme Jacob Petersen med hustru Byrgete blev i 1519 medlem af Vor Frues købmandsgilde, og i 1517 blev han på sin fader Peter Niensens anbefaling optaget som medlem i det fornemme Kalente- eller Hellig-Trefoldighedsgilde. Ved den lejlighed kaldes han imidlertid ikke Jacob Petersen, men Jacob Fink.³⁰ Rådmand Peter Nielsen introducerede således sin søn med Ingeborg, Jep Finks datter, som han havde været gift med allerede i 1478, da de blev medlemmer af købmandsgildet. Den unge mand, der var opkaldt efter sin morfader og senere tog dennes slægtsnavn, kan meget vel have været godt en snes år, da han i 1508 – antagelig med støtte af sin fader eller ligefrem som dennes opkøber – finansierede sine store okseflokkene. Han blev senere under navnet Jacob Fink en anset borger og rådmand i sin hjemby ligesom sin fader.³¹

Om Flensborgs største oksehandlere tør vi antagelig konkludere, at Merten Risenberg, Jens Lourup og Peter Didriksen må være døde ret hurtigt efter

1500. Markedsregnskaberne fra Ribe og Kolding har i øvrigt vist, at der ikke behøver at være nogen indlysende korrelation mellem flensborgernes flokstørrelser i det enkelte marked og det tilsvarende toldtidspunkt i Gottorp. Flensborgernes oksehandel var ikke bare knyttet til et enkelt marked, men udviser et mere kompliceret og alsidigt billede. Storopkøbere som Mikkel Risenberg, Markvard Holste og Jens Petersen har øjensynligt indsamlet deres store flokke af dyr gennem mindre opkøb spredt over betydelige områder i såvel hertugdømmerne som Jylland og Fyn. Selv ikke Gottorpregnskaberne giver derfor et ganske komplet billede af disse storkøbmænds oksehandel. Nisse Smiths opkøb var åbenbart fortrinsvis knyttet til hertugdømmet. Med Joachim Holste og Jacob Petersen tog 2. generation af de store familier fat. Hans Holstes handel viste mindre kontinuitet end de øvriges, og Markvard Hesse nåede antagelig knap de øvriges niveau i de normale år. Hvilket billede får man, når man vender blikket mod oksehandlere i et lidt jævner format?

De mellemstore oksehandlere i Flensborg

Til de mellemstore oksehandlere i Flensborg i første årti af 1500-tallet kan henregnes Nisse Jensen, Villem Vinberg, Tort Jepsen, Henrik Holste, Nis Fivians og Tile Petersen, der magtede flokke på 100-200 dyr på årsbasis.

Nisse Jensen lader sig ikke med sikkerhed identificere i byens øvrige temmelig omfattende kildemateriale, og bortset fra de få, men ret store okseposter i Gottorp (1498: 66, 1501: 110, 1508: 211, 1510: 99 (sammen med Tile Petersen), 1511: 182) træffes han ikke ved andre toldsteder. Nogle hesteposter i Plön tør muligvis henføres til oksehandleren, men navnet er jo meget almindeligt.³²

Derimod er Villem Vinberg en såre kendt person i Flensborgs mange akter. I 1498 indtrådte han med sin hustru Elsebe i Vor Frue købmandsgilde, i 1506 anbefales han og hustruen af borgmester Markvard Holste til det fornemme Hellig-Trefoldighedsgilde. Han var på det tidspunkt rådmand og forekom jævnligt i byens protokol over gæld og tilgodehavender. Han ejede grund og hus ved sydsiden af Søndertorv og købte i øvrigt antagelig netop i disse år Peter Didriksens gård ved vestsiden af Søndertorv.³³

Villems store okseflok i 1508 var købt på Ribe Vor Frue marked, som han også havde besøgt 1501, 1504 og 1509 efter heste. I 1509 købte han to mindre okseflokke i Kolding efterårsmarked på 54 og 20 dyr. Sælgeren var antagelig Jens Faderson fra Ribe, der garanterede på grund af krigssituationen mod Lybæk.³⁴ Villem havde åbenbart navnlig opkøbsforbindelser i Ribe; men i 1508 har han måske købt en særlig stor flok.

Villem og Herman Vinberg var sønner af Hans Vinberg, der menes at have

deltaget i forsvaret af Flensborg mod greverne i 1427. Hvis det er rigtigt, tør man næppe sætte deres fødselsår senere end ca. 1460, snarere nogle år tidligere. Herman var formentlig ældst. Han var rådmænd allerede år 1500 og døde ca. 1520, mens Villem blev borgmester 1521 og døde 1531.³⁵

Selv om Tort Jepsen blev medlem af købmandsgildet allerede 1496 – to år før Villem Vinberg – er der dog ikke tvivl om, at han må have været adskilligt yngre. Han er muligvis født i begyndelsen af 1470'erne, nævnes først som rådmænd i 1535 og er tidligst død en gang i 1540'erne.³⁶ Hans okseposter er ikke mange: Gottorp 1501: 59 og 1508: 139, tillige med nogle heste begge år. Han træffes slet ikke i danske regnskaber.

Henrik Holste, der antagelig var Markvards yngre broder, træffes heller ikke med okser i danske regnskaber. Han var i begyndelsen af 1490'erne medlem af Hellig-Legemsgildet. Han ejede hus og grund på østsiden af Storegade som nabo til Markvard Holste.³⁷ Henrik Holste udførte okser i slutningen af marts og i oktober både i 1501 og 1508, men hvor regelmæssig handelen har været i de mellemliggende år, kan vi jo ikke vide.

Nis Fivians udførte småflokke i oktober 1497 og 1498, i 1501 og 1508 lidt større flokke i oktober og tillige opkøb i august. Ved de danske toldsteder optræder han ikke. Da han allerede blev medlem af Hellig-Legemsgildet i 1481 og af købmandsgildet 1484, må han antagelig have været en mand i 50'erne, da han i 1508 fortoldede ca. 100 okser, der blev de sidste okseposter, vi kender i hans navn.³⁸

Tile Petersens baggrund er ganske ukendt. Han ses end ikke at have været medlem af købmandsgildet, kun i det ydmyge Laurentiusgilde, der fortrinsvis rekrutterede sin medlemsskare fra borgerskabets beskednere sociale lag, nævnes han i 1502. At han i 1522 med sin hustru blev optaget i det fornemme Hellig-Trefoldighedsgilde, må givetvis betragtes som et uundgåeligt hensyn til Christian II's højt betroede mand i byen.³⁹ Vellidt og anset i sin hjemby var Tile Petersen under ingen omstændigheder. Hans mange retssager for borgmestre og rådmænd vidner om en stridbar og besværlig person.⁴⁰ Hans voldsomme fremfærd som Christian II's hirdstyrer og betroede mand på Island, hvor han til slut i efteråret 1523 blev henrettet af de lokale myndigheder, underbygger dette billede af ham. Derfor modtog han, trods sin ubestridelige købmandssucces, formentlig store formue og vitterligt betydelige politiske position, aldrig noget magistratsembede i Flensborg. Man yndede ham ikke.

Tile Petersen fortoldede i 1501 to store hesteflokke på 20 og 21 heste i februar og juni, den sidste gang tillige med en meget stor last spæk, huder og smør. I juli og august har han tillige fortoldet ca. 100 okser. Sommertransporterne af okser og den store last fedevare og huder tyder på, at Tile Petersen har startet sin karriere som landopkøber af heste og kvægavlprodukter i

Flensborgs store opland.⁴¹ Endnu i 1508 er hans 93 okser fortoldet i august, uden for normal markedstid, og 14 heste fortoldes i begyndelsen af juni. Hans varer gik åbenbart til Lybæk, siden han er registreret i Plön, i 1503 med 48 okser og 12 heste og i 1506 med 150 okser. Senere skulle hans varer finde andre veje. Da Tile i disse år øjensynligt ikke handlede på de danske markeder, kan hans handel meget vel have artet sig ret jævnt i de mellemliggende år fra 1501-08, hvor vi dog mangler Gottorpregnskabernes udsagn.

Blandt byens anselige oksehændlere har også i de forbigående år kunnet henregnes den tidligere herredsfoged i Nørre Gos herred og amtmand i Flensborg, Ludde Brodersen. Hans tidligere store flokke var dog skrumpet ind til 43 forårsokser i 1508, i de danske regnskaber træffes han ikke.⁴²

Handelsbilledet, som disse mellemstore oksehændlere efterlader, forekommer unægtelig mere sporadisk og tilfældigt end storkøbmændenes ret kontinuerlige oksehandel. Men navnlig er det påfaldende, at de åbenbart ikke har haft ærinde på danske markeder. Det kan måske i nogen grad skyldes, at vi savner oplysninger om forårseksporten fra danske toldsteder i disse år; men det efterlader dog en mistanke om svigtende handel i netop denne gruppe, og der er andet, der peger i samme retning.

I Gottorpregnskabet fra 1501 træffes således flere mellemstore oksehændlere fra Flensborg, der magtede årsopkøb på 100-200 dyr, men som helt mangler i Gottorpregnskabet 1508. Det gjaldt f.eks. Hans Frese, Lutke Lutkesen, Claus Teglgård, Lutke Petersen, Mikkell Bondesen, Herman Vinberg og Laurens Tygesen.

Hans Frese var gift og medlem af Hellig-Legemsgildet 1475, så han må antagelig være født i begyndelsen af 1450'erne. I 1480'erne træffes han i St. Gertrudsgildet og Laurentiusgildet, altså de beskedne borgeres gilder. Først ret sent – i 1490 – blev han medlem af købmandsgildet. I 1490'erne nævnes han som husejer, men måtte dog i 1496 belåne det i Laurentiusgildets formue med 20 mark, der endnu stod i 1505.⁴³

I 1503 har Hans Frese købt 100 okser i Kolding efterårsmarked; men derefter forsvinder hans navn fra regnskaberne. Hans opkøb på Kolding marked er antagelig ophørt i 50-års alderen, hvilket kan tolkes som svigtende helbred; men han omtales dog i live 24 år senere.⁴⁴

Lutke Lutkesen, der blev medlem af købmandsgildet allerede i 1465 og havde været storeksportør af okser i Gottorp siden 1485 og 1491, må vel antages at have været omkring 60 år i 1501, så det kan være forståeligt, at han ikke længere optræder i 1508. Når der atter kan påvises en Lutke Lutkesen fra Flensborg med okser i Gottorp 1519, kan det derfor ikke være den gamle, men formodentlig den person, der blev optaget i købmandsgildet i 1515, muligvis en søn.⁴⁵

Lutke Petersen blev optaget i købmandsgildet 1495 og var antagelig en søn af den Peter Lutkesen, der blev medlem af købmandsgildet 1462 og muligvis var broder til den ældre Lutke Lutkesen. Peter Lutkesen var storeksportør af okser 1485, sønnen Lutke Petersen kunne i 1501 – måske i 30-års alderen – magte 174 okser og 25 heste, lidt færre

i 1497-98.⁴⁶ Det er derfor lidt overraskende, at hans tilsyneladende støt stigende handel i årene omkring 1500 helt er forsvundet i 1508. Han forekommer dog heller ikke i byens ret omfattende aktmateriale, så det kan næppe udelukkes, at han måske er død i en relativt ung alder.

Claus Teglgård er tidligere identificeret med den Nisse (Niels, Nicolaus) Teglgård, der 1490 blev medlem af Vor Frue købmandsgilde, og som meget vel kunne være søn af Jeppe Teglgård, der var storeksporthør af okser og heste i 1485.⁴⁷ I 1501 fortoldede Claus Teglgård 72 okser den 15/10, der var opkøbt i Kolding marked, og tillige 68 okser den 16/9, som meget tænkeligt kan stamme fra Ribe Vor Frue marked en uge tidligere. Ganske vist er Claus Teglgård i 1501 ikke registreret på markedet; men han handlede i alt fald i Ribe, hvor han i 1505 har fortoldet både heste og klæde, i forårsmarkedet 25/3 1506 endog 17 heste, hvilket var et stort kobbel. Med okser træffes han imidlertid ikke efter 1501; muligvis har han skiftet over til hestehandel. I 1513 kan man møde ham i en retssag om en hestehandel med den nu afdøde Jacob Ketelsen.⁴⁸

Mikkel Bondesen blev medlem af købmandsgildet 1491 og drev i slutningen af 1490'erne en omfattende heste- og kreaturhandel, der i 1501 beløb sig til 125 okser, 39 heste, 82 svin og 116 lam fordelt på 5 forskellige toldposter. Af denne anselige handel med dyr forbi Gottorp er der i 1508 kun 4 heste tilbage, fortoldet den 21. juli; i Plön fortoldede han ligeledes i 1506 4 heste, dog sammen med en anden. Mikkel Bondesen træffes i spredte poster i regnskaberne frem til 1519 og forekommer i en ejendomsfortegnelse i 1524, men af hans omfattende heste- og kreaturhandel i årene omkring 1500 spores kun sørgelige rester.⁴⁹

Laurens Tygesen var i 1490 blevet medlem af købmandsgildet og i 1502 af Laurentiusgildet og Hellig-Legemsgildet; i 1506 var han endnu virksom i Laurentiusgildet, og hvis han på det tidspunkt har været et sted i 40'erne, måtte man antage, at han havde flere gode handelsår endnu. En notits i optegnelser om Nicolaigildets formue lader formode, at han vist endnu levede i 1526, men må være død to år senere.⁵⁰

Rådmand Herman Vinberg, broder til Villem Vinberg, fortoldede i Gottorp 99 okser i oktober 1501. I 1507 træffes han med 40 okser på Ribe forårsmarked. I Flensborg bys protokol over gæld og tilgodehavender opførtes han flere steder, i 1510 nævnes han i Laurentiusgildet med hustru og datteren Leneke, der siden blev gift med Flensborgs største hestehandler, Merten Kordes, der åbenbart ikke har været så stor af statur, siden han gik under navnet Klene Merten eller Lille Morten.⁵¹ Endnu i 1516 omtales Herman Vinberg, der antagelig først er død omkring 1520. Han ejede hus på østsiden af Storegaden, der siden gik i arv til svigersønnen Merten Kordes; men med oksehandelen var det åbenbart slut i 1507.

Til denne gruppe af mellemstore oksehandlere må også i 1508 regnes Thomas Lorck, der i de nærmest foregående år var tilflyttet fra Haderslev. I en retssag 1511 anklages Tile Petersen for i sit bramfri sprog at have kaldt Thomas Lorck en æreløs mand og en skalk, der kom fra Haderslev. Man har ganske vist stillet sig lidt tvivlende over for dette udsagn. Beskyldningen for at være en skalk får stå for Tile Petersens regning; men herkomsten fra Haderslev kan klart bevidnes.⁵² I Gottorpregnskabet 1490-91 forekommer Thomas Lorck i otte poster, de fire adresseret til Haderslev, med i alt 17 heste og 40 okser og Hamborgøl og klæde som returvarer. Ifølge et rejseregnskab fra 1495 betaler

Flensborgeren Melchior Lorck er vel nok den mest berømte grafiker født i hertugdømmerne. Han blev født omkring 1527 som søn af Flensborg-oksehandleren Thomas Lorck. Efter uddannelse bl.a. i Nederlandene kom han vidt omkring i verden. Lorcks fascinerende stik fra sultanens hof i Konstantinopel hører til hans mest berømte arbejder. Her er gengivet hans stik af den danske konge Frederik II fra 1582.

hertug Frederiks regnskabsfører for overnatning af hertugens vognheste i Thomas Lorcks hus i Haderslev, og der købes ved samme lejlighed en hest hos ham. Endnu i 1500 er Thomas Lorck af Plöntolderen med 6 heste lokaliseret til Haderslev.⁵³

I Ribe og Kolding markereder er Thomas Lorck en fast tilbagevendende gæst i første årti af 1500-tallet for at hente heste og okser, hvilket skema 5 viser.

Skema 5: Thomas Lorck i Ribe og Kolding 1501-06:

	Kolding 23/3	Ribe 8/9	Kolding 4/10
1501		19 okser	8 okser, 1 hest
1502		25 okser	1 hest
1503		60 okser	
1504		1 hest	
1505		70 okser	60 okser
1506	200 okser	2 heste	

I den sidste post i Ribe efterårsmarked 1506 er Thomas Lorck lokaliseret til Flensborg, så på et tidspunkt mellem 1500 og 1506 må flytningen være indtrådt, i 1508 omtales han i Flensborgs protokol over gæld og tilgodehavende, og i 1510 blev han medlem af Hellig-Trefoldigheds- eller Kalentegildet på rådmand Peter Nielsens anbefaling. Allerede i 1511 nævnes han som byfoged og 1518 som rådmand, så han nåede hurtigt ind i byens absolut førende kredse.⁵⁴

Når man tidligere har formodet, at Thomas Lorck var født engang mellem 1490 og 1495, er det indlysende, at med iagttagelsen af hans fortid i Haderslev må denne antagelse afvises. Han handlede – som nævnt – heste og okser allerede 1490-91, så hans fødsel tør senest sættes ca. 1470, hvilket stemmer meget godt med, at man normalt næppe udnævnte rådmænd før i 40-45-års alderen. Da Thomas Lorck døde i 1531, har han trods alt været mindst 60 år, ikke ca. 40 år, som tidligere antaget.⁵⁵

Thomas Lorck var gift, da han i 1510 blev optaget i Kalentegildet, men om det var den hustru, han efterlod sig, vides ikke. Enken Christine Lorck var datter af Anders Brodersen til Klixbüll af en sidelinie til den adlede frisiske slægt von Andersen. Anders' farbroder, Anders Sønnicksen, herredsfoged i Kær herred modtog i 1462 adelspatent af Christian I, og Christine havde arvet indtægter fra Klixbüll.⁵⁶ I ægteskabet kendes 4 sønner og 1 datter, der alle var umyndige ved faderens død. Den kendteste var maleren og grafikereren Melchior Lorck, der menes født omkring 1527 og i 1552 uddannede sig i Nederlandene.⁵⁷

Til Flensborgs mellemstore oksehandlere i første årti af 1500-tallet må muligvis også henregnes Leve Jacobsen og Claus Fischer, der ganske vist ikke træffes i Gottorp med okser hverken 1501 eller 1508. Ikke desto mindre fortoldede Leve Jacobsen 158 okser

i Ribe forårsmarked 1506 og yderligere 50 i Ribe efterårsmarked samme år, hvor Claus Fischer er registreret med 70, og i samme Ribe efterårsmarked 1509 træffes Claus Fischer påny med to flokke på 160 okser. Det må have været yngre folk. Leve Jacobsen blev først medlem af købmandsgildet i 1515, Claus Fischer i 1512 og af Hellig-Legemsgildet i 1516, hvor han aflagde regnskab i 1525, og i 1533 aflagde han regnskab for Nicolaus-altrets formue i Vor Frue kirke.⁵⁸

Krisetegn i Flensborgs oksehandel efter 1500

Undersøgelsen af de mange regnskaber i det første årti af 1500-tallet viser, at byens ret faste oksehandlerstab dog næppe tør begrænses til de 18 i Gottorp-regnskabet 1508 registrerede. Markvard Hesse, Joachim Holste, Thomas Lorck, Leve Jacobsen og Claus Fischer må i alt fald regnes med blandt de potentielle oksehændlere.

Kommer man således sandsynligheden nærmere ved at anslå 23-24 oksehændlere i Flensborg anno 1508, udgør de dog stadig kun ca. 60-65% af de 35-40 permanente oksehændlere, byen kunne mobilisere i årene omkring 1500. En del af tilbagegangen skyldes ganske vist naturlig afgang blandt den ældre gruppe: Merten Risenberg, Jens Lourup, Peter Didriksen, Lutke Lutkesen og muligvis Hans Frese. Blandt de yngre kan Lutke Petersen eventuelt være død i en ung alder. Men der kan ikke være tvivl om, at folk som Claus Teglgård, Mikkell Bondesen, Herman Vinberg, Boye og Nisse Payesen og antagelig Laurens Tygesen helt eller delvist må have opgivet oksehandelen; andre var næppe længere så konstant engageret i denne handel fra år til år og fra marked til marked, som de havde været tidligere. Det gælder f.eks. Hans Holste, muligvis også Henrik Holste, Nis Fivians, Tort Jepsen og Ludde Brodersen, der i alt fald ikke havde faste kontakter til de danske efterårsmarkeder.

Det tyndede altså tilsyneladende ud netop i den gruppe af professionelle købmænd fra det velsituerede sociale lag, som rådmandsstillingerne normalt rekrutteredes fra: Herman Vinberg, Boye og Nisse Payesen, Hans og antagelig Henrik Holste, den samme gruppe, der i årene omkring 1500 følte sig draget imod handelen med okser, der åbenbart dengang begunstigedes af gode konjunkturer.⁵⁹ Når den samme gruppe nu trak sig ud igen, må det opfattes som tegn på vanskeligheder. Kun den gamle velfunderede gruppe med mange års erfaringer og faste markedsforbindelser: Markvard Holste, Mikkell Risenberg, Jens Petersen, Nisse Smith eller slægternes nye generation: Joachim Holste og Jacob Petersen holdt fast ved den permanente indarbejdede handelsform.

Selv blandt byens største oksehændlere var opkøbskapaciteten dalende. Merten og Mikkell Risenbergs store okseflokkede på over 500 dyr fra 1498 og 1501 nåede ingen op på længere. I 1501 fortoldede de syv største oksehændlere i

gennemsnit 350 okser pr. mand, i 1508 kun 275 okser pr. mand. Og var den kontinuerlige drivning, der var så karakteristisk i årene omkring 1500 langt ned i oksehandlernes mellemlag, slet ikke længere så markant blandt de mellemstore oksehandlere, så underbygges dette billede naturligvis, hvis vi kaster et blik på byens mindre oksehandlere.

Her skal blot nævnes Jens Ludiksen, Peter Lassen, Ebbe Jepsen, Find Olufsen, Claus Guldsmid og Henrik Smith, der alle tegnede sig for små oksekontingenter (under 100 dyr) i 1501, men som nu enten er borte fra regnskabssiderne eller gået over til hestehandel. Erik Lange fortoldede endnu i Kolding marked 1503 32 okser, men derefter forsvinder også han.⁶⁰

I november 1498 fortoldede en Fedder Jensen 16 får og 3 okser, en udpræget landhandlertoldpost. Da Fedder Jensen ikke træffes med okser i andre Gottorp-poster, kunne man måske have set bort fra personen, hvis ikke de danske regnskaber var mere meddelsomme. I Kolding marked 4/10 1503 fortolde Fedder Jensen 27 okser, og i Ribe marked 8/9 1506 træffes Fedder Jensen fra Flensborg med 80 okser; i Plön har Fedder Jensen fra Flensborg fortoldet 1 hest i 1503. Fedder Jensen er også i aktmaterialet registreret som borger i Flensborg, men ses dog ikke at have været medlem hverken i købmandsgildet eller noget andet gilde i byen. Selv om han næppe hørte til de velbærgede borgere, ejede han dog hus, som han ganske vist i 1505 måtte optage lån i.⁶¹ Han træffes ikke længere i regnskaberne med okser.

Peter Hansen, klokkestøberen, har muligvis foruden de 33 okser, han fortoldede den 16. oktober 1501, fortoldet 103 okser to dage senere. En oksepost på 110 okser i Ribe marked 8/9 1502 lyder på Per Hansen, hvilket *kan* være ham, skønt det er vanskeligt at bevise. Han handlede i alt fald heste i Ribe 1505 og 1509. I 1508 fortoldede han den 21. august 15 okser under Peter Hansen og den 19. oktober 24 okser under Mester Peter. På grund af de vekslende navneformer er det svært at afgøre, om også klokkestøberen har sat sin okseeksport ned i forhold til årene omkring 1500.⁶² Steget er den i hvert fald næppe.

Af nye navne træffes i Gottorpregnskabet 1508 Jacob Olufsen, Anders Brodersen og Jacob Ketelsen. Jacob Olufsen fortoldede 24 okser i august og 61 den 16. september, i alt fald de 26 var købt ugen før i Ribe marked. Anders Brodersens 55 okser var fortoldet 5. marts, altså før den normale forårsdrivning. Jacob Ketelsens 20 okser den 6. oktober nåede antagelig frem til Gottorp før Koldingokserne fra markedet.

Jacob Olufsen blev først medlem af købmandsgildet i 1517 og var antagelig en ganske ung mand. I 1527 kom han for skade at dræbe en anden flensborger, Peter Festersen.⁶³ Lidt ældre var antagelig de to andre. Jacob Ketelsen var egentlig hestehandler. I 1513 omtales han i en retssag som værende død.⁶⁴ Anders Brodersen blev medlem af købmandsgildet allerede i 1502, og var måske endda ikke ganske ung. Året efter fortoldede han heste i Plön. Der kan næppe være tvivl om, at vi her træffer Christine Lorcks fader af den velhavende slægt »von Andersen«, der ejede landbesiddelser i Klixbüll. I 1509 omtales han tillige som hus- og grundejer i Flensborg.⁶⁵

Det var virkelig mange også af de mindre oksehandlere, der havde trukket sig helt ud af handelen. Den blomstrende flensborgske oksehandel fra slutningen af 1490'erne var tydeligt nok løbet ind i alvorlige vanskeligheder i årene efter 1500.

Identifikationsproblemer

Den kendsgerning, at kun et mindre antal toldposter i regnskaberne ledsager den fortoldende person med angivelse af hjemsted, må naturligvis rejse identifikationsproblemer, der ikke i alle tilfælde lader sig løse med 100% sikkerhed. Foran er berørt en mindre usikkerhed omkring klokkestøberen Peter Hansen. Det almindelige patronymikonnavn kan forekomme i mange byer, og tolderens manglende konsekvens i navneterminologi, der lader erhvervsnavnet Glockengeter eller titlen Mester Peter alternere med patronymikonnavnet, åbner for flere forvekslingsmuligheder.

Tanken må nu melde sig, om identifikationsproblemerne efterlader så stor usikkerhed på tallene for den flensborgske andel, at det iagttagne fald fra 1501 til 1508 – og dermed de formodede krisesyntomer i første årti – kan drages i tvivl.

Lothar Schwetlik, der tidligere har behandlet Gottorpregnskaberne, anfører tal fra Flensborg, der ser således ud:⁶⁶

	1498	1501	1508
Okser	2801	4039	3176
Okser i %	14,9%	14,2%	12,2%
Oksehandlere	21	27	16
Oksehandlere i %	10,4%	–*	10,0%

Det er tydeligt, at tilbagegangen fra 1501 til 1508 er sløret i disse tal og kan i nogen grad forklares ved oksetallets samlede absolutte tilbagegang.

At Schwetliks tal fra 1498 og 1501 for både okser og oksehandlere er mindre end angivet ovenfor i skema 1, skyldes naturligvis blot, at han ikke har fået identificeret alle de handlende fra Flensborg, og her står hans tal blot til korrektion. Mere overraskende er det, at han i 1508 har registreret over 200 okser flere, skønt han kun opfører 16 oksehandlere imod nærværende undersøgelses 18.

Da Schwetlik ikke angiver baggrunden for de enkelte årsoptællinger, kan man kun gisne om årsagerne til forskellen i tallene. Der er dog næppe tvivl om, at en hovedårsag er at finde i en Hans Kock, der den 11., 12., 13. og 17. september har fortoldet fire store okseflokkede med i alt 763 okser. Med Schwetliks rent mekaniske navneidentifikation har rådmænd Hans Kocks identificerede oksepost fra 1485 automatisk trukket disse mange uidentificerede okser til Flensborg i 1508.⁶⁷ Det er klart, at denne mulighed må afprøves.

* % ej angivet af Schwetlik.

Hans Kock, der i 1485 fortoldede 110 okser, er identificeret med rådmænd Henning Kocks søn, der indtrådte i købmandsgildet 1462 og derfor næppe kan være født senere end 1440, hvilket stemmer godt med, at faderen blev gildemedlem væsentlig før 1440. Hans Kock er selv registreret som borger 1487 og som rådmænd i Flensborg 1490 og 1497; men han har ikke handlet okser hverken i 1491, 1497, 1498 eller 1501.⁶⁸ Det virker derfor lidt overraskende, at den næsten 70-årige mand i 1508 skulle have kastet sig ud i handelen efter tyve års pause med det hidtil største årskontingent af okser set i Flensborghandelen indtil 1508.

Ganske vist træder en Hans Kock netop i 1508 ind i Hellig-Legemsgildet med sin hustru Leneke. Denne person kan ikke være rådmænd, men muligvis den i 1525 omtalte Hans Kock i Vor Frue kirkes St. Nicolaigildes formueoptegnelser.⁶⁹ Denne yngre person kunne naturligvis godt have handlet med okser; men vi har blot ingen dokumentation herfor, så det forekommer lidt dristigt at lægge 763 okser til den flensborgske handel, som derved vil stige med 25%.

Navnet Hans Kock er jo relativt almindeligt. De mange okser er opkøbt på Ribermarked, hvor en Hans Kock allerede i 1503 og 1505 købte ret store okseflokk. Navnet lader sig også adressere til Lybæk, hvilket unægtelig lyder nok så overbevisende.⁷⁰ Herved bringes Schwetliks 1508-tal ned på en størrelsesorden, der – som 1498- og 1501-tallene – ligger tilsvarende lavere på grund af manglende identifikationer.

Bjørn Poulsen har i sin disputats fra 1988 opført en Gotke Kock fra Flensborg i 1508 med 371 okser og 17 heste og tillige i 1511 med 31 heste.⁷¹ I regnskaberne optræder Gotke Kock ret jævnlige, men aldrig identificeret. Når Bjørn Poulsen alligevel tør vove at adressere ham til Flensborg, skyldes det en spændende og temmelig fantastisk historie.⁷²

Borgmestre og råd i Flensborg fik 20. januar 1509 en henvendelse fra en Hartvig Meyer fra Stade, der med henvisning til en gældsfordring gjorde krav på arrest i en flok heste, som Gotke Kock havde opstaldet i Flensborg. Da der senere gik dom i sagen, og Kock ikke mødte, fik Meyer tildømt hestene efter vurdering som betaling for gælden.

Den 22. april samme år klagede imidlertid Margrethe, enke efter en lybsk hestehandler Villom Starke, til borgmester og råd i Flensborg over dommen. Hun anførte, at fire af de Meyer tildømte heste havde Kock købt af hende for 40 gylden, som skulle betales hende i Lybæk eller Stade.

Da Margrethe åbenbart ikke kunne få tag i Gotke Kock, henvendte hun sig påny til borgmestre og råd i Flensborg i 1518, denne gang med en stævning fra paven i Rom til borgmester Markvard Holste, der havde præsideret i retten i Flensborg, som havde hindret Margrethe i at få sine heste udleveret af Kock – nemlig ved at overdrage dem som gælderstatning til Meyer.

I protest over sagens udlægning udeblev Markvard Holste fra stævningen til Lybæk, men modtog i stedet et bandsættelsesbrev fra diakonen i Lybæk på pavens vegne til opslag på alle kirkedøre i Flensborg og Haderslev.

Sagens videre forløb skal ikke forfølges her; men når Bjørn Poulsen udleder, at Gotke Kock var flensborger, skal dertil føjes, at han intetsteds omtales borger i Flensborg eller »yor medborger«, hvilket var den normale formulering i byens retssager. Det eneste, historien meddeler, var, at hestene ved Meyers henvendelse, januar 1509, var opstaldede i byen. Hverken Meyer eller Margrethe anlagde sag mod Kock i Flensborg, hvilket ville have været det naturligeste, hvis han havde været borger i byen. I så fald kunne magistraten også have gjort udlæg eller arrest i hans ejendom, varer, gods eller person som følge af Margrethes krav eller senere på grund af borgmesterens besværligheder. Siden Kock åbenbart ikke kunne sagsøges i Flensborg, og magistraten ikke synes at have haft midler til at nå ham, antager jeg, at han netop *ikke* var borger i byen.⁷³

Eksemplerne må være tilstrækkelige til at illustrere, at identifikation af toldregnskaberne mange uidentificerede personer ikke altid er uden problemer, og det bør ikke overses, at undersøgelsens samlede talopgørelser derfor næppe tør betragtes som helt præcise. Hvis man afrunder tallene f.eks. på hele »hundreder«, når man måske en mere realistisk talstørrelse.

Krigen med Lybæk 1509-12

I sin krig mod Sverige fordrede kong Hans, at Lybæk skulle indstille handelen på dette rige, og i en aftale i Nykøbing juli 1507 fik danske kapere tilmed ret til at standse og kontrollere hanseskibenes last.⁷⁴ Håndhævelsen af disse bestemmelser gik hårdt ud over den lybske skibsfart og førte i løbet af 1509 til krigshandlinger mellem parterne.⁷⁵ I oktober 1509 traf Lybæk aftale med Sverige, der nægtede at opfylde den netop sluttede fred med Danmark i København, hvorefter Danmark befandt sig i krig med både Lybæk og Sverige.⁷⁶

For at afværge, at kong Hans foretog et fremstød mod Lybæk gennem Holsten, tilbød hertug Frederik i august-september 1509 at mægle i striden. Frederik ønskede så vidt muligt at holde hertugdømmerne uden for krigen, og forhandlinger med det slesvig-holstenske ridderskab resulterede i en neutralitetserklæring, der ikke blot bandt Frederiks, men også de kongelige dele af hertugdømmerne. Den 15. november så kong Hans sig nødsaget til at stadfæste erklæringen.⁷⁷

Lybæk havde på sin side også vanskeligt ved at hverve forbundsfæller blandt de øvrige hansebyer til åben krig imod Hans. På hansedagen i Lybæk den 4. oktober 1509 søgte man i Hamborg bl.a. ved utilstrækkelig repræsentation at unddrage sig bindende forpligtelser.⁷⁸

Oksehandelen og navnlig det store hanseatiske efterårsopkøb på Ribe og Kolding markeder i september og oktober måtte blive yderst sårbart i en krig mellem Lybæk og Danmark. Gottorpregnskabernes okseposter taler deres tydelige sprog: den samlede årseksport faldt fra ca. 26.000 okser i 1508 til godt 14.000 i 1510, men efterårseksporten i september-oktober faldt fra 15.700 okser i 1508 til 4.300 i 1510, mens forårseksporten slap med en begrænset nedgang fra 9.500 i 1508 til 8.700 i 1510.⁷⁹

Skema 6: Flensborgs oksehandel forbi Gottorp 1508-19:

	1508	1510	1511	1519
Forårsdrivning	1129	1903	1754	1257
Sommerdrivning	330	578	287	–
Septemberdrivning	261	91	1097	–
Oktoberdrivning	1181	946	410	399
Vinterdrivning	55	273	165	80
Okser i alt	2956	3791	3713	1736
Okser %-andel	11,4%	27%	20%	5,9%
Handlende	18	25	16	14

Af skema 6 over Flensborgs andel af oksehandelen 1508-19 fremgår det, at hertugdømmernes neutrale status under krigen blev til gunst for Flensborgs betrængte oksehandel, der blomstrede lidt op i krigsårene. Tallene fra 1519 viser imidlertid, at krigskonjunkturerne kun formåede forbigående at bremse tilbagegangen.

Problemerne for oksehandelen meldte sig dog allerede i efteråret 1509. En udateret garantiliste fra Kolding lader sig datere til oktober 1509.⁸⁰ I 15 tilfælde har overvejende danskere stillet garanti for, at okseopkøbere i Kolding marked vil udføre de opkøbte okser uden, at de kommer kongens fjender til gode. Af markedets 2750 okser har flensborgerne købt 843 eller henved $\frac{1}{3}$, hvilket var en langt større andel end i de tidligere Koldingmarkeder, hvor tyskerne klart dominerede. Flensborgerne har meget hurtigt forstået at udnytte den ekstraordinære situation. Det var de gamle kendinge, der mødte frem: Markvard Holste (161), sønnen Jacob/Joachim Holste sammen med Markvard Hesse (327) og desuden alene (84), Jens Petersen (178), Villem Vinberg (74) og Thomas Lorck (19).

Skema 7: Flensborgs største oksehandlere 1510-11 og 1519:

	1510	1511	1519
Tile Petersen	610	1294	–
Merten Mikkelsen	303	434	–
Thomas Lorck	337	100	57
Nisse Smit	340	184	266
Jens Petersen	294	170	200
Jacob Petersen	280	186	–
Peter Nielsen	182	100	–
Markvard Holste	193		
Joachim Holste	61	238	170
Henrik Holste	92	381	–
Jacob Ketelsen	185	–	–
Tort Jepsen	126	–	63
Ludde Brodersen	161	204	–
Nisse Jensen	99	182	64

Af skema 7, der viser de største flensborgske oksehandlere i Gottorp 1510-11, fremgår også, at de velkonsoliderede oksehandelsfirmaer i krigsårene har udnyttet de gode konjunkturer til at fastholde og øge deres kontingenter: Merten Mikkelsen, Nisse Smith, Jens Petersen,⁸¹ Markvard Holste og sønnen Joachim, samt Peter Nielsen, der nu atter figurerer, tillige med sønnen Jacob Petersen. Også den aldrende Ludde Brodersen har påny øget sine okseflokke. Men tillige markeres billedet af udprægede spekulanter som Teil Petersen med 600 okser i 1510 og henved 1300 i 1511. Thomas Lorcks flokke i 1510 og Henrik Holstes i 1511 ligger også langt over deres normale niveau og er altså opkøbt i spekulationsøjemed.

Blandt de mellemstore oksehandlere træffes Nisse Jensen i 1510 som kompagnon med Tile Petersen (99) og i 1511 alene (182). Jacob Ketelsen (185), Tort Jepsen (126), Markvard Hesse (96) og Leve Jacobsen (87) var med i 1510, men mangler alle i 1511, hvor udførslen var koncentreret om færre og større eksportører, Tile Petersen alene med mere end $\frac{1}{3}$ af alle flensborgske okser dette år. Billedet i 1511 er klart atypisk. Mikkell Risensbergs tidligere så store flokke var skrumpet ind til 64 i 1510 og 90 i 1511, men han var dog med endnu. De gode muligheder kaldte også Mikkell Bondesen frem påny i 1510, dog kun med 27 okser. Lignende småflokke fortoldede i 1510 Andreas Brodersen (31), Claus Fischer (27) og Peter Hansen (16).

Nye navne var Eggert Leve med 94 okser i 1510 og 23 i 1511, Junge Sunneken med 43 i 1510 og Marcus Brant med 62 i 1511. De var antagelig alle yngre folk. Eggert Leve var adelig og tilhørte formentlig stallerfamilien Leve på Nordstrand. I 1511 blev han medlem af Hellig-Trefoldigheds- eller

Kalentegildet, men ses ikke at have været medlem af købmandsgildet. Han ejede hus og grund i byen og træffes tillige i regnskaberne angående Frue kirkes Memorie-, Konsolatie- og Statiepenge og i regnskaberne over den ved Kieler omslag i 1507 indbetalte landeskat.⁸² Junge Sunneken må også have været adelig, selv om han gjorde sin entre i de ydmyge Laurentius- og Hellig Legemsgilder sidst i 1490'erne, hvor hans hustru Kathrine indtrådte i 1521. Junge Sunneken ejede hus i Flensborg og var en velagtet borger, der 1517-18 anmodedes om at medbesegle dokumenter på ejendomsdispositioner. I 1543 opregnes han sammen med Boye Payesen i rubrikken »adelsgoods« i skattelisten over plov- og frøkenskat.⁸³ Marcus Brant blev medlem af Hellig Legemsgildet i 1509, men omtales ellers ikke.⁸⁴

Var man nøjeregnende allerede i Koldings oktobermarked 1509 for at undgå, at okserne førtes til Lybæk, så blev man det i alt fald ikke mindre efter Lybæks officielle krigserklæring 21. april 1510.⁸⁵ Om sin toldoppebørsel i Ribe »om vor frue dags tide annunciacionis« (25. marts) skrev dronning Christines regnskabsfører: »og dreve borgerne selv den tid deres øksne ud til Hamborg og ikke tyske«. ⁸⁶ Nu var det ikke så almindeligt, at lybske opkøbere besøgte Ribe forårsmarked; men i efteråret skrev regnskabsføreren: »29 mark oppebar jeg til told udi Riber marked om vor frue dags tide nativitatis (8. sept.) 1510, og var den tid alsomstrengest forbud; der kom hverken øksne eller fisk ud den tid«, og videre: »19 mark oppebar jeg i Kolding marked og 1 rhinsk gylden til told samme førnævnte år, som var 1510, og der kom ej heller øksne ud«. Hvis forbudet har kunnet overholdes, må man gå ud fra, at de 4.300 efterårsokser, der fortoldes i Gottorp september-oktober 1510, må være opkøbt i de neutrale hertugdømmer.

Men naturligvis ville man gerne sikre en forårseksport på danske borgeres hænder, forudsat den kunne dirigeres uden om Lybæk med retning mod vesttyske og nederlandske egne, hvis opkøbere netop i de foregående år havde vist interesse for et opkøb om foråret med henblik på en sommers fedning på marskgræsgangene langs Nordsøkysten. Om denne intention vidner en lang række eksportlicenser udstedt til danske, hertugelige og enkelte udlændinge med henblik på udførsel i 1511 og 1512. Langt de fleste tilladelser gælder okser, der må udføres om foråret. Mikkel Pedersen Akeleie, borgmester i Odense, og Niels Kotte, rådmand samme sted, måtte således udføre 200 øksne hver, og de ville stå kongen til ansvar for, at »fornævnte øksne skulle komme vestverts og ikke til Lybæk eller nogen min herres fjender til hænde eller gavn«. ⁸⁷ I tilladelse efter tilladelse lyder lidt varieret samme betingelse »udføre af riget og over Elben og siden vestverts og ingen andre steder«.

Der er forbløffende overensstemmelse mellem de givne eksportlicenser for 1511 og de okseposter, der lader sig aflæse især om foråret i Gottorpregnskabet

Kort med rejserute i området vest for Elben:

Et udateret regnskab over indkøb af heste i Enkhuizen i Holland til hertug Frederik tør tidsfæstes til ca. 1500. Af regnskabet skimtes den på kortet nummererede rejserute. En skipper fik fragt betalt fra Enkhuizen over Zuidersøen til Hasselt, hvor fortæring betales. Færgespenge over Vechtefloden ydes i Hemse ved Hardenberg, hvor told betales. Videre fortæring afregnes i herberg i Uelsen, told og vejafgift betales i Neuenhaus, færgespenge over Emsfloden og told i Lingen. Fortæring og told afregnes i Haselünne, fortæring og overnatning i Löningen, told i Kloppenburg, kost, hestefoder og told i Wildeshausen og told i Delmenhorst. Efter told og fortæring i Bremen og på ny told i den lille lokalitet Burg ca. 10 km. nord for Bremen fortsatte rejsen imod Elben med fortæring i Basdaell, told i Förde (Bremervörde) og fortæring og natlogi i Stade. Færgespenge for sejlads over Elben til Wedel, hvor der betales kost og natlogi, inden turen gik videre over Uelzburg, Neumünster og Rendsborg til Gottorp.

Denne rejserute i modsat retning tog antagelig de store danske okseflokkede, der blev færgede »over Elben og siden vestværts« til de nederlandske forårsmarkeder i Zwolle, Deventer og Arnhem.

pågældende år, så det ser ud til, at man virkelig til en vis grad har kunnet styre ordningen.

Blandt de flensborgere, der søgte licens for okser, var Jacob Holste (100 okser), Villem Vinberg (80 okser) i 1511 og Mikkell Risenberg (150 okser) og Villem Vinberg (80 okser) i 1512. Men både Mikkell Risenberg og Villem Vinberg søgte dog tillige licens til at udføre korn og slagtningsprodukter vestover, antagelig udskibet over Husum. Mikkell Risenberg ville i stedet indføre humle, salt, salpeter, vin og øl. I 1511 drejede det sig kun om 1½ læster korn, 2 fjerding smør og 5 læster bast, men året efter vil han udføre 10 læster

korn, 8 læster smør, sild o.a. næringsmidler foruden okserne. Tort Jepsen anmoder samme år om tilladelse til at udskibe 30 læster korn over Husum.⁸⁸

Tile Petersen var dog nok den største af de flensborgske eksportører, der søgte eksportlicenser, selv om han ikke oplyser varemængder. Han tilbød i 1511 at indføre harnisker, krudt og bøsser (dvs. kanoner) i bytte for det korn, huder, skind, talg og næringsmidler, han fik tilladelse til at udføre. Hans krigsleverancer må have fordret store mængder eksportvarer. I 1512 tilbyder han at indføre humle, salt og klæde, hvilket på sin vis også lod sig anvende i krigsforberedelserne.⁸⁹

Det er ejendommeligt, at Tile Petersens meget store okseudførsel i 1511 ikke synes at have nødvendiggjort en udførselstilladelse. Selv om en del af dyrene antagelig er opkøbt i hertugdømmerne, så har Tile dog fortoldt 594 okser i Ribermarked 8/9 og 72 i Kolding marked 4/10 1511.⁹⁰ De 594 ribeokser gemmer sig i hans 900 okser i Gottorp den 18. og 20. sept.; men koldingokserne er der ikke spor af. Han kan dog have ført dem vestover eller staldet dem og udført dem i foråret 1512. Tile Petersen, der var kongelig vareleverandør, kan godt have fået sin okseeksporttilladelse ad andre kanaler end de i kancelliet udstedte eksportlicenser, eventuelt ved handel med kongen selv. Han handlede åbenbart også med hertughoffet, siden hertug Frederiks adelige okseopkøber, Otto Ritzerow, har bedt Gottorptolderen om at kvittere 40 rhinske gylden, som Tile antagelig har haft til gode for vareleverancer, i hans store toldbeløb for de 750 okser den 20. september.⁹¹

Når Tile Petersen lovede at indføre humle i 1512, kunne han utvivlsomt henvise til udmærkede handelsforbindelser. Gottorpregnskabet 1510 bringer vidnesbyrd om, at han 20. januar fortoldede 30 dromt humle, 24. februar 90 dromt og 21. maj endog 100 dromt. En dromt eller tremet var en emballage, der vejede ca. 4 lybske lispund, hvilket tør omskrives til ca. 27 kg, så alene den 21. maj har Tile bragt ca. 2 $\frac{3}{4}$ tons humle med sig, og i alt må han have indført næsten 6 tons humle i 1510.⁹²

Humle var under normale forhold en skibslast, men på grund af krigen med Lybæk er de hanseatiske skibstilførsler af humle til Danmark antagelig udeblevet, så landtransporten gennem de neutrale hertugdømmer må have været yderst eftertragtet. Humletransporterne forbi Gottorp, der i normale år sjældent oversteg 1.000 dromt, nåede i 1510 op over 13.000 dromt og i 1511 op på ca. 9.000 dromt. Hertil skal tilføjes de langt større emballager: sække og især foder, hvilket betød et vognlæs. I normale år førtes 20-30 sække og 40-60 foder humle forbi Gottorp, men i 1510 registreres mere end 70 sække og over 200 foder humle.⁹³ Der er ikke tvivl om, at humletransporterne forbi Gottorp i krigsårene var abnormt høje, og de danske humlepriser ganske

Hertug Frederiks 1-Mark-stykke møntet 1514. Møntprägning i hertugdømmerne skulle ifølge Christian I's Kielprivilegium af 4/4 1460 holdes »sodane, also to Lübeck un Hamborg ginge un geve ist«. I overensstemmelse hermed lod hertug Frederik i 1514 udmønte: 1-mark, 8 sk, 4 sk, 2 sk og 1 sk. Her ses 1-mark med den hellige Andreas, hvis symbol er skråkors. Teksten er begyndelsesordene til en kirkehymne. På montens bagside ses hertugens våbenskjold. Mønterne blev præget dels i Slesvig, dels i Husum, hvor Frederiks gamle møntbygning endnu ligger ved byens torv. Møntmester Jørgen Drewes, der har slået disse mønter, nævnes ofte i hertugens tjeneste. Gengivet efter Nordisk Kultur bd. XXIX: Mønt. 1936 s. 171 fig. 96.

givet også, så der har været gode konjunkturgevinster at hente hjem for den bjergsomme og energiske Tile Petersen.⁹⁴

Dronning Christine købte omkring 31. marts 1510 humle for 3 danske mark pr. dromt.⁹⁵ Med denne danske pris ville Tile Petersens humletransport foråret 1510 indbringe 660 mk. Men langt større beløb var investeret i hans okser 1511. Han købte 50 okser på Ribemarked i september af ribekøbmanden Gregers Mikkelsen for 4¾ gylden pr. par.⁹⁶ Med den pris vil hans 1294 okser repræsentere en værdi på godt 3000 gl eller mere end 4500 mk lyb svarende til over 7500 mk. da. i opkøb. Hvor meget de kunne indbringe ved salg i udlandet, kan vi ikke vide. Når vi kender prisen for Gregers Mikkelsens okser, skyldes det, at Tile Petersen ikke betalte kontant, men udstedte et gældsdokument, som han i øvrigt måtte forny gang efter gang. Endnu i dec. 1520 havde Gregers Mikkelsen ikke fået hele sit tilgodehavende for de 50 okser, så Tile Petersen var åbenbart ikke nogen god betaler.⁹⁷

Hvor indbringende handelen over Husum har været i disse krigsår for folk som Mikkil Risenberg, Villem Vinberg, Tort Jepsen og Tile Petersen er det vanskeligere at have nogen mening om, fordi vi mangler Husumregnskaber for disse år.⁹⁸ Men man tør roligt fastslå, at hertugdømmernes neutrale status under krigen mellem Danmark og Lybæk har tilsmilet Flensborgs handel med gunstige konjunkturer for de handlende, der turde gribe chancen.

Tilbagegang efter krigen

Skema 6 illustrerer tydeligt tilbagegangen i Flensborgs oksehandel ved Gottorp toldsted 1519 i sammenligning med de tidligere år. Byens andel i oksetransporterne var faldet til $\frac{1}{3}$ af den tidligere andel sammenlignet med årene omkring 1500, og kun halvt så mange var beskæftiget i erhvervet, endog flensborgernes absolutte oksetal var faldet, og kun forårseksporten spillede stadig en rolle. Generelt havde efterårseksporten af okser fået et knæk efter krigen med Lybæk, og den rejste sig ikke igen. Fremtiden baseredes på forårsvinvinning af okser, der var fodret på stald vinteren forud for drivningen.⁹⁹ Dette ramte også Flensborgs tidligere så betydningsfulde oktoberekспорт fra Kolding marked og muligvis fra færgeoverfarten ved Assens.

Er flensborgtallene små i 1519 i Gottorp, så mangler de så at sige totalt i Ribe og Kolding regnskaber, der er overleveret fra forår 1519 – forår 1521. Jacob (Joachim) Holste fortoldede 33 okser i Ribemarked september 1520, hvilket er alt! Villem Vinberg træffes ganske vist i Ribe sept. 1519, men fortæller heste og klæde. Lille Morten, Herman Vinbergs svigersøn Merten Kordes, træffes i flere poster med store hestekobler tillige med en anden flensborger, Kersten Rickertsen. De samme to hestehandlere prægede ligeledes et bevaret Koldingregnskab fra 1523-24, der heller intet har at melde om flensborgsk oksehandel.¹⁰⁰ I et udateret regnskab, der må hidrøre fra Assens ca. 1519-20, fortoldede Erik Jensen i Flensborg 63 okser, af i alt 3.500 okser overvejende på fynske hænder.¹⁰¹ Et Odenseregnskab fra 1518 registrerer flere hesteposter på Merten Kordes (lille Morten) og Jacob Volussen (Olufsen) i Flensborg, men stadig ingen okser.¹⁰² Det tidligere flensborgske okseopkøb på de danske markeder, der sidst florerede under krigen med Lybæk, hvilket garantilisten fra Kolding oktober 1509 gav et godt vidnesbyrd om, er altså totalt forsvundet. Flensborgerne må have indskrænket opkøbet til hertugdømmerne. I kongeriget handlede man heste og korn, ikke længere okser.

Af de gamle kendinge dominerede endnu i 1519 Nisse Smith (266 okser) efter en ca. 30-årig oksehandelskarriere, Jens Petersen (200 okser) og Joachim Holste (170 okser). Thomas Lorck (57 okser), Tort Jepsen (63 okser) og Tile Petersens tidligere kompagnon Nisse Jensen (64 okser) holdt også fast i erhvervet endnu.

Det er dog indlysende af disse små okseflokkene, at oksehandelen ikke længere kan være hovedsagen for storkøbmænd som Thomas Lorck og Tort Jepsen. Thomas Lorck havde handelskontakt med højadelige både i hertugdømmet og kongeriget og nød øjensynlig udbredt tillid i disse kredse, hvilket både Frederik I's og Christian III's udstrakte støtte til enken viser.¹⁰³ Også Tort Jepsen må have haft et vist format, siden han førte privat strid mod Lybæk,

som byen 1512 søgte bilagt ved hertug Frederiks mellemkomst. Striden var en følge af lybske overgreb under krigen.¹⁰⁴ Endnu ved Christian II's forhandling med Lybæk i Sønderborg august-september 1516 dukkede sagen op og foreslås bilagt ved mægling af Hamborg, Lüneburg og hertug Frederik.¹⁰⁵ Også Jens Petersen og Villem Vinberg fremførte klager over lybske overgreb under krigen, så udnyttelse af krigskonjunkturerne var altså ikke uden omkostninger.¹⁰⁶

Tile Petersen træffes ikke i regnskaberne 1519-21. Han havde utvivlsomt hænderne fulde i de år på Island, hvor vanskelighederne tårnede sig op for ham.¹⁰⁷ Imedens stjal yngre folk i nogen grad billedet i Flensborgs handel i Gottorp. Hestehandleren Jacob Olufsen fortoldede 119 okser, ovennævnte Erik Jensen 153, en yngre Lutke Lutkesen 123 og Junge Sunneke 93. Helt nye navne var Matthias Mandiksen, Mannisen eller Manssen med 208 okser og Bertelt Hansen med 130 okser.

Jacob Olufsen, Lutke Lutkesen og Junge Sunneke er tidligere omtalt. Erik Jensen blev medlem af købmandsgildet 1512, og i 1528 gjorde han regnskab for Nicolaigildets formue, der knyttede sig til St. Nicolaialtret i Vor Frue kirke. Han ejede hus ved Søndertorv i nærheden af Rødeport; det kom senere i forannævnte Kersten Rickertsens besiddelse.¹⁰⁸ Denne var en ganske ung mand, der først i 1521 var blevet medlem af købmandsgildet, og derfor antagelig netop i disse år havde etableret sig. Han er muligvis født i begyndelsen af 1490'erne som søn af Rickert Hayesen, der indtrådte i købmandsgildet i 1492 og 1514 omtales som rådmænd.¹⁰⁹ Farfaderen var den uheldige borgmester Haye Payesen, der måtte fratræde sit embede og udstede orfejdebrev i august 1473 til Christian I i anledning af sin deltagelse i oprøret på grev Gerhards side året før. Kersten Rickertsen blev selv borgmester i Flensborg 1545.¹¹⁰

Matthias Mannisen blev medlem af købmandsgildet allerede i 1502. Han ejede hus og skib; i 1505 led hans skipper skibsforlis, hvilket drog en retssag efter sig.¹¹¹ Bertelt Hansen blev i 1505 medlem af købmandsgildet, i 1508 af det fornemme Kalente- eller Hellig-Trefoldighedsgilde på anbefaling af Markvard Holste. Han var yngre broder til klokkestøber Peter Hansen, der åbenbart døde i 1520, siden Bertelt Hansen dette år regnede sin og broderens formue i Nicolai-gildet op. I 1515 kaldes begge brødre rådmænd, i 1531, 1537 og 1543 var Bertelt Hansen borgmester; men i januar 1546 var han død.¹¹²

I disse vanskelige år optræder blandt Flensborgs oksehandlere flere personer, der ejede landbesiddelser, hvorfra de tænkeligt kunne skaffe sig opdrættede okser, så de kunne begrænse eller helt undgå opkøbet. Det gjaldt sikkert folk som Eggert Leve, Junge Sunneke, Ludde Brodersen, Anders Brodersen og vel sagtens også Boye Payesen, der i 1519 påny dukkede op med 79 okser efter en tilsyneladende meget lang pause i handelen. Mange af Flensborgs borgere

har utvivlsomt kunnet supplere deres købmandsindkomster med indkomstmuligheder fra landbesiddelser. Oksehandelen var ikke grundlaget for disse købmænds erhverv på samme måde, som det i den tidligere periode så ud til at være tilfældet.

I 1490'erne synes flensborgernes oksehandel at vise et helt anderledes kontinuerligt billede af købmænd og prangere, hvis eksistens var bygget op på erhvervet. Denne kontinuerlige oksehandel fra år til år, fra marked til marked, fastholdes i 1500-årene kun af få flensborgske storkøbmænd: Nisse Smith, Markvard / Joachim Holste, Jens Petersen, Peter Nielsen / Jacob Petersen for at nævne de mest karakteristiske.

Tilbageslagets årsager

Selv om iagttagelsen af den flensborgske handels dominans og kontinuitet i oksehandelen frem til 1501 bygger på relativt få Gottorpregnskaber, så er tallene dog så overbevisende, at der næppe er grund til at drage iagttagelsen i tvivl. Afmatningen og de begyndende krisetegn allerede i 1. årti af 1500-tallet, før krigen med Lybæk, støttes på mange danske markedsregnskaber fra Ribe og Kolding, og må siges at være ligeså uomtvistelige. Den bratte tilbagegang i Gottorp 1519 støttes af de samtidige danske regnskabers knugende tavshed om flensborgsk oksehandel. Hvad var egentlig årsagen til tilbageslaget i den tilsyneladende rivende udvikling før 1500? Det er nok ikke så let at give nogen helt entydig forklaring; men en årsag skal sikkert søges i de flensborgske købmænds mellemhandlerrolle i oksehandelen.

Flensborgernes tidligste deltagelse samlede sig utvivlsomt om oktoberopkøbet fra Kolding marked og Assens færgested eller langs driverruten ad den østlige oksevej som mellemhandlere i efterårsopkøbet og leverancerne til vinterforsyninger i de hanseatiske byer, Lybæk, Hamborg og muligvis Lüneburg. Gottorpregnskabet 1485 med den store oktoberdrivning viser denne tilstand, der dog kan have været endnu mere udtalt tidligere.¹¹³

1485-regnskabet viste tillige en begyndende forårsdrivning, der dengang må have været ret ny, men åbenbart i rivende udvikling, hvilket underbygges af de følgende regnskaber 1491, 1498 og 1501. Forårsdrivningens aftagere var fjerne vesttyske og nederlandske oksehandlere, som af og til lod sig se i Gottorp eller helt oppe på de danske markeder; men Flensborgs beliggenhed og flensborgske handlendes erfaringer i oksehandelen gav dem gode muligheder for at glide ind også i mellemhandelen om foråret mellem danske leverandører og disse vesttyske og nederlandske aftagere.

Navnlig denne mellemhandel om foråret har givet gode fortjenester, fordi

den tillod den flensborgske oksehändler at vinde indpas i den givtige import-handel, fortrinnsvis med hollandske klædesorter. Denne handel muliggjorde en tydelig social opstigning i den flensborgske oksehändlerstab, der talte flere prangere uden for den egentlige købmandsstand. Chancerne for indpas i klædeleverancerne, der tidligere var på hanseatiske købmænds hænder, kan ligeledes meget vel have været det incitament, der trak flere af den egentlige købmandsstand over i oksehândelen i løbet af 1490'erne.¹¹⁴

Når denne udvikling ikke fortsatte efter 1500, hænger det formentlig sammen med en mere trængt position for mellemhândleren. Efterårseksporten af okser, der steg – omend ikke procentvis så hurtigt som forårseksporten – frem til ca. 1500, må åbenbart være stagneret efter 1500, navnlig på Kolding marked, der betød mest for Flensborg. Da de tyske okseopkøbere købte stadig større og større flokke, og de vesttyske opkøbere tillige viste sig også på de danske efterårsmarkeder, kan det meget vel være blevet vanskeligere for de flensborgske opkøbere at hævde sig i konkurrencen om efteråret.¹¹⁵

Forårseksporten var stadig stigende, men det var den danske deltagelse i forårsdrivningen rigtignok også. Ribes og Vardes oksehândlere kom tidligt med i forårsdrivningen, som det fremgår af både Ribe- og Gottorpregnskaber; men snart tog østjyske handlende fra Kolding, Vejle, Horsens, Århus og Randers sandelig også deres væsentlige andel i forårsdrivningen ad den østjyske oksevej forbi Kolding, Haderslev og Flensborg.¹¹⁶ Med opkøbet direkte hos producenterne har de danske oksehândlere haft et forspring frem for flensborgerne, der i Jylland antagelig har forsynet sig på markederne.

Det var på de fremmede aftagermarkeder, flensborgerne kunne støtte sig til deres forbindelser i konkurrence med de danske oksehândlere. Men hvor længe ville det forspring holde sig? Under krigen med Lybæk fik de danske borgere i hvert fald kendskab til okseruterne sydpå »over Elben og siden vestverts«, hvilket eksportlicenserne 1511-12 kan bevidne. Dronning Christines store klædeleverancer af snart sagt alle hollandske klædesorter indkøbt netop hos de store oksehândelskøbmænd i Ribe allerede fra de første år af 1500-tallet, giver unægtelig berettiget grund til at antage, at ribeborgerne med deres okser kendte vejen til de hollandske markeder flere år før krigen og eksportlicenserne.¹¹⁷ Det er måske værd at hæfte sig ved, at Villem Vinberg i 1519 købte klæde på

Skema 8: Flensborgs og Ribes oksehândel i Gottorp 1485, 1501 og 1519:

	1485	1501	1519
Flensborg: okser	2.670	4.683	1.736
Flensborg: oksehândlere	25	30	14
Ribe: okser	391	3.453	4.642
Ribe: oksehândlere	8	20	34

Ribermarked til afsætning i de gamle klædehandlere Merten Risenbergs, Jeppe Teglgårds og Markvard Holstes hjemby. Skema 8 kan måske give en forestilling om, hvad konkurrencen fra den danske oksedrivning kan have betydet for Flensborgs oksehandel i begyndelsen af 1500-tallet.

Den anførte forklaring på tilbagegangen rimer meget godt med, at den betrængte situation lettedes af den neutrale status under krigen 1509-12, og der er derfor grund til at formode, at den næste krig med Lybæk 1522-23 vil have haft en lignende virkning, som vi blot ikke har kilder til at belyse, eftersom toldregnskaber fra Gottorp ikke er overleveret mellem 1519 og 1545.

I denne periode var Danmark politisk i et spændt forhold til den tyske kejser Karl V, der tillige var Nederlændenes landherre og svoger til Christian II. Den spændte udenrigspolitiske situation skyldtes Christian II's fordrivelse i 1523, og efter 1536 støttede kejseren Christian II's døtres påståede arvekrav til riget, hvilket Christian III naturligvis ikke kunne tolerere. Først ved freden i Speyer i maj 1544 blev konflikten med kejseren bilagt.¹¹⁸

Danmarks spændte politiske forhold til Nederlændene har næppe været gunstigt for dansk forårseksport af okser vestover. For flensborgerne, der jo tilhørte hertugdømmet, stillede sagen sig vel tænkeligt mere fordelagtigt, så mellemhandelsmulighederne har måske atter artet sig bedre for de flensborgske oksehandlere.¹¹⁹ Da Christian III i sommeren 1535 søgte købere til 3.000 vendelbøksne, der var tilfaldet kongen som bøder for de nørrejske bønders oprør i Grevefejden, er det derfor ikke så forbløffende at træffe tre flensborgere som aftagere, nemlig den tidligere nævnte Joachim Holste og tillige Ludolphus up der Heyne og Jacob Schulte.¹²⁰ De var alle storkøbmænd i Flensborg, Joachim Holste og Jacob Schulte blev rådmænd, den sidste tillige borgmester i Flensborg.¹²¹ De handlede alle tre med okser i 1545, da Gottorpregnskaberne tager fat på ny, og Flensborgs købmænd fortoldede ca. 4.700 okser, så tilbagegangen i handelen i begyndelsen af 1500-tallet var således trods alt blot forbigående karakter.¹²²

NOTER

1. P. Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af: Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Red. A. Petersen, P. Enemark, E. J. Ipsen, V. Broe 1983) s. 21-24, samme: Øksnehandel (Kulturhist. Leksikon f. Nord. Middelalder (cit. KLNLM) XX 1976 sp. 675ff). – Handelsforordn. 1475 se Danmarks gamle Købstadlovgivning. Udg. E. Kroman (cit. DGK) III Kbh 1955 s. 106-109.
2. Enemark 1983 s. 24-27, samme i KLNLM XX sp. 677ff.
3. Om forårsdrivningen se Enemark 1983 s. 27, 30, 36ff, KLNLM XX sp. 679ff.
4. Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500 (Sønderjy. Årbøger (cit. SJy årb) 1989 s. 73-95, især s. 73 og 82f. Hvis intet andet er anført, bygger de følgende oplysninger om Flensborgs oksehandel på denne artikel.

5. Ibid s. 82.
6. Ibid s. 73, 78, 84f.
7. Ibid s. 73.
8. Ibid s. 74f, 80f.
9. L. Schwetlik: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484-1519 (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holstein. Gesch. (cit. ZSHG) 88 1963 s. 102-109, 124-127.
10. Enemark i SJy årb 1989 s. 90-95.
11. Om disse handlende ibid s. 75f, 83ff.
12. Ibid s. 85, 87. Simon Jensen, Eddi Brodersen, Find Olufsen og Jeppe Petersen er ikke registreret i 1501, men derimod i 1497 og 1498, og Merten Mikkelsen, Ubi Hakensen og Fedder Jensen kun i 1498.
13. Gottorps toldregnskaber 1508, 1510-11 og 1519 befinder sig ligesom 1490-92, 1497-98 og 1501 i Rigsarkivet i Kbh i Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519. Specifikation se: P. Enemark: Studier i Toldregnskabsmateriale i beg. af 16. årh. Århus 1971 II s. 60. Det vil føre for vidt at sidehenvise de enkelte toldposter.
14. I Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. W. Christensen Kbh 1904 (cit. Hofh) er trykt regnskaber fra Ribe og Kolding markeder 1504-07 (s. 163-185) og uddrag af 1520 (s. 416-17), men utrykte regnskaber fra Ribe og Kolding markeder er tillige overleveret fra 1501-03, 1508-11 og 1519-21 og findes i Rigsarkivet: Registratur 108A. Specifikation af pakkernes indhold se Enemark: Studier 1971 II s. 57f. Er kildebestemt i samme: Studier I s. 25-49. Jfr. i øvrigt Enemark 1983 s. 28ff.
15. Enemark: Studier I s. 29-31, II bilag 1-2 s. 199-200.
16. Det kan være lidt af en temperamentssag, om man vil regne posten Ebbe Jensen: 44 okser i Kolding marked for en fejlskrift for Ebbe Jepsen: 40 okser 16/10 i Gottorp. Fejlen er ikke større end så mange andre skrivefejl, man støder på i regnskaberne, men navnene er jo ret almindelige.
17. Om Niels eller Nisse P. se H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense (cit. DF) I s. 248 (medl. købmandsgildet 1475), 394 (af Hellig-Legemsgildet 1481), 519, 523, 532 (af Nicolaigildet), 712 (rådmænd 1497). Han kom i selvforsvar til at begå et drab, men blev dog på Christian I's forbon frikendt (DF II s. 196, jfr. i øvrigt K. Gether: Middeltalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge 1986/87 I s. 50).
18. H. V. Gregersen: Fremmede okseopkøbere i Danmark i 1508 (SJy årb 1984 s. 9). Den manglende overensstemmelse tør således næppe tages som vidnesbyrd om, at flensborgere fortrinsvis foretog deres opkøb hos producenter i hertugdømmet, jfr. min kommentar til Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988 s. 162, 167 (Historisk Tidsskrift (cit. HT) 89 1989 s. 334-39).
19. DF II s. 932. I Husumregnskab 1506 træffes hans hustru, antagelig fordi manden var død. Husumregnskaberne findes i Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 i Rigsarkivet i Kbh. Registrering se: Enemark: Studier II s. 60.
20. Ribeopkøbet var ikke i markedsregnskabet 1505, men i det udaterede regnskab (Enemark: Studier I s. 40-45, specifikation II s. 57 pk 10 (nyt pk-nr. 5) hf XI).
21. Fremgår af en garantiliste udstedt i tilknytning til markedsregnskabet se Enemark: Studier II bilag 4 s. 202.
22. Plöner Zollrechnungen 1490-1518 findes i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 4 (specifikation se Enemark: Studier II s. 60, omtale I s. 70).
23. DF I s. 253. Nævnes kun en enkelt gang som borger 1526 (II s. 192).
24. DF I s. 251, 394. K. Gether (a.a. 1986/87 I s. 184) antager, at han skulle være født 1465, hvilket jeg mener er lidt for sent.
25. Garantilisten findes i: Ribe og Kolding Toldregnskaber 1501-03, 1508-10 (Reg. 108A pk 5, gammel pk 10, i Rigsarkivet i Kbh).
26. En ikke ualmindelig forveksling se: Danmarks gamle Personnavne. Udg. G. Knudsen & M. Kristensen I: Fornavne Kbh 1936/38, fotogr. optr. 1979/80 sp. 649, jfr. Enemark: Studier II bilag 24 s. 236.

27. DF I s. 248, jfr. s. 79. J.H. fortoldede 8 heste i Plön 1506. Hos K. Gether (a.a. 1986/87) er der lidt forvirring omkr. J.H. I registret s. 48 kaldes han broder til Markvard H., hvilket dog er en fejltagelse, der også fremgår af tavle VI i bd. I s. 314, hvor det ses, at J.H. og Frants H. var brødre og sønner af Markvard H.
28. DF I s. 75, 78, 253. Om F.H. se DF II registret s. 1084, Gether s. 184, 187, 313-14. F.H. havde en datter Taleke opkaldt efter hans moder. F.H. og J.H. må altså have været halvbrødre.
29. DF I s. 62. Gether mener, at »olde J.H.« skulle leve endnu i 1564, og antager, at »junge J.H.« var søn af Frants H., altså en brodersøn til »olde J.H.« (se s. 314, 422). Dette kan imidlertid ikke passe, da »olde J.H.« omtales som død august 1556, og »junge J.H.« i samme brev kaldes hans søn (DF II nr. 704 s. 674).
30. DF I s. 400, 254, 79.
31. Om P.N.s ægteskab se Enemark i SJy årb 1989 s. 76 og note 31, jfr. tillige K. Gether II s. 122: Leverkus' udsagn bekræftes af flere oplysninger i DF. – Om sønnen J.P. eller J.F. se DF I s. 62, 409f, II s. 194, 274, 320, K. Gether s. 425, 396.
32. Hans okseposter: 1498: 66 – 1501: 110 – 1508: 211 – 1510: 99 (m. Tile Petersen), 1511: 182.
33. Enemark i SJy årb 1989 s. 79, DF I s. 490f, 493f, Gether 1986/87 kort s. 22, jfr. s. 49.
34. Enemark: Studier I s. 53-56, II bilag 4, samme 1983 s. 33f.
35. Enemark i SJy årb 1989 s. 88, Gether 1986/87 s. 38, 47-50.
36. DF I s. 251, II s. 245ff, 311, 619.
37. Enemark i SJy årb 1989 s. 85, Gether 1986/87 kort s. 22.
38. Enemark i SJy årb 1989 s. 88.
39. DF I s. 80, 91, Sv. Ellehøj: Flensborgkøbmanden Tile Petersen (Festskr. til Astrid Friis på 70-årsdagen 1/8 1963 Kbh 1963 s. 85-98).
40. DF II s. 9, 11ff, 17, 22.
41. Om Flensborgs opland se Bjørn Poulsen 1988 s. 105f.
42. Om L.B. se Enemark i SJy årb 1989 s. 77f.
43. Enemark i SJy årb 1989 s. 88, DF I s. 95-98, 121, 405, 518, 645.
44. DF I s. 525.
45. Enemark i SJy årb 1989 s. 76, DF I s. 254.
46. Enemark i SJy årb 1989 s. 89, jfr. s. 76.
47. Ibid s. 74, 89.
48. DF II s. 17.
49. Enemark i SJy årb 1989 s. 79f, DF I s. 423.
50. Enemark i SJy årb 1989 s. 85, DF I s. 99, 524, 526, II s. 8.
51. Enemark i SJy årb 1989 s. 88, DF I s. 91, 254, Gether s. 183f, Enemark: Studier I s. 258f, 264f.
52. DF II s. 11, Andreas Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (Schr. d. Gesellsch. f. Flensburger Stadtgesch. 7) Neumünster 1949 s. 44.
53. T.L. i Haderslev se: Danmarks middelalderlige Regnskaber I, 1: Hof- og Centralstyre. Udg. G. Galster 1953 (cit. DMR I,1) s. 407, 413. – Om Plönregnskaberne se note 22.
54. Hofh s. 178, 181, DF I s. 491, 493, 78, II s. 70, 136, 147, jfr. A. L. Schierning 1949 s. 41-45.
55. A. L. Schierning 1949 s. 41, 46, jfr. DF II nr. 855-58, 860. Det er højst sandsynligt, at netop mandens død fik Kirstine til at forfølge sit eget arvekrav i Klixbüll med Frederik I's og Christian III's støtte.
56. Schierning s. 45f. Det var ikke Anders Brodersen, men herredsfoged Anders Sønnicksen, der blev adlet, og hvis børn hed »von Andersen«, se f.eks. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (Fortegn. over Danmarks Breve fra Middelalderen) (cit. Rep) 2. rk. Udg. W. Christensen I Kbh 1928 nr. 1448 – Det var ikke Sønnicke Brodersen, men herredsfogedens broder Broder Sønnicksen (Anders Brodersens fader), der var Kirstines farfader, som har indstiftet vikarier i Klixbüll til fordel for hende se: DF II nr. 855-58, 860 s. 952-57.
57. Schierning s. 50-60, DF II s. 535, 546. Om de øvrige børn se Schierning: Balthasar (s. 47-49), Jasper (s. 49f), Andreas (s. 60f), Anna (s. 61-64).
58. L.J. Se DF I s. 254, C.F. se DF I s. 253, 400, 409, 528.
59. Enemark i SJy årb 1989 s. 85, 95.

60. Om disse personer se Enemark i SJy årb 1989 s. 87-89 med der anførte henvisn. Ebbe Jepsen horte også til rådmandskredsens (DF I s. 96, 702, 712, 724, II s. 4), ligesom de forannævnte. Navnerækken over småhandlende med okser kan i øvrigt øges med f.eks. Jeppe Petersen, Simon Jensen, Edde Brodersen, Ubi Hakensen (se SJy årb 1989 s. 87), der alle havde trukket sig ud af handelen i 1508.
61. Hofh s. 179, DF I s. 99, 433, 519, II s. 16, 24.
62. Om de skiftende navneformer se Enemark: Studier I s. 254, om P.H. se Bjørn Poulsen 1988 s. 137f, 259 note 96, samme i Skalk nr. 5 1986 s. 26-29, Enemark i SJy årb 1989 s. 89.
63. DF I s. 254, II s. 194-206, 217f, jfr. s. 947f.
64. DF II s. 17, jfr. s. 41-42.
65. DF I s. 252, II s. 42.
66. Schwetlik i ZSHG 85/86 s. 118f.
67. Schwetlik i ZSHG 88 s. 138 note 385. Om Schwetliks identifikationsmetode anvendt i omtalte tabel 9 se Enemark: Studier I s. 337ff, II s. 193ff.
68. DF I s. 245 (jfr. s. 239), 662, 665, 712, Rep 2. rk. nr. 6708.
69. DF I s. 399, 525.
70. Ribe regnskab 8,9 1519 (se note 14), Enemark: Studier II bilag 1 s. 199.
71. B. Poulsen 1988 bilag 1 s. 223.
72. DF II nr. 324 s. 149-151.
73. Enemark i HT 89 s. 354f.
74. Hanserecesse III (1477-1530) Bearb. v. D. Schäfer & Fr. Techen Leipzig 1881-1913 (cit. HR III) Bd. 5 nr. 261-66. Om hanseaternes ulyst til i 1517 at forny Nykøbingaftalen 1507 se R. Bergström: Studier i den stora krisen i Nordens historia 1517-1523. Uppsala 1943 s. 28-41.
75. HR III: 5 nr. 448, 450f, 455f, 470, 473, 482, jfr. indledn. s. VII.
76. Sveriges Traktater med främmande Magter III (1409-1520) utg. O. S. Rydberg Sthlm 1895 (cit. ST III) nr. 575, jfr. nr. 576, samt HR III: 5 nr. 473f (udkast til et forbund mellem Sverige og Lybæk af 31/8). Københavnsfreden se ST III nr. 574.
77. HR III: 5 nr. 477-79, neutralitetserklæringen 12/11 se HR III: 5 nr. 510. Hans's stadfæstelse 15/11 se Regesta Diplomatica Historiæ Danicæ. Serie I Kbh 1843-70 nr. 5432. En vidisse af 21/11 findes i F. C. Jensen & D. H. Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft von den in der Privilegienlade befindlichen Originalien. Kiel 1797 s. 101-04.
78. HR III: 5 s. 579, jfr. reces nr. 483 og indledn. s. VII-VIII.
79. Enemark 1983 s. 28.
80. Enemark: Studier I s. 53-56, II bilag 4 s. 202. Den rådmand i Flensborg Nis Perss, som Jacob Holste og Markvard Hesse i garantilistens 2. post står som garanter for, må være Jens Petersen, der netop figurerer på regnskabets plads med 116 okser. Om tidens forveksling mellem Nis og Jes/Jens eller endog mellem de latinske former Nicolaus og Johannes se Danmarks gamle Personnavne. Udg. G. Knudsen & M. Kristensen I: Fornavne Kbh 1936-48 sp. 1008.
81. Foruden de i skemaet opførte okser har Jens Petersen 4. april 1510 fortoldet 180 okser sammen med Markvard Nielsen, der må være den kendte Vardeborger, broder til borgmester Christian Nielsen i Varde.
82. DF I s. 78, 419, 652f, II s. 29, DMR I,1 s. 562. Om Nordstrandfamilien se f.eks. K. Gether s. 53.
83. DF I s. 89, 98, 396, 405, 409f, 430, 432, 521, 655, II s. 127, 134, 320, F. Falkenstjerne & A. Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationsperioden. Kbh. 1895-99 s. 417.
84. DF I s. 399.
85. HR III: 5 nr. 569, C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536 I Kbh. 1864 s. 517.
86. Dette og de følgende citater er ordrette, men ikke bogstavrette. Se Hofh s. 343f.
87. Eksportlicenserne findes i »Optegnelsesbog fra Christiern I's og Hans's Cancelli« (Danske Magazin 4. rk. II 1873 s. 286-297), omtalt af Enemark: Studier I s. 215f, samme 1983 s. 38ff. NB! Der er en fejlskrift i Danske Magazin s. 286: Niels Colbe skal være Niels Cotte (= Kotte), hvilket der også rigtigt står s. 295.

88. Danske Magazin 4. rk. II s. 287-89, 294f, 297.
89. *Ibid.* s. 286, 292.
90. Fremgår af de utrykte Ribe- og Koldingregnskaber (se note 14).
91. Tilføjet i toldposten. Om O.R. se DMR I, I registret s. 783.
92. I skibsfragt regnes 1 skippund = 20 lispund à 14 skålpund (F. Böttger & E. Waschinski: *Alte Schleswig-holsteinische Masse und Gewichte*. Neumünster 1952 s. 21, 28, 34f). Det lybske skålpund = 483,4 g, hvoraf følger, at 1 dromt = 4 lybske lispund = 27,066 kg i skibsfragt. I 1571 forordnes, at en lybsk dromt, der indførtes til Malmø, skulle veje $3\frac{1}{2}$ danske lispund à 16 skålpund (*Corpus Constitutionum Daniae*. Forordninger, Recesser o.a. kongelige breve Danmarks Lovgivning vedkommende. Udg. V. A. Secher I Kbh 1887 nr. 572 §1). Det danske skålpund = 0,496 g (Sv. Aakjær: *Mål og Vægt* (Nordisk Kultur XXX Sthlm, Kbh, Oslo 1936) s. 183, 261), hvilket giver en dromtvægt på 27,776 kg.
93. L. Schwetlik oplyser sine optællinger, som jeg i store træk kan tiltræde, i ZSHG 85-86 s. 82, 87. Tariffen for sække (4 skilling) var 12 gange tariffen for dromt (4 penning), for foder (8 sk 4 p) var 25 gange 1 dromt. Om humlehandel se Enemark i KLNLM VII sp. 58-62.
94. Humlepriserne var yderst følsomme. I Malmø var den normale detailpris i 1521 4 mk pr. dromt, men under krigen med Lybæk i 1522-23 steg dromtprisen til $7\frac{1}{2}$ mk (E. Andersen: *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog* Kbh 1954 s. 126f).
95. Hofh s. 355.
96. DF II s. 70. 1 gylden = 4 ort eller = $1\frac{1}{2}$ mk lyb = $2\frac{1}{2}$ mk da (E. Andersen: *Enbeck* s. 133). Dette kursforhold gjaldt allerede i begyndelsen af århundredet, ikke først omkr. 1520, som man tidligere har ment (Enemark: *Studier I* s. 115-118 imod f.eks. KLNLM V sp. 608). I 1508 betalte hessiske opkøbere $5\text{--}5\frac{1}{2}$ gl. pr. par i hertugdømmerne og 5 gl pr par på Fyn (H. V. Gregersen i *SJy årb* 1984 s. 11-12).
97. DF II nr. 265, 282, 284, 320.
98. Toldregnskaber fra Husum er bevaret fra 1496-97 og 1504-06, samt et udateret regnskab, der muligvis tør dateres til 1503 (Enemark: *Studier I* s. 71, især note 24). Regnskaberne findes i Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 i Rigsarkivet i Kbh. Om kornhandel i Husumregnskaberne se Enemark i KLNLM IX sp. 150f, B. Poulsen 1988 s. 195-200, Enemark i *HT* 89 s. 339-42.
99. Enemark 1983 s. 29f, 39-42, samme i KLNLM XX sp. 679ff.
100. Ribe- og Koldingregnskaberne se note 14. Om Koldingregnskabet 1523-24 se Enemark: *Studier I* s. 57f, registrering II s. 58.
101. Assensregnskab findes udatt. og uden stedsangivelse i Reg. 108A pk 12 (gl. pk-nr 24): Kolding og Ribe Toldregnskaber 1518-20, 1524. Specificering af pk.s indhold se Enemark: *Studier II* s. 58: A 1519/20, bestemmelse se *Studier I* s. 33-40.
102. Odenseregnskab 1518/19 se foreg. note: samme arkiv-pk: O 1518/19 bestemmelse se Enemark *Studier I* s. 57.
103. DF II nr. 647, 918 s 595, 1053, jfr. nr. 855, 858, 860, 598, A. L. Schierning 1949 s. 44f, 46ff.
104. DF II nr. 258, 262-64, 267, 270, 273, 280, jfr. HR III:6 s. 300-02, nr. 439.
105. HR III: 6 nr. 723 §10-11, 39, 44, nr. 725 §47.
106. HR III:6 nr. 723 §40, 46, nr. 725 §48 (V.V.), nr. 506 §13 (J.P.).
107. Sv. Ellehøj i *Festskr. til Astrid Friis* 1963 s. 91ff.
108. E.J. se DF I s. 253, 441, 525f.
109. K.R. se DF I s. 255, Gether s. 170ff, 342, Tavle A: A32 – R.H. se DF I s. 251, II s. 17.
110. H.P. se DF I nr. 221 s. 736-38. Om oprøret se B. Poulsen 1988 kap. 1 s. 19-33.
111. M.M. se DF I s. 252, 442, II s. 9.
112. B.H. se DF I s. 253, 79, 724, 523, rdm II s. 109, bgm I s. 68, II s. 337, 955, død s. 372.
113. Enemark i *SJy årb* 1989 s. 73.
114. *Ibid.* s. 90f, 95.
115. Enemark 1983 s. 30, 35f, 38.
116. *Ibid.* s. 31-35.

117. Hofh f.eks. s. 150, 168, 189, 196f, 205ff, 219, 256ff, 265, 282f, 295, 301, 315f, 328, 334, 340 er alle klædeposter opgjort med Ribeoksehndlere før 1510. Et større klædekøb foretog dronningen i 1520 hos oksehndleren Jep Christensen (lille Jep) i Ribe (s. 396f).
118. Poul Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik (Jyske Samlinger Ny rk. IV 1957 s. 9-14), Mikael Venge: Anders Billes dagbog fra rejsen til Speyer 1544 (Tradition og kritik. Festskrift til Sv. Ellehøj 8/9 1984. Kbh. 1984 s. 149-161).
119. Enemark 1983 s. 40-42.
120. DF II nr. 384 s. 250.
121. L.H. se i øvrigt DF II nr. 406 (s. 282), 444 (s. 332), 861 (s. 958). J.S. var søn af hertug Frederiks rentemester Henrik Schulte (DF II nr. 577, 807), jfr. Gether I s. 386.
122. Gottorpregnskaberne 1545-1579 findes i Fællesarkivet: Reviderede Regnskaber 1546-1579 i Rigsarkivet i Kbh.

Den sønderjyske herredsfoged i senmiddelalderen

Et herredsfogedregnskab fra Sønder Gos herred 1474-75

af *Bjørn Poulsen*

Embedet »herredsfoged« forstås i almindelighed mest som en retslig stilling knyttet til herredstinget. Men i almindelighed var herredsfogeden lige så meget en embedsmand med brede administrative beføjelser, bl.a. som skatteopkræver. Disse opgaver havde herredsfogederne i nyere tid, og de kan spores helt tilbage i 1400-1500-årene. Arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen belyser her herredsfogedens opgave ud fra det tidligst bevarede herredsfogedregnskab i Sønderjylland.

Den senmiddelalderlige lokalforvaltning, som den udkrystalliserede sig i kongeriget Danmark og i hertugdømmet Sønderjylland i løbet af 1200-tallets sidste del og 1300-tallet, tog sit udgangspunkt i en inddeling af landet i adskillige *len* med hver sin borg. På borgene boede lensmændene med en skare af krigskarle og et civilt personale, der forestod bogføring, hushold og borgens almindelige drift.¹ Borgens folk kunne imidlertid ikke alene overkomme styret af hele lenet. De måtte have lokale hjælpere for at sikre retsudøvelse, administration og opkrævninger ude i de enkelte *herreder*, som lenene bestod af. I takt med udbygningen af en administration, der var centreret omkring slottene, fremstod da fra det 15. århundredes begyndelse en stand af herredsfogeder, der bistod med at løse opgaver på herredsplan.² I det følgende skal det forsøges at indkredse de funktioner, herredsfogeden i Sønderjylland fik i senmiddelalderen, først og fremmest ved hjælp af et enkelt regnskab.

Herredsfogedens ansættelsesbrev

En vej til at bestemme herredsfogedens hverv finder man i studiet af ansættelsesbreve eller bestallinger for enkelte fogeder. For 1400-tallets Sønderjylland ser breve af den type imidlertid ikke ud til at være bevaret, og man skal frem til næste århundrede for at finde dem. Lad os betragte to eksempler på disse ansættelsesbreve, idet vi begynder med hertug Frederiks (kong Frederik I's) bestalling for Karsten Grip fra 1528.³

Ifølge dette brev ansætter hertugen Grip som herredsfoged på Ærø for

Seglet fra det herred, hvor Hans Brodersen var herredsfoged: Sønder Gos eller Sønder Gøs herred. Seglet viser et plovskar af jern, der flankeres af kronede minuskler (små bogstaver). Seglet findes på et brev fra 21. november 1577. Et plovskar fra middelalderen, der ligner seglets, er afbildet i Sønderjyske Årbøger 1990 s. 11. Foto Rigsarkivet.

livstid. Som stedfortræder for lensmanden i Sønderborg skal han først og fremmest sørge for, at alle de fyrstelige indtægter, landgilder, afgifter og bøder og andre årlige indtægter opkræves. Han skal være opmærksom på, at alt betales til rette tid til lensmanden i Sønderborg. Dernæst skal Grip holde opsyn med de kongelige skove og jagtdistrikter, så de ikke forhugges. Til gengæld for pligterne får Grip så lov til for livstid at bo gratis på en gård, kaldet »Ladegård«, og bruge dens agre, enge og græsning. I skovene må han hente brændsel til eget forbrug, og han må frit slippe sine svin ud, når der er olden. Åbenbart afløser Grip en tidligere foged på øen, som har haft titlen »landfoged«, og det er alle hans privilegier, han overtager.

Et yderligere ansættelsesbrev gælder Matias Paysen, der 9. februar 1562 blev udnævnt af hertug Adolf til herredsfoged i Husum, Sønder Gos herred m.m.⁴

Brevet indledes med en bekræftelse af, at Paysen, indbygger i flækken Husum, er antaget til herredsfoged sammesteds. Han skal søge at fremme hertugens bedste på alle måder, høre undersåtternes klager, nedskrive disse klager i et »register« og derefter lade enhver få sin ret. I sin retsudøvelse må han ikke tage hensyn til venskab eller modtage gaver. De afgifter han årligt opkræver, såvel de faste som de svingende skal indføres i et tydeligt regnskab. Til gengæld for sit arbejde skal herredsfogeden nyde, hvad alle hans forgængere i embedet har haft, undtagen fra husmændene, »die Kotenern«, hvis afgifter hertugen ønsker selv at nyde godt af. Bestallingen slutter med én ordre til alle indbyggere i flækken Husum og beboerne i Sønder Gos herred, Hatstedmark og Lundenberg herred om at ære, agte og adlyde Paysen i hans egenskab af herredsfoged.

De to breve viser tydeligt herredsfogedens funktion som lensmandens forlængede arm i lokalsamfundet. Som det fremgår, stod han for afgifters indsamling, for opretholdelse af fyrstelig ejendom, for rettens opretholdelse. Til gengæld nød han så visse privilegier. Der var tale om en betydningsfuld formidlingstillig, og studiet af Grips og Paysens levnedsløb afslører da også som normalt, at det ikke var den jævne mand, der fik embedet.

Et regnskab fra 1474/5

I ansættelsesbrevet for Matias Paysen nævntes det, at de indkommende indtægter skulle indføres i »ein klar Register und Verzeichnis«, et tydeligt register og fortegnelse. Det er indlysende, at sådanne bevarede regnskaber vil kunne føre os langt videre i forståelsen af herredsfogedens arbejde, end de blotte ansættelsesbreve formår. Nu er herredsfogedernes optegnelser desværre overordentlig sjældne. Blandt de ældste nordslesvigske er Slogs herredsfogeds regnskab fra anden halvdel af 1600-tallet.⁵ På næsten mirakuløs vis har dog et langt ældre sydslesvigsk regnskab fra 1400-tallet overlevet århundrederne og opbevares nu i Rigsarkivet.⁶

Dette sjældne stykke er som normalt i senmiddelalderen ført på foldede folioark og består af 6 beskrevne sider. Det starter med overskriften »Dyt naschreu(en) hebbe ik hans broderß va(n) der borgh gottorpp uthgeuen und dar sent, und ock entfang(en) wan Anno 74 wente int Jar 75 upp paschen«, altså: der er tale om dels indtægter, dels ydelser, som en Hans Brodersen har haft til borgen Gottorp i tidsrummet mellem påsken (14)74 og påsken (14)75. Sidst i regnskabet, der begynder i påskeugen 1474 og sluttes 8 dage før påsken 1475, betegnes Hans Brodersen »herredsfoged i Sønder Gos herred«, og det fremgår også, at der blandt de registrerede indbetalinger var ydelser fra Hatstedmark. Ud fra kilden selv kan man følgelig udlede, at der er tale om

en herredsfogeds årsregnskab for Sønder Gos herred og Hatsted mark fra ca. 10. april 1474 til ca. 18. marts 1475.

Regnskabet, der er beregnet i mark lybsk (å 16 skilling), deler sig i udgiftsfortegnelse, indtægtsfortegnelse og endelig i revisionens påtegning. Inden for udgifterne finder man tre undergrupper, nemlig ydelser til Gottorp slot, udgifter i forbindelse med en rejse til Helgoland og løn til møllere. Lad os betragte de udgifter, som herredsfogeden Hans Brodersen havde.

Hans Brodersens udgifter

Det fremgår indledningsvis, at herredsfogeden havde en rolle som forsyner af husholdningen i Gottorp. Fra borgen kunne man rekvirere naturalier hos ham. I løbet af regnskabsåret blev det til følgende sendinger (tab 1).

Tab. 1. Sendinger til Gottorp 1474/75.

Vare	Mængde/Værdi
lam:	17 lam for 4 mk 4 sk
kabeljau:	for 27 sk
talg:	for 3 mk 15 sk + 27 1/2 sk + 1/2 td for 3 mk 15 sk + 4 mk 11 sk
tjære og beg:	1 tønne af hver for ialt 4 mk 4 sk
gryn:	for 20 sk
sennep:	1 tønne for 1 mk
hamburgsk øl:	1 læst for 9 mk
ialt:	30 mark 7 skilling

Med vogn eller drifter af levende dyr har herredsfogeden altså sendt varer, der opstod behov for i borgkøkkenet, samt tjære og beg, måske til kongelige skibe i Østersøen. Det er sandsynligt, at tjære, beg, sennep og hamburgsk øl var købt i Husums havn.

Det andet sted, hvortil der blev leveret, var Pelworm, der på dette tidspunkt udgjorde en del af øen Nordstrand, og der må jo derfor være benyttet skib for at få godset frem. Der var tale om transporter af kul, dvs trækul. I tre omgange, den ene gang formentlig 13. oktober 1474, sendtes for 17 skilling, 3 mark 5 1/2 skilling og 24 skilling kul. Lensmanden med følge har sikkert opholdt sig her på »gæsteri«, og herredsfogeden har måttet hjælpe med brændsel til varme.

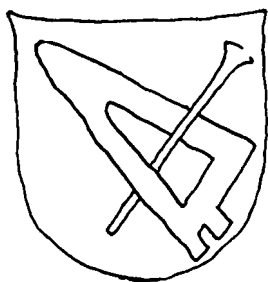
En række helt specielle leverancer fremkom i forbindelse med »rejsen til Helgoland«. Vi kan ret klart følge ekspeditionen. Der tales om en høvedsmand

ved navn Hans Andersen, der fik 3 mark til tæring. Med sig havde han 7 svende, der lønnedes således: 2 mark (1 person), 1 1/2 mark (3 personer), 1 mark (1 person), 12 skilling (1 person), 8 skilling (1 person). For selve sejladsen stod en styrmand, der modtog 2 mark. De ni mand skulle selvfølgelig have noget at spise, og til proviant fik de to slagtede okser til 6 mark, humle for 31 skilling, eddike for 6 skilling, sild for 4 skilling, 7 tønder groft øl til 5 mark 4 skilling samt uspecificeret øl for 12 skilling. På selve skibet var der behov for at reparere bommen («de bame») for 7 skilling, og tov for 3 mark 6 skilling var vel også til brug her. Endelig skulle lensmanden efter ekspeditionen åbenbart have gods hjem igen fra Helgoland med en ekstra båd; det kostede 6 mark 4 skilling i fragtpenge.

Om formålet med rejsen til Helgoland oplyser regnskabet intet, og man må ty til andet kildemateriale for at forstå sagen. I 1356 havde kong Valdemar opført en forskansning på klippeøen i Vesterhavet;⁷ men i det følgende århundrede er der få konkrete spor af, at Slesvigs landsherrer udøvede deres højhedsret her. Den ekspedition, der omtales i regnskabet, markerer antagelig en tidlig fase af en ny praksis, der indarbejdedes i sidste tredjedel af 1400-tallet. Hvert år tog nu en foged med væbnede folk til øen for at opkræve afgifter i fisketiden. Da der på Helgoland samledes over 2000 fiskere fra hele Vesterhavsregionen, var der var mange penge at tjene for fyrsten ved at opkræve bodepenge, årepenge, ølpenge og andre afgifter.⁸ Husums havn dannede det naturlige udgangspunkt for skattetogterne, og det blev derfor den stedlige herredsfoged, der kom til at stå for fødevarerforsyninger til fyrstens opkrævere.

En vigtig del af lensindtægterne var mølleafgifter. Hans Brodersens regnskab viser, at det påhvilede herredsfogeden at sørge for fire fyrstelige møllers vedligeholdelse inden for sit område.⁹ Der omtales flere reparationer på dem. Til en vindmølle, som lå i Husum, var der behov for 2 fade osemund, svensk jern, som Brodersen betalte 8 mark for. På en vindmølle i Husum reparerede 3 tømrere møllerenden, »dat gruntwark«, og fik for det en tønde øl til 9 skilling samt en løn på 2 mark 4 skilling. De samme håndværkere var også ved møllen i Agebro, hvor de ordnede møllehjulet og tjente 30 skilling og igen en tønde øl. Møllerne var lønnede folk, der skulle have en årsløn, og også det stod Brodersen for. Tre møllere i Husum, Henrik, Boye og Hans fik hver 18 mark årligt, mens møllereren på det mindre anlæg ved Agebro kun modtog 16 mark.

En udgift, der umiddelbart er gådefuld, forekommer i to poster, hvor der tales om »min herres«/»herskabets« pande. Det kostede det betragtelige beløb af 11 mark at reparere den, og 4 skilling at transportere den fra Lübeck til Husum. Panden dukker igen op på regnskabets indtægtsside, hvor man kan læse, at der kom 3 mark »uth der bussen van der herschupp pannen«, fra herskabets pandes bøsse.¹⁰ »Pander« træffer man i denne tid oftest i forbindelse

Herredsfoged i Sonder Gos herred Hans Brodersens segl, som han har sat under et brev af 12. februar 1488. Det viser ligesom herredsesglet et plovskær og et langjern. Der må være en forbindelse mellem Sonder Gos herreds segl og Hans Brodersens, men det er ikke muligt at fastslå, hvilken vej denne forbindelse går. Foto Landesarchiv Schleswig-Holstein, Urk. Abt. 185 nr. 35. For tydelighedens skyld er seglbilledet rentegnet på pennetegningen til venstre.

med saltudvinding, hvor de benyttedes til udsydning af saltet. Da vi ved, at den slesvigske hertug senere havde en saltsydningbod, er det rimeligt at forestille sig, at der er tale om investeringer i en sådan.

Som de sidste udgifter i regnskabet finder man herredsfogedens egen løn:

»20 mark løn for min tjeneste« og en notits om, at lensmanden Peter von Ahlefeldt har modtaget 139 mark lybsk.

Det var udgifterne. Lad os herefter se på herredsfogedens indtægter.

Hans Brodersens indtægter

Hans Brodersen havde som myndighedsområde Sønder Gos herred og det kongelige birk Hatsted mark. Begge territoriale enheder var overvejende beboet af rige selvejerbønder, som det påhvilede Brodersen at få til at betale de skyldige summer. Bønderne betalte hovedparten af deres pengeafgifter i to store omgange. Først på året, i begyndelsen af maj, kom Valborgs-beden, som er nævnt ved navn i herredsfoged-regnskabet; senere på overgangen mellem september og oktober opkrævedes en skat, som andre kilder giver os navnet på, Mikkelsbeden.¹¹ Skatterne indkom ifølge regnskabet med følgende summer (tab. 2).

Tab. 2. Årlige »beder« 1474.

Område	Valborgsbede (maj 1474)	Michaelisbede (sept/okt 1474)
S. Gos hd.	21 mark	71 mark
Hatsted mark	9 mark	60 mark

Det er ganske tydeligt, at efterårets skat, der betaltes efter, at høsten var i hus, slagtingen foretaget og okserne solgt, var den, der gav mest. På den anden side viser valborgsbedens omfang, at landbrugssamfundet bestemt ikke var tørlagt for rede penge om foråret. Til disse mere omfattende betalinger føjede sig tre mindre afgifter, der havde deres rødder i Valdemarstidens skatter, og som alle ifølge regnskabet beløb sig til 8 mark, nemlig »stud«, »tjeneste« og »leding«.

Helt blottet for fæstebønder under landsherren var Sønder Gos herred heller ikke. Det kom til udtryk ved en post, der registrerer en 14 marks indtægt, betalt af fæsterne, »den lansten«, i Immingsted i Svesing sogn. Immingsted by med dens halve snes fæstere var erhvervet af hertug Adolf VIII fra væbneren Jørgen Lund i 1438.¹² Interessant nok kan man iøvrigt se, at fæsternes afgift vedblev at være konstant op gennem 1500-tallet, hvor inflationen ellers havde reduceret dens værdi betragteligt.¹³ Fæsterne i Immingsted betalte i 1474 yderligere 3 mark »vor de loghe«, dvs. for udnyttelsen af den lund, der lå ved landsbyen.¹⁴ Lejepenge fra jordstykker forekom også. Der registreredes 4 mark »landgelt«, som betaltes af landsbyen Vitbæk i Ostenfeld sogn og 7 mark »wiskhur« (engleje) fra Mildsted.

Kun i et tilfælde opkrævede herredsfogeden en bøde; den androg 10 mark. Lige så isoleret står tre andre poster i regnskabet. Hans Andersen, der vel var hovedsmanden fra Helgolandtogtet, betalte i guldmønter 3 'rhinske gylden' og 2 af de ringere 'postulatsgylden', der prægedes henholdsvis af de 4 rhinske kurfyrster og i Tyskland og Nederlandene af postulerede bisper, dvs. bisper, der var kaldt til bispedømmet, men ikke indsat af paven. Herman Sniddeker, altså vel en snedker, betalte 4 1/2 mark for en tønde smør. Og endelig figurerer så de allerede nævnte 3 marks indtægt fra herskabets pandes bøsse.

Hermed er alle herredsfogedens udgifter og indtægter nævnt.

Hans Brodersens budget

18. marts 1475 gjorde lensmanden på Gottorp slot, den erfarne administrator Peter von Ahlefeldt, regnskabet op med Hans Brodersen. Resultatet blev følgende (tab. 3).

Tab. 3. Regnskab for herredsfoged Hans Brodersen fra ca. 10/4 1474 til ca. 18/3 1475.

UDGIFTER		INDTÆGTER	
Køb og reparation	66 mk 2 sk	Diverse	337 mk 14 sk
Helgolandsrejse	38 mk 5 sk		
Lønninger	90 mk	194 mk 7 sk	
Til lensmand i regnskabsår	139 mk		
Ialt	333 mk 7 sk		337 mk 14 sk
Overskud	4 mk 7 sk		

På det smukt afstemte regnskab finder man to udbetalinger til lensmanden. Den store på 139 mark må tolkes som en udbetaling efter en foreløbig opgørelse sent på regnskabsåret. Denne opgørelse var da så præcis, at lensmanden måtte nøjes med det minimale beløb af 4 mark 7 skilling, som han noterede, at Brodersen betalte med rede penge – og »dar mede slate(n) dyt jege(n)wardighe register«, dermed slutter nærværende regnskab. Nettooverskuddet, som gik videre til lenslottets administration, var disse to beløb lagt sammen, altså 143 mark 7 skilling. De øvrige penge må betragtes som brugte til administration på herredsfogedniveau – omend for en dels vedkommende til direkte gavn for den højere administration.

Sætter man herredsfogedens budget i forhold til lensmandens, viser det sig, at det ikke er ubetydeligt. I regnskabsåret 1489/90 havde lensmanden på Gottorp ca. 2300 mark i indtægt og ca. 2800 mark i udgift. Herredsfogeden

havde et regnskab, der udgjorde henved en tiendedel af hans herres. Alene dette faktum giver anledning til at overveje nogle hævdevundne forestillinger om herredsfogedens funktion og kvalifikationer i senmiddelalderen. Hans Brodersens regnskab udgør tydeligvis en fremragende kilde til belysning af herredsfogedens generelle stilling i senmiddelalderen, men samtidig er det jo også en individuel kilde, nemlig til Hans Brodersen og hans virke. Lad os, inden vi vender os til det bredere, se på manden bag regnskabet.

Hans Brodersen som herredsfoged

Hans Brodersen må betegnes som tilhørende lavadelen. I 1461 fik han fribrev af Christian I; han skulle for fremtiden tjene fyrsten som andre adelige.¹⁵ Utvivlsomt har han og hans slægt befundet sig i en konkurrencesituation med den mand, der på dette tidspunkt var herredsfoged, Tete Andersen.¹⁶ 1464 lykkedes det Hans at fortrænge Tete fra embedet for selv at indtage det, og 15. juni 1464 træffer vi ham i funktion. Han var sammen med en lang række fornemme personer med til at afsige en kendelse om den rette grænse mellem Sønder Gos herred og Svavsted sogn. Igen i 1466 underskrev han sig »herredsfoged i Sønder Gos herred«, da han bevidnede, at kollegaen fogeden Tete Veddensen fra Ejdersted, Everschop og Utholm havde stiftet en sjælmesse for sine to afdøde sønner.¹⁷ I en alliance med grev Gerhard genvandt Tete Andersen i 1467 herredsfogedposten, men tabte så alt ved at tilslutte sig oprøret mod Christian I i 1472. Fra da af og til 1489 fungerede Hans Brodersen uforstyrret i hvervet som herredsfoged. Som embedsområde fik han nu ikke kun selve Sønder Gos herred. Under sig fik han også, som det fremgik af 1474-regnskabet, Hatsted mark, og da Husum med oprøret 1472 fortabte sine privilegier, blev byfogedens hidtidige funktioner også overdraget Hans Brodersen. Til støtte for hans position overdrog kongen ham i 1473 en af oprørernes ejendom i Hatsted mark.¹⁸

I de følgende år ser vi, at han havde hus i Husum; at han deltog, når der i denne by blev nedsat skibsretter og ved de almindelige tinghandlinger i herredet. Hvad der først og fremmest kaster lys over hans virke er imidlertid et bevaret regnskab for Gottorp len for perioden 9/12 1489 til 11/8 1490. Dette regnskab, der ser sagen fra lenets side, viser igen Hans Brodersen i hans egenskab af lensmandens aktive agent (tab 4).

Disse varer, kreaturer, smør og korn blev købt op af Hans Brodersen og sendt videre til borgen. Der er altså tale om poster, der ligner dem, der figurerede i herredsfogedens eget regnskab. På den anden side er det næppe identiske poster. Omkring 300 mark summer udlæggene sig til i 1489/90, et

Tab. 4. Hans Brodersens køb til Gottorp 1489/90.

Vare	Pris
30 fede okser	134 mk 3 sk
43 lam	10 mk 12 sk
lam	48 mk 1 1/2 sk
17 fede gamle lam	12 mk 12 sk
36 fede lam	24 mk 5 sk
38 lam	10 mk
1/2 læst smør	36 mk
havre	10 mk
2 købmandslæster havre	12 mk

beløb, der er langt større end de henved 30 mark 7 skilling, der noteres i Brodersens eget regnskab fra 1474. Det ser ud til, at beløbene i 1489/90 straks er refunderet af lensadministrationen, og de udgør altså et supplement til tallene i herredsfogedens årsregnskab. En enkelt transaktion magtede Brodersen ikke alene, men tog skriveren fra Gottorp slot til hjælp. Det drejede sig om købet af 200 tønder byg, som erhvervedes i Husum for 100 mark, rimeligvis polsk transitkorn ført fra Flensborg til Husum.¹⁹ Et videre studium af regnskabet antyder, at der muligvis var sket en centralisering af lenets økonomiske forvaltning i perioden 1474 til 1489/90. Man ser nemlig, at der i lensregnskabet 1489/90 er noteret udgifter til møllernes reparation og til lønudgifter til møllere i Sønder Gos herred. Hvor disse udgifter i 1474 afholdtes af herredsfogeden, ser det ud til, at de en snes år senere blev bestridt af lenets styrelse. Interessant i denne forbindelse er det også, at det bevarede lensregnskab ikke indeholder en samlet mellemregning eller årsopgørelse med herredsfogederne. Manglen på yderligere regnskabsmateriale vanskeliggør dog videre slutninger om eventuelle indskrænkninger i herredsfogedens økonomiske selvstændighed.

Herredsfogedens funktioner

Herredsfogedregnskabet fra 1474 er som kilde til rækkevidden af herredsfogedens administrative beføjelser af allerstørste betydning. Regnskabet dementterer grundigt den gængse mening, at herredsfogedens embede i det væsentlige skulle være knyttet til herredstinget.²⁰ Denne opfattelse viser sig – når vi generaliserer ud fra det her undersøgte eksempel – kun at hvile på, at de kilder, hvori vi normalt træffer herredsfogeder, netop er tingsvidner udstedt på herredstinget. Det bevarede regnskab gør det tydeligt, hvordan herredsfogeden indtog en central plads i lokalsamfundet som opkøber for landsherren, som opkræver af afgifter og i det hele taget som statens repræsentant.

Dyr maftod lyde ic hant Gode
 vad do Gode gottorp criffende
 and dar sent vnd ort criffende vnd
 Anno ic hant vnde iur iur
 xxv vff paffien

If do andud vndudgic ma paffien
 vnde ic to gottorp do fage Kalkell
 for xxv ff

If do fulnes vnde ic to paffien
 for xxv ff fater

If do fulnes betalt ic vnde of vnder
 for vnd paffien ic vnde vnd
 vnd vnd

If vnde betalt ic vnde vnd ic ff
 for fater ic to paffien vnd vnd

If do fende ic ic do paffien vnd
 to gottorp vnd vnd do fende vnd
 ic ff ic vnd ic ff

If fende ic to gottorp ic vnd tallige
 for ic vnd ff

If vnd ic vnd fende do for fene
 ff

If vnd vnd to gottorp and vnde
 vnd vnd vnd vnd vnd vnd vnd
 vnd ff tallige

If vnd to gottorp and vnde vnd
 vnd tallige do for fene ic vnd ff
 do vnd vnd ic ff

Første side af Hans Brodersens regnskab fra 1474/5, der starter med en oversigt over, hvad der er sendt til Gottorp slot.

En grundig skoling i regnskabsføring var nødvendig udover kendskab til loven, og disse færdigheder tillod på alle måder herredsfogeden at fungere som lensmandens aktive agent.

Af Hefende Jk Peter van Alenck ampt
 ma to gottorp mit hant broder
 handfuerede in Gmndgofherde ind
 den jnd hoggis warte in dat jar
 hoggis in der arstidage to pasche
 de upborunge jogg de utgjift vnd
 de utgjift jogg de upborunge
 fma vrbelunge daga vrbelunge
 so bliff mit hant broder van
 alle utgjift in mit vrbel
 dat he mit de rede betulle der
 med slutt dit joggelbarding he
 vrbel

Revisionens påtegning på sidste side af Hans Brodersens regnskab fra 1474/5. Lensmanden på Gottorp slot Peter von Ahlfeldt gør indtægt, udgift og overskud op og noterer: »Dermed slutter nærværende regnskab«.

Men herredsfogeden kan ikke unuanceret betegnes som lensmandens forlængede arm. Studerer vi regnskabsføreren Hans Brodersens historie, bliver det tydeligt, at lensmanden nok udnævnte herredsfogeden, men at det ikke skete frit. Striden mellem Tete Andersen og Hans Brodersen eksemplificerer, hvordan det lokale vestslesvigske samfund var domineret af herskende storbondeslægter, som den centrale magt ganske sikkert var nødt til at indgå i alliancer med, hvis autoriteten skulle respekteres. Lensmanden sluttede det nødvendige forbund med de stærkeste grupper eller enkeltpersoner i lokalsamfundet. At disse forbindelser bidrog kraftigt til at give herredsfogedembedets indehavere

virkelige magtpositioner er givet. Direkte feudale forhold træder frem i fyrstens tildeling af gods i Hatsted mark til Brodersen.

Man ser, at den senmiddelalderlige lokaladministration langt fra var simpel og primitiv. Det var ikke et system, hvor lensmanden på sit høje slot stod over for en bondebefolkning, han skulle administrere og presse ydelser ud af. Nej, lensmanden, staten, trængte langt ned i det lokale samfund og fandt sine forbundsfæller her. På herredsplan arbejdede hans dynamiske underherre, herredsfogeden, der havde vide rammer for sit arbejde, og som funderede sin betydning på dobbeltpositionen som både fyrstens og de lokales repræsentant. Dobbeltstillinger længere nede i systemet besad videre de såkaldte »rekenslude« / »rekensmänner«, som vi møder ihvertfald fra 1400-tallets anden halvdel.²¹ Disse lokale repræsentanter for fyrsten sørgede i de enkelte bebyggelser for administration og opkrævning. De udgjorde de lavest sanktionerede statsadministratorer, men igen må man spørge sig, om de ikke under sig styrkede en gruppe af mellemænd, nemlig de enkelte husstandes overhoveder, der i stigende grad i forhold til deres hushold kom til at repræsentere og forvalte fyrstemagtens administration og krav i forhold til familie og hushold.

Endnu befandt man sig i et middelalderligt magtsystem. På landet var magten stadig i høj grad samlet hos herremænd, hos gilder, hvis medlemsskare gik på tværs af egnene, hos lokale slægtsgrupper. Men den centralisering af fyrstemagten, som sætter sig igennem i løbet af det 16. og 17. århundrede, og som bryder sig en vej gennem samfundets traditionelle hierarkier, finder en af sin forudsætninger i herredsfogedembedets udbygning i det foregående tidsrum.

NOTER

1. Jfr. B. Poulsen: Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning. Historisk Tidsskrift, 90, 1990, s. 38-63.
2. Ang. herredsfogeder se generelt William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede. Kbh 1903, s. 249-259. Peter Skautrup: Herredstinget og dets Funktion indtil Enevælden. Jyske Samlinger, 5. Rk., 4, 1938, s. 265-76. Thomas Otto Achelis: Von Hardsesvögten und Hardeschreibern. Schleswig-Holsteinische Anzeigen, 1950, Teil A, Nr 5, s. 103-109. Ernst Joachim Fürsen: Der Hardsesvogt im Herzogtum Schleswig, unter besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1721-1867. Kiel 1973 (diss.). Thelma Jexlev: Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde. Slægter. Skjolde. Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990. Odense 1990, s. 171-181.
3. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig. III, Kbh 1867, s. 202.
4. Stemann: Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig. III, Kbh 1867, s. 252.

5. LA, Aabenraa, Små embeders arkiver. Slogs herreds herredsfoged. 1652-75. Slogs herreds herredsregnskab. Et privatregnskab fra ca. 1510 ført af herredsfoged i Sønder Gos herred Walke Widdesen er beskrevet Bjørn Poulsen: Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650. Odense 1990, s. 78ff.
6. RA, København, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580. Kongens arkiv, rev. regnsk. I, 2, Gottorp amts regnskaber 1438-1510. Regnskab over indtægt og udgift af Sønder Gos herred og Hatsted mark 1474-5.
7. Dipl Dan III, 4, nr. 463.
8. B. Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988, s. 178-180.
9. Jfr B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 66-67.
10. Udgift: 1) *Item geue(n) vor mynes hern panne(n) to hußem to beternde 11 mrk.* 2) *Item 4 ß to vore de sulue(n) pa(n)ne(n) va(n) lub to hußem.* Indtægt: *Item 3 mrk uth der bussen va(n) der herschupp pa(n)ne(n).* Hvis der har været tale om en saltpande eller kedel, har den formentlig været af jern.
11. Ordet »bede« betegned oprindelig de ekstraordinære skatter, som kongen måtte »bede« landets indbyggere om, når der var behov herfor.
12. Registrum König Christian des Ersten, udg. af Georg Hille, Kiel 1875, s. 532, nr 468. Jfr. B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 232.
13. Jfr. LAS. Abt 168, Gottorp Amtsrechn. 1554.
14. Jfr. Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, III, Neumünster 1931, sp. 502. Skovstykket nævnes også i 1496 Repertorium II, nr. 8204. Jfr. C. v. Stemann: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Husum 1879, s. 24, 45, 46.
15. Registrum König Christian des Ersten, s. 556, nr 479.
16. Se nærmere B. Poulsen: Land – By – Marked, s. 61-2.
17. Repertorium II 2088 (= Staatsbürgerliches Magazin VIII, s. 682).
18. Registrum König Christian des Ersten, s. 413, nr. 317.
19. »*Item vor 200 td garsten de t. 8 ß gekofft laten to hußum und koffien hans brodersß und de sch(r)iuer als ick de borg ersten von mynen g hern entfangk und a(n)namede... Is 100 mrk*«.
20. Anf. arb. W. Christensen: Dansk Statsforvaltning, s. 252: »Hvad Herredsfogedernes Embedsvirk-somhed angaar, er den, så vidt vi kender den aldeles overvejende knyttet til Herredstinget«. – Herredsfogedens omfattende administrative beføjelser er derimod kendt fra 1700-årene, se Lars N. Henningsen i Ensted sogns historie, 1987 s. 77.
21. »Rekenslude« træffer man f. eks. 1481 i Flensborg len (Landesarch., Schleswig, Abt 400.1, nr 312. Regnskab for Flensborg len). I 1500-tallet og senere nævnes de ofte.

»Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651-1683 –

af *Merete Bergild og Jens Jensen*

Haderslev domkirke og kirkerne i Ribe prydes af en del gravminder, som hidtil er tilskrevet et billedhuggerværksted i Ribe. En nærmere undersøgelse viser dog, at »Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev« må være mester for disse kunstværker og for flere lignende uden for Sønderjylland.

To kunsthistorikere fra Viborg tegner her et billede af Jacobsens omfattende produktion.

I Haderslev domkirke, Ribe domkirke og S. Katrine kirke i Ribe er der en del gravminder udhugne i sten, daterende sig til 1600-tallets sidste halvdel. Takket være fælles karakteristika udgør de en samlet gruppe med samme oprindelse. Det store værk »Danmarks Kirker« har i den kunsthistoriske oversigt for Sønderjyllands amt sammenstillet disse epitafier og gravsten til at hidrøre fra ét værksted, der på grund af den største repræsentation i Ribe tillægges en placering dér. To af værkerne, et epitafium i Haderslev og en gravsten i Ribe, er ydermere signerede »I I B H«, hvilket af Danmarks Kirker udlægges som »I. I. BilledHugger«. Værkerne er daterede til perioden o. 1650-1674.

Det er imidlertid ikke muligt at dokumentere et billedhuggerværksted i Ribe i denne periode, og en jagt i Ribes arkivalier efter billedhuggeren ud fra monumenternes bestiller og dennes skiftearkivalier har ikke givet resultat. Alligevel er der ét skifte i Ribe, der peger mod en bestemt billedhugger og hans bopæl.

I skiftet efter rådmand Ib Hansen Friis 1669-70¹ omtales under tilstånde gæld i en lang, sort kladdebog, påbegyndt d. 3. november 1650: »Ao 1651 d. 16. Juni Jacob Jacobsen stenhugger 1 sdr. 2 mk.«, og i kreditorregnskabet under commissionsbefaling 7. december 1669, møde d. 24. februar 1670, er nævnt under kreditor No. 9 Matz Molvad bl.a.: »Jacob Stenhugger i Haderslev, bog 1 sdr. 2 mk«, altså den samme gældspost, hvilket også er tilfældet, hvor der sammesteds står »Jacob Jacobsen billedsnider 1 sdr. 2 mk.«

En Jacob Jacobsen stenhugger, billedsnider har altså boet i Haderslev. Dog er han ikke nævnt i Th.O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben eller i registret til Gl. Haderslev kirkebøger. Men i Haderslev byarkiv kendes via

Fig. 1. Epitafium over Christoffer Lübeke, handelsmand (†1664) og hustru Kirstina (†1659). Dateret 1661. Signeret IIBH. Haderslev domkirke. Signaturen svarer til Jacob Jacobsen BilledHugger. Af andre sten- og billedhuggere kan fra Haderslev tinghog nævnes Oluf Nielsen, stenhugger 19. juli 1679 og Jürgen Rasmussen, billedhugger 19. februar 1681. Foto: Nat.mus.

skattelisterne en Jacob Bildhauer eller Steinhauer. Han er registreret 1656 boende i bydelen Gl. Haderslev i 4. rode ca. nr. 36 og fra 1659 i den anden bydel Ny Haderslev 4. rode som nr. 33. Der er ikke bevaret skattelister fra 1658, så det kan ikke præcist angives, hvornår Jacob billedhugger flyttede til Ny Haderslev. Sidste gang han er nævnt i skattelisterne er 1683. Om han er død dette år vides ikke, da der ikke er bevaret kirkebøger før 1737.²

Iflg. skiftet fra Ribe har Jacob billedhugger haft forbindelse til Ribe i 1651, og da de bevarede monumenter er placeret inden for denne opregnede tidsramme, og signaturen I.I. tilmed passer, må Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev, være den mester, der har frembragt den omtalte gruppe af gravminder.

Med udgivelsen af Danmarks Kirker fra Ribe amt om domkirken og S.Katrine kirke i Ribe føjes yderligere gravsten og epitafier til listen, således at der i alt er tilskrevet dette værksted 26 monumenter.

Signerede værker

Det signerede epitafium i Haderslev domkirke (fig. 1) er sat over Christoffer Lübeke, køb- og handelsmand, død 1664 og hans hustru Kirstina, død 1659. Epitafiet har det udhuggede årstal 1661. Det består af en sort kalkstens tavle, hvorpå oplysningerne om de afdøde er indhuggede. Øverst på stenen i et rundbuet felt er en fremstilling af den korsfæstede Kristus omgivet af jomfru Maria og Johannes, udført i fladt relief. I tavlens fire hjørner er cirkelfelter med relieffer af de fire evangelister i halvfigur og med deres navne på et bånd, der dækker den nederste del af feltet.

Denne tavle er indfattet i en sandstensramme, udformet i bruskornamentik. Nederst er placeret et stort englehoved, og øverst står to engle på ornamentikken og holder tavlen. I rammens øverste felt er igen udhugget et stort englehoved, og øverst afrundes monumentet af en stor kugle i blomsterblade.

Den signerede gravsten i S.Katrine kirke i Ribe (fig. 2) er sat over Hans Guldagers hustru Valborg, der døde 1673, og deres datter Maren Hansdatter Guldagers, der døde i 1658. Stenen er ikke dateret, men tidsfæstes almindeligvis til tiden for hustruens død o. 1673.

I hvert hjørne er der cirkelfelter med en fremstilling af de fire evangelister i halvfigur. De har deres navnetræk indskrevet i den nederste del af feltet. Over indskriften er et ovalt felt med et relief af den opstandne Kristus, stående på skyer med sejrspanen og strålekrans omkring hovedet. Nederst er udhugget et vinget timeglas og et kranium med korslagte knogler. Langs kanten er udhugget i fladt relief tulipanlignende blomsterranker.

Fig. 2. Gravsten over Valborg, Hans Guldagers hustru (†24/2 1673) 82 år og datteren Maren Hansdatter Guldagers (†17/2 1658) 22 år, o. 1673, i S. Katrine kirke i Ribe. Signeret IIBH i nederste højre hjørne ved evangelisten Johannes. Der er ikke registreret nogen billedhugger i Ribe i perioden, så det har været nødvendigt at indforskrive én udefra, nemlig fra Haderslev, akkurat som i Thisted, hvor billedhuggere fra Ålborg og Viborgområdet fandt arbejde. Foto: Nat.mus.

Selv om epitafiet i sin udformning ligger tæt op ad gravstenen, og således ikke er karakteristisk for de øvrige tilskrevne epitafier, indeholder det dog flere af de stilistiske træk, der er et særkende for Jacob Jacobsen: Den meget tætte og fladt skårne bruskornamentik, de store englehoveder med det tyktlokkede, lange hår og den brede, lidt fladtrykte ansigtsform med den vide pande og de store, mandelformede øjne. De to store engle, der holder indskriftstavlen, er typisk også for Jacob Jacobsens friskulpturer på de øvrige epitafier. De er statuariske med store hoveder og lange lemmer med flade, spadelignende hænder, og med den samme type ansigter, som tidligere omtalt under englehovederne; deres klædedragt er lang og dækker fødderne. Det høje liv markeres af et bælte, og »overkjortelen« er skåret lige over ved hofterne. Dragtfolderne er fladtskårne med skarpe kanter, mens lemmerne er kraftige og blødt afrundede.

Selve hovedfeltet er meget lig den signerede gravsten i udformningen. Typisk for Jacob Jacobsen er det centrale indskriftsfelt med den store og klart udhuggede personaliedel. Cirkelfelter er, ligesom ovale felter, både vand- og lodret placerede, meget brugte på hans monumenter. De fire halvfigursfremstillinger af evangelisterne, samt den opstandne Kristus på de specielle bløde, proptrækkerkrøllelignende skyer findes på flere af de øvrige tilskrevne værker.

De almindeligste værker fra Jacob Jacobsens værksted er gravsten og epitafier, udført i sandsten med enkelte marmor- og alabastdekorationer. Han er dog også tilskrevet en kapeldør i Haderslev domkirke.³ Den førte oprindelig ind til det nu nedlagte Buchwalts kapel, i dag landemodesal. Desuden kan Jacob Jacobsen muligvis tilskrives opgangspanelet til prædikestolen i Kristkirken i Tønder. Det er fra 1663.⁴

Gravsten

De gravsten, der tilskrives Jacob Jacobsen, er fra o. 1648 til o. 1673. Hovedvægten ligger o. 1660.⁵

Den almindeligste opbygning er et rektangulært midterfelt med personalia, udhugget med store, klare versaler. Indskriftsfeltet er uindrammet, men flankeret af to store figurer. Det kan være Kristus på korset med Maria og Johannes og på den anden side den opstandne Kristus trædende på et kranium. Motivet findes på Lauge Andersen Vedels gravsten i Ribe domkirke fra o. 1648 og på et tilsvarende sammesteds fra o. 1660 over Jens Pedersen. Figurerne kan også være Moses og Aron (Anders Hansen Svane, Ribe domkirke, 1654) eller to af evangelisterne, f.eks. Lukas og Johannes, som det er tilfældet på stenen i S.Katrine kirke over Claus Nielsen Kirkeby fra o. 1660. Under

indskriftsfeltet ses i flere tilfælde en fremstilling af Kristi gravlæggelse (Lauge Andersen Vedel, o. 1648, Anders Hansen Svane, 1654 og Jens Pedersen, o. 1660, alle i Ribe domkirke). Øverst er udhugget et rundt felt med bladkrans holdt af to engle med kors og kalk (jfr. de forannævnte gravsten). På Anders Hansen Svanes gravsten er der en variation, idet den opstandne Kristus står i midten, flankeret af en fremstilling af Kristus som vingårdsmanden (Noli me tangere) og vejen til Emmaus.

Nogle af gravstenene afviger fra dette skema. En tidlig sten fra 1651 over Jørgen Pedersen (Ribe domkirke) har tre buefelter, hvori er store figurer af Kristus som verdensherskeren, flankeret af Moses med lovens tavler og Johannes Døberen med lammet. Indskriftsfeltet i den nederste del af stenen holdes af to store engle. En usædvanlig udformning har ogstå stenen i S. Katrine kirke fra o. 1659 over Carsten Olufsen. Det er en stor aflang sten med to ovale indskriftsfelter i bruskrammer, der holdes af tre engle i lange dragter.

Blandt de sidste gravsten, der er tilskrevet Jacob Jacobsen, er stenen i Ribe domkirke over Jens Martensen fra 1673. Den er omtrent samtidig med den tidligere omtalte, signerede sten i S. Katrine kirke over Hans Guldagers hustru Valborg, og den har flere stilistiske træk til fælles med denne sten, fælles træk, der adskiller de to sten fra de øvrige.

På Jens Martensens sten er der udhugget fire cirkelfelter i hjørnerne, omgivet af blomsterkranse. Heri er der engle i halv- eller trekvartfigur med henholdsvis palmegren, basun, timeglas og kranium. Den nederste tredjedel af feltet er dækket af en indskrift bestående af opbyggelige sentenser på latin. På den signerede sten var her udhugget evangelisternes navne. Hovedfeltets indskrift er også indrammet af en blomsterkrans med rosetter og bliver holdt af to store dydefigurer, Fides (Troen) med korset og Spes (Håbet) med anker. Øverst står den opstandne Kristus med sejrspanen.

Udover de gravsten, der er tilskrevet Jacob Jacobsen, kan føjes yderligere én i Marie kirke i Flensborg (fig. 3) over Asmus Lorentzen og hustru, dateret marts 1667.⁶ Den er opbygget efter de samme principper som Jacob Jacobsens øvrige gravsten, men har nærmest karakter af epitafium, og har tilsyneladende aldrig været nedlagt i gulvet over graven. Den består af et stort indskriftsfelt i midten, her i oval udformning, omgivet af en bladkrans, flankeret af to figurer af Peter med nøglen og Paulus med sværdet. Under deres fodstøtter er to af Jacob Jacobsens karakteristiske englehoveder. Nederst på hver side af et aflangt, ovalt indskriftsfelt i bruskramme er et vinget timeglas og et vinget kranium. Øverst holder to store engle i lange kjortler med palmegrene i hænderne initials kjolde, også i bruskrammer.

Motiverne med de specielle, store engle med de todelte, lange kjortler, de brede, lidt fladtrykte hoveder med de mandelformede øjne og det lange,

Fig. 3. Gravsten over Asmus Lorentzen († 1678) og hustru Marina († 1671) i Marie kirke i Flensborg. Dateret marts 1667. Det vingede timeglas og kranium nederst indgår i rækken af »memento-mori« – »kom i hu, du skal dø« – motiver, der fandt anvendelse i samtiden. De omhandlede det korte liv, den snarlige død; således hedder det i Hans Thomisons salmebog 1569, der var i brug indtil ved slutningen af 1600-tallet, hvor den afløstes af Kingos salmebog:

»Gennem timeglasset så løber det sand
Og boblen falder på klaren vand,
Opløst i samme stund,
Mennesket falder så i dødsens tvang,
Hans værelse er her ikke lang,
Han falder bort sammelunde«.

Foto: Städtisches Museum, Flensborg.

lokkede hår, hvor hver lok ender i en lille krølle, og de flade, store hænder stemmer helt overens med de øvrige tilskrevne værker og med de to signerede monumenter. Det samme gør sig gældende for de skarptskårne, flade folder, der står i modsætning til de bløde og afrundede bruskornamenter.

Epitafier

Foruden de nævnte gravsten er der tilskrevet Jacob Jacobsen en række epitafier, først og fremmest i Ribe domkirke og i S. Katrine kirke, samt i Haderslev domkirke og et enkelt i Brøns kirke, Tønder amt.⁷ De strækker sig i tid fra o. 1650 til 1679. De følger i grundtrækkene to typer. Én hvor bruskornamentikken spiller den største rolle. De horisontale led er bibeholdt, men nedhæng, vinger, topstykke, topfigur – alt er udformet i bruskværk. Epitafiet får derved en afrundet form med bløde bugtninger.

Den anden type er først og fremmest bygget op af arkitektoniske elementer: postamenter, arkitraver, snoede søjler, pyramidespir, brudte trekantsgavle, topgavle, kugler m.m.

Epitafierne er alle udført i sandsten med detaljer af andet materiale. Almindeligvis er hovedfeltet et portrætmaleri, men der kan også træffes storfelter i form af indskriftsfelt.

Epitafiet over Jørgen Pedersen og hans hustru Mette Christensdatter, samt hendes anden mand i Ribe domkirke (fig. 4) er et eksempel på et bruskepita-fium. Begge mændene var slotsskrivere, og den ældste Jørgen Pedersen døde i 1650. Epitafiet dateres almindeligvis til o. 1650. Det består af et forkrøppet postament, hvorpå hovedfeltets maleri af de tre personer er placeret. Det flankeres af to store karyatidelignende dydefigurer, Fides (Troen) med kors og bog og Spes (Håbet) med anker og fugl. Over den forkrøppede gesims er et aflangt, ovalt maleri af dommedag i en bruskramme, flankeret af to liggende putti på svungne gavlstumper. Topstykket er en niche med bruskkanter. Heri står Kristus som smertensmanden. Topstykkets vinger er to armeløse kvindehermer. Topfiguren er den opstandne Kristus i en skykrans. Storfeltets vinger er udformet i bruskværk, afsluttet af en vingearmet kvindefigur med bruskunderkrop. Inde i ornamentikken står to små figurer af Adam og Eva.

Nedhænget har form af et ovalt indskriftsfelt, der holdes af to små engle, omgivet af bruskværk. Nederst er et aflangt, ovalt felt med en liggende putto, der støtter sig til et kranium og holder et timeglas i hånden. Overalt på epitafiet dukker putti, englehoveder, fantasifigurer m.m. op. Alle har de Jacob Jacobsens karakteristiske ansigtstræk. På epitafierne ses desuden endnu et typisk træk, nemlig de store, udborede næsebor. De er ikke så tydelige på gravstenene, da disse ofte er nedslidte.

Fig. 4. Epitafium over slotsskriver Jørgen Pedersen (†27/7 1650) 49 år og slotsskriver Carsten Tønnesen (†26/4 1667) 51 år, samt deres hustru Mette Christensdatter (†12/8 1659) 55 år. O. 1650, Ribe domkirke. Ligesom maleren, der stafferede epitafiet, har anvendt et kobberstik som forlæg for dommedagsmotivet det i tiden meget benyttede stik af J. Sadeler efter C. Schwartz så har også Jacob Jacobsen som sine fagfæller brugt nederlandske stik at arbejde efter. Til »smertensmanden« må være anvendt et stik af Simon de Passe efter Crispijn de Passe fra 1615, der viser Kristus som forløseren. En engel, der opfanger Kristi blod i en kalk er udeladt på epitafiet, alligevel må det være forløseren, der er vist ovenover dommedag. Øverst er til den opstandne Kristus anvendt et stik af Antoni Wierix. Foto: Nat.mus.

Af lignende typer har Jacob Jacobsen udført endnu to epitafier i Ribe domkirke, nemlig ét over Hans Wandel fra o. 1660 og ét over Mathurin du Pont fra o. 1666. Desuden findes der tilskrevet ét over Carsten Olufsen fra o. 1659 i S.Katrine kirke, og ét fra 1668 over Hans Andersen i Brøns.

Den anden gruppe epitafier med en mere arkitektonisk præget opbygning kendes især fra Haderslev domkirke. Der er dog ét i Ribe domkirke fra o. 1660 over Johan Pouch, hvor der både optræder snoede søjler med vinranker, pyramidespir og små Atlas-figurer under postamentfremspringene. Bruskornamentikken er begrænset til indramning af nedhængsfeltet og topfeltet. Figurerens antal er stærkt begrænset. Men de to store dydefigurer, der flankerer hovedfeltet, spiller en meget væsentlig rolle i epitafiets udformning og er udført i Jacob Jacobsens karakteristiske stil.

I Haderslev domkirke hænger fire epitafier, der er tilskrevet Jacob Jacobsen.⁸ Det ene er det tidligere omtalte signerede over Christoffer Lübeke. Det falder i sin udformning helt uden for alle de øvrige ved sin nære tilknytning til gravstenene. De tre øvrige epitafier er alle udprægede værker fra Jacob Jacobsens værksted. De er alle byggede over samme læst, og flere elementer kan genfindes i dem alle tre, og dog er de forskellige i deres udformning.

Enken efter Gottfried Wandling opsatte et epitafium over sin mand og dennes forældre kort tid efter mandens død i 1667 (fig. 5). Epitafiet er bygget op af meget klare arkitektoniske dele – et fremtrædende forkrøppet postament med et bredt postamentfelt nedenunder og et nedhæng. Det rundbuede hovedfelt flankeres af to par snoede søjler, hvoraf de yderste er beklædte og hæftet med sløjfer. Over den brudte, forkrøppede gesims med svungne gavlstumper er det ligeledes rundbuede topfelt placeret. Epitafiet har et maleri af den unge Wandling i hovedfeltet og ét af Kristi opstandelse i topfeltet. Indskrifterne findes under topfeltets maleri, i nedhængets oval og i to runde felter i postamentfeltet. Lignende runde felter findes i den brudte gesims. Her indeholder de våbenskjolde, og de støttes af en stor engel med lang, dobbelt kjortel. Under det inderste par søjler er de små Atlas-figurer, der optræde i Ribe-epitafiet, blevet reduceret til hoveder. De flankeres af to småbørn med fakler i hænderne. De sidder lidt klodsede på samme måde som Kristus som verdensherskeren gør det som topfigur. To store dydefigurer ligger på de svungne gavlstumper, og figurer af Peter og Paulus flankerer topfeltet. De er udformede meget lig de to tilsvarende personer på gravstenen i Marie kirke i Flensborg. Øverst sidder to basunblæsende engle ved Kristi fødder.

Bruskornamentikken er meget begrænset brugt. Men en art små vinger, der binder postamentfeltet og hovedfeltet sammen, er udformet som et bruskornament, der krones af et kvindehoved med en volut og en kugle på hovedet. Kugler er også placeret på gesimsen. Et specielt træk ved Haderslev-monumen-

Fig. 5. Epitafium over Gottfried Wandling (†1667) og dennes forældre. O. 1667. Haderslev domkirke.
Foto: Nat.mus.

tet er de små kvindebuster, placeret over søjlerne i gesimsfeltet, og de tilsvarende bladornamenter under søjlerne.

Epitafiet har en række dekorationsdetaljer – kranium og timeglas med et englehoved over i postamentfeltet, englehoveder med frugtguirlander i hovedfeltets svikler m.m., men helheden er et meget harmonisk og velproportioneret monument.

Typisk for Jacob Jacobsen er den frie brug af motiver. De samme motiver kan genfindes rundt omkring på forskellige monumenter gennem alle de år, hans aktive periode strækker sig. Dette element plus hans meget iøjnefaldende, specielle stil gør det forholdsvis let at samle værker under hans navn.

Der skal her tilskrives ham yderligere tre epitafier, alle fra den tidligste periode af hans liv. Det er alle adelsepitafier. Det ældste findes i Nysogn kirke, Hind herred, tæt ved Ringkøbing. Det er sat over Hans Krabbe til Søgård (†1647) og hustru Christence Juul (†1659). Det har været demonteret og er nyopsat i 1894. Der er kun bevaret et stort krucifix, to knælende portrætfigurer af Hans Krabbe og hustru, samt to store dydefigurer, Spes (Håbet) med et anker og en uidentificerbar dyd med en bog. Det er især disse to dyder, der gør en tilskrivning til Jacob Jacobsen mulig. De har hans karakteristiske ansigtstræk og brede hænder, og deres lange dragter har de skarpkantede foldekast. Desuden er dydernes lange, lokkede hår hæftet op ved tindingerne, som det ses på næsten alle de store dydefigurer, der tilskrives ham. Epitafiet er udført i sandsten og sandsynligvis opsat efter Hans Krabbes død, muligvis o. 1647.

Det største og meste velbevarede adelsepitafium, der kan henføres til Jacob Jacobsen, er sat over Christen Friis til Kragerup (†1639) og hans hustru Barbara Wittrup (fig. 6). Det er opsat i 1648 af enken og befinder sig i Sorø Klosterkirke.⁹

Det er et stort vægmonument med to knælende portrætfigurer af kansleren og hans hustru, som på Nysogn-epitafiet. Men derudover er epitafiet bygget op efter Simon de Pas' stik af Christen Friis (fig. 7). Stikket viser Christen Friis' portræt i et ovalt felt omgivet af dyder, der henviser til hans egenskaber. Nederst Råd omgivet af Fornuften og Fromheden, ovenover Mandigheden og Retfærdigheden og øverst Kærligheden til Gud og næsten, flankeret af Troskaben og Forfarenhed (Erfaringen). Selve epitafiet er udført i sandsten med søjler af flammert marmor. Det er bygget op som en portal med den rundbuede marmorindskriftstavle i midten. Den nuværende indskrift er fra 1694 og opsat af sønnen Hans Friis til Kragerup. Foran vægopbygningen er anbragt to store plinte, hvorpå ægteparret knæler i bedende stilling. Imellem dem sidder figuren af Rådet med en ugle i overensstemmelse med stikket. Yderst på små plinte sidder Fornuften med et spejl og et anker og Fromheden med en palmegren

Fig. 6. Epitafium over Christen Friis til Kragerup († 1639) og hustru Barbara Witttrup († 1653). Sorø klosterkirke. Epitafiet maler o. 4,75 m. og blev opsat 1648 af enken i det kapel i Sorø klosterkirke. Christen Friis selv havde købt i 1624. Indskrifttavlen i sort marmor med gyldne bogstaver er i sin nuværende form opsat 1694 af sønnen Hans Friis til Kragerup, ligesom også det smedjernsgitter, der lukker ind til kapellet. Kansleren og hans hustru er som almindeligt på de store adelsepitafier i tiden afbildet som portrætfigurer, knælende og med hænderne i bedestilling. Foto: Nat.mus.

og peger på sit blottede bryst. Derefter følger efter mere traditionel opbygning af epitafier de to store stående figurer af Mandigheden med skjold og spyd og Retfærdigheden med vægt og sværd, som flankering af hovedfeltet.

Over indskriftsfeltets rundbue sidder en mandsfigur, der skal symbolisere

Fig. 7. Portrætstik over Christian Friis udstyret med elefantordenen med Den væbnede Arm og omgivet af sine 16 aners adelsvåben og de otte dyder, han åbenbart mentes i besiddelse af. Signaturen i portrættets venstre side SP henviser til Simon de Passe eller Pas. Han levede fra 1591-1647 og var søn af den hollandske kobberstikker Crispijn de Passe. Han blev født i Utrecht og var senere sammen med faderen i England, hvor han blev en anerkendt kobberstikker. Chr. IV indkaldte ham til Danmark, hvor han blev kgl. kobberstikker (1624-47). Udover portrætter af kongen stak han også en del portrætter af adelige. Opbygningen og udformningen af stikket, der er fulgt ved udførelsen af epitafiet (fig. 6), følger i sin arkitektur og de mange allegoriske figurer et stik af den italienske kobberstikker Gaspar Grispoldi anvendt som titelblad til Giovanni Ferro's »Teatro d'imprese«, Venezia 1623. Privateje.

Kærligheden til Gud og næsten, og han trækker da også en skikkelse op til sig med den ene hånd. Som sidefigurer står to store dyder. Troskaben med en nøgle og en ring og Erfaringen med en bog.

Denne allegoriske opbygning følger nøje Simon de Pas' stik. Men dertil har Jacob Jacobsen føjet et topfelt med søjler og bruskvinger med små englebørn i og en topfigur i form af Kristus som verdenshersker. Dydefigurerne er enten indrammet eller står på bruskornamentikken, og i den dukker småfigurer op, bl.a. hunden, der hører til dyden Troskab. Den er rykket ind i bruskværket ved siden af figuren.

I dette tilfælde, hvor der findes et forlæg, fremgår det tydeligt, hvorledes Jacob Jacobsen omformer figurerne i sin egen stil. Hans personer er store og kraftige, og de står og sidder ret op og ned, almindeligvis frontalt vendt. Hans draperier følger de allerede omtalte former, og han benytter dobbeltkjortler, selv om de ikke optræder på forlægget. Flere af dyderne har det lange, lokkede hår med ophæftede ender.

Bruskværket er af samme type, som ses i de senere værker. Og et specielt ornament med associationer til en fransk lilje optræder her for første gang, placeret ved siden af dyderne ved topfeltet. Dette ornament bruger Jacob Jacobsen senere både på gravsten og epitafier i mange variationer.

Det sidste epitafium, der skal tilskrives vor Haderslev-billedhugger, findes i Tim kirke, Hind herred nord for Ringkøbing (fig. 8). Epitafiet er sat over Knud Gyldenstjerne til Timgård († 1636) og hustru og børn, opsat i 1654 af Mogens Sehested til Holmegård. Epitafiet har været delvist ødelagt, men blev restaureret i 1913. Der er dog bevaret flere dele end det var tilfældet med Hans Krabbes epitafium i Nysogn.

Epitafiet følger den opbygning Jacob Jacobsen bruger til sine borgerlige epitafier. Det består af et forkrøppet postament, båret af to små knælende Atlas-figurer i antik rustning. Over postamentet flankerer to store karyatideliggende dyder midterfeltets indskrift. De forestiller Fides (Troen) med korset og Spes (Håbet) med fugl og anker. På gesimsen over de to dyder står to mindre, forestillende Justitia (Retfærdigheden) med vægt og sværd og sandsynligvis Prudentia (Klogskaben) med spejl og slange. De flankerer sammen med to vinløvomvundne, snoede søjler et mindre indskriftsfelt. Topfiguren er Kristus på korset omgivet af bruskværk. Desuden er der bevaret lidt bruskværk i form af vinger i postamentfeltet og i hovedfeltet.

Dette epitafium er også udført i sandsten, men er senere bemalet. Denne bemaling adskiller det fra Jacob Jacobsens øvrige epitafier ved sit brogede indtryk, men figureernes statur og klædedragter gør det muligt at tilskrive monumentet til ham. På gesimsen ses også det liljeagtige ornament, der optrådte på Christen Friis' epitafium i Sorø.

Fig. 8. Epitafium over Knud Gyldenstjerne til Timgård (†1636) og hustru Øllegaard Jacobsdatter Huitfeldt (†1619). Epitafiet opsattes 1654. De to Atlas-figurer, der bærer epitafiet, er et ikke ofte anvendt motiv her i landet. Eksempelvis kan nævnes epitafiet i Viborg domkirke over Malte Sehested til Rydhave (†1661), hvorimod det syd for grænsen har fundet anvendelse flere steder, såvel på epitafier som på altertavler. Foto: Nat.mus.

Fig. 9. Putto med kranium og timeglas. Detalje af epitafiet over Jørgen Petersen, Carsten Tønnesen og Mette Christensdatter (fig. 4) o. 1650. Motivet kendes bl.a. fra et stik i en serie stukket af Crispijn de Passe (†1637) i 1594, som har fundet anvendelse på Holger Rosenkrantz' skab på Rosenholm slot nordøst for Århus. Det er dog ikke dette stik, der har været anvendt som forlæg, men ingredienserne er de samme. En putto ligger støttende sig på et kranium. Flankeret af MEMENTO MORI ses et timeglas. Indskriften på stikket er efter Math. 24: Våger derfor, thi I vide ikke, i hvilken time eders Herre kommer. Tilsvarende findes motivet på et stik af H. Goltzius (†1617) fra samme år, her er barnet blot beskæftiget med at blæse sæbebobler, dog stadig hvilende sig opad et kranium. Yderligere ses en blomst og et kar, hvorfra røg eller damp stiger op. Nederst står at læse: »Qvis evadet?« »Hvem vil undfly?«. Under billedet er et latinsk digt, der i oversættelse lyder: »Blomsten, ny og sølverne, duftende af forårets brise, hentørres brat, den forgår, ak forgår, den ynde. Således forsvinder også menneskers liv allerede for dem, der fødes nu, ak, og glider bort som en boble og den tomme damp«. Udover memento-mori motiverne blomster der visner, damp der forsvinder, og bobler, der brister – er selv det nyfødte barn vis på døden og bliver da i denne forbindelse også en påmindelse om døden – en påmindelse, der indgår i den lutherske ortodoksis bodsfromhed som et element til bod og bøn. Foto: Nat.mus.

Jacob Jacobsen var en meget produktiv kunstner, men hans produktion er uhyre homogen, og der er ikke den store forskel på hans tidligste og senere værker.

Det sidste epitafium, der tilskrives ham, sat over Matthias Worm (†1707) og hustru i Ribe domkirke, er dateret til 1679. Det har en anderledes udformning end de øvrige epitafier. Det består først og fremmest af to ovale portrætmalerier i bruskramme, hvilende på en brudt trekantgavl og flankeret af pyramidespir. Øverst den korsfæstede Kristus. Men de enkelte elementer er typiske for Jacob Jacobsens stil: bruskværket, stofgengivelsen i sløjfer og draperi, kraniet og timeglasset, arkitekturdetaljerne, Kristusfiguren – alt kan separat genfindes på de øvrige tilskrevne værker.

Som ældre eksperimenterer Jacob Jacobsen med nye sammensætninger af sine gammelkendte motiver.

Lærer-elevforhold

Det vides ikke, hvor Jacob Jacobsen har lært, men opbygningen af værkerne, motiverne og udarbejdelsen af monumenterne kan pege på billedhuggeren Peder Clausen, der var aktiv i Århus fra 1634 til sin død i 1657.¹⁰ Peder Clausen, der formentlig var elev og søn af Chr. IV's billedhugger på Koldinghus Claus Lauritzen, arbejdede i vid udstrækning for den jyske adel og leverede fremragende arbejder til kirkerne i det nørrejyske, dog flest til Århus domkirke.

Også Jacob Jacobsen havde efterfølgere, idet to sandstensepitafier med marmorsøjler ved deres udformning og motivvalg leder tanken hen på Jacob Jacobsens arbejder, dog er der tale om en anden håndværksmæssig udførelse. Det drejer sig om epitafiet fra 1678 i Hjerm kirke, syd for Struer sat over Axel Juul (†1671) og Elisabeth Friis (†1677),¹¹ og epitafiet i Tårup kirke mellem Viborg og Skive sat over broderen Tønne Juul (†1684) og Anna Cathrine Friis (†1698) sikkert i begyndelsen af 1680'erne.¹²

Disse epitafier er yderligere interessante ved, at de to hustruer Elisabeth Friis og Anna Cathrine Friis var døtre af den tidligere nævnte Christen Friis til Kragerup, således at forbindelsen mellem bestiller- og kunstnerkreds som så ofte før er opretholdt.

Afslutning

Jacob Jacobsen er med sin omfangsrige produktion den sidste væsentlige repræsentant for den skole inden for stengravminder, der på fortrinlig vis fra århundredets begyndelse havde betjent sig af bruskarokkens ornamentik, hvad enten det var et ønske fra bestiller eller kunstner; herefter indvarsledes

en ny epoke, en ny stil, da adelen forlod epitafierne og gik over til gravmæler i marmor og gjorde brug af kunstnere udefra, der beherskede den nye udtryksform.

ORDLISTE

Arkitrav: Det nederste profilled i en søjlebåren gesims.

Brusk: Ørebruskliggende ornamentik.

Førkrøppet: »Knækket« liste, gesims.

Gesims: De bårne dele af en søjlestilling.

Postament: Højt, foroven og forneden profileret fodstykke under en søjle, pilaster eller en statue

Putto: Lille (tyk) dreng.

Svikkel: Tresidet afgrænset flade som f.eks. mellem en bue og dens retvinklede omramning.

NOTER OG HENVISNINGER

Der henvises generelt til Danmarks Kirker, Sønderjylland. Haderslev amt og Tønder amt, Kbh. 1954-57. Desuden til Den kunsthistoriske oversigt, Kbh. 1963. Endvidere til Danmarks Kirker. Ribe amt, Kbh. 1979.

1. Ribe byfogedarkiv – 1805. Originale registreringer og skiftebreve 1665-1673. Skiftet er påbegyndt 12/8-1669. Landsarkivet i Viborg.
2. Venligst meddelt af Jakob Røjskjær, Haderslev byhistoriske Arkiv.
3. Danmarks Kirker. Haderslev amt, Kbh. 1954, s. 187ff., fig. 98.
4. Danmarks Kirker. Tønder amt, Kbh. 1957, s. 43 ff., fig. 22.
5. De ripensiske gravsten er nøjere beskrevet i de respektive hefter om Ribe domkirke og S. Katrine kirke. Danmarks Kirker. Ribe amt, Kbh. 1983-.
6. Se Anne-Dore Ketelsen-Volkhardt: Schleswig-Holsteinische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts, Neumünster 1989, s. 28, fig. 27.
7. Tilskrivningerne er samlede i Danmarks Kirker. Sønderjylland. Kunsthistorisk oversigt, Kbh. 1963, s. 160ff. Se desuden note 5. Beskrivelserne dækker også epitafierne.
8. I Danmarks Kirker tilskrives endnu ét epitafium, nemlig over Valentin Schmidt von Eisenberg fra beg. af 1660'erne. Men denne tilskrivning er mere tvivlsom. Danmarks Kirker. Haderslev amt, Kbh. 1954, s. 160f., fig. 79.
9. Povl Eller har i Dansk kunsthistorie, II, Kbh. 1973, s. 267 sammenstillet disse to monumenter.
10. Merete Bergild, Jens Jensen: Peder Clausen, billedhugger i Århus – 1634-1657, i Østjysk Hjemstavn 1990, s. 30-47.
11. Om portrættet på epitafiet, se Merete Bergild, Jens Jensen: Christian Philip Getreuer (Cythreus) maler i Randers 1664-1682, i Historisk Aarbog fra Randers amt 1990, s. 12-26.
12. Povl Eller: Op.cit., s. 294f.

VÆRKLISTE

- o. 1647 Nysogn kirke, Hind her. Epitafium over Hans Krabbe til Søgård (†1647) og hustru Christense Juul (†1659).
 - 1648 Sorø Klosterkirke. Epitafium over Christen Friis til Kragerup (†1639) og hustru Barbara Witttrup (†1653).
- o. 1648 Ribe domkirke. Gravsten over Lauge Andersen Vedel, sgpr. (†1648) og hustru Lisbeth (†1659).

- o. 1650 Ribe domkirke. Epitafium over Jørgen Pedersen (†1650), Carsten Tønnesen (†1667), begge slotsskrivere og deres hustru Mette Christensdatter (†1659).
- 1651 Ribe domkirke. Gravsten over Jørgen Pedersen, slotsskriver (†1650) og hustru Mette Christensdatter (†1659).
- o. 1653 Ribe domkirke. Gravsten over Christen Nielsen Friis, rektor (†1653) og hustru Ingeborg (†1631).
- 1654 Tim kirke, Hind her. Epitafium over Knud Gyldensjerne til Bidstrup (†1636) og familie.
- 1654 Ribe domkirke. Gravsten over Anders Hansen Svane, borgmester (†1657) og hustru.
- 1659 Ribe domkirke. Gravsten over Niels Pedersen Terpager, handelsmand (†1698) og hustruer Maren Rasmusdatter (†1659) og Else Hansdatter Vandel (†1684). Fragment i Den antikvariske Samling, Ribe.
- o. 1659 Ribe, S. Katrine kirke. Epitafium over Carsten Olufsen, tolder og rådmann (†1659) og hustru Ide Grave (†1676).
- o. 1659 Ribe, S. Katrine kirke. Gravsten over Carsten Olufsen, tolder og rådmann (†1659) og hustru Ide Grave (†1676).
- 1660 Ribe domkirke. Gravsten over Laurids Christensen Friis, rådmann (†1659) og hustruer Else Jesdatter (†1652) og Vibeke Jesdatter (†1709).
- o. 1660 Ribe domkirke. epitafium over Hans Wandel, rådmann (†1659) og hustru Anne Hansdatter (†1659).
- o. 1660 Ribe domkirke. Epitafium over Johan Pouch, apoteker og rådmann (†1659) og hustruer Anne Hansdatter (†1618) og Margareta Lydichsdatter (†1646).
- o. 1660 Ribe, S. Katrine kirke. Gravsten over Claus Nielsen Kirkeby, handelsmand (†1692) og hustru Anne Hansdatter Guldagers (†1659).
- o. 1660 Ribe domkirke. Gravsten over Jens Pedersen, handels- og rådmann (†1706) og hustru Anne Pedersdatter Terpager (†1706) og datter Mette Jesdatter (†1654).
- o. 1660 Haderslev domkirke. Dydefigur. Justitia (Retfærdigheden). Fragment af epitafium.
- 1661 Haderslev domkirke. Epitafium over Christoffer Lübeke, handelsmand (†1664) og hustru Kristine (†1659). Signeret.
- 1663 Tønder, Kristkirken. Prædikestolsopgang.
- 1665 Haderslev domkirke. Portal til Buchwalts kapel.
- 1665 Haderslev domkirke. Epitafium over Jost Lauenstein, rådmann (†1693) og hustruer Ingeborg (†1659) og Elsebet (†■■).
- o. 1666 Ribe domkirke. epitafium over Mathurin du Pont, tolder (†1681) og 1. hustru Cecilie Sødtz (†1665). Afbildet med 3. hustru Ingeborg Friis.
- 1667 Flensborg, Marie kirke. Gravsten over Asmus Lorentzen (†1678) og hustru Marina (†1671).
- o. 1667 Haderslev domkirke. Epitafium over Gottfried Wandling (†1667) og hans forældre.
- 1668 Brøns kirke, Hviding her. Epitafium over Hans Andersen Havervad, herredsfoged (†1651) og hustru Mette Jespersdatter (†1658).
- 1673 Ribe domkirke. Gravsten over Jens Martensen, amtsskriver (†1672) og hustru Karen Lauridsdatter (†1686).
- o. 1673 Ribe, S. Katrine kirke. Gravsten over Valborg, Hans Guldagers hustru (†1673) og datter Maren Hansdatter Guldagers (†1658). Signeret.
- 1674 Haderslev domkirke. Epitafium over Bonaventura Rehefeldt, provst (†1673) og hustru Magdalene Wolpherstorp (†1668).
- 1679 Ribe domkirke. Epitafium over Matthias Worm, præsident (†1707) og hustru Margreta de Hemmer (†1723).
- u.å. Haderslev domkirke. Gravsten over Claus Jacobsen Lunding (sekundær indskrift). Fragment.

Gårdejer Jens Petersen Jensen fra Lovrup og Skoleforeningen

af *H. E. Sørensen*

I 1992 fylder Den nordslesvigske Skoleforening 100 år. Foreningens første formand var gårdejer J.P.Jensen fra Lovrup. H. E. Sørensen, Skærbæk fortæller her, bl. a. på grundlag af nye kilder i privateje, om J.P.Jensen og hans slægt og om foreningens oprettelse og arbejde.

Peder Jensen

Onsdag den 30. november 1892 klokken 3 eftermiddag afholdtes på Åblings Hotel i Skærbæk et møde, som fik skelsættende betydning for den kulturelle og politiske udvikling i Sønderjylland. Her stiftedes nemlig Den Nordslesvigske Skoleforening – i dag Sønderjydsk Skoleforening, den yngste af de tre store nationale danske foreninger i Sønderjylland, Vælgerforeningen, Sprogforeningen og altså Skoleforeningen. Ved mødet valgtes gårdejer Jens Petersen Jensen fra Lovrup i Døstrup sogn som formand for foreningen.

Hans slægt var grundfæstet på egnen, og gården havde været i familiens eje fra slutningen af 1400-tallet, altså i henved 400 år. En slægts- og ejertavle, udarbejdet af pastor Jørgensen i Døstrup o. 1908, opregner ejerne. Det første århundrede er rækken lidt usikker, men fra 1599 ligger den klar:

Peter Madtzen (død 1623), gift med Karen Peters (1552-1630). Overtog gården 1599.

Knud Petersen (1587?-1667), gift 1619 med Anna Petersdatter (1590?-1665).

Store Peter Knudsen (1627-1700), gift med Mette Jensdatter (1648-1697).

Jens Petersen (før 1685-1727), gift med Anna Catharina Pedersdatter (1688-1757).

Peter Jensen (1718-1777), gift før 1763 i Mjolden med Maren Pedersdatter (1733-1803).

Jens Petersen (1774-1833), gift 1799 med Else Nielsdatter Timmermann (1769-1840).

Jens Petersens aftægtskontrakt med sønnen Peder Jensen er bevaret. Den er underskrevet d. 5. august 1833:

»Underskrevne Jens Pedersen i Lourup tilstaar hermed at jeg overlader til min Søn, Peder Jensen, den mig tilhørende og her i Lourup Bye beliggende $\frac{1}{2}$ Eiendomsgaard førhen Lindevithe, nu henlagt under Løgumcloster med Bygninger og Jordeiendomme Ind- og Udboe Levende og Dødt intet undtagen i

nogen Maade, hvorimod han eller sine Efterkommere sikrer mig og min Hustru en bestemt Aarlig Aftægt samt betaler al den med Gaarden hæftende Gjæld.

Aftægt

1. Bemeldte min Søn Peder Jensen eller Gaardens Eier giver mig og min Hustrue fri Huusning i Gaarden i et velordnet Kammer med Kakelovn og Sengesteder samt Skorsteen for os selv med tilbørlig Kjøkkentøi samt Brygger- og Kogeredskaber og fri Adgang til Brændselsskur. Desuden skal han eller Gaardens Eier forsyne os med fornødne Klæder af Ulden og Linned, holde os en Koe levende og aldrig død frie paa Foder og Græs; naar Koen er seen (gold?), da levere os en kande nymalket Mælk hver Dag og 2 pund Smør hver Uge, hvert Aar levere til os 4 Tdr Rug, 1½ Tønde Boghved Gryn, 1½ Tdr Byg Gryn, 2 Tdr Malt, 6 Lispund tørret Flæsk, 6 Lispund Kjød og 100 Rd aarlig i Haandpenge. Desforuden skal Gaardens Besidder yde os den fornødne Pleje og Opvartning i Sygdoms og Alderdoms Tilfælde, samt frie Befordring med Vogn til Kirke, Mølle eller andensteds. Naar een af os ved Døden afgaaer, bortfalde det halve af benævnte Aftægt saavel i Natura som Penge. Naar jeg og min Hustrue træde paa Aftægt, modtager vi 2de fuldstændige Senge, 2 Kister, 2 Borde, 6 Stole samt andet fornødent behøvent Indboe, som alt naar den sidste af os ved Døden afgaaer skal tilfalde Stavnens Beboer. Naar vi ved Døden afgaaer, skal Stavnens Beboer eller Gaardens Eier besørge os en hæderlig og sømmelig Begravelse efter Sognets Skik og Brug.

2. Skulde Omstændigheder indtræffe, at jeg og min Hustrue ei vil blive i Gaarden og modtage Aftægten i Natura, skal det være os tilladt at fløtte hvorhen vi vil, og da skal Gaardens Eier være forpligtet til at betale til os istedet for Aftægten den Sum 100 RDL S.H.C. (Slesvig-Holstensk courant) aarlig, som betales i 4re Terminer. Alligevel skal Gaardens Eier være forpligtede til at besørge os en hæderlig Begravelse efter vor dødelige Afgang, og da skal alt, hvad vi efterlader os tilfalde Gaardens Eier undtagen rede Penge«.

Jens Pedersens underskrift er meget rystende, og det er i hvert fald ikke ham personligt, der har udfærdiget dokumentet, og sandsynligvis heller ikke sønnen, men snarere en tilkaldt notar, som dog ikke har sat sit navn på papiret, hvad han vist efter reglerne skulle have gjort.

Det hele bærer præg af at være sket i hast. Men der har heller ikke været megen tid at spille. Jens Pedersen døde fire dage senere, den 9. august 1833, mens hustruen, Else Nielsdatter Timmermann, levede endnu godt seks år og døde 10. januar 1840. Samme år, den 5. december 1840, giftede Peder Jensen sig med Caroline Nielsdatter, født i Drengsted 1813, død i Lovrup 1856.

Peder Jensen, d. 1874, med hustru Caroline Nielsdatter, d. 1856 og en ukendt bagest. Foto i Skarbækens Museum, vel fra 1850'erne.

Peder Jensen øgede gårdens tilliggende bl.a. ved jordkøb fra en mand ved navn Werner, ligesom han kom til at spille en betydelig rolle i sognets og egnens liv. Således var han medlem af boniteringskommissionen (vel sagtens

en slags vurderingskommission, der skulle afgøre jordens værdi efter bonitet, d.v.s. ydeevne – hvor »gode de var«) og af Ribe amtsråd. Døstrup sogn og dermed Lovrup hørte til de kongerigske enklaver og hørte derfor med til Ribe amt i kongeriget og ikke til hertugdømmet.

I et amtsrådsreferat fra 1858 nævnes det, at herredsfoged Sarauw i Visby har indberettet, at »en del af gesimsen i salen i Visby Thinghuus er nedfalden«. Amtsrådet overlader det til herredsfogeden »at foranstalte Istandsættelsen efter foregaaende Conference med Amtsraadsmedlem P. Jensen.« Referatet fra amtsrådsmødet er i øvrigt undertegnet af syv medlemmer, heriblandt Peder Jensen.

En artikel i (vistnok) »Jydske Tidende« – desværre udateret – fortæller om en af Jensens planer, sandsynligvis o. 1870, da man diskuterede en sammenlægning af skolerne i Døstrup sogn: »Den kendte gårdejer Peder Jensen fra Lovrup foreslog, at der skulle bygges en sogneskole ved Møldam, der ligger midt imellem Lovrup og Døstrup; men stærke røster talte imod, og et af de stærkeste argumenter var, at børnene fik for langt til skole. Dette vidste Peder Jensen også råd for, idet han foreslog at bygge en smalsporet skinnebane fra byerne til skolen og lade den trække af heste, der den gang var den ypperligste trækraft, man kendte. Kløge hoveder mente, at disse planer var for storslåede og gik hårdt imod dem. Der opnåedes til sidst enighed om at bygge skolen, der nu er lærerbolig, kaldet den gamle skole« (i Døstrup by).

Peder Jensen var desuden medlem af kirkeforstanderskabet og førte bl.a. kirkens tienderegnskab.

Han døde 26. april 1874 og blev begravet på Døstrup kirkegård. Hans sognefæller satte en sten over ham med den indskrift, at han »havde virket lige så uegennyttigt som nidkært. Han var en god mand« – og smukkere eftermæle kan man vel næppe få.

Ved hans død var der ikke blevet skiftet mellem de tre sønner, men skifteakten, der er udfærdiget i september 1874, fem måneder efter dødsfaldet, lader i al sin korthed intet tilbage at ønske i tydelighed:

»Skifteakt

Den 26. April d.A. døde vor Fader Peder Jensen, Gaardejer i Lavrup, efterat vor Moder Karoline Jensen, født Nielsen, allerede i Aaret 1856 var afgaaet ved Døden. Deres Arvinger er deres fælles trende underskrevne Sønner, Jens Petersen Jensen, Niels Oksen Jensen og Peter Antonius Jensen.

Da vi alle 3 ere myndige og for Tiden samlede her til stede, have vi efter gjensidig Overenskomst bestemt os til at dele Boet paa følgende Maade. Jeg Jens Petersen Jensen overtager vore afdøde Forældres hele Bo, saa vel Gods

som Gjæld, uden nogen som helst Undtagelse, navnlig Gaarden i Lovrup med de dertil indkjøbte Parceller og den paa samme første opførte Aftægtsbolig og det af vor Fader ved Kjøbekontrakt med P. Chr. Werner af 15. December 1870 erhvervede, paa Tætvang Mark beliggende Stykke Hedejord med det derpaa opførte Hus, og udbetaler hver af mine 2 Brødre 5000 Rdr d.R.M. (deutsche Reichs Mark) = 3750 pr. (preussische) som fuldstændig Arveaffindelse efter deres Forældre, hvorfor jeg samtidig herved udstæder dem tilsvarende Gjældsbeviser.

Nærværende Skifteakt tjener vor Broder og Medarving Jens Petersen Jensen tillige som Adkomstbrev paa fornævnte faste Ejendomme. Ovennævnte Deling er foretaget til vor fuldkomne Tilfredshed og underskrive vi til Anerkjendelse heraf samme egenhændig ...«

Jens Petersen Jensen

Jens Petersen Jensen blev født på fædrenejgården i Lovrup den 24. februar 1841. Hele sit liv blev han boende dér. Hans skolegang fandt sted i landsbyskolen, og hans store viden skyldtes dels, at han som en opvakt knægt havde øjne og ører åbne, dels at hans far – Peder Jensen – var en mand af store kundskaber, som han lod gå videre til sine tre sønner.

Den 8. oktober 1864 – kort efter krigens afslutning – blev Jens Petersen Jensen gift med datteren på nabogården, Kjersten Marie, født den 13. september 1837 i Sølsted, hvor faderen, Jørgen Wilhelm Petersen, havde en gård, inden han flyttede til Lovrup. Hendes slægt var således ikke hjemmehørende i denne landsby på samme måde som hans egen. Året efter overtog han – 24 år gammel – driften af gården, som han altså fik endeligt skøde på efter faderens død i 1874. Af de to brødre blev Peter Antonius Jensen, kaldet Antoni Jensen, en kendt gårdejer i Mejlby. Hvorledes det gik den anden, Niels Oksen Jensen, ved jeg ikke.

Kjersten Marie og Jens Petersen Jensen fik ti børn, hvoraf tre døtre og tre sønner overlevede faderen. En af dem, Jens Oksen Jensen (14/3-1884-8/1-1933) overtog gården, men måtte sælge den i 1926 til Christian Hybschmann (1894-1966), hvis søn, Thomas Hybschmann, født 1926, har den i dag. Jens Oksen Jensens søn, der hedder Jens Petersen Jensen som bedstefaderen, fødtes 13/9-1911. Han bor i dag i Bov, og det er gennem ham og Th. Hybschmann, at jeg har fået kendskab til gårdens og familiens papirer.

Det unge ægtepar, som i 1865 overtog den gamle gård, sad rimeligt godt i det. Gården var økonomisk solid og uden større behæftelser, end det var til

Jens Petersen Jensen med familie. Foto o. 1890 i Skærbækens Museum.

at overse. Han var desuden en dygtig og fremsynet landmand, der ikke gik af vejen for at prøve nyt, bl.a. var han en af de første på egnen, der gik i gang med at dyrke roer og anvende kraftfoder til køerne. De andre gårdmænd nøjedes i begyndelsen med at se til og iagttage Jensens resultater. Men som det ofte sker, var det dyrt at være den første. Jens P. Jensen måtte prøve sig frem, inden resultaterne viste sig positive. Eksperimenterne kostede mange penge og var med til at undergrave hans solide økonomiske position.

Det var ikke unaturligt, at Jens Petersen Jensen fulgte sin lyst og trang – som han vel havde efter faderen – til at gå ind i offentligt og politisk arbejde. Han valgtes ind i Døstrup sogns kirkeforstanderskab (menighedsråd) og i Nørre Tønder provstisynode (et slags »menighedsråd« for hele provstiet). Det var i de år, hvor de første alvorlige angreb rettedes fra tysk side mod dansk skole- og kirkesprog, og Jens P. Jensen var en af dem, der kraftigst og mest konsekvent satte ind som forsvarer af modersmålets ret i opdragelse og gudstjeneste. Det endte da også med, at han på grund af sit konsekvente danske sindelag blev afskediget af myndighederne som skoleforstander i Døstrup sogn (formand for skolekommissionen), en post, han havde beklædt i ganske mange år.

I 1880'erne gik han i spidsen for det danske oplysningsarbejde på egnen og fik stiftet Foredragsforeningen for Skærbæk og Omegn, der med ham selv som formand samlede mange til møder og foredrag. Og da samtidig det værste tyske stød mod skolen satte ind med forordningen af 1888, der helt afskaffede undervisning på dansk, bortset fra 2-4 ugentlige religionstimer, var det ikke unaturligt, at Jens P. Jensen også her blev en af de mænd, der tog initiativ til et modstød.

Skoleforeningen

Tanken om en dansk skoleforening opstod. Ideen kom vistnok oprindelig fra højskoleforstander Søren Hansen Salling, der ledede mejeri- og folkehøjskolen i Ribe. Han var født i Lintrup 1842. Efter lærereksamen havde han først stilling i Aabenraa, senere i Lustrup ved Ribe, inden han blev lærer på forskellige højskoler i kongeriget. 1879-1890 drev han en folkehøjskole på gården Lustrupholm syd for Ribe, hvorefter han omdannede den til en mejeri- og folkehøjskole. Her havde han sit virke til sin død i 1918.

I de samme år oprettedes en hel stribe af høj- og efterskoler umiddelbart nord for den dansk-tyske grænse – i Hejls, Skanderup, Skibelund, Askov, Holsted, Bramminge, Lustruplund og Vester Vedsted, der alle i udpræget grad søgte og fik deres elever fra danske hjem i Sønderjylland. Dette var naturligvis en torn i øjet på de prøjsiske myndigheder, men det kunne også være svært for forældre at sende deres børn dertil, dels på grund af det prøjsiske tryk, dels af økonomiske grunde.

Salling fik nu den idé at oprette en forening, som dels skulle give moralsk opbakning, dels yde kontante tilskud til sådanne skoleophold. En af de første, han henvendte sig til i Sønderjylland, var netop Jens Petersen Jensen. Han greb ideen med begejstring, og med sine udbredte kontakter over hele landsdelen fik han sammenkaldt til et møde i sit hjem den 7. august 1892 hvor forslaget drøftedes. Efter at Salling havde fremlagt sine tanker i et foredrag, blev det gennemdiskuteret, og de tilstedeværende var enige om at arbejde videre med sagen.

Den 22. oktober sammenkaldtes igen til møde på Jensens gård i Lovrup. Her deltog den unge H.P.Hanssen, der netop i disse år fremstod som en primus motor i det danske arbejde i Nordslesvig, samt en lang række kendte vestslesvigske gårdmænd, bl. a. Andreas Thyssen Hansen fra Randerup, Bende Bendesen fra Harres, H.D.Poulsen fra Drengsted og Anders Petersen Lund fra Ballum Rejsby. To af midtlandets kendteste mænd, Hinrich Thomsen fra Roost og Anders Dons Hørlück fra Rurup, havde måttet sende afbud.

H.P.Hanssen forelagde et udkast til love for den påtænkte forening, og forsamlingen vedtog et opråb, ligeledes udformet af H.P.Hanssen, som opfordrede til at møde frem til det stiftende møde, der skulle finde sted »hos gjæstgiver Aabling i Skærbæk onsdagen den 30. november, efterm.kl. 3.«

I opråbet hed det: »Vort modersmål er nu snart fuldstændig fortrængt af den offentlige skole, vore privatskoler er lukkede, og man forbyder os at lade vore børn undervise i kongerigske skoler. Disse sørgelige skoleforhold må ganske naturligt opfordre alle danske forældre til af al kraft at værne om den rest af dansk, der endnu er tilbage i folkeskolen, til at tage energisk fat på dansk undervisning i hjemmene, og til i så stor udstrækning som muligt at sørge for ungdommens undervisning i dansk, efter af skolepligten er ophørt.

En forening, som kan lede, spore og støtte arbejdet i disse retninger, vil efter vor mening kunne gøre et velsignelsesrigt arbejde og danne et betydningsfuldt led i den nationale forsvarskamp, der er bleven os påtvungen.«

Opråbet var underskrevet af 64 kendte mænd, hvoraf over halvdelen var fra vesteregnet, heraf 12 fra den nuværende Skærbæk kommunes område. Desuden af enkelte landsdelskendte fløjfigurer som rigsdagsmand Gustav Johannsen fra Flensborg, Vælgerforeningens formand, slagter og kreaturhandler J.P.Reimers fra Sønderborg og gårdejer Peder Skau, Bukshave (Laurids Skaus bror), samt naturligvis H.P.Hanssen, der den gang var journalist i Sønderborg.

Denne sidste havde i øvrigt lagt megen vægt på, at initiativet helt klart udgik fra vesteregnet – derfor overvægten af underskrifter herfra –, og at stiftelsesmødet skulle finde sted herude. Det meste af den danske arbejde var nemlig koncentreret længere østover, og han forudså, at dannelsen af Skoleforeningen kunne være med til at aktivere danskheden i Vestslesvig.

Der var dog også kritiske røster. Landdagsmand Hans Lassen fra Lysabild på Als mente, at en særlig skoleforening blot ville sprede kræfterne. Man burde i stedet samle sig omkring Vælgerforeningen og Sprogforeningen. Redaktør Jens Jessen – senere Gustav Johannsens efterfølger som rigsdagsmand – var på samme linje og vendte sig i to artikler i »Flensborg Avis« imod tanken om en skoleforening. Den første artikel sluttede med følgende salut: »Over for de mange ansete navne under indbydelsen kunne man fristes til den bemærkning, at det måske ville være nok så heldigt, om nogle af vore bedste mænd ville betænke sig lidt mere, inden de lægger navn til et foretagende, der vel i og for sig kan være godt nok, men som burde underkastes en alvorlig prøvelse og overvejelse, inden det får lov til at starte.« Da foreningen havde vist, hvad den ville og formåede, svingede Jens Jessen dog helt om og støttede Skoleforeningen af al magt.

Det stiftende møde på Åblings Hotel indledtes af Jens Petersen Jensen, som opridsede formålet med foreningen, hvorefter H.P.Hanssen i et foredrag

redegjorde nærmere for de tanker, som initiativtagerne havde gjort sig. Derefter opfordrede frimenighedspræst L.B.Poulsen fra Bovlund i en humoristisk-sarkastisk tale til at støtte initiativet, og gårdejer J.N.H.Skrumsager fra Københoved gjorde det samme, idet han glædede sig over »den fortrøstning, man nærrede til sagen herude på vestkysten, hvor man ellers havde ord for at tage sig en middagslur for meget.« Dette fik Thyssen Hansen fra Randerup, der ellers havde været betænkelig, men nu gik ind for sagen, til at replicere: »Vi stakkels vestboer skulle have ord for at være rolige og søvnige, nå, det var da godt, man ville vedgå, at vi var danske!«, hvilket vakte ikke ringe munterhed. En enkelt røst, cand.phil. Jacobsen fra Brøns, vendte sig imod tanken, men ved afstemningen gik alle tilstedeværende på nær seks ind for dannelsen af foreningen, hvorefter man gik over til at vedtage lovene og vælge bestyrelsen.

Lovenes paragraf 1. (formålparagraffen) lyder: »Foreningens formål er at fremme folkeoplysningen, navnlig ved på lovlig måde at drage omsorg for børnenes og ungdommens undervisning på modersmålets grund.«

Til bestyrelsen valgtes femten mænd, bl.a. H.P.Hanssen (der nu sad i bestyrelsen for alle tre landsdelsdækkende nationale foreninger), Gustav Johannsen og pastor L.B.Poulsen. Fra vesteregnet blev følgende valgt, alle gårdejere: A.P.Lund, Ballum-Rejsby, H. Jepsen, Rørkær, Jens P. Jensen, Lovrup og Chr. Thygesen, Skærbæk. Jens Petersen Jensen blev formand og A.P.Lund næstformand, mens Hinrich Thomsen, Roost, blev sekretær og kasserer. I de følgende år var det Jensen og – især – Thomsen, der bar slæbet med at få foreningen til at »køre«.

Hinrich Thomsens søn, senere amtslæge, dr. med. H. Lausten Thomsen, skrev 50 år senere (1942) om dette forretningsudvalg: »... tre vestslesvigske gårdmænd, yderst forskellige i lynne og tankesæt, men lige optaget af det arbejde, der nu lå for, at skaffe ungdommen dansk oplysning og knytte den til dansk tankegang. I de første år holdt dette forretningsudvalg en række møder i Tønder, Brede og Løgumkloster. Senere blev de holdt hjemme, hyppigst i Thomsens hjem i Roost. I disse møder var Jensen den iltre, Lund den betænkelige og Thomsen den fornemme og korrekte; men hverken Lunds alvor eller Thomsens forretningssans kunne stå for Jensens glade og tit højst uvedkommende bemærkninger i de alvorligste og betydningsfuldeste forhandlinger, og disse endtes altid i fuld enighed.«

Lausten Thomsen fortsætter: »I grunden var den opfattelse, der lå til bunds for disse tre mænds arbejde, højst forskellig, hvor enige de end var i selve deres danskhed og i ønsket om at hjælpe sønderjysk ungdom. Jensen stod fra først af den danske folkehøjskoles gerning nærmere end de to andre. A.P.Lunds interesse var mere kirkeligt end kristeligt betonet, medens det for Thomsen først og fremmest gjaldt om at hjælpe de unge til at læse og skrive

modersmålet.« Det var et stort arbejde, de tre mænd havde påtaget sig, og for især Jensen og Thomsen betød det timer dagligt ved skrivebordet.

De præsiske myndigheder søgte naturligvis at lægge foreningen hindringer i vejen, bl. a. anvendte man en politiforordning, som forbød »ulovlig kollekt«, d.v.s. indsamling af kontingent hos ikke-medlemmer, f.eks. hos folk, som nok ville støtte foreningen, men som ikke ønskede deres navn på medlemslisten, der skulle afleveres og a jour-føres til myndighederne. Flere lokale tillidsmænd, bl. a. P.P. Buch i Melby ved Skærbæk, blev af de lokale amtsforstandere idømt bøder, i Buchs tilfælde 30 mark, som retten i Toftlund dog nedsatte til 20 mark.

Arbejdet i Skoleforeningen var krævende og meget tidsrøvende, men for alle var der tale om et ulønnet tillidshverv. Herom skrev Jens Jessen i et brev til Hinrich Thomsen i Roost, 1896: »Skoleforeningen tiltaler jo mig så særdeles, fordi den uden b hensigter ledes ikke af erhvervspolitikere, men af mænd, der udelukkende arbejder af iver for sagen. Det var derfor mere end et mundsvejr, når jeg forleden udbragte et leve for forretningsudvalget. Jeg nægter ikke, at jeg også synes, formanden, Jensen i Lovrup, er en meget tiltalende person.«

Hvert år sendtes adskillige unge til de kongerigske høj- og efterskoler, og de tyske – præsiske – myndigheder blev efterhånden mere og mere betænkelige ved, hvad der skete. I december 1896 skrev »Hamburger Nachrichten« (den tidligere rigskansler Bismarcks talerør): »Betragtet fra det tysk-nationale standpunkt bærer denne antityske »skoleforening« en uhyre fare i sig. Den er en indretning, der i fremtiden vil være langt mere hindrende for tyskhedens udbredelse end hidtil de nordslesvigske presseorganer, agitatorer og rumleforeninger af den forskelligste slags har været. Man har i tysk-nationale kredse ofte mødt den vildfarelse, at danskheden i det nordlige Slesvig ville uddø med det nuværende slægtled. Dette er en vældig vildfarelse. Danskheden vil netop ved en opvoksende ungdom, der er blevet dresseret på danske »afretningsinstitutter«, få en uhyre forstærkning, så meget mere som de »unge« er langt mere rørige på sig end de mådeholdne »gamle«. Og tallet på de i Danmark dresserede unge protestmænd øges i truende grad. Medregnes de 164 unge nordslesvigere, som i dette vinterhalvår af »Skoleforeningen« holdes på forskellige danske institutter, har foreningen i de syv (halv)år, den har bestået, ladet uddanne ikke mindre en 828 nordslesvigske børn i Danmark.« Det var da trods alt en anerkendelse!

I juni 1897 fik enkefru Stamp i Ullerup besked på at tage sin datter Karen hjem fra Hejls ungdomsskole, da det var »kommet til formynderrettens kundskab, (...) at børnenes opdragelse i de danske skoler ikke ledes i tysk national ånd, men at de tværtimod der ophides imod tyskheden.« Derfor kunne »umyndige børns ophold på danske skoler ikke tåles«, og hvis fru Stamp ikke

tog datteren hjem, ville hun blive idømt en bøde på 100 mark. Da hun ikke rettede sig efter denne henstilling, idømtes hun bøden og fik en yderligere frist på 14 dage med trussel om endnu en bøde, denne gang på 150 mark.

En anke blev afvist af landsretten i Flensborg, som i sin begrundelse skrev, at hun »ved at udsætte sin datter for denne fare« – daniseringen – handlede imod sin afdøde mands vilje og ønsker (!). Han var, skrev retten, »indvandret fra provinsens sydlige del, var bestemt tysksindet og modstander af de danske bestræbelser.« Opholdet i Hejls var således »imod både statens interesser, hendes faders intentioner og – især til åbenbar skade for barnet selv!«

Retten fortsætter: »Indpodningen af antitysk ånd plumrer det pietetsfulde minde om den tysksindede, afdøde fader og gør tilmed datteren utilfreds og fjendtlig imod den stat, der er hendes hjem, hvis undersåt hun er, og i hvilken hun efter al sandsynlighed er anvist til senere at skulle leve.« Fru Stamp ankede til kammerretten i Berlin, som i december 1897 ophævede landsrettens dom, hvorved også bøderne faldt bort.

Også Jens P. Jensen fik en lignende sag på halsen. Han var nemlig formynder for drengen Jens Keller fra Lovrup, og amtsdommeren i Løgumkloster skrev til ham, at »under de foreliggende politiske forhold må det aldeles sikkert antages, at de unge mennesker i helt danske omgivelser må bukke under for den tysk fjendtlige indflydelse, der uafbrudt øves på dem.«

Man mærkede, at Ernst Mathias von Köller i aug. 1897 var blevet overpræsident i Slesvig, d.v.s. den øverste embedsmand i provinsen Slesvig-Holsten. Det var hans mål ved hjælp af hårdhændet pression at kue danskheden i Nordslesvig, og til den ende skyede han og de fleste af hans embedsmænd intet middel.

Således udsendte den »landsfaderlige« landråd (amtmand) von Tschirschnitz i Sønderborg i december 1898 et »fortroligt« cirkulære til amts- og kommune- forstanderne i Sønderborg kreds (amt), hvori de fik besked om at meddele de forældre i deres distrikt, som havde børn i kongerigske skoler, at alle danske undersåtter i kommunen ville blive udvist, hvis ikke børnene blev trukket hjem senest 20. december, d.v.s. samtidig med at juleferien begyndte.

Hvad skulle forældrene gøre? Skulle de bøje sig eller sige nej og dermed risikere, at deres naboer og bysbørn blev jaget fra hus og hjem?

Ledelsen af de nationale foreninger trådte sammen, og Vælgerforeningen, det danske »parti«, udsendte en skrivelse, underskrevet af 254 af landsdelens kendteste og mest indflydelsesrige mænd: »Den trussel, hvormed man søger at skræmme nordslesvigske forældre fra at lade deres voksne børn søge danske skoler, er af den natur, at den i al fremtid vil kunne anvendes til at fremtvinge bestandig nye indrømmelser, bestandig større eftergiveness, bestandig dybere underkastelse. Der gives ikke nogen som helst statsborgerlig rettighed, som man ikke kunne søge at fratage os på denne måde.«

»Vi overser ikke den fare, som truer vore medborgere,« fortsatte udtalelsen. »Men lige så stor vor deltagelse med dem er, lige så stor er vor harme over, at man vil fratvinge os vore lovlige rettigheder ved trusler med at føre landsforvisningens ulykke over vore brødre, uden at disse har forset sig i nogen retning. Vi gør derfor den kraftigste indsigelse imod de præjssiske myndigheders adfærd imod os. Til denne indsigelse følger vi den ubetingede forsikring, at vi ingenlunde vil lade os kue af slige trusler.« Og da juleferien oprandt, blev de unge på skolerne i kongeriget.

Derudover skete intet. Ikke én familie, ikke én person blev udvist.

»Den nordslesvigske befolknings solidaritet havde stået sin prøve på en måde, som den præjssiske tvangspolitikens ophavsmænd ikke havde ventet,« skrev Skoleforeningens senere sekretær, Anders Lebeck, i 1912.

Samme år – i februar 1898 – havde Jens Petersen Jensen udsendt en opfordring til forældrene om at sende de unge på kongerigske skoler. Hvert år drager mange derhen, skrev han, »men det var ønskeligt, om tallet kunne øges, thi det er dog kun en mindre part af alle de unge, der årligt ved konfirmationsalderen går ud af skolen, som kommer på de kongerigske skoler, og alle trænger jo hårdt dertil.« Derfor vil han alvorligt opfordre alle forældre til at »sætte alle små hensyn og betænkeligheder, som kunne træde hæmmende i vejen, til side« og sende så mange unge som muligt nordpå. »Skulle penge-spørgsmålet være et af de hensyn, som kunne træde hæmmende i vejen, så vil Skoleforeningen, når der er værdighed og bevislig trang til stede, med glæde træde hjælpende til, så vidt dens midler rækker,« slutter han og oplyser, at henvendelse skal ske til »foreningens sekretær, gårdejer H. Thomsen, Roost pr. Arrild.«

Skoleforeningens elever

I årene 1894-1913 blev der fra den nuværende Skærbæk kommunes område sendt følgende antal elever til skoler i kongeriget ved Skoleforeningens mellemkomst (inddelt efter de præjssiske småkommuner fra før 1920). Fra hele Nordslesvig var tallet i samme periode 5673.

Astrup	25	Drengsted	25
Vodder	58	Lovrup	17
Gånsager	44	Overby	8
Brøns	50	Vinum	13
Havervad	17	Mjolden	36
Rejsby	69	Ottersbøl	17
Øster Gasse	17	Kongsmark	20
Vester Gasse	16	Rømø Kirkeby	0
Skærbæk	57	Juvre	0
Døstrup	30	<u>I alt</u>	<u>519</u>

Jens Petersen Jensens gård i Lovrup. Fra venstre gdr. Jens Keller, Jens Petersen Jensen, Jens Oksen Jensen (hans søn) og Marie Roost Jensen (g.m. J.O.J.) med Jens P. Jensen (barnebarn) på armen. Foto 1912 i Skarbækegnens Museum.

Foreningsarbejdets pris

Imidlertid havde det store uegennyttige arbejde, de mange møder og stor gæstfrihed i forbindelse med sådanne møder på gården i Lovrup tæret på Jensens økonomi, så meget mere som han kun i ringe grad selv kunne være hjemme og passe gården. Han søgte at redde sig ud af klemmen ved at sælge jord fra, men det var ikke nok, og i 1899 var han kommet derhen, at han måtte vælge, om det skulle være gården eller foreningen. For dog ikke at gå helt økonomisk under måtte han samme år meddele, at han trådte tilbage som formand af »personlige grunde«, altså for at søge at redde stumperne.

Hans efterfølger blev Andreas Thyssen Hansen fra Randerup, som derefter var formand til 1910, da han afløstes af endnu en vestslesvigsk gårdejer, den kun 30-årige Hans Jepsen Christensen fra Høgsbro, der beklædte posten i mere end en menneskealder. Hinrich Thomsen fortsatte som kasserer og delvist som sekretær under Thyssen Hansen, men afløstes 1911 af redaktør Anders Lebeck.

Selv om Jens Petersen Jensen var trådt ud af Skoleforeningens ledelse, fulgte

han med stor interesse arbejdet, så længe han levede. Det lykkedes ham også at bringe gården så nogenlunde på fode igen, så han efter sin kones død i 1908, hvor han selv nærmede sig de 70, kunne overdrage den til sønnen Jens Oksen Jensen, der drev den til 1926.

Hans Petersen skriver om ham i »Sprogforeningens Almanak«, 1924: »Det var ikke ualmindeligt, at byens børn kaldte ham »Bedstefar«, medens »Jens Peesen« var hans almindelige navn der på egnen. I et selskab var han, selv i de senere år, livlig og munter. På sit vesterbomål holdt han ved slige lejligheder korte, men vittige taler, ikke sjældent på rim.«

Et vidnesbyrd om denne evne blev fremdraget for nogle år siden, da man restaurerede Døstrup kirkes spir. Man fandt da et stykke papir med følgende indhold:

»Dette lille digt indlægges i kuglen på den ny fløjstang, for når den engang i fremtiden atter nedtages, kunne vidne den dalevende slægt om, hvordan forholdene for tiden ere under præjserherredømmet.

Seks og tyve år nu forløbne er
 under Prøjsens herredømme.
 Men ej de har vundet vor kærlighed,
 det må vist enhver indrømme.
 Med magt de os nu fortyske vil,
 med magt de vil os sproget fratage,
 men aldrig de skal få held dertil,
 thi endnu lever den gamle af dage.
 Retssproget er udelukkende tysk,
 i skolen vore børn det samme kun lære,
 men vor sind og hu kun ene er jysk,
 og vi betakker os for den ære.
 Vi ere og ville forblive danske,
 og som danske vi behandles vil.
 Dette Krygers ord vi hylde ganske
 og rigtig af hjertet slutte os til.
 Bestandig vi håbe at komme tilbage
 en gang i tiden til Danmark igen.
 Derfor under trykket vi ej forsage,
 men stole på Gud, som er ret og sandheds ven.
 Ja, gid atter det skilte snart føjer sig sammen,
 det give den almægtige Gud. Amen.

Lovrup, den 13. august 1890.

Jens P. Jensen.«

Jens Petersen Jensens gård i Lovrup. I dag ejes ejendommen Poulskrovej 4, Lovrup af Thomas Hybschmann. Foto ca. 1930 i Skærbækens Museum efter original på gården.

Foruden digtet fandtes et stykke papir med følgende oplysninger om egnen og tiden:

»Priserne på landbrugsprodukter er for tiden således: For rug, td. 200 pund, 16,00 M. Byg: 14,00 M. Havre, 150 pund: 13,00 M. Boghvede, 200 pund: 12,00 M. En almindelig god kælveko 300 M. En 2½-3 års okse 300 M. Svin pr. 100 pund levende vægt 40 M. Får pr. pund levende vægt 0,26 M. En god 3 års hest 7-800 M.

Løn til en karl for 1 år 250 til 300 M. I sommer haves en meget god hø- og kornavl, men lidt besværlig på grund af temmelig megen regn. 1888 og 1889 blev vestbanen anlagt og åbnet i februar 1889. Fra Døstrup blev personbefordringen åbnet den 10. januar 1890. Godstrafikken bliver åbnet i den nærmeste fremtid.

Sundhedstilstanden her i sognet er for tiden god. Der er mindst 6-7 personer over 80 år, alle åndsfriske.

På grund af at denne skrivelse ikke kom til stede, da fløjstangen blev opsat, bliver samme indlagt i en flaske under blytaget i spidsen af tårnet.

J.P.Jensen – N.O.Aabling – M.H.Petersen.

Efter-skrift: Her i sognet er for nylig oprettet en Goodtemplarloge, ikke just fordi befolkningen er hengiven til drik, endskønt de fleste nok kan drikke en

lille kaffepuns, men formålet er at indskrænke drikkeriet, som mange steder er ved at tage overhånd.«

Om Jens Petersen Jensens forhold til vestbanen fortæller iøvrigt det tidligere nævnte udaterede udklip fra (vistnok) »Jydske Tidende«:

»Linjeføringen havde været til livlig drøftelse i sognet. Der var to muligheder: For det første skulle banen føres fra Tønder over Løgumkloster til Skærbæk og videre nordpå. Den anden gik ud på, at banen skulle gå over Bredebro øst om Døstrup og videre. Som bekendt blev dog ingen af disse to planer gennemført, og en tredje linjeføring blev en realitet. Peder (d.v.s. J.P.) Jensen strittede længst muligt imod, da han var modstander af at få banen for tæt til byen, da han ikke ønskede en tilstrømning af tyske embedsfolk, og man ønskede heller ikke, at toget skulle holde i Døstrup.

Da det viste sig, at banen havde stor betydning for de forskellige byer, fortrød man snart den negative indstilling og fik efter forhandlinger toget til at standse i Døstrup, men Døstrup station blev aldrig udbygget i lighed med stationerne i Visby og Brøns.«

Ved sin halvfjerdsårsdag i 1911 blev Jens Petersen Jensen genstand for stor hyldest. Han levede i endnu tolv år og oplevede såvel 1. verdenskrigs ulykke som Genforeningens glæde. Kort efter Sønderjyllands tilbagekomst til Danmark modtog han ridderkorset, og den 4. juli 1923 døde han, 82 år gammel.

KILDER

Hans Lund (red.): Sønderjyds Skoleforening 1892-1942. Kolding, 1942.

Hans Petersen: Jens Petersen Jensen. Sprogforeningens Almanak, 1924.

Udklip fra »Vestslesvigsk Tidende« (?) 1898, og »Jydske Tidende« (?), udateret.

Upublicerede papirer, udlånt af J.P.Jensen, Bov, og Th. Hybschmann, Lovrup.

Soldaterpostkort fra Første Verdenskrig

af *Lizette Albæk Nielsen*

Soldaterne i 1. Verdenskrig var flittige til at sende postkort og breve til familie og venner. Mange af disse hilsener er endnu bevaret i offentlige arkiver og private gemmer. Med udgangspunkt i en lille samling postkort i et enkelt privatarkiv undersøges her, hvad man kan læse ud af postkortene og deres billeder. Desuden drages sammenligninger med de tilsvarende soldaterbreve.

Wittenberge, 1915.

Kære allesammen! Klokken er netop 13.30, og vi har lige fået kaffe, sigtebrød og knækpølse. Vi får en god forplejning alle steder, hvis det fortsætter sådan, kan vi ikke få has på al vores flæsk og pølse, som vi har bragt med, og det er ikke så lidt. Forhåbentligt går det jer alle godt, ligesom jeg. En kærlig hilsen til jer alle. Fra jeres kære far Eduard.¹

Kortet til familien skrev Eduard Nicolai Jacobsen, én af de sønderjyder, som gjorde tysk krigstjeneste i 1. Verdenskrig, undervejs til Østfronten. I sønderjyske soldaters breve hjem kan man få indblik i deres syn på krigen og den tvungne krigsdeltagelse. Man kan se, hvilke følelser og håb de nærrede, og få en fornemmelse af, i hvor høj grad det danske sindelag kom til udtryk. Mange var følelsesmæssigt splittet mellem egen danskhed og pligten til at være tysk soldat. En nogenlunde komplet korrespondance findes sjældent bevaret, dog blev der allerede i 1915 udgivet et bind med soldaterbreve under titlen »Sønderjyske Soldaterbreve fra Øst- og Vestfronten, skrevne til Slægt og Venner i Hjemmet«. Efter krigen udkom en mindre samling, »Krestens Breve udgivne af hans Moder« i 1919, og siden blev enkelte udvalgte breve fra Thorvald Dau til forældrene bragt i Sønderjyske Aarbøger (1930).

Men om de utallige postkort, som soldaterne sendte hjem, er der intet samlet publiceret. Jeg har villet undersøge, om postkortene indeholder tilsvarende refleksioner over krigen og soldaterlivet, eller om de havde en anden funktion end brevene. Til det formål har jeg gennemgået Ed. Jacobsens postkorthilsner hjem fra krigsårene. Desuden kan man via illustrationerne på de postkort, som blev uddelt vederlagsfrit til soldaterne, belyse hvilke idealer og værdier den tyske stat søgte at formidle til soldater og civilbefolkning.

Sigtet med artiklen har også været at skildre krigsforløbet for en menig dansksindet, sønderjysk soldat, gennem en jævn håndværker og familiefader, som ikke indtog en position i det nationale danske arbejde. Jeg har ønsket at vise kontrasten mellem en familiefaders opfattelse og oplevelse af situationen udledt af hans postkorthilsner hjem m.m., over for den officielle propaganda, udtrykt ved de postkort, som soldaterne fik udleveret gratis, men som Ed. Jacobsen ikke anvendte. Krigens konsekvenser fysisk, som mentalt og økonomisk vil blive belyst for ham og familien, og afslutningsvis inddrages supplerende kildemateriale.

Kildemateriale og personlige data

Murer Eduard Nicolai Jacobsen (1886-1963) fra Bredebro nord for Tønder blev indkaldt til tjeneste i Flensborg d. 24.3.1915 som Landsturm Rekrut.² Fra hustruen Cathrine Marie Jacobsens dødsbo (1888-1980) er bevaret dele af hans korrespondance fra årene 1915-18 til hende og de mindreårige børn Peter og Anna Helene. Korrespondancen består af 26 postkort, mens ca. fem kort er

Murer Eduard Nicolai Jacobsen fotograferet som soldat under 1. Verdenskrig, ca. 1915-18. Foto F. Flarup, Flensborg. Privat eje.

bortkommet, og samtlige breve savnes. Desuden findes en halv snes ubeskrevne soldaterpostkort, samt hans »Militärpass«, »Soldbuch« og personlige dokumenter. »Militärpass«'et giver oplysning om indehaverens personlige data: hans tjenestested, hærenhed, tiltrædelses- og fratrædelsesdatoer. Der er angivelse af kampdeltagelse, kvæstelser og lazaretophold, og ydermere anmærkning om soldatens beføjelser, udmærkelser, opførsel og eventuelle straffe. »Soldbuch«'en indeholder ejerens personlige data, angivelse af orlov og sygdomsperioder, samt lønudbetalingsmærker (i et afklippingssystem).

Hjemmet var dansktalende, selv om kortene er skrevet på tysk, hvilket skyldes, at han som dreng havde tysk skolegang i Sydslesvig. I barndomshjemmet ved Neukirchen (Nykirke) blev der talt friser-tysk og dansk, da hans dansksindede forældre kom fra de frisiske øer, Halligerne. Især moderen gjorde en aktiv indsats for at holde det danske sprog levende i familien og læste dansk med børnene.

Ed. Jacobsen var i murerlære i 1902-5 i Rodenäs (Rødenæs) og arbejdede efter læretiden forskellige steder i landsdelen. Årene 1907-1910 tog han på valsen til Tyskland, Østrig og Schweiz efterfulgt af et længere ophold på Vallekilde håndværkerhøjskole. Det følgende år, 1912, blev han gift med Cathrine Marie Svendsen og nedsatte sig som selvstændig murer i Bredebro.

Ed. Jacobsens krigsdeltagelse og lazaretophold kan spores ved hjælp af hans »Militärpass« og »Soldbuch« kombineret med postkortenes afsenderadresser, poststempler og konkrete meddelelser.³

Østfronten

Efter cirka tre måneders militærtræning som rekrut på Flensborg kaserne blev Ed. Jacobsen sendt til Østfronten, hvor han blev overført til 7. Kompagnie, Reserve-Infanterie-Regiment 208.⁴

Ruten gik med troppetransport til Wittenberge ved Elben, videre til Dobrilugk mellem Berlin og Dresden, og derfra via Østrig ind i det sydlige Polen nær grænsen til Ukraine:

18.7.15.

Kære kone og børn. Jeg sender jer hermed en kærlig lykønskning⁵ fra Dobrilugk Nieder-Lausitz Brandenburg. Har du fået de andre kort? Jeg er rask og håber det samme for jer. (...) ⁶

19.7.15.

Kære kone og børn. Jeg sender jer hermed en kærlig hilsen fra Østrig. Jeg er stadig på rejse og har det godt. Men har igen fået

té, ost og brød. Jeg håber, at I alle er sunde og glade. Hils alle mange gange fra mig. Kærlig hilsen jeres far. Lev vel og på gensyn. Eduard.

Rzeszów 20.7.15.⁷

Min elskede kone og børn. Far Eduard sender jer en kærlig hilsen fra Rzeszów. (...) Jeg ved ikke, om du får alle kortene, som jeg skriver. Det går jo ikke altid så regelmæssigt. Jeg har det stadig meget godt. Her har russerne også været et år (?)⁸ ser ikke godt ud. (...)

Den tyske hær indledte maj 1915 en storoffensiv på Østfronten med gennembrud ved Gorlice-Tarnów (Galicien sydøst for Krakow). Midt i juli satte tyskerne ind med en fornyet angrebsbølge (operationsplan Falkenhayn⁹): De sydlige stående tropper, den 11. Armé, Bugarmeen og den østrig-ungarske 4. Armé, skulle angribe i nord-østlig retning mod Brest-Litowsk; de nordlige armeér (8. og 12. tyske Armé) skulle gennembyde Narewlinien og over Lomza trænge frem til Warszawa østfra, og endelig skulle den vestlige 9. Armé og Armégruppe Woysch angribe Warszawa frontalt. Offensiven varede fra maj til oktober med tysk besættelse af Litauen, Kurland, Polen, generobring af Galicien og tyske styrker inde i Rusland. Henvend 850.000 russiske soldater blev taget som krigsfanger. For en mere detaljeret oversigt og gennemgang af felttoget se Peter Graf Kielmannsegg, Deutschland und der Erste Weltkrieg, især kapitel 7, Der Feldzug gegen Russland im Jahr 1915 (p. 78-88).

Nære øjebliksbilleder og personlige situationsbeskrivelser af felttoget på Østfronten får man f.eks. gennem brevene: Fra Østfronten, Da jeg blev såret i Polen, Efter Lowicz' Fald, Da Russerne blev drevet ud af Østpreussen, Fra et af de store Slag i Østpreussen, Paa Lazaret i Rusland, Erobringen af Szawle samt Efter Slaget (i bogen »Sønderjyske Soldaterbreve«).

Hen på sommeren deltog Ed. Jacobsen i flere træfninger og slag på polsk territorium, først ved byen Krasnystaw sydøst for Lublin tæt på den ukrainske grænse.¹⁰ Dernæst var han med i en træfning ved den lille by Biscupiec nær Olsztyn (Allenstein) nord for Warszawa. Hovedangrebet på sydfronten fandt sted fra midten af juli med heftige kampe ved Cholm – Lublinlinien, hvor han deltog i området mellem floderne Wieprz og Bug. Trods massiv russisk modstand faldt Lublin d. 30.7 og Cholm d. 1.8. De hårde, blodige kampe i det sydlige Polen under den tyske offensiv og den tyske og russiske taktik omtaler Ed. Jacobsen ikke, vel delvis fordi han ikke kunne eller ønskede at skrive herom.

Under slaget d. 2. august ved den mindre by Majdan lige nord for Rzeszów

blev han ramt af skud i venstre lår og indlagt til behandling på lazaret i Zwickau syd for Leipzig:

Zwickau, Res. Laz. II, 26.8.15.

Kære kone og børn. Jeg har lige fået en pakke fra dig med dit dejlige bagværk i. Tusind tak for det. Det var slet ikke tørt. Jeg ved ikke, hvor jeg helt ærligt har smagt noget bedre. Det smagte helt nybagt. (...) Jeg fik også en pakke med cigarer fra Nicolai i morges og ligger lige nu og ryger på en skøn Havannacigar. Jeg har det godt. Hils vores søde børn og Vater.¹¹ Også en kærlig hilsen til dig. Fra jeres kære far. Lev vel.

De næste par måneder var han på lazaret, indtil han blev raskmeldt og udskrevet til tjeneste i Landsberg ved Warthe i nærheden af Halle:

Zwickau, Res. Laz. II, 22.9.15.

(...) Jeg skal sikkert fremstilles igen i morgen, men jeg tror ikke, at jeg kommer herfra denne uge. (...) Jeg kan forhåbentligt snart besøge jer. (...)

Zwickau, Res. Laz. II, 28.9.15.

Jeg blev ikke fremstillet her til morgen og kommer helt sikkert ikke videre denne uge. Men jeg har det jo også godt, hvor jeg er. Jeg skriver i morgen til mor og søster Anna. (...)

Zwickau, Res. Laz. II, 28.10.15.

Kære allesammen. Hjertelig tak for dit kærlige brev. Jeg bliver udskrevet herfra fredag middag som garnisonstjenesteanvendelig.¹² Skriv derfor ikke indtil jeg har skrevet min adresse fra Landsberg. (...)

I Landsberg blev Ed. Jacobsen d. 31.10.15 overført til Genesenden-Kompanie II E./I.R. 48.¹³:

Landsberg, 26.11.15

Jeg er blevet udskrevet som krigstjenesteanvendelig. Jeg meldte mig i morges med mit ben og fik en dags skåning. Men én dag gør det vel ikke bedre. (...)

Han kom d. 4 december til Komp. II E.B./I.R.48 sammesteds. I »Militär-

pass«et er der ikke angivet kampdeltagelse for vinteren 1915/16, men d. 8. januar er han atter indlagt til operation. Kvæstelserne svarer ikke overens med dem, han fik ved Majdan, og det forekommer derfor sandsynligt, at han atter har været i kamp:

Landsberg, 14.1.16.

Kære kone og børn! Lægen og lederen af hospitalsafdelingen har lige været her på sygesalen for at se, hvem der ville have et kursus i bogføring eller regnskab og lignende. Men da de kom til mig, mente lægen, at det ikke kunne betale sig, fordi jeg jo snart skal opereres, hvornår ved jeg endnu ikke sikkert. Jeg tænkte nu mit. Han sagde heller ikke, hvad de vil operere. Skulder eller ben eller hoftelid. Jeg er igen blevet røntgenfotograferet, billederne var meget tydelige sagde de, jeg har endnu ikke set dem. Möller fra Tingleff blev igår udskrevet som tjenesteanvendelig, hos ham sidder kuglen jo i ryggen. Jeg synes det ser dystert ud. Chr.¹⁴ skriver også, at han vil være glad, bare de kan komme ud af Rusland. Han må jo ikke skrive, hvad der sker hos dem i denne tid. (...) Forhåbentligt har I det alle godt. På glædeligt gensyn i den elskede hjemstavn. Lille Peter leger sikkert med snebolde i denne tid. Hils de kære små mange gange. Jeres kære far.

I marts kom han til diakonisseanstalten i Flensborg for at blive restitueret:

Flensborg, 4.5.16.

(...) Jeg var idag til undersøgelse for, om jeg er våbenfør, men skal komme igen om 8 dage. (...)

Flensborg, 8.5.16.

Kære kone og børn. Jeg er kommet godt hertil. Jeg har lige fået kort fra Boye. Ham går det endnu godt. Hilsen til vore kære små og Vater. Jeg mødte Hans Lindholm i Tønder. Han havde 14 dages orlov. Jeg skriver brev i morgen.¹⁵ På glædelig gensyn. Jeres Eduard.

Om sommeren blev han udskrevet og rejste tilbage til Landsberg over Berlin:

Landsberg, 20.7.16.

(...) Lige for at fortælle jer, at jeg er godt ankommet. Jeg var i

formiddags hos C. og F. i Berlin. Skal selvfølgelig hilse mange gange. (...) ¹⁶

I Landsberg kom han d. 10.8.16 til 1. Kompanie, II E.B./I.R. 48, som gevær-skytte («Musketier«).

Landsberg, 1.9.16.

Blot for at fortælle jer, at min orlov ikke er bevilget. Jeg havde allerede en anelse om, at den ikke ville blive givet. Forhåbentligt lykkes det bedre næste gang. Kærlig hilsen til jer alle. Din mand Eduard.

Orloven kom allerede d. 1. oktober og gjaldt to uger frem.

Om efteråret blev han sendt til Berlin:

Landsberg, 5.11.16.

Kære lille Anna! Jeg sender en kærlig hilsen fra Landsberg. Jeg er her vel idag for sidste gang. I morgen tidlig er vi allerede i Schöneberg. Mor vil jo nok læse det for dig. Hils hende mange gange. På glædelig gensyn. Din far. Eduard.

Allerede dagen efter kom en hilsen fra Berlin:

Berlin-Schöneberg, 6.11.16.

Kære kone og børn! Vi tiltrådte her i dag til morgen kl. 7; kl. 6 var vi på banegården. Vi kommer sikkert til en fangelejr i Berlin. Så går det jo heller ikke helt galt. (...)

Berlin- Schöneberg, 7.11.16.

Kære kone og børn! Vi er stadig her i Schöneberg, Papestrasse. Jeg bor Herbertstrasse 5 sammen med to andre de sidste to nætter, hvor vi er her. Jeg har ikke lang vej at gå. I eftermiddag skal vi sikkert i uniform. Hvornår det går løs, ved vi endnu ikke. Det skal nok gå godt. Forhåbentligt har I det godt, ligesom jeg. Kærlig hilsen og på gensyn. Far, Eduard.

Det er umuligt på grundlag af hans »Militärpass« og kortenes indhold at se, hvilke opgaver han og de andre soldater varetog, om de f.eks. udførte vagt-

Eduard Nicolai Jacobsen fotograferet som sanitetssoldat i Landsberg Reservelazarett I, afd. Adlergarten, 1917-18. Privateje.

eller sanitetsarbejde. Men opholdet var af kort varighed, da han i begyndelsen af det nye år var tilbage i Landsberg, hvorfra han d. 2. januar 1917 skrev en fødselsdagshilsen til sin kone.

Midt i januar blev han »Militär Krankenwärter«, dvs. militær sygepasser eller sanitetssoldat på Landsberg Reservelazarett I, afd. Adlergarten,¹⁷ der var indrettet i en tidligere danserrestaurant ved en skovbevoksning. Arbejdet omfattede patientpleje: hjælp til sengeliggende patienter med vask og personlig hygiejne, bringe mad og drikkevarer, skifte forbindinger, portørarbejde, o.lign. Indimellem var han med som sygepasser, når patienter skulle transporteres med tog til lazarettet andre steder eller bringes til Landsberg:

Dortmund, februar 1917.

Kære kone og børn! Jeg sender jer en kærlig hilsen fra Dortmund. Forhåbentlig har I det bedre igen. Vi har allerede afleveret patienterne og er på vej til Berlin. Kærlig hilsen og på glædelig gensyn. Jeres Eduard.

På samme tid skrev han en »god-bedring« hilsen til datteren. Teksten bringes uoversat, så man kan få et indtryk af kortenes originale sprogtoner:

Landsberg, 6.2.17.

Liebe kl. Anna wie gehts dir, wird es nicht ein wenig besser mit dir, dass wünsche ich dir ja von Herzen. Sei nun herzlich gegrüsst von deiner Pappa, grüsse auch Mamma, kl. Peter u. Grossvater.

Næsten frem til krigsafslutningen fungerede han som sygepasser ved Landsberg Reservelazarett I. Den sidste hilsen, som findes, er sendt herfra d. 10.8.18 med afsender M.K.W. Jacobsen, Adlergarten, og af »Soldbuch«'en fremgår, at han havde »Arbeitsurlaub« fra d. 13.10-9.11.18.

Hen på det sidste krigsår d. 16. juni fik Ed. Jacobsen tildelt jernkorset af II. klasse,¹⁸ og blev to dage senere fritaget for militærtjeneste på grund af sin »in Dienste des Vaterlandes erlittene Verwundung«.¹⁹

Postkortenes indhold og funktion

Det var gratis at sende feltpost, incl. småpakker op til 1/2 kilo, og soldaterne fik uddelt kort vederlagsfrit. Ringe økonomi skulle ikke hindre soldaterne og deres familier i at holde skriftlig kontakt med hinanden. Det gavnede moralen både på hjemme- og militærfronten.

Kortene var åbne forsendelser, og man kan derfor ikke forvente at finde udtalelser af kontroversiel art med kritik af den førte tyske politik og landets militære engagement. Det var ikke tilladt at meddele forhold, som blev anset for militære hemmeligheder, f.eks. nøjagtige tidspunkter for troppetransporter og deres omfang. Afsenderen risikerede censurering af posten og ubehageligheder; selvcensuren har sikkert været temmelig effektiv.

Postkortenes primære funktion var at være hurtige livliner tilbage til konen og familien, og enkelte er faktisk hastigt nedskrevet under togtransport. Formålet var at give livstegn og berolige (»jeg er sund og rask«), nogle hilsner begynder simpelthen med sætningen, »Liebe Frau und Kinder. Bin ja gesund und munter«. Hilsnerne lyser trods ordknapheden af ømhed og længsel efter konen og børnene. Sprogtonen virker sine steder tilstræbt positiv. Frygt og smerte udtrykkes ikke, ligesom hændelser og forhold, som kunne opskræmme familien, udelades, da det formålsløst blot ville øge ængstelsen hjemme. En holdning Ed. Jacobsen ikke var ene om, som det fremgår af T's brev d. 26.10.14 fra Østfronten i bogen »Sønderjyske Soldaterbreve«:

Gid Krigen snart var til Ende. Man skal være Vidne til saa megen Elendighed. Jeg kunde skrive saa uendelig meget hjem om det; men det er jo kun til liden Nytte.

Desuden har kortene en vanlig funktion som meddelelsesmiddel med kortfattede konkrete oplysninger om ankomst og afrejse, adresseændringer, orlovsafslag, pakkemodtagelse m.m.

At kortene er af en anden karakter end brevene, ses tydeligst af den hilsen, han skriver d. 14.1.16 (tidl. citeret), mens han ligger på lazaret for at blive opereret. Kortet er et dobbeltkort sendt i kuvert som lukket forsendelse, og heri kommer bekymring og uro klarest frem. Meddelelser, tanker og følelseslilkendegivelser af mere privat karakter var forbeholdt brevene, derimod skulle kortene kunne læses af familien og omgangskredsen, ofte tilføjes en hilsen til enkelte familiemedlemmer og venner.

Man sporer ingen sympati for krigen eller soldatergerningen, og sproget er uden begejstring over krigsheld, men også uden beklagelse over modgang. Sym- og antipatier tilkendegives næsten ikke, hvilket kan tolkes som et manglende engagement i krigen forløb, men nok ydermere er en følge af den åbne postforsendelse.

Han ytrer ingen nationale følelser. Den eneste undtagelse er, når han til konen et par gange udtrykker håb om, at de snart igen skal ses i den elskede hjemstavn: »Auf frohes Wiedersehen in der lieben Heimat.«²⁰ En yderst afdæmpet og ukontroversiel hentydning til længslen efter Sønderjylland og hjemmet. Modviljen ved at være soldat i en krig, han som dansksindet sønderjyde følte uvedkommende, viser sig ikke ved kritik, men snarere gennem det han ikke skriver, og de gratis tildelte kort, han undlader at afsende.

Illustrationer på kortene

De beskrevne kort er prospektkort med by- og landskabsmotiver, samt enkelte børneportrætter. Alle ganske neutrale og nydelige. Men der findes også en halv snes ubeskrevne kort med krigen som tema, hvoraf nogle er tysk-nationalistiske med en vis krigsforherligende tendens. Et indtryk, der visse steder forstærkes yderligere af de påtrykte vers. For at uddybe denne karakteristik, vil jeg analysere følgende illustrationer: a. Vagtpost, b. Der Kaiser in Lyck, c. Seemannstreue og d. Regiment 208. Mange af kortene blev udleveret gratis, og det gjaldt helt sikkert dem fra den sidste kategori, der er fortrykt »Feldpostkarte« (soldaterpostkort). Disse har Ed. Jacobsen ganske vist gemt, men undladt at sende, og heri kan man måske se en skjult protest.

a. Vagtpost.

I et vinterlandskab står en tysk soldat vagt i et granklædt skovbryn, og til hest lige bag ham er en lys rustningsklædt ridder med åbent visir. Ridderen

a) Vagtpost

på sin hvide hest er centralt placeret i billedet. Både han og soldaten er bevæbnede med henholdsvis lanse og gevær, og de har begge opmærksomheden rettet mod eventuelle fjendtlige angreb.

Sammenkædningen af vagtposten og ridderen signalerer, at soldaten lig middelalderens grals- og korstogsridder kæmper for og værner om en hellig sag, her: Tysklands åndelige og materielle værdier. Fædrelandets frelse. Krigen udkæmpes ridderligt, og er ret- og renfærdig. Egenskaber som ofte knyttes til riddermyten - heltemod, troskab og retfærd - forbindes med nutidens soldat. De er begge helte. Motivet forsvarende indirekte den førte krig.

b) Der Kaiser in Lyck

*b. Der Kaiser in Lyck.*²¹

På torvet i Lyck står den uniformerede kejser i samtale omgivet af sine soldater; han er hovedpersonen og centrum for opmærksomheden. Der er en åbning i menneskemassen, så beskueren har frit udsyn mod ham. Bag kejseren rager et højt bastant kirketårn op over byen, der bærer præg af krigshandlinger med sønderskudte og brandhægede huse.

En mulig tolkning er, at situationen skal vise kejseren på inspektion i krigszonen, hvor hensigten er at fremhæve hans aktive deltagelse med omsorg for folkets og hærens velfærd. Ligesom det solide kirketårn trods fjendtlige angreb stadig står, er han urokkelig i kampen, og hans viljefasthed indgyder soldaterne mod.

c. Seemannstreue.

Maleri af Hans Bordt med digt efter maleri af Heinrich Röser.

Sceneriet skildrer et synkende, tremastet skib, der salutes farvel. Kompositorisk er billedfladen opdelt i to halvdele med skib og mennesker (frelse, liv) i venstre side; hav og forlis (undergang, død) i højre. Farvekontrasterne er hvid mod sort/blå med ganske lidt rødt. Kunstneren spiller bevidst på det kontrastfyldte i motivets udformning og farvevalg.

Billedet er dramatisk og bevægelsesfyldt: Matroserne hilser farvel fra naboskibets agterstavn ved at kipse med marineflaget og vinker med huerne. Officeren gør honnør for skibet, som har stævnen under vand, og er på vej til at krænge over. De ser i retning af katastrofen bort fra beskueren, hvis blik ledes samme vej og inddrages til en medleven. Naturen afspejler tabet med høj bølgegang, blæst og skydække. Motivet appellerer til basale følelser som sorg over forliset, og medfølelse iblandet med beundring for mandskabets handlekraft og mod.

c) Seemannstreue

Bagsidedigtet »Der letzte Gruß« fortæller om den vinterdag (16. dec. 1914), da »Avesha« blev beskadiget i kamp med den engelske flåde. Krigsmateriellet blev bragt i sikkerhed, og skibet sænkes af dets egen besætning, for at det ikke skal tilfalde fjenden. Mandskabet reddes over på følgeskibet og tager fra dækket afsked med »Avesha«. Digtet er holdt i et svulstigt, men malende billedrigt sprog. »Avesha« omgærdes med kærlighed, det tiltales og begrædes, som en mistet ven:

»Drauf bohrt die Mannschaft in stiller Pein
Avesha zwei Löcher ins Herz hinein.« (2, 7-8)

»Fahr wohl, Getreue, du bleibst uns im Sinn
Für alle Zeit!« (2, 10-11)

»Schlaf wohl, Avesha!« (3,9)

d. Regiment 208.

Forsiden er et lejligheds- og mindedigt over slaget ved Belgrad.²² Digtet indrammes af en bred egeløvsranke prydet med jernkors:

Regiment 208
bei
Belgrad am 7. und 8. Oktober 1915.

Wer nennt die Tapfern, die die Wege gebahnt
In jener Gewitternacht?
Die die Fluten der Save durchquert, und im Sturm
Das Ufer vom Feind frei gemacht? -
Stolz sei es für alle Zeiten gesagt:
Die Helden von Zweihundertacht!

Wer nennt mir die Stürmer der Banovo-höh?
Wer brach dort des Feindes Macht?
Und wieder ruf' ich: M e i n Regiment!
Die Helden von Zweihundertacht!

Wer sind jene Braven mit bleichen Mund,
Die man senkte in Grabes Nacht?
Das sind die Tapfren, Euch sei es kund,
Die Helden von Zweihundertacht!

Weint nicht in der Heimat, tragt würdig die Not!
 Ihr sterbender Mund hat's gesagt:
 Für Euch gingen freudig sie in den Tod,
 Die Helden von Zweihundertacht!

Fritz Kühlewindt, 10. Komp.

I digtet hyldes de tapre soldater, der under angreb indtog fjendens stillinger, og gav deres liv i kampen. Der spørges gentagende retorisk, hvem disse soldater var. Svaret gives i omkvædet: Det var heltene fra 208 («Die Helden von Zweihundertacht!«), og samtidig forfatterens eget regiment («M e i n Regiment«).²³ Til sidst henvender han sig direkte til de efterladte hjemme: De skal ikke græde, men bære tabet med værdighed. De faldne gik glade i døden for deres skyld.

Digtet svinger mellem det dystre og patetisk højstemte. Kunstgrebet med at lade naturen afspejle følelser og hændelser anvendes atter her ved at lade angrebene foregå i uvejrsnætter. Sproget indeholder faste udtryk og billeder, som »gå glade i døden« og »gravens nat«. Det er tydeligvis et amatørdigt, dog med en vis appel og slagkraft gennem de gentagne spørgsmål og det faste omkvæd. Forfatteren er selv følelsesmæssigt involveret i tragedien, men viser trods sorgen over tabet stolthed ved at være soldat og tilhøre et heltmodigt regiment.

Dunkle Wolken, Geschütze dröhren,
 Krachen und Ächzen, die Bäume stöhnen,
 Es fallen die Helden, Schlachtlärm schallt —
 Stätte des Gramens, Priesterwald!

Bäume zersplittern, donnernd sie fallen,
 Herzen erzittern, Wehrufe schallen,
 So mancher Tapferer still schon und kalt —
 Stätte des Todes, Priesterwald!

Niedere Flügel, ein Kreuzlein schlicht,
 Kind, erwarte den Vater nicht,
 Mutter, Mutter, das Glück brach bald —
 Stätte der Trauer, Priesterwald!

Todesbereit, dem Gegner zum Hohn,
 Tapfer und treu stand das Bataillon,
 Trotzte dem Feinde finster und kalt —
 Stätte des Ruhmes, Priesterwald!

e) Soldatergrav

e. Soldatergrav.

De kort, hvis motiver jeg indtil nu har analyseret, er ikke blevet sendt. Imidlertid fik Cathrine Marie Jacobsen ét postkort med krigsmotiv fra Ed. Jacobsens ældre, indkaldte bror Peter. Kortet (28.2.16) er fortrykt »Feldpostkarte« og er illustreret med en soldatergrav, hvor der er rejst et simpelt trækors. Ovenpå graven er der symbolsk lagt et knækket gevær sammen med pikkelhue, og ved billedet står et minde- og hyldestdigt:

»Dunkle Wolken, Geschütze dröhnen,
Krachen und Ächzen, die Bäume stöhnen,
Es fallen die Helden, Schlachtlärm schallt-« (1,1-3)

»Kind, erwarte den Vater nicht,
Gattin, Mutter, das Glück brach bald -
Stätte der Trauer, Priesterwald!«²⁴ (3,2-4)

»Todesbereit, dem Gegner zum Hohn,
Tapfer und treu stand das Bataillon,
Trotzte dem Feinde finster und kalt -
Stätte des Ruhmes, Priesterwald!« (4,1-4)

Naturen vånder sig. Heltene dør. Dødsberedte, tapre og tro kæmper bataljonen mod fjenden og falder. Digtets udsagn og billedsprog lægger sig tæt op ad de øvrige analyserede digte, men med den markante undtagelse, at de personlige tab og sorgen tydeligt udtrykkes. Barnet mister sin far, hustruen manden og moderen sønnen, hele tonen i digtet er dyster.

Konklusion på billed- og digtanalyse

Kortenes motiver og digte formidler en ideologi, der dyrker helten og hylder den tapre handling, hvor krig er heroisk og soldater heltemodige. Deres mod, styrke, troskab, pligtsfølelse, ære og fædrelandskærlighed besynges. Krigslede, menneskespild og meningsløshed tages ikke op som tema hverken i billeder eller tekst, derimod er det tilladeligt at tematisere familiernes tab ved dødsfald. Det grundlæggende syn er imidlertid, at tabene ikke er forgæves, fordi soldaterne dør i selvopofrende kamp for fædreland og hjem. Krigen retfærdiggøres og soldatergerningen idealiseres; en død tysk soldat er næsten per definition en helt.

Med Ed. Jacobsens uheroiske holdning til soldaterlivet og krigen er det ikke svært at se, hvorfor disse postkort aldrig blev sendt.

Hjemkomst

Kort før julen 1918 blev han hjemsendt fra lazarettet i Flensborg.²⁵ På grund af et stærkt svækket helbred som følge af de tidligere kvæstelser blev han tilkendt invalidepension, fordi man skønnede, at erhvervsevnen var nedsat med 30 pct.²⁶ Beløbet udgjorde 35.25 mark månedlig, og sagen skulle efterprøves igen i 1921. Krigsdeltagelsen medførte også et økonomisk tab, da murer-virksomheden ikke kunne videreføres under hans fravær. Han måtte arbejde for andre håndværksmestre, indtil helbred og økonomi var så stabiliseret, at virksomheden kunne genopbygges. Først i begyndelsen af 1936 nedsatte invalideretten pensionen til 18,75 kr. mdl., så den svarede til en erhvervsnedsættelse på 15 pct,²⁷ og inden årets udgang bortfaldt invaliderenten helt.²⁸ Det var dog ikke udtryk for, at han var uden fysiske mén; resten af livet led han periodisk af stærke smerter i benet og måtte ofte anvende stok. Lægerne havde ikke fundet det forsvarligt at fjerne to kugler.

Årene var svære for konen, der alene skulle sørge for to småbørn, en lam far og invalid svoger. Samtidig var der vareknaphed og rationering med mangel på madvarer og andre dagligdags fornødenheder som koks, petroleum, sæbe o.lign. Dertil kom spekulationerne og angsten for mandens liv og helbred. Sliddet med at forsørge familierne fik nogle kvinder til at bryde helbredsmæssigt sammen.²⁹

Krigsoplevelserne undgik Ed. Jacobsen helst at tale om; de var næsten tabubelagte. Det eneste han gang på gang vendte tilbage til, var en vens tragiske død ved fronten lige efter våbenstilstanden. Krigen ændrede efter en datters skøn faderens syn på Tyskland. Han følte bitterhed ved at skulle være soldat i en krig, han fandt meningsløs, og over den tvungne adskillelse fra kone og børn, som han savnede og ikke havde mulighed for at hjælpe. Ed. Jacobsen og hans brødre kom alle hjem, mens en svoger døde af følgevirkningerne af det kolde og fugtige skyttegravsophold. I mange familier savnedes manden, en far, søn eller bror. Foran Brede kirkegård blev der i genforeningsåret sat en mindesten over de 57 faldne soldater fra sognet.

Han beherskede tysk flydende, arbejdede som nyudlært murersvend rundt om i Tyskland, og bryllupsrejsen gik til Berlin på familiebesøg. Men efter krigen talte han nødig tysk, og lærte nu at skrive dansk. Med årene skærpedes hans danskhed, som besættelsen gjorde stærkere.

Hans syn på krigen tolkes måske klarest i sangen »Soldatenlied«,³⁰ som han nedskrev under sin rekruttid:

Soldatenlied

Ich bin Soldat, doch bin ich es nicht gerne
 Als ich es war hat man mich nicht gefracht
 Man ris mich fort hinein in di Kaserne
 Gefangen war ich, wi ein Wild gejacht
 Ja von der Heimat und des Liebchens Herzen
 Must ich hinweg und von der Freunde Kreis
 Denk ich daran fühl ich der Wehmut Schmerzen
 Fühl in der Brust des Zornes Glut so heis.

Ich bin Soldat doch nur mit Widerstreben
 Ich liebe Ihn nicht den blauen Königsrock
 Ich liebe nicht das blutige Waffenleben
 Mich zu verteidigen wär genug ein Stock.
 O sagt mir doch wozu brauch Ihr Soldaten?
 Ein jedes Volk liebt Ruh und Frieden nur
 Allein aus Herschsucht und dem Volk zum Schaden
 Last Ihr zertreten uns di goldne Flur.

Ich bin Soldat mus Tag und Nacht marschieren.
 Statt an der Arbeit mus ich Posten stehn.
 Statt in der Freiheit mus ich salutieren.
 Und mus den Hochmut frecher Buben sehn.
 Und geht ins Feld so mus ich Brüder morden.
 Von denen keiner was zu Leid mir tat.
 Daführ als Krüppel trag ich Band und Orden.
 Und hungernd ruf ich dan ich war Soldat.

Ihr Brüder all ob Deutsche ob Franzosen.
 Ob Ungarn, Dänen ob vom Niederland
 Ob grün ob rot ob blau ob weis di Hosen
 Gebt euch statt Blei zum Gruss di Bruderhand.
 Auf last zur Heimat uns zurück marschieren
 Von den Tyrannen unser Volk befrein.
 Denn nur Tyrannen müssen Kriege führen.
 Soldat der Freiheit möcht ich gerne sein.

Andre soldaterpostkort- og breve

På Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele i Aabenraa og i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg findes omfattende samlinger af slesvigske soldaters breve og postkort fra Vest- og Østfronten. Herfra har jeg inddraget yderligere kildemateriale for at supplere og perspektivere det materiale, artiklen primært bygger på.

Det drejer sig om personarkiver for Georg Büchert, Jaruplund, og Jes Hansen, Harreslev, i Dansk Centralbibliotek og for Thorvald Dau, Havnbjerg, Peter Lassen, Rise, og Peter Moos, Nybøl, på Landsarkivet. Samlet indeholder de godt et hundrede soldaterpostkort og et par hundrede soldaterbreve fra gårdmandssønnen Friederich Johannes Büchert til sin forlovede, familie og venner; arbejderen Nikolai Hansen og broderen Hans til svigerinden og broderen Jes Hansen; Laue Bill til vennen Peter Lassen; gårdmandssønnen Hans Moos til sine forældre og søskende, og landvæsenseleven Thorvald Dau til forældrene. Büchert døde i Rusland, mens Moos, Dau og Hans Hansen faldt på Vestfronten. Aldersmæssigt er soldaterne fra begyndelsen af tyverne til midten af tredverne. De fleste unge, ugifte og barnløse.

Postkortenes illustrationer dækker hele spektret fra billeder med skyttegrave, sønderskudte bygninger og krigsfanger over soldateropstillinger (ofte med brevskriveren på) til prospekter af gader, pladser, bygningsværker og monumenter fra soldatens tjenestested. Nogle er »kunstpostkort« med gengivelse af malerier, der viser landlige idyller, familiesamvær og harmoni. Der er kort helt uden illustrationer, men langt den overvejende del er neutrale prospektkort. Selv ikke for Nikolai Hansen, der sendte flest med krigsmotiver, overgår disse en trediedel af den samlede mængde. Dau med et halvt hundrede skrevne postkort bruger ganske få med motiver fra krigen, og alene amatørfotografier af sig selv i uniform, f.eks. i færd med at drikke kaffe i et køkken og åbne en fødevarepakke hjemmefra, øjebliksbillede af en gruppe soldaters afskedsfest og lazaretkammerater.

Kun ganske enkelte af illustrationerne på alle de undersøgte postkort virker soldaterforherligende, og ingen er af en lignende art, som de analyserede illustrationer i afsnittet »Illustrationer på kortene«. I øvrigt er kortene ikke prydet med digte, nogle dog med sentenser som »Mit Gott für König und Vaterland!« og »Gott, dir ergeb ich mich, Vater du führe mich!«.

Godt halvdelen af soldaterne skrev på dansk og de resterende tysk, selv om alle må betegnes som dansksindede. Materialet viser, at man skal være varsom med at drage slutninger om national holdning ud fra sproget. At det ikke var ganske uproblematisk at skrive dansk, skildrer Dau i gengivelsen af en samtale med sin overordnede.³¹

Den enkelte soldat er markant mindre åbenhjertig og meddelsom på postkortene end i brevene. Der er en betydelig større grad af lukkethed, når de meddeler sig pr. kort. Det kan ikke blot skyldes den mindre skriveplads, men må ligeledes ligge i den åbne forsendelse. Generelt indeholder kortene primært tak for pakker og breve, ønsker om at få tilsendt særlige effekter (pibe, uldent tøj o.lign.), forsikringer om at helbreddet er i orden, lidt om maden og vejret, løfte om snart at skrive brev og sluttelig mange hilsener til familie og venner.

Soldaterne kredser omkring orlovsproblemer, oplyser afrejseplaner og nyt opholdssted, men vigtigst fortæller de, når det går mod fronten. Kontroversielle emner tages selvsagt ikke op til diskussion på kortene. Man finder intet om danskhed, kritik af krigen eller detaljerede beskrivelser af frontlivet. Følelsesmæssige tilkendegivelser ud over hilsener er få, undtagen hvis afrejsen til fronten var nært forestående:

Kære Venner.

Den alvorlige Time er nu kommen, da jeg maa bort til Fronten. Vi staa 500 Gardister fiks og færdig til at rykke ud. Tornystren er pakket og alt er parat. Vi blev udtaget 25 mand af mit Komp. Jeg gaar bort med frejdigt Mod, forhaabentlig kommer jeg nok hjem igen.³²

Trods de generelle træk er der klare forskelle mellem soldaterne. Büchert gør på sine få kort mest konkret rede for kampe, tab af kammerater og sin sindstilstand.

Det er et trist isøde, vi er kommet til, skrækkelig på enhver måde. Vi har allerede haft mange kampe og store tab. (...)

Vi vil alle gerne tilbage, selv Lockstedt ville være et paradis i forhold til det her.³³

Men en sådan grad af åbenhed er ikke almindelig. F. eks. udtrykker Nikolai Hansen sig så lapidarisk og skematisk, næsten stereotyp, at flere kort omtrent er identiske og delvis uden anden oplysningsværdi, end at han stadig er rask. Desto tydeligere fremstår undtagelsen, da han mindes broderen Hans' dødsdag: »Heute vor zwei Jahren musste unser Bruder sein Junges Leben lassen.«³⁴ Trods kortenes generelle ordknaphed får man som læser alligevel et indtryk af soldaternes individuelle personlighed.

I modsætning til postkortene er brevene ofte åbenhjertige og detaljerede,

selv om der er divergenser mellem brevskrivernes evne og lyst til at udtrykke sig skriftligt om frontlivet og de følelsesmæssige reaktioner på krigsoplevelserne. Fra brevene bringes afslutningsvis et citatudvalg, der dels skal vise forskellene i skriftudtrykket og dels give indblik i de centrale temaer. Citaterne er markante, men giver essensen af indholdet. Udover de overordnede temaer indeholder brevene også landskabsbeskrivelser og rejseindtryk, forespørgsler om hjemlige forhold omkring høsten og fødevarerforsyningen, samt mere dagligdags emner som maden, tøjet og vejret.

Det danske sindelag kommer klarest frem hos Dau og Moos. Dau var stærkt engageret i kampen for danskheden, hvilket fremgår af brevene og artiklen »I Krigens Vold«. Moos omtaler direkte længslen efter genforening kædet sammen med håbet om snarlig fred i et fødselsdagsbrev til faderen:

(...) gid det nye år må bringe lykke og fred så vi snart må samles hjemme igen under ny og gode forhold, under det gamle kære flag. – Jeg har hørt og forstået af en del samtaler og igennem breve, at det håb nævnes hjemme, ja at mange er overbeviste om, at det vil ske, når vi atter har fred i landet. Een ting er jeg dog klar over, og det er, at hellere blive under fremmedregimente, end at vort kære hjemland skal blive hjemsøgt af krigens rædsler, eller at Danmark skal deltage i krigen.³⁵

Den kristne tro er stærk og levende hos soldaterne, der skriver, at de forlader sig på, at Gud vil skærme og beskytte dem. Moos giver i julebrevet til sine forældre og søskende en følsom skildring af sin juleaften sammen med vennen Nikolaj. I en time, hvor de ikke havde vagt, fejrede de højtiden ved at smykke deres bord med lys og grangrene hjemmefra, samt billeder af hjem og kæreste:

Juleenglen må så være smuttet ind til os. Jeg fik det ny Testamente frem og læste juleevangeliet højt. Vi bekendte så troen og bad Fadervor, mens tårerne trillede ned ad kinderne. Vi fandt også julefred trods alt, og jeg er sikker på, at vore og Eders bønner er gåede sammen op til himlen, og julefred og juleglæde har vi også sammen, så vi trods den store afstand har haft en glad og velsignet juleaften.³⁶

Troen bringer ham trøst og lindring ved tanken om den svære afsked med hjemmet efter næste orlov og usikkerheden ved fremtiden. Han søger at berolige forældrene med, at afskeden nok skal gå:

(...) med lidt godt humør og når vi forlader os på Vorherre, der har bevaret mig hidtil. Ikke en spurv falder til jorden uden hans villie. Skulde jeg blive her, var jeg et godt minde rigere, når jeg fik lov til at se Jer allesammen en gang forinden.³⁷

Fredsønsket og krigstrætheden går igen i brevene. »Wollte Gott es wære Friede«, ønsker Büchert og konstaterer, at ganske vist har de udkæmpet mange kampe og taget adskillige russiske krigsfanger, men med store omkostninger. Han og hans kammerater ville hellere tjene to år i garnisonen end føre krig én måned længere.³⁸

Indimellem fortæller soldaterne om selvoplevede hændelsesforløb fra kamp-handlingerne. Særlig interessant i denne sammenhæng er Laue Bills kortfattede skildring af et slag under offensiven i det sydlige Polen, hvor han befandt sig på samme tid som Ed. Jacobsen. Bills beskrivelse udfylder lidt af lakunen i Jacobsens korrespondance.³⁹

Fra den Gang jeg kom til Komp. og indtil nu er over Halvdelen borte. Den 20. Juli var den frygteligste Dag jeg har oplevet. Da maatte vi storme frem i Skyttelinie over et fladt Terreng paa en Strækning af 2-3 Km. mod de russiske Stillinger. Vore Soldater blev mejede ned Mand ved Mand, vi erobrede 2 Række Skyttegrave, men Slagmarken saa forfærdelig ud. Ven og Fjende laa imellem hinanden og Luften var fyldt af de Saaredes klagen og raaben om Hjælp. Vort Komp. havde denne Dag et Tab af 33. mand.

Eller udtrykt med hans ord fra Belgrad d. 5. oktober 1915:⁴⁰

Mennesket kan sandelig döje og udholde meget. Det viser sig nu rigtig i denne skrækkelige Krig. Et Fjerdingaar, mage til det jeg har gjort med i Galicien og Rusland, vilde jeg ikke gerne gøre om igen. Hvad vi der har lidt og döjet lader sig neppe beskrive. (...)

Ja, kære Venner, blot vi havde Fred og kunde vende sunde og friske tilbage til det kære Nordslav, thi ingen Plet på Jord er skön, som du mit kære Hjem.

Træt af krigen, vemodig over afrejsen fra hjemmet og tilbagerejsen til fronten skriver han:

(...), det var jo ganske rart at se den kære Hjemstavn en Gang igen; men de 14 Dage glider alt for hurtigt hen, det er kun en Haandevending, saa gaar det atter ud i Elendigheden, blot dette fordømte Slagteri dog snart havde en Ende, saa man kunde faa Lov til at vende hjem, for aldrig mere at drage i Krig. (...)

Gaar det ikke snart mod Enden kære Peter, jeg synes det kunde snart være nok.⁴¹

LITTERATURLISTE

- Asta Hansen: Sult og sygdom. Barn i Sønderborg under 1. verdenskrig (Sønderjysk Månedsskrift 1987, p. 269-275).
- Karl Christian Lammers, Thorsten Borring Olesen og Niels Arne Sørensen: Krigsbilleder og krigsoplevelse: Soldaternes første verdenskrig (Den jyske historiker, nr. 29-32, 1985, p. 75-120).
- Krestens Breve, ved Valdemar Rørdam (Kbh. 1919).
- Peter Paulson: Mit småkårsliv. Erindringer 1880-1920 (Sønderjyske Årbøger 1989, p. 235-268).
- Peter Graf Kielmansegg: Deutschland und der Erste Weltkrieg (Frankfurt am Main 1968).
- Ploetz: Geschichte der Weltkriege, ved Andreas Hillgruber og Jost Dülffer (Freiburg 1981).
- Sønderjyske Soldaterbreve fra Øst- og Vestfronten, skrevne til Slægt og Venner i Hjemmet, ved Harald Nielsen (Kbh. 1915).
- The Times Atlas of the World, Comprehensive Edition (London 1981).
- Thomsen, H. Lausten: I Krigens Vold VII Thorvald Dau (Sønderjydske Aarbøger, 1930, p. 1-40).
- Volksliederbuch, ved Andreas Kettel (Hamburg 1979).

UTRYKT KILDEMATERIALE

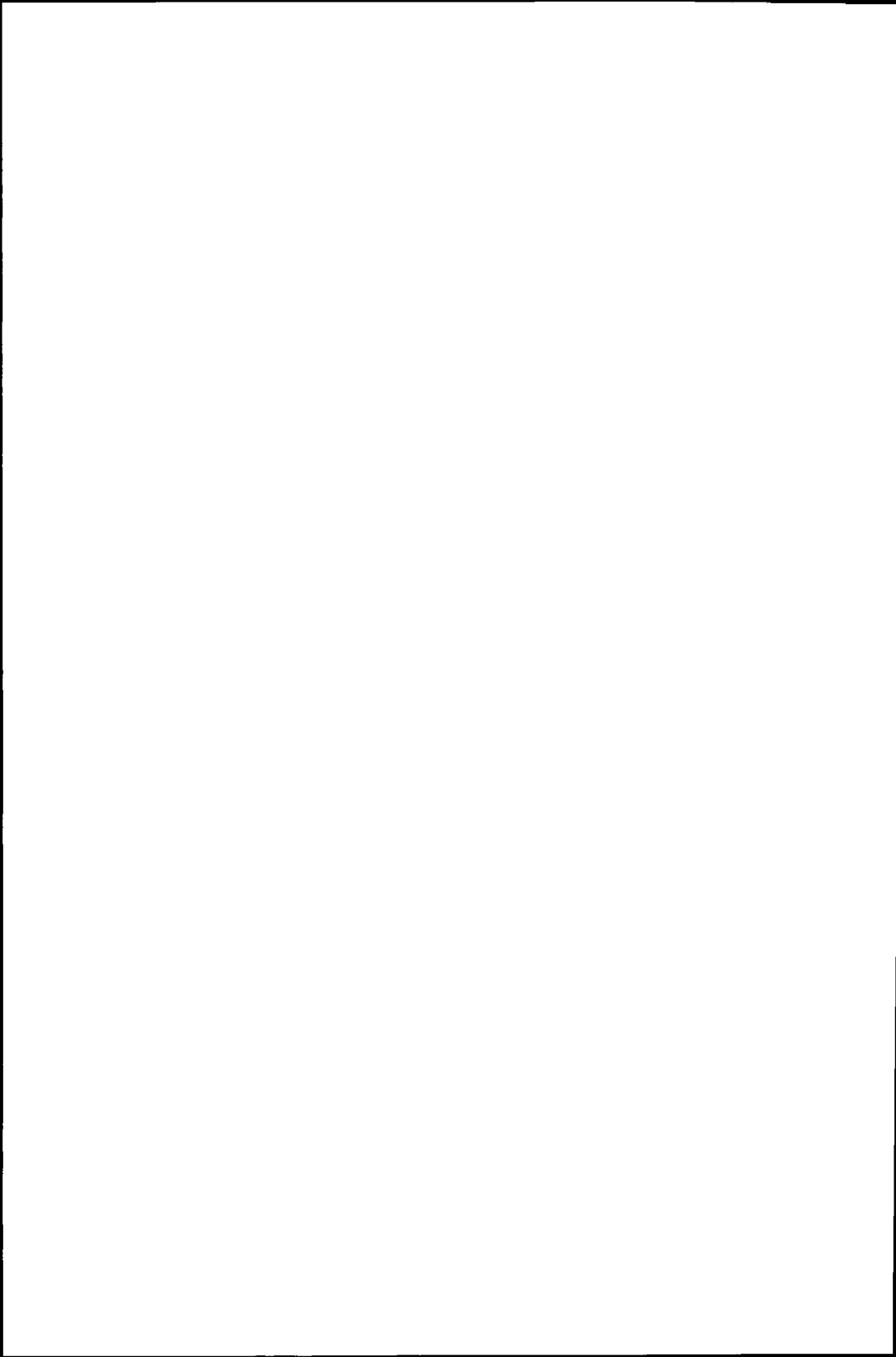
- Eduard Nicolai Jacobsens personlige dokumenter, papirer og fotografier, samt hans soldaterpostkort (1915-18).
- Alt i privat eje. Tak til Anna Helene Lorenzen og Helen Nielsen for lån af kildemateriale.
- Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele, Aabenraa, private personarkiver:
- nr. 135 Dau, Thorvald
 - nr. 448 Lassen, Peter
 - nr. 523 Moos, Peter
- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, private personarkiver:
- Arkiv P 255 Büchert, Georg
 - Arkiv P 279 Hansen, Jes

NOTER

1. Af pladshensyn bringes teksten kun i dansk oversættelse.
2. Ved 2. Rekruten = Depot, E./I.R.86, lægsrulle nr. 2170. Senere d.1.5.15 blev han overført til 2. Komp. E./I.R.86. E./I.R. = Ersatz Battaillon, Infanterie Regiment.
3. Der kan være uoverensstemmelser mellem afsenderadresse og poststempel, men et par gange fremgår det, at han er på kortvarig orlov. En hilsen er poststemplet Tondern d. 22.5.17, mens afsenderadressen er MKW (Militär Kranken Wärter) Jacobsen, Res. Laz. Landsberg, z. Zeit auf Urlaub.

4. Lægsrulle nr. 600. Tiltrædelsesdatoen var d. 17.7.15, og han fratrådte igen d. 2.8.15.
5. Datteren Anna Helene blev født d. 12.7.15.
6. (...) markerer, at sætninger er udeladt. Alle kortene bringes ikke i teksten, og flere kun i uddrag. De er valgt og medtaget ud fra kriteriet om, at de gerne skal give et billede både af soldaten og familiefaderen: Dvs. ikke blot kort med oplysninger om lazaretophold, operation og garnisonstjeneste citeres, men også lykønskninger til hustruen og »god-bedring« hilsen til datteren. Citererne er repræsentative udvalg for forskellige teksttyper, f.eks. medtages meddelelser om orlov og soldaternes forplejning kun enkelte gange. Ligesom faste vendinger i indledninger og afslutninger medtages i begrænset omfang.
7. Stationsby øst for Krakow.
8. (?) angiver ulæselige ord, her formentlig »byen« eller »situationen«.
9. Erich von Falkenhayn (1861-1922), generalløjtnant, prøjsisk krigsminister, fra d. 14.9.14 udnævnt til tysk generalstabschef (chef for den øverste hærledelse).
10. Oplysningerne om kampdeltagelse, skader og lazaretophold er primært hentet fra Ed. Jacobsens »Militärpass«. »Militärpass'et angiver kampene udateret med undtagelse af det sidste slag, hvor han blev såret. Derfor gennemgås kampene i den rækkefølge, de står nedskrevet. Alle foregår med sikkerhed i tidsrummet fra tiltrædelsesdatoen d. 17.7 til fratrædelsesdatoen d. 2.8 (se note 4).
11. De navngivne personer er henholdsvis hans yngre bror, og en ældre invalid bror, som under krigen boede hos hans kone og børn. Vater var de yngre søskendes kælenavn for storebroderen Broder Jacobsen efter faderens tidlige død.
12. Modsat kristjenes anvendelig.
13. Genesenden-Kompanie var for soldater, som delvis skulle skånes.
14. Utydelig navneforkortelse, sikkert konens bror, Christian Svendsen.
15. Personerne er en bror og konens fætter, der var indkaldte, og den i note 11 omtalte ældre bror. På flere af kortene står der, at han sender brev i morgen eller blot »brev følger«. Disse breve er bortkommet.
16. Svogeren og svigerinden Christian og Franziska Svendsen, der var bosat i Berlin.
17. Om Ed. Jacobsen udførte hospitalsarbejde før er uklart. Så tidligt som d. 26.11.16 betegnes han som »Militär Krankenwärter« i »Militärpass'et, hvilket ikke stemmer overens med afsendertitlen »Musketier« Jacobsen d. 2.1.17.
18. Vorläufiger Ausweis. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 208. Im Felde 16.6.1918, Regimentskommandeur.
19. Besitz-Zeugnis: Verwundeten-Abzeichen. Im Felde 18.6.1918, Regiments-Kommandeur. Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 208.
20. Landsberg d. 14.1.16 og d. 22.2.18.
21. Kortets undertitel er »Der europäische Krieg 1914/15«, og er ét ud af en serie med denne motivkreds. Byen Lyck (Elk) ligger ved de masuriske søer, hvor den russiske Njemen-Armé under svære tab måtte rømme Østpøssens i september 1914, og igen i februar 1915 kom det til vinterslaget i Masurien, hvor den russiske 10. Armé blev slået med over 100.000 tilfangetagne.
22. For at etablere forbindelse til Tyrkiet startede centralmagterne en offensiv mod Serbien d. 6.10.15, og allerede d. 9. faldt Belgrad (Beograd).
23. Det var også Ed. Jacobsens regiment, men han deltog ikke i oktoberslaget ved Belgrad, da han var såret to måneder forinden og lå på lazaret i Zwickau.
24. Priesterwald er en soldaterkirkegård, der blev anvendt som motiv på ét af de øvrige ubeskrevne kort.
25. Han er registreret som sygepasser frem til d. 20.12.18.
26. Versorgungsamt, IX Armeekorps, Renten-Abteilung, Altona 25.7.1919. Svar på ansøgning af d. 11.1.19.
27. Sønderborg Invalidenævn d. 17.2.36
28. Invalidforsikringsretten, København d. 21.11.36.

29. Asta Hansen: Sult og sygdom. Barn i Sønderborg under første verdenskrig (Sønderjysk Månedsskrift, 1987, nr. 63) og Peter Paulson: Mit småkårsliv. Erindringer 1880-1920 (Sønderjyske Årbøger 1989).
30. Sangen er fra o. 1870, både tekst og musik er overleveret. Ed. Jacobsen har ifølge sin optegnelse afskrevet teksten d. 3.4.15, og ordlyden bringes uden rettelser i denne form. Sangen findes med få ændringer i ord og stavemåde trykt i Volksliederbuch, ved Andreas Kettel (Hamburg, 1979, p. 144-145).
31. Kalisch, d. 20.3.15, »I Krigens Vold«, Sønderjydske Aarbøger 1930, p. 2.
32. Laue Bill, ved Berlin, 6.6.17.
33. Til forældrene. Stemplet 16.2.15. Gengivelse i oversat version. Bücherts træningslejr lå i Lockstedt.
34. Skrevet d. 26.8.16 (Jes Hansen, P. 279).
35. 29.4.15 (Peter Moos, nr. 523).
36. Skyttegraven. Juleaften 1914 (Peter Moos, nr. 523).
37. I Skyttegraven d. 23.4.15 (Peter Moos, nr. 523).
38. 26.2.15 (Georg Büchert, P. 255).
39. Rusland ved Lublin d. 25 juli 1915 (Peter Lassen, nr. 448).
40. Kort før slaget om Belgrad, se afsnittet om »Illustrationer på kortene« (d. Regiment 208).
41. I Felten, 1.2.17 (Peter Lassen, nr. 448).

De dansksindede soldater og Verdenskrigen 1914-18

af *Michael Klos*

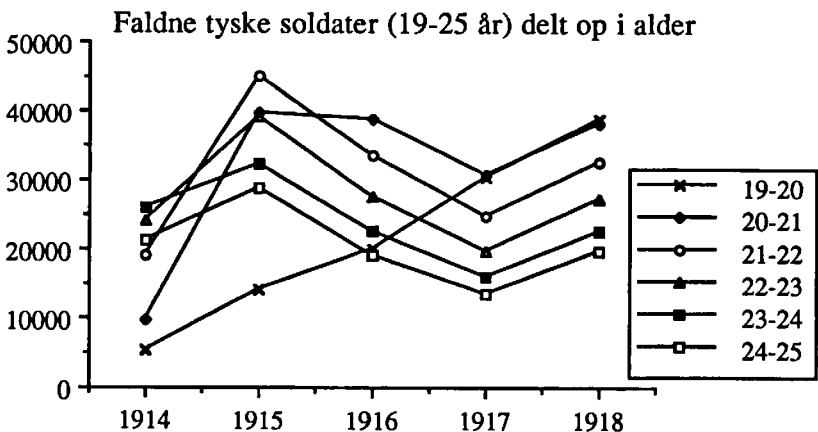
Hvordan reagerede de dansksindede soldater i 1. Verdenskrig på krigens »tunge byrde«? Den officielle holdning var, at de skulle påtage sig krigstjenesten for derved at bevare retten til deres danske hjemstavn. Men man kunne unddrage sig krigstjenesten – ved krigsfangenskab eller desertering. Michael Klos har fundet eksempler, som giver glimt af de dansksindedes holdning til krigen, og som antyder, hvad der lå bag de mange deserteringer. De viser også, hvordan det tyske militær søgte at hindre, at de dansksindede unddrog sig krigens byrde.

En altomfattende krig

Studiet af den 1. verdenskrig er grundlæggende for forståelsen af udviklingen i Europa i det følgende århundrede. Krigen var med til at udvikle den nye samfundstype: massesamfundet. Konfrontationerne blev totale, det vil sige, at hjemmefronten blev inddraget i et indtil da ukendt omfang. Man kunne ikke længere skille krigsfronten fra hjemmefronten. I det tyske rige blev der f.eks. d. 5. dec. 1916 vedtaget en lov om 'Vaterländischer Hilfsdienst'. Ifølge denne lov skulle *alle* mænd fra 17 til 60 år yde en arbejds- eller militærtjeneste.¹

Krigshandlinger blev ikke længere domineret af kampen mand mod mand, hvor den enkelte stod ansigt til ansigt med fjenden. Døden kom i form af daglangt varende bombardementer, effektive maskingeværer, gasangreb, tanks, flyvemaskiner og andet nyt fra arsenalerne.² I begyndelsen af krigen kunne den tyske ledelse bruge sine mandlige borgere som soldater, uden at skænke det særlige tanker. Den militære ledelse regnede med, at den geniale angrebsplan (Schlieffenplan) ville afslutte krigen i løbet af kort tid. Man talte om en sommerudflugt til Paris. Men udviklingen blev en anden. Den tyske ledelse kom hurtigt ud for det problem, at man på én og samme tid manglede mandlige, faglærte arbejdere og soldater. Industrien påpegede klart, at uden et kvalitativt og kvantitativt arbejdspotential ville krigsproduktionen bryde sammen. Man sendte da i stigende grad unge til fronten. De ældre og især faglærte blev i stedet reserveret til tjeneste i industrien som såkaldte »reklamerede«. På trods af militærets personalebehov talte man i marts 1918 ca. 3 millioner ikke indkaldte militæranvendelige personer, og af dem var omkring 50% krigs-anvendelige.³

Ser man på statistikken over de faldne tyske soldater, så træder en rystende lidelseshistorie frem. Den aldersgruppe, der led de største tab, var de 20-25 år gamle. De tegnede sig for næsten 40% af alle døde. Tager man de yngre med, det vil sige de 15-19 årige, så var der tale om hele 49%. Aldersgruppen 19-20 år startede i 1914 med de laveste tabstal (i gruppen 19-25 år), for i 1918 at overgå alle andre (se fig. 1). Det er denne gruppe, der som den eneste har en kontinuerligt stigende tabstatistik. Læser man E. M. Remarque: 'Intet nyt fra Vestfronten', får man et klart billede af de unge rekrutter, der i slutningen af krigen kom til fronten som ren kanonføde: »Vore friske Tropper er blodfattige, svagelige Dreng, som ikke kan bære et Tornyster, men som forstaar at dø. I Tusindvis. De kender ikke noget til Krig, de rykker kun frem og lader sig skyde ned.«⁴ En for kort og utilstrækkelig uddannelse og manglende erfaring i skyttegravskrig med mere gjorde det vanskeligt for dem at overleve.

Figur:1⁵

Den første krigsbegejstring

De ovennævnte tabstal var i august 1914 en utænkkelighed og manglede i generalstabens kalkuler. Man regnede med at kunne slå fjenden, ligesom man havde gjort i den sidste krig mod Frankrig i 1870-71.

De eksisterende modsætninger i samfundet blev lagt på hylden. Borgfreden blev en kendsgerning. Optimister håbede, at man nu var gået fra »klassesamfund« (Gesellschaft) til et »folkefællesskab« (Gemeinschaft).⁶ Kejser Wilhelm d. II's så berømte ord den 4. august 1914:⁷ »Ich kenne keine Parteien mehr, Ich kenne nur Deutsche!«, viste sig ligesom fællesskabstanken at være en

illusion. Den 4. august 1914 druknede modsætningerne i samfundet i den nationale 'eufori'.

Den flensborgske overborgmester Dr. Todsén holdt ti dage senere en tale, hvor han meget patetisk bl.a. sagde følgende: »Den store krig, som det tyske rige på trods af sin kærlighed til freden er blevet presset ind i af sine modstandere i øst og vest, kræver uhyre anstrengelser af vort folk. Men gud være lovet, det tyske folk er i stand til at bære byrden. Vi har set alle våbenførende mænd i fællesskab ile til fanerne. Det skete ikke med let sind, men dog glad og beredt til at ofre livet for fædrelandet.«⁸

Denne tale er ikke enestående for den såkaldte auguststemning i Europa. Lignende taler holdtes overalt i de krigsførende lande.

Den menige soldat var heller ikke upåvirkelig. Flensborgeren J. Ankersen var 20 år, da han i 1914 drog af sted til fronten. I 1919 skrev han sine erindringer. Han beretter om afskeden med hjemmet og de første indtryk med følgende ord: »Endnu en sidste afsked med far og søster før toget kørte af sted med 650 unge mennesker mod uvisheden og døden. Men det tænkte vi ikke på. Jublende og sejrssikre kørte vi gennem den i al sin herlighed stående hjemstavn, som vi ville forsvare mod de frække fjender. Og så modtagelserne på banegårdene. Overalt var der vajende faner, blomster, piger og kvinder fra det 'røde kors', som ville gøre alt muligt godt for os. Jeg kunne godt tænke mig at vide, hvor uendelig mange kopper kaffe og smørrebrød jeg tog til mig på denne rejse gennem Tyskland. Der var helt afgjort ikke tale om sult eller tørst, men opfattelsen af, at dette hørte med til sagen, og at man ikke skulle gå glip af oplevelsen.«⁹

Men hvad var det egentlig man skulle til? Den moderne krigsførelse var et nærmest ukendt fænomen. Stillingskrigen, der første gang blev synlig i den russisk-japanske krig (1904-06), ansås som et produkt af en konflikt, hvor barbarer stod over for hinanden. Den kunne selvfølgelig ikke overføres på europæiske forhold – mente man.¹⁰ Virkeligheden blev en anden! Man oplevede en krig, der overgik selv de værste forestillinger.

Efter de første dage ved fronten skrev J. Ankersen: »Den brændende begejstring var blæst bort. Vi længtes ikke længere efter blodige, friske og glade kampe, kun hjem, hjem til vore kære. Hjem til forhold, hvor man atter kunne leve som menneske blandt mennesker, det var vores tanke. Ja, dengang var jeg allerede træt af krigen, mere træt end jeg nogen sinde blev det efter denne tid. Hvordan kunne det være? Måske fordi nerverne, der var spændt til det yderste, ikke kunne vænne sig til skyttegravskrigens ensformighed.«¹¹

Mange krigsfrivillige blev til krigsneurotikere – åndeligt knækkede, fordi de måtte gennem oplevelser, som lå langt fra deres erfaringshorisont.

Myten om den korte krig og den planlagte sommerudflugt til Paris endte

brat. Füsilier-Regiment Königin nr. 86, og med det mange dansksindede, havde sit hovedkvarter i Flensborg. Regimentet drog i august 1914 med 70 officerer og 3025 menige til fronten. I alt mistede regimentet i løbet af krigens fire år 97 officerer og 3899 menige!¹² Tabstallene overstiger altså den samlede styrke ved afrejsen i 1914.

De dansksindedes reaktioner over for krigen

Det er almindeligt kendt, at mange dansksindede deltog på tysk side i verdenskrigen. Fra hele Sønderjylland var det sandsynligvis mellem 22.500 og 30.000. De samlede tabstal lå på 16.538, af dem var mellem 4500 og 5000 dansksindede.¹³ Hvordan havde de dansksindede det med at drage i krig for det tyske rige? Bøjede de sig næsten loyalt under krigstjenestens nødvendighed, eller protesterede de, og i så fald: hvordan?

På det politiske plan blev kursen lagt af den danske rigsdagsmand H. P. Hanssen, som af taktiske grunde bl.a. stemte for krigsbevillingerne i den tyske rigsdag. På det mere daglige plan var de dansksindede fordelt på forskellige regimenter fra Slesvig-Holsten. De var med, og de høstede anerkendelse ... og døde. Vilhelm la Cour skrev i 1916: »Det ville være umuligt at angive, hvor de slesvigske Soldater i særlig Grad gik Døden under Øjne. De mødte den overalt – i Vest som i Øst eller nede i Makedonien.¹⁴

Marcus Lauesen skrev i 1939 om krigsudbruddet følgende: »Hvordan Krigens Udfald end vilde blive, – for Sønderjyderne vilde meget afhænge af den Stilling, de indtog overfor Mobiliseringsordren. En Udvisen maatte betyde Øgelse af Trykket og uanede Farer for Folkelivet ind i Fremtiden. Men baade tyske Myndigheder og civile Tilskuere maatte erkende, at der intet var at klage over; alle Sønderjyder i Alderen fra 20 til 45 Aar efterkom Mobiliseringsordren ... Det var ikke Lyst og Begejstring, der drev dem til Fanerne, men Bevidstheden om, at kun ved at opfylde deres tunge Pligter som tyske Statsborgere kunde de bevare Retten til at dyrke den hjemlige Jord, naar engang Krigen var forbi.«¹⁵

En lignende vurdering af de dansksindedes holdninger under krigen findes i en samtidig politirapport, som er fremdraget af Hans Schultz Hansen i 1990: »Myndighedernes helt ubegrundede mistro til de dansksindede flensborgere resulterede i en øget politiovervågning. I en rapport fra politiforvaltningen til overborgmesteren fra februar 1915 kunne det imidlertid kun konstateres, at de indkaldte danske soldater alle havde stillet sig under fanerne. Desertationer var ikke politiet bekendt.«¹⁶

De sønderjyske krigsdeltagere opfyldte generelt deres tunge pligt. En af dem

sammenfattede livet ved fronten på følgende måde: »Livet i skyttegravene var i mange måder ejendommeligt. På den ene side et paradis, eller slaraffenland. Intet at sørge for, intet at bryde sig om ... Men på den anden side var livet i skyttegravene et helvede, et liv og leven på kanten af sin egen grav. Altid færdig og parat til at vandre herfra, til at blive mere eller mindre gjort til krøbling, til at løbe fra alt man havde, og enten ligge hjælpeløs, eller blive taget til fange. Hvert øjeblik nat og dag var man udsat for at ende sit liv på den mest ulykkelige måde.«¹⁷ Kombinationen mellem 'himmel og helvede' og det særlige fællesskab, som mændene udviklede i skyttegravene, udøvede en fascination. Ernst Jünger skrev i 1920 sine krigserindringer: »In Stahlgewittern«. Hans skildringer af krigen er detaljerede og nærmest rå. Han var meget optaget af krigen og opsøgte den nærmest. E. Jünger blev såret 14 gange, sluttede krigen med 20 krigsar og blev igen og igen dekoreret for sit mod (eller galskab!). I 1918 modtog han Tysklands fornemmeste militære orden 'Pour le mérite' for udvist mod. Hos E. M. Remarque kan man læse om en samtale blandt soldaterne. Udgangspunktet er spørgsmålet, hvad gør du når krigen er slut? En af dem svarer, at han vil være soldat! Det forstår de fleste ikke, men hovedpersonen reflekterer: »Man kan læse paa hans Træk, hvad han tænker. Derhjemme er der en ussel Rønne ude i Mosen, derhjemme er der det tunge Arbejde ude paa Heden fra tidlig Morgen til sen Aften i en stegende Varme, derhjemme er der den kummerlige Løn og det beskidte Arbejdstøj ...«¹⁸

Samtidig med at de fleste dansksindede bøjede sig under nødvendigheden, har en del dog måttet spørge sig selv, hvad var meningen med krigen? Hvordan skulle man forholde sig til den? Man var fanget i de faste rammer, militæret satte. Der var principielt to muligheder at unddrage sig krigen på, hvis man ikke valgte døden eller f.eks. skød sig selv i benet. Man kunne vælge mellem fangenskab eller faneflugt. Begge muligheder var forbundet med store farer. Men var disse farer større end dem fra skyttegravene?¹⁹

Fangenskab

Den tyske ledelse holdt øje med sine undersåtter. Problemet om hvorvidt det måske kunne være fristende for dansksindede soldater at falde i allieret krigsfangenskab blev berørt af »Apenrader Tageblatt« den 25. august 1914.²⁰ »Den danske journalist Franz von Jessen har sendt følgende telegrafiske meddelelse til 'Kolding Folkeblad': Jeg har tidligere telegraferet, at de franske og russiske militærforvaltninger er blevet enige om, at tyske krigsfanger af polsk og elsass-lothrinisk afstamning skal nyde en fortrinsbehandling i Rusland og Frankrig. Jeg har derpå med det samme gjort de militære og civile myndigheder opmærksom på den kendsgerning, at der på tysk side står omkring 10.000 soldater med dansk nationalitet, som stammer fra Nordslesvig. Deres situation

svarer fuldstændig til den, som folk fra Elsass-Lothringen og Polen er i. Jeg kan med største tilfredsstillelse meddele, at der er grund til at tro, at de førte forhandlinger mellem Paris og Petersborg har ført til, at soldater af dansk nationalitet, der kommer i fransk eller russisk fangenskab, vil nyde de samme fordele som folk fra Elsass og Polen.«

Den danske regering udtrykte officielt, at man beklagede dette privatinitiativ. Man kunne heller ikke andet, hvis man ønskede et godt forhold til naboen i syd. I det øjeblik, hvor de dansksindede krigsdeltagere blev klar over, at de i tilfælde af fangenskab ville få en bedre behandling, måtte man fra tysk side naturligvis frygte en nedgang i kampmoralen. Især når forholdene i den tyske hær i løbet af krigen blev stadig ringere fra år til år.

Allerede i 1915-16 kan man spore noget, der tyder på, at ovennævnte pressemeddelelse stemmer overens med den franske holdning over for de dansksindede. Under kampene ved vestfronten (Moulin og Quennevieres) den 16. juni 1915 tog franskmændene flere fanger. Blandt de tilfangetagne var efter sigende også dansksindede. I begyndelsen af 1916 fik det IX. armekorps' generalkommando en hemmelig meddelelse fra Frankrig. En udskiftningsfange havde kort før sin afrejse fået en seddel fra den tyske sergent Lorinsen, som temmelig kluntet skrev: »De folk ... som den 16. juni (1915 M.K.) blev taget til fange udgiver sig som danskere. Nogle franskmænd taler dansk med disse folk. De folk (tyskere) smed deres kokarder væk og skældte ud på Tyskland, de forbandede tyskere har jo ikke noget tilovers for os. – De franske officerer viser os kort, hvor der er nøjagtige opgivelser af skyttegrave, beskyttelsesrum, kanonstillinger og kommandocentraler. De dansktalende folk bliver altid afhørt og behandlet broderligt.«²¹ Anklagerne kan sammenfattes til noget i retning af landsforræderi!

Den 7. februar 1916 skrev krigsministeriet til politiforvaltningen i Flensborg om dansksindede soldaters aktiviteter i franske fangelejre. Krigsministeriet havde som kilde en tysk fange i fangelejren 'Blaye ved Bordeaux'. Kilden betegnes som troværdig og til at stole på. Den nævner en reservist F. Brandt, som er de dansksindedes tillidsmand og den omtaler »... (danskerne), som i lejren driver en fjendtlig propaganda og via England og Paris modtager aviser og nyheder.«²²

Den 9. marts 1916 refererede 'Provinzialverein vom Roten Kreuz für Schleswig-Holstein' følgende fra det franske blad 'Le Soleil du Midi' d. 9. januar 1916: 30 tyske fanger af dansk oprindelse (slesvigere) fra forskellige regioner blev i går kl. 7 om aftenen bragt til lejren Aurillac. Her nyder de den samme fortrinsbehandling som vore 'Elsass-Lothringer'. Generalkommandoen foranledigede på dette grundlag en overvågning af familierne og stemplede hele

sagen hemmelig.²³ Det var betydelige og alvorlige anklager, som blev rettet mod de omtalte dansksindede.

Det ovennævnte skal ikke give indtryk af, at de dansksindede frivilligt gik i fransk fangenskab. Men når de blev taget til fange, bekendte en del af dem sig til de røde hvide farver og nød en bedre behandling. Om der er tale om almindelig pragmatisme eller national bevidsthed må stå åbent.

Desertationer

En anden sag i denne sammenhæng er Flensborg-politiets før nævnte generalisering: »Desertationer var ikke politiet bekendt.«²⁴

Allerede i begyndelsen af 1915 sendte den kommanderende general for det IX. armekorps, v. Falk, en hemmelig meddelelse til overpræsidenten i Slesvig. Her bad generalen om, at man tillagde den danske bevægelse den skarpeste opmærksomhed. Det hang tæt sammen med, at man havde registreret en række desertationer.²⁵

Den 25.11.1917 fik Flensborgs 'Kriegswirtschaftsstelle' følgende meddelelse: »I den sidste tid er flere soldater fra hæren ikke vendt tilbage fra deres orlov til Nordslesvig. Ifølge efterforskningerne er de omtalte deserteret og sandsynligvis taget over grænsen til Danmark« ... Krigsministeriet anbefaler: »... at man lægger mere vægt på ansøgernes og deres familiers politiske holdning og om nødvendigt overvåger ansøgerne og familiemedlemmer endnu mere end hidtil, for derved at undgå fremtidige deserteringer.«²⁶

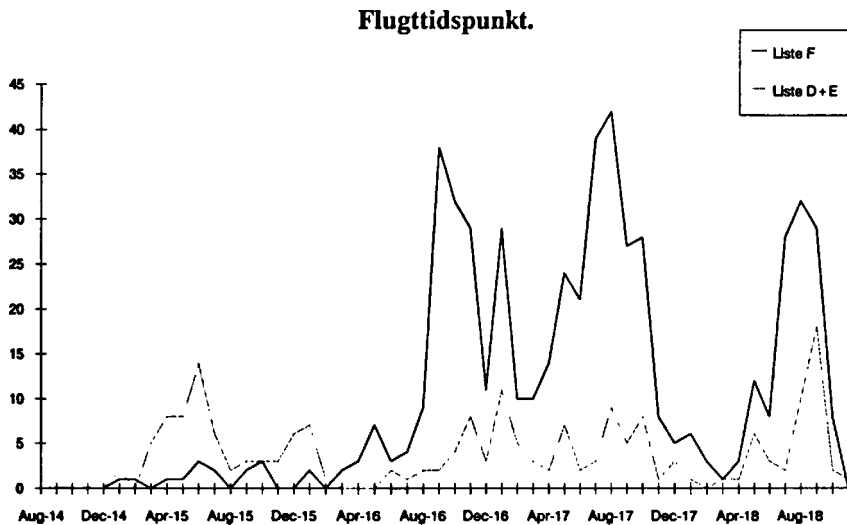
Regeringspræsidenten i Slesvig sendte sine rapporter til kejser og konge Wilhelm d. II. Den 27.4.1918 måtte han underdanigt bl.a. meddele, at den danske befolkning ikke tegnede mange krigslån, og han tilføjede: »Faneflugt og unddragelsen af militærpligten varer i uformindsket styrke ved i Nordslesvig.« Videre står der: »Flygtningene får frataget deres prøjsiske statsborgerskab. Tilfredshed herover i den loyale del af befolkningen.«²⁷ Den tyske administration var med andre ord meget opmærksom på deserteringerne.

En tidlig vurdering af faneflugtens omfang finder man hos M. Lauesen der mente, at kun lidt over 1% af de 30.000 indkaldte, dvs. 300, deserterede. Svend Falkner Sørensen argumenterede (1989) overbevisende for at tallet var mindst 2423.²⁸ Tager man udgangspunkt i de tidligere omtalte 25.500-30.000 krigsdeltagere, så deserterede mellem 8% og 11%!

Ser man på en grafisk afbildning af flugttidspunktet (figur 2), fremkommer tre markante stigninger. S. F. Sørensen tolker figuren og dermed forholdene, og han konkluderer: »Alt i alt må man sige, at de store slag ikke i sig selv har aflødt omfattende deserteringer, selv om de ganske givet har spillet en underordnet rolle.«²⁹ Denne konklusion kan imidlertid nuanceres, og der viser

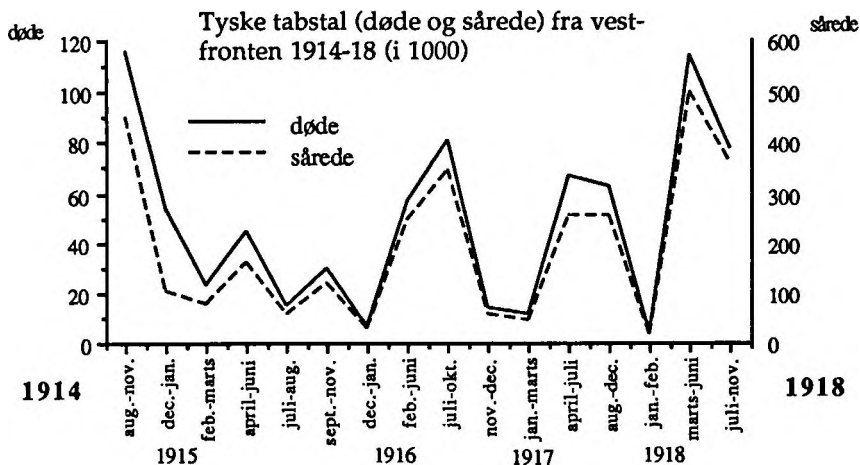
sig da en påfaldende sammenhæng mellem tabsbølgerne og deserteringerne til Danmark.

Figur 2.

Gengivet efter Svend Falkner Sørensen: Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18 (1989)

Figur 3³⁰:

Tager man udgangspunkt i det statistiske materiale over døde og sårede fra kampene ved vest-fronten, så kan følgende figur tegnes (figur 3):

Ligesom figur 2 har denne figur tydelige markeringer. Der er 4 perioder, hvor tabstallene stiger markant. Det samme fremgår af figur 4 i bilaget. Den første stigning er udtryk for 'Schlieffenplan'-offensiven, som blev udkæmpet med store mennesketab.

Den følgende markerer de hårde kampe ved 'Verdun' (februar-juli) og 'Somme' (juni-november) i 1916. Disse to slag gik nærmest over i hinanden og betød et stort pres for soldaterne. I en dagbog fra Flensborg, kan man den 22. januar 1917 læse om to kompagnier, der kom hjem direkte fra 'Somme': »De så slemme ud ... Julius har talt med en af dem, vedkommende har været ved fronten i 30 måneder uden orlov.«³¹

Den næste stigning hænger sammen med de voldsomme kampe i forbindelse med de allieredes store offensiver fra marts og april 1917. Champagnes, Arras' og Flanderns jord blev farvet rød af de faldnes blod. Disse voldsomme, men i sidste ende resultatløse kampe var bl.a. årsag til store soldatermytterier i den franske hær. Mellem 500 og 1.500 soldater blev henrettet.

Den sidste bølge markerer den tyske hærledelses afsluttende og mislykkede forsøg på at bryde gennem de allieredes linier og fremtvinge sejren i foråret 1918. Kommandanten for regiment »Königin« skrev i december 1916 til Flensborgs borgmester, at man havde vundet hæderfulde sejre. Selv om der var svære tab, så var de beskedne i forhold til succesen. Nu i marts 1918 var situationen en anden: »Tabstallene var temmelig høje, regimentet tabte 42 officerer, 4 fanejunkere og 1076 menige.«³² Skyttegravskrigen var et helvede!

Jeg mener ikke, at figurernes lighed er tilfældig, de er derimod udtryk for desertørens umiddelbare bevæggrund. Han var sluppet fra helvedet og ville ikke tilbage. De danske soldater var hovedsagelig koncentreret i 'Füsilierregiment 86' og 'Reserve-Füsilierregiment 86'. Derudover bl.a. i 'Infanteriregiment 84' og 'Reserve-Infanterieregiment 85'.³³ De ovennævnte deltog i høj grad i kampene ved vest-fronten. Flensborg Avis³⁴ bragte den 23.11.1916 en omtale af en retssag mod en ung mand, der havde forsøgt at komme over grænsen. Hans forklaring på faneflugten var enkel; han var bange for at komme i krig.³⁵

En lignende reaktion kommer frem i en af de mest gribende scener hos E. M. Remarque. Det er beskrivelsen af hovedpersonen Paul's orlov. Da han går op ad trapperne, møder han sin søster, der råber hans navn og farer ind til hans syge mor. Efter den hårde tid ved fronten, er Paul nu ved at bryde sammen: »Jeg kan ikke gaa videre. Moder, Moder, det er Paul.

Jeg læner mig til Væggen og klamrer om min Hjælm og mit Gevær. Jeg klamrer om dem, saa fast jeg kan; men jeg kan ikke gaa et skridt længere, Trappen svømmer bort for mine Øjne, jeg kommer til at støde Kolben imod

Fødderne og presser forbitret Tænderne sammen; men jeg kan ikke bære det, jeg anstrenger mig pinagtigt for at tale eller le; men jeg faar ikke et Ord over mine Læber, og saa staar jeg paa Trappen, ulykkelig, hjælpeløs, i en frygtelig Krampe, og vil ikke, og Taarerne løber mig stadig saadan ned over ansigtet.«³⁶

Afslutning

I det foregående er to emner blevet behandlet nærmere; *fangenskab* og *fane-flugt*. Begge emner er blevet set med henblik på spørgsmålet om danskhedens 'tunge byrde' som soldater i verdenskrigen.

Fra et tysk nationalt synspunkt var de dansksindedes opførsel i fransk fangenskab ensbetydende med landsforræderi og medførte den preussiske statsmagts opmærksomhed. Et spændende, men ubesvaret spørgsmål i denne forbindelse er de dansksindedes holdning i fangelejren. Var deres opførsel patriotisk eller pragmatisk betinget?

I den tyske hær kæmpede bl.a. polsk-, fransk- og dansksindede soldater side om side med de tyske soldater.³⁷

Den preussiske administration var klar over deserteringerne, og man anså dem for at være et alvorligt problem. Ved hjælp af bl.a. en skærpet overvågning og fratagelsen af statsborgerskabet m.m. prøvede man at virke straffende og forebyggende. Men de høje tal for desertører anskueliggør, at forholdsreglerne ikke var særlig effektive.

Sammenligningen mellem tidspunkterne for faneflugt og de høje tabstal fra vest-fronten har vist en tydelig sammenhæng. Skyttegravens ragnarok udgjorde for soldaterne en umenneskelig belastning. Disse oplevelser bevirkede, at de dansk-sindede soldater i orloven kunne 'lette' deres 'tunge byrde' ved at flygte over grænsen.

LITTERATUR:

- Feldman, G. D.: »Armee, Industrie und Arbeiterschaft in Deutschland 1914 bis 1918«. Bonn 1985.
 Gutsche, Willibald m.fl.: »Der Erste Weltkrieg Ursachen und Verlauf«. Köln 1985.
 Hansen, Hans Schultz: »Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 – som folkelig og national bevægelse«. Flensborg 1990.
 Jünger, Ernst: »In Stahlgewittern«. Stuttgart 1961.
 Jürgensen, W.: »Füsiliere-Regiment Königin nr. 86«. 1925.
 Kühl, Jørgen, Jens Ødegaard: »Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig« i Sønderjyske Årbøger 1990 s. 167-174.
 la Cour, Vilhelm: »Sønderjylland under Verdenskrigen August 1914-16«. København 1916.
 Lammers K. C., m.fl.: »Krigsbilleder og Krigsoplevelser: Soldaternes første verdenskrig« i Den Jyske Historiker Bd. 31-32 s. 75-120.
 Lauesen, Marcus: »Fortællinger af Grænselandets Historie« Bd. 2, 1939.

Mai, Gunther: »Das Ende des Kaiserreichs« dtv 1987.

Meerwarth, R., Günther, A., Zimmermann W.: »Bevölkerungsbewegung, Einkommen und Lebensverhältnisse« 1932.

Remarque, E. M.: »Intet nyt fra vestfronten« København 1929 (5. oplag).

Sørensen, Svend Falkner: »Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-18« Aabenraa 1989.

ANVENDTE ARKIVER M.M.:

Stadarchiv Flensburg (St.A)

II C 127 bd. 1: Verschiedene Sachen betr. dem Krieg 1914-20

II C 129 Regiment Königin

VII B 1 bd. 2: Dänentum betr. Generalakten 1912-23

VIII B 306: UK Zurückstellung

HS 1010 - Heinrich Schröder: Chronik des Weltkrieges in täglichen Aufzeichnungen

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syslevig (A.DCB)

Nr. 331: J. Ankersens arkiv

P 295: Niels Kjems' arkiv

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Abteilung Merseburg (GStA Merseburg)

Rep. 89 H. Bestand 2.2.1 nr. 16592: Die Zeitungsberichte des Regierungs-präsidenten zu Schleswig.

Rep. 120 CB 1 Nr. 147 Bd. 3: Die dänische Protestbewegung in Nordschleswig (: dänische Pressestimmen) 1914-15.

Derudover er anvendt:

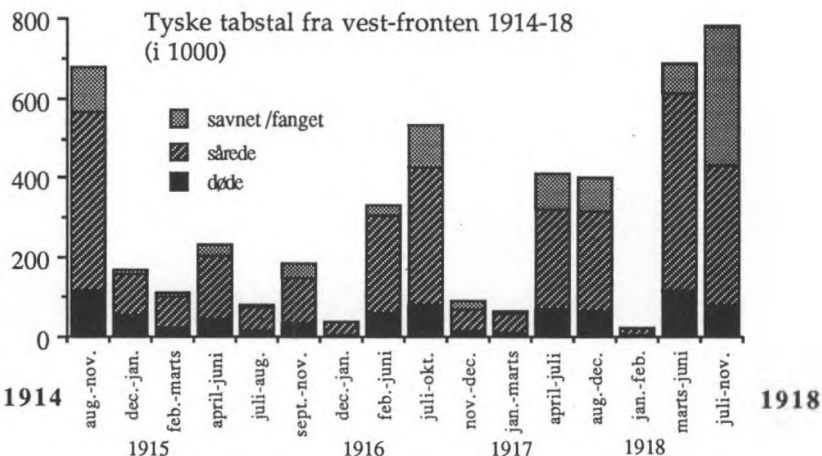
Flensburg Avis

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich (St.J.f.d.D.R.)

»Ursachen und Folgen - Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart«. Bd. 1 Berlin 1958 (Ursachen und Folgen).

Bilag.

Figur 4

Kilde: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich bd. 42 s. 29

NOTER

Anm.: Tysksprogede citater er generelt oversat til dansk.

1. Feldman s. 424ff.
2. Se f.eks. Lammers s. 75-120.
3. St.f.d.D.R. bd. 42 s. 28f.
4. Remarque s. 263, se desforuden bl.a. Gutsche s. 170, 247f.
5. Meerwarth s. 71f.
6. Feldman s. 38.
- 7 Ursachen und Folgen bd. 1 s. 180f.
- 8 St.A. II C 127 bd. 1.
- 9 A. DCB nr. 331 s. 2. Her oversat.
10. Mai s. 68.
11. A. DCB nr. 331 s. 6. Her oversat.
12. W. Jürgensen s. 233.
13. J. Kühl s. 173.
14. la Cour s. 75.
15. Lauesen s. 226.
16. H. S. Hansen s. 348.
17. Lammers s. 93f.
18. Remarque s. 78f.
19. Lauesen s. 228. Et almindeligt svar i forbindelse med risikoen ved flugten »... hellere dø end tilbage til Skyttegravene.«
20. GStA Merseburg Rep. 120 CB I Nr. 147 Bd.3.
21. St.A. VII B I bd. 2.
22. St.A. VII B I bd. 2.
23. St.A. VII B I bd. 2.
24. H. S. Hansen s. 348.
25. St.A. VII B I bd. 2.
26. St.A. VIII B 306.
27. GStA Merseburg Rep. 89 H Bestand 2.2.1. nr. 16592.
28. Sørensen s. 25 på basis af Karl Alnor: Handbuch zur schleswigschen Frage. bd. II 1928, s. 854.
29. Sørensen s. 60.
30. St.J.f.d.D.R. bd. 42 s. 29.
31. St.A. HS 1010 s. 180. Her oversat.
32. St.A. II C 129.
33. la Cour s. 70f.
34. Fl. Avis blev forbudt fra d. 11.-28.8.1914 og fra d. 2.-10.11.1915.
35. Flensborg Avis d. 23.11.1916.
36. Remarque s. 153.
37. A. DCB P 295-2 I et brev til den senere vandrelærer Niels Kjems fra vennen V. Nielsen d. 24.3.15:
 »Vi har nu faat nye Soldater i Kvater ... Med dem er der kommen nogle paa 16, 17 og 18 Aar gamle Karle nede fra Elsass. De er kommen herop for, at de ikke flygter over Grænsen til Frankrig ...«

Pastor Helge Heinsens Flensborg-erindringer ca. 1909-30

Ved *Lars N. Henningsen*

Sidst i 1970'erne satte pastor emeritus Helge Heinsen (1909-81) sig til at skrive sine erindringer. Det blev beretningen om et liv præget af grænselandets omskiftelser. Heinsen var født i Flensborg 1909. Faderen var fra Nordslesvig, men tysk embedsmand. Også moderen havde en dansk baggrund, selv om en del af familien kom fra Frederiksstad-Ejdersted-området. Der var 9 børn i hjemmet, og faderen døde, da Helge var kun 4 år gammel. Hjemmet blev præget af moderens indremissionske holdning. Det var derfor også et hjem, som var meget tilbageholdende, når det gjaldt de nationale tilkendegivelser. Den tyske omverdens assimilerende kræfter gjorde sig klart gældende. Trods en dansk tilknytning talte børnene tysk, og man deltog i tysk kirkeliv.

Først Verdenskrigens afslutning, afstemningstidens uro og det nye danske kirke- og ungdomsarbejde i Sydslesvig sikrede familiens plads i det danske miljø. Helge Heinsen kom på ferieophold i Danmark, blev medlem af KFUM, besøgte den danske kirke – men var også på tysk ferieophold, og blev konfirmeret på tysk.

Tre brødre valgte at blive præster, fra Københavns Universitet. Heinsen fortæller i sine erindringer om studieårene og den efterfølgende præstegerning ved Christianskirken i København (1937-39), i Rimsø-Kastbjerg på Djursland (1939-47) og sidst i Nærrå-Bederslev på Fyn (1962-76). Undervejs søgte han tilbage til udgangspunktet: Fra 1947 var han dansk præst i Husum og Frederiksstad, og han var i disse år med i opbygningen af det nye danske kirkelige arbejde i Sydslesvig.

Heinsens erindringer giver et bredt billede af hans oplevelser og erfaringer i de forskellige virkekredse. Husum-afsnittet fortjener i høj grad publicering. Her vil vi imidlertid nøjes med hans skildring af barndommen og den tidlige ungdom i Flensborg frem til studiets begyndelse i København. Læseren får i disse afsnit et godt indtryk af bybefolkningens levevilkår under 1. Verdenskrig. Man fornemmer, hvilke vanskeligheder en ubemidlet postembedsmandsenke måtte kæmpe med, for at klare dagen og vejen for de 9 børn. Omverdenen satte sit præg på børnene. Man mærker, hvordan de nationale spørgsmål i det missionske hjem ikke var det eneste saliggørende. Beretningen viser, at det danske kirke- og ungdomsarbejde efter 1920 var af afgørende betydning for

*Helge Heinsens oldeforældre på mødrene side, væ-
 ver Jürgen Büsing og hustru Anna Margarethe
 Edsen i Frederiksstad. Foto J. F. Dircks, Frederiks-
 stad, formentlig o. 1880. Privateje.*

dem, som sluttede sig til. Endelig får vi et anskueligt eksempel på, hvordan det i en tid uden offentlig studiestøtte kunne lykkes at føre en søskendeflok gennem et akademisk studium.

»Mine forældre

Der ligger en lille gade i nærheden af Angelbogade i Sct. Hans sogn i Flensborg, der hedder »Waitzstr.« og vistnok er opkaldt efter en berømt tysk historieforsker. I denne gade nr. 8 blev jeg født den 22. juni 1909 som 6. søn af overpost- og telegrafassistent Hein Heinsen og hustru Helga Antoinette Kragh. Min mor har altid hævdet, at jeg var et søndagsbarn, men så vidt jeg kan regne ud, er jeg født en tirsdag.

Min far var dansk nordslesviger, født i Arnum, Højrup sogn i 1871 som søn af husmand (Kätner) Peter Heinsen og hustru Bodild Kathrine født Sønnichsen. Af Haderslevhus lens jordebøger samt af sønderjyske kirkebøger fremgår, at slægten Heinsen stammer fra Vellerup by, Agerskov sogn, Rangstrup herred. Her levede 1539-1543 Hans Heinsen, 1597-1640 Hans og Michel Heinsen, 1642 Michel og Matias Heinsen, 1698-1716 Hein Nissen, Nis Heinsen osv.

Postmedhjælper Hein Heinsen (1871-1913) og hustru Helga Antoinette f. Kragh (1875-1966) som forlovede i 1895. Foto Otto Koch, Husum/Frederiksstad. Privateje.

Mors slægt stammer på fædrene side fra Haderslev og Koldingegnen og består mest af håndværkere, skræddere og murere. På mødrene side stammer mors slægt fra Frederiksstad og Ejdersted: Tønning, Katharinenherd, Garding, dog forekommer også Norderstapel, hvor mors oldemor Heicke, født Jensen, angives at være født i 1788.

Det var meningen, at far skulle overtage ejendommen, men han interesserede sig ikke for landbruget og ville hellere være embedsmand. Så afkrævede farfar ham det løfte, at han ikke skulle vælge lærergerningen, der i prøjsisk tid jo gik ud på at fortyske børnene og ungdommen.

Far valgte postvæsenet og fik sin uddannelse først i Toftlund og siden i Kiel. Som ung postmedhjælper kom han derefter til Frederiksstad.

Her lærte han min mor, »den danske Helga« at kende, idet han kom til at bo i min oldemor »Oma Büsing«s pensionat, hvor min mor Helga Antoinette Kragh opholdt sig fra sit 9. år.

Mor var ellers født i Middelfart den 7. oktober 1875 som datter af senere stationsforstander i Ry Carl Christian Kragh (d. 1906 i Hover ved Vejle) og hustru Doris født Büsing (født i Frederiksstad).

Morfar lærte mormor at kende, da han som ung jernbaneassistent var ansat ved en af Danmarks dengang vigtigste jernbanestrækninger fra Flensborg til Tønning.

Stationen Büttel ligger kun nogle få kilometer fra Frederiksstad, så morfar har jo nok aflagt byen sit besøg og her lært sin tilkommende at kende.

Men da Prøjsen i 1864 indlemmede både Nord- og Sydslesvig i det prøjsiske rige og senere det tyske kejserrige, flyttede morfar nordpå til Middelfart. Her blev mor født i 1875.

Ægteskabet var dog ikke særlig lykkeligt. Mor hævder, at morfar havde andre kvinder. I hvert fald havde han et forhold til en buffetdame, som han senere giftede sig med, og mor fortæller, at efter hendes rigtige mors død førte hendes gamle farfar, der havde været skrædder i Haderslev, hus for dem. Han var en troende mand, og da han så, hvorledes tingene udviklede sig, og at morfar efter mormors død agtede at gifte sig med buffetdamen, rejste han tilbage til Haderslev.

Så snart morfar havde giftet sig med buffetdamen og var blevet stationsforstander på Ry station ved Himmelbjerget, begyndte en slem trængselstid for børnene. De mærkede, at de var i vejen for deres stedmor, og at denne derfor hadede dem. På enhver måde bagtalte hun børnene over for deres far, beskyldte dem løgnagtigt for tyveri og uredelighed og mishandlede dem ofte ganske uden grund. Således måtte de, når der kom fremmede, sidde sammenkrøbet i et lille rum under trappen, og når de fremmede spurgte, hvor pigerne var henne, løj hun og sagde, at de var ude at lege.

Mor fik lov til at gå med de samme sko, da hun var 9 år, som hun havde fået som 5-årig, og ofte måtte lærerinden i skolen om vinteren tage de alt for små og trykkende sko af hende og varme hendes fødder.

Børnene bad meget til Gud om hjælp, og deres bøn blev hørt på en ejendommelig måde.

I Frederiksstad sad Oma Büsing og var meget spændt på at høre, hvordan det gik hendes børnebørn med den nye stedmor, hvis rygte jo ikke var allerbedst. Hun henvendte sig derfor til nogle jødiske hestehandlere. De hørte til den strengt ortodokse menighed i Frederiksstad, og tit på deres rejser kom de til Jylland for at opkøbe heste og sende dem sydpå. En af dem hed Heimann, og hver gang, han havde været på Silkeborgegnen, måtte han indrømme, at han desværre ikke havde haft tid til at spørge efter børnebørnenes befindende. Så skete det netop i de dage, da børnene var kommet under politiopsyn, at Heimann under sin hestehandel skulle med toget fra Ry station, men kom for sent. Han forsøgte at løbe efter det, men forgæves. Udmattet af løbeturen satte han sig på en kasse ved stationen og læste navnet »Stationsforstander Kragh«. Nu havde han jo god tid til at udføre Oma Büsings ærinde.

Selvfølgelig kunne han ikke forespørge i selve stationsforstanderboligen, men henvendte sig til snedkeren ved siden af, hvor han fik en udførlig beretning om de hændelser, der havde fundet sted.

Alt dette meddelte han ved sin hjemkomst til Oma Büsing, der, resolut som hun var, omgående satte sig i toget mod Ry og hentede Helga til Frederiksstad, hvor hun blev sat i den »Højere døtreskole«, en privat realskole, som blev ledet af remonstrantpræsten i byen. Således lærte den dansktalende pige snart korrekt højtysk i skolen og omgangssproget plattysk under det daglige arbejde.

Oma Büsing, der var født Anna Margarete Edsen, og stammede fra Katharinenherd i Ejdersted, var en overmåde dygtig og handlekraftig kvinde. Født i 1826, giftede hun sig med den i 1816 i Tønning fødte væver og købmand Jürgen Büsing og flyttede til Frederiksstad, hvor de købte et temmelig stort hus i Prinsessegade 7. Her var plads til både værksted og købmandshandel og pensionat.

Under bombardementet af Frederiksstad i 1850 lavede hun mad til oberst Helgesen og hans soldater, idet hun lånte store gryder hos naboerne. Hun var dengang en ung kone på 24 år. Da hun var 63 år i 1890, døde hendes mand, og hun førte i mange år væveriet videre ved hjælp af svende og købte uld op i Ejdersted, Ditmarsken og Stapelholm. Kunderne fik til gengæld gratis te, når de med deres hestevogne besøgte markedet i Frederiksstad. Også pensionatet blev ført videre, og her var de to datterdøtre til god hjælp.

I Oma Büsings hus blev der holdt kristelige møder. Det var vistnok missionærer fra Breklum, der førte ordet her. Mor fortalte, at der en aften blev talt

om den kristne glæde, og det blev fremhævet, at det var den eneste glæde, som var bestandig og kunne bære under alle forhold. Den glæde kunne mor tænke sig at eje. Hvor ofte havde hun ikke netop i de dage efter konfirmationen, når hun var til bal og rigtig kunne glæde sig, oplevet, at når lysene var slukket, og hun kom hjem og ville gå i seng, at så var al glæden som blæst bort, og hun kunne græde sig i søvn.

Altså talte hun med missionæren, og da hun fik bekræftet, at den kristne glæde var uforanderlig og kunne fylde et menneske for bestandig under alle livets forhold, gik hun op på sit kammer, bøjede sine knæ ved sengen og sagde: »Gud, hvis du vil give mig den fred, så vil jeg tjene dig for bestandig livet igennem. Det blev hendes livs største oplevelse, da Guds fred sænkede sig over hendes sind, og denne oplevelse blev hun tro livet igennem.

Da den unge postmedhjælper Hein Heinsen kom til Frederiksstad og kom til at bo på Oma Büsings pensionat, varede det ikke længe, før han kom i kontakt med »den danske Helga«. Men deres interesser og livsanskuelser var vidt forskellige.

Mor havde fundet sit ståsted og sin faste tro på frelsen i Jesus Kristus, hvem hun ville følge under alle livets forhold. Far derimod troede ikke på Gud. Det mente han, var de enfoldige sjæles sag. Og gudstroen kunne være udmærket for »masserne« for at holde dem i ave, men han selv følte sig alt for »oplyst« dertil.

Først på sit dødsleje i 1913 blev han gennem sin gamle præst, Nicolai C. Nielsen, der havde døbt og konfirmeret ham og som pensionist levede i Flensborg, ført til troen på Jesus, der har givet sit liv til frelse for os, så han

Helge Heinsen 16 år gammel i 1925, fotograferet med klassehue.

kunne dø med ordene: »Gud, vær mig synder nådig.« De forskellige syn på livet førte til mange vanskeligheder for de to i forlovelsestiden.

Det endte da med, at de indgik ægteskab med den betingelse, at mor skulle have fuld frihed til at dyrke sin tro, gå til gudstjenester og møder osv.

Vielsen fandt sted på mors 23 års fødselsdag den 7. oktober 1898 i den lutherske kirke i Frederiksstad. Kort tid efter flyttede de nygifte til Flensborg, hvor far havde fået ansættelse som post- og telegrafassistent.

Her i Flensborg blev alle vi 9 børn født som følger:

1. Margrethe Joh. Heinsen 7. august 1899
2. Peter Heinsen 4. oktober 1900
3. Carl Heinsen 24. december 1901
4. Johanne Heinsen 10. oktober 1903
5. Hein Heinsen 13. marts 1905
6. Hans Heinsen 20. juli 1906
7. Johannes Heinsen 4. november 1907
8. Helge Heinsen 22. juni 1909
9. Doris Kathrine Heinsen 20. juni 1911

Familien kom til at bo i Waitzstr., senere i Helenen Allee, der lå ud til jernbanen, der dengang havde sin hovedbanegård, hvor nu ZOB ligger og i nærheden og med udsigt over mølledammen, der strakte sig lige til det gamle kloster, og på hvis grund i dag ligger det Tyske Hus.

Senere flyttede familien til Friesische Str. nr. 94 og 107 og kort efter fars død til Margarethenstr.

Allerede i 1906 blev far angrebet af astma, der besværliggjorde hans vejrtrækning. Han mente, at sygdommen skyldtes det meget støv, der ophvirvledes i pakkeafdelingens store hal og lod sig forflytte til lugetjenesten, hvor der ind- og udbetaltes penge og frimærker. Da dette heller ikke hjalp, og lægen gav ham det råd, at han skulle opholde sig meget i fri luft »og lade vinden blæse sig om næsen«, fik han tjeneste ved telegrafarbejdet. Det vil sige, at han skulle føre tilsyn med det arbejde, som telegrafarbejderne udførte, når de med deres kærre drog ud for at lægge nye telegrafledninger eller reparere de gamle.

Dette arbejde havde for far den skavank, at når de nåede frem til arbejdsstedet, arbejdede mandskabet videre, mens far som tilsynsførende måtte stå stille, eller om vinteren, når det var koldt, se at få varmen ved armsving og trampen i jorden. Arbejdet ved telegrafvæsnet gjorde hans helbredstilstand snarere værre end bedre.

For at få lindring var den eneste da kendte metode at rulle et kræmmerhus af papir og sætte en tændstik til randen og indånde de svovldampe, der opstår ved forbrændingen. Heller ikke denne metode havde nogen virkning. Som en sidste udvej rejste far på kurophold i Bad Reichenhall i Ober-Bayern ved

Berchtesgaden i nærheden af den østrigske grænse ved Salzburg. Men også denne dyre foranstaltning var forgæves. Den 11. juni 1913 døde han efter 7 års lidelse, de sidste år mest sengeliggende.

For mor må fars død have været et hårdt slag. 38 år gammel stod hun nu alene med 9 børn og en lille pension efter en embedsmand med 15 års tjeneste. Men mor fandt hjælp i sin tro. Hendes ledestjerne var ordet i Matthæus 6,33: »Søg først Guds rige og hans retfærdighed, så skal alle disse ting (mad, drikke, klæder osv) gives jer i tilgift«. Dette ords sandhed bar hende gennem hele livet, indtil hun døde, 91 år gammel. Og vi, hendes børn, har gang på gang måttet opleve, hvordan Gud i tilsyneladende håbløse situationer skabte en udvej og lagde alting til rette for os.

1. Verdenskrig

Da jeg ved krigens udbrud i 1914 kun var 5 år gammel, er det ikke at forvente, at jeg skal kunne huske ret meget af denne afgørende begivenhed. Selvoplevelse og andres beretninger kan ikke altid afgrænses skarpt, men selve krigsårene satte på afgørende måde deres præg på den daglige tilværelse, hvoraf mange enkeltheder står klart i erindringen.

Således plejede mor om efteråret, når frugten var billig, at koge marmelade for hele vinteren. Den blev hældt i to store krukker og sat op i klædeskabet i entreen. Min lillesøster Doris, som var to år yngre end jeg, havde nøje fulgt begivenhedernes gang og så hver dag med længselsfulde blikke op til krukken på garderobeskabet med det spændende indhold og tiggede for at få lov til at smage. Men hun fik som svar, at marmeladen skulle gemmes, til der eventuelt blev hungersnød. En dag var det slut med hendes tålmodighed, og hun udbrød: »Bliver det dog ikke snart hungersnød?!«

Efter krigsudbruddet begyndte militæret at præge gadebilledet i Flensborg. Vi boede dengang i et af de sidste huse i Frisergade, nr. 107. Mod vest fører gaden til kirkegården ved Fredshøjen og videre mod Hyrdehuset, der i dag er flyveplads, men dengang blev brugt som troppeøvelsesplads »Große Exe« (eksererplads) i modsætning til »Kleine Exe«, ved Frisergade, der den dag i dag benyttes til de årligt tilbagevendende markeder (Jahrmakt).

Da soldaterne dagligt marcherede forbi vore vinduer på vej til øvelsespladsen i fuld mundering, fulgte vi 4-6 årige drenge, der endnu ikke gik i skole, dem tit et langt stykke vej. Der var mange ældre folk imellem, sandsynligvis landstormtropper eller reservister. De havde megen morskab af os, og tit, når det var varmt sommervej, fik vi lov til at bære deres gevær eller stålhelmet, så

sveden haglede ned over vore ansigter, men vi var stolte over vore bedrifter og syntes, at det var spændende.

Med den begyndende skolegang, hvor vi i mellemtiden var flyttet til Bov Landevej 4, i den nordlige del af byen, begyndte krigens alvor allerede at melde sig. Så vidt jeg husker, bestod den gamle kommuneskole, Petri Schule I, i den øvre ende af Bov Landevej, af to bygninger, hvoraf den ene snart blev indrettet til lazaret. Her så vi daglig sårede og lemlæstede soldater færdes på krykker eller med forbindinger på alle dele af kroppen, eller blive båret på triste bårer med mørkebrunt betræk.

Skoletiden

Militæret har nok ret snart fået brug for hele den gamle skole på Bov Landevej. I hvert fald flyttede vi i 1915 eller 1916 ind i en splinterny skole i Åbenrågade, Petri Schule II. Det var en stor oplevelse. Men på grund af krigen var klassekvotienten meget høj. Vi var i hvert fald over 40 drenge i klassen, og da opdragelsen i hjemmene på grund af mændenes fravær og mødrener udearbejde på skibsværft eller fabrikker lod meget tilbage at ønske, var disciplinen på skolen ualmindelig skrap. Der vankede ikke kun øretæver; også spanskrøret blev flittigt brugt. Særlig galt var det for de fattige glaspusterdrengene fra Klues, der under forældrenes fravær var meget overladt til sig selv.

På den måde har jeg meget triste minder fra skoletiden. Hvis der f.eks. var nogle drenge, der blev grebet på fersk gerning, fik de først af spanskrøret, derefter et brev med hjem, dernæst en mindstekarakter 5 i opførsel og endelig i særlig grove tilfælde forflyttelse til en lavere klasse.

Så skete det, at snart den ene, snart den anden af kammeraterne meddelte, at nu var deres far eller bror blevet såret eller faldet på øst- eller vestfronten. Værst var det dog, når meddelelsen lød på »savnet« (»vermißt«). Så kom familien til at leve i uro og uvished mellem håb og fortvivelse i årevis.

Peter soldat

Også vort hjem blev ramt af krigens ubarmhjertige lov. Vor ældste bror Peter havde præliminæreksamen og kunne som såkaldt »einjährig Freiwilliger« blive officer efter kun et halvt års militærtjeneste. Derfor meldte han sig ligesom resten af klassen kun 17½ år gammel, idet han som 18-årig alligevel ville være blevet indkaldt.

For det meste fik disse unge så lov til at vise deres flotte officersuniform derhjemme, før de blev sendt til fronten, hvor de faldt som fluer, idet de jo skulle gå foran mandskabet under angrebene.

Efter sin indkaldelse til garden i Berlin forlod han Flensborg en dag i juni

1918. Det var ret varmt i vejret, så han ville ikke have overfrakken på, som han jo alligevel skulle have besvær med at sende tilbage efter ankomsten i Berlin. Transporten af de vordende soldater foregik som sædvanlig i kvægvogne, hvis døre jo ikke måtte lukkes helt på grund af ventilationen. Altså blev de unge skubbet nærmest til åbningen og gennemtrækket. På den måde har han nok hentet sig en lungebetændelse, som ingen tog sig af.

Da han en af de nærmeste dage ville melde sig syg med høj feber, blev det af underofficeren afvist som »hjemve«. Så fortsatte han øvelserne, indtil han styrtede. Men stadig troede underofficeren, at det var bluf eller fup, og gav kammeraterne befaling til at få ham på benene ved hjælp af geværkolberne. Da han stadig ikke rejste sig, måtte man jo give op og aflevere ham på lazarettet, hvor han døde 7. juli 1918.

I mellemtiden modtog vi derhjemme et brev af Peters hånd. Det var ret forvirret. Han skrev, om vi ikke kunne sende ham noget mælk, da han var så tørstig osv. Mor sagde straks: »Det brev er skrevet i febevildelse, Peter må være meget syg.«

Nogle dage senere kom så et telegram. Da hun lukkede telegrammet op, stod der, at hvis hun ville se sin søn endnu engang, måtte hun komme omgående, da han var alvorligt syg, og man måtte regne med døden.

Mor tog så med hurtigtoget af sted til Berlin, hvor hun opsøgte det opgivne lazaret. Hun mødte en stor sygesal, fyldt med mænd i mange forskellige aldre og spurgte en sygepasser efter grenadér Peter Heinsen. Han henviste hende til en seng øverst til venstre i den store sal. Men der fandt hun en tilsyneladende gammel mand med hvidt hår liggende og spurgte samme sygepasser på ny, idet hun ikke kunne genkende den syge og mente, at det måtte bero på en fejltagelse. Men sygepasseren blev nærmest vred og sagde i en barsk tone: »Når jeg siger, det er ham, så er det ham.« Mor satte sig så ved den syge, der tilsyneladende var bevidstløs, og fandt et modermærke, hvoraf hun kunne kende, at den formentlig gamle mand virkelig var hendes søn.

Peter døde der på lazarettet og blev begravet nogle dage senere sammen med 15 kammerater. Det var jo mod krigens slutning. Man havde brug for soldater, derfor gjaldt det om at uddanne dem så hurtigt som muligt. At der derved gik mange menneskeliv tabt, syntes man var uundgåeligt, og det tog man ikke så nøje. Min ældste søster Margrethe (Grethe) og min bror Carl var med til begravelsen.

Min bror Carl fortæller, at mor lige efter Peters død sendte et telegram til Flensborg og bad ham og min ældste søster Margrethe om at komme til Berlin for at være med til Peters begravelse. Den foregik på den måde, at man havde stablet 4 gange 4 kister oven på hinanden i nærheden af kirkegårdskapellet. Hver gang, der skulle foregå en begravelse, blev en kiste taget ned og af

soldater båret ind i kapellet. Her stod feltpræsten rede. Man sang et par salmer, og der blev holdt en kort tale. Derefter blev kisten båret ud igen, og et militærorkester satte sig i spidsen for det lille følge og spillede en sørgesalme på vejen til graven. Det hele var rationelt ordnet og måtte ikke vare mere end 15 minutter. I den række, begravelsen fandt sted, blev en kiste sænket ned i graven, mens en ny grav kastedes i den anden ende af rækken. Så blev den næste kiste båret derhen, og på den måde kunne man overkomme 16 begravelser på ca. 5-6 timer. Det var en slags begravelse på samleband.

Mangel på madvarer

Da krigen begyndte, troede alle, at den jo kun ville vare nogle måneder. Tyskland følte sig så stærk, at man regnede med snart at kunne besejre fjenderne. Dette fremgik af mange politikeres og militæres udtalelser. Men virkeligheden blev jo helt anderledes, og snart mærkedes krigens virkninger på mange forskellige forhold i hverdagen.

Fødevarerationen blev skrappere fra dag til dag. Jeg husker, at vi en tid lang endnu kunne få rigtigt smør. Smørhandleren stod med en lille bismervægt og vejede omhyggeligt enten 50 eller måske endda 25 gram af til os. Mælk kunne efterhånden kun fås til småbørn. Det var selvfølgelig skummetmælk. Og den blev efterhånden skummet så grundigt, at den under opvarmningen blev til en sej, gummiagtig masse. En dag skulle mor i byen for at købe ind. Min søster Hanne fik da pålagt at koge mælken og lave grød. Mor havde instrueret hende om, at mælken, dersom den under opvarmningen løb sammen, skulle opløses igen ved hjælp af en skefuld natron.

Det varede ikke længe, før mælken blev til en sej masse. Alle vi ni søskende blev alarmerede for at se på den mærkelige proces, og det endte med, at min nu ældste bror Carl, der var et par år yngre end Peter, stod på en stol og med en træske løftede mælken ligesom en gummimasse helt op til loftet. Alt dette skete selvfølgelig med megen spænding, og vi havde en dårlig samvittighed over at have leget med den dyrebare spise. Derfor blev der hurtigt hældt natron i gryden, og gummimassen blev igen til normal skummetmælk, som der kunne koges grød af.

Levnedsmiddelsituationen blev forværret, efterhånden som krigen varede ved. Der var ingen, som havde troet, at den skulle strække sig over år i stedet for nogle måneder. Snart mærkedes det på alle livets områder, at krig betød mangel på alt.

Først og fremmest var der ingen håndværkere eller arbejdsmænd at få mere. Alt, hvad der gik i stykker, måtte vi selv se at reparere. »Nød lærer nøgen kvinde at spinde«, siger ordsproget, og det er sandt. Vi lærte efterhånden at klare os selv. »Er noget i stykker, så skil det ad og se, hvad der er galt og prøv

så at rette fejlen eller find en erstatning for det, som er gået i stykker«, sådan omtrent lød recepten. På den måde lærte vi snart at reparere en utæt vandhane ved at sætte en ny læderskive i eller klippe hinandens hår ved at bruge en hårklippemaskine, der kunne købes i enhver isenkrambutik. Således havde jeg, da jeg som student kom til Bethel ved Bielefeld i 1930, aldrig været i en barbersalon. Og da jeg endnu ikke kunne klippe mig selv, gik jeg i mit første studieår flere gange til barberen, hvilket forresten for studenter i Bielefeld var en billig fornøjelse, idet studenter fik stor rabat og kunne få en klipning for hele 50 Pfennig.

Siden har jeg lært at klippe mig selv. Ved hjælp af et kisteskaft, der blev savet over på langs og forsynet med huller, så de to halvdele kunne forskubbes i forhold til hinanden efter at være anbragt i en juletræs fod, og den ene halvdel af det forskydelige kisteskaft forsynet med et spejl, der bliver anbragt i hovedhøjde over for badeværelsets faste spejl, kan man udmærket klippe sig selv, hvilket jeg nu har gjort i over 30 år, så der er ingen dansk barber, der er blevet velhavende på min bekostning.

Madforsyningen blev efterhånden katastrofal. Brødet blev til kartoffelbrød, der næsten ikke kunne hænge sammen længere, og i bagerens gård lå der flere hundrede tønder kartofler stablet op, idet de blev blandet med rugmel og bagt til brød til civilbefolkningen. Men selvfølgelig var også dette erstatningsbrød hårdt rationeret. Jeg husker, at vi på et vist tidspunkt fik tildelt 5 stykker daglig. Dem kunne jeg uden vanskelighed have fortæret på en gang. Men hvad kunne det nytte at spise sig mæt om morgenen og så skulle gå sulten i seng om aftenen. Altså blev brødrationen fordelt med to stykker om morgenen, et stykke til middagsmaden og to igen om aftenen.

Hvert øjeblik kunne der fås madvarer hos købmanden. De kunne kun fås på kort ved at stå i kø i timevis. Vi søskende afløste så hinanden, idet vi stod en halv time hver. Resultatet var for eksempel 4 pund »majsmel«. Dette majsmel havde en bitter smag, men da mor jo var hjemmegående husmor, kunne hun bage det til en slags pladekage. Hver torsdag styrtede vi hjem fra skolen for at få den efter vor mening lækre majsmelkage. Som forandring på den ensidige kost, der hovedsagelig bestod af roer, syntes vi børn, at det smagte vældig godt. Roer blev efterhånden, som kartofler slap op eller blev brugt til brødbagning eller lignende, hovedføden.

Vi havde i en af krigsvintrene 2000 pund roer liggende i kælderen. Deraf blev 13 store kålrabi skrællet, skåret i små firkanter og kogt i vand. Kålroer stuvet i mælk og serveret med flæsk og kartofler er jo en dejlig ret, men kogt i vand uden tilbehør af nogen art, hverken mælk eller kød, danner de en glasagtig masse, som man hurtigt kunne blive træt af. Værst har det jo nok været for mine ældre søskende i overgangsalderen.

Da Peter havde taget sin præliminæreksamen, blev han ansat ved amtsretten i Flensborg som »Justitzanwärter«. Det var før hans indkaldelse til garden i Berlin, altså omkring 1917. Vi spiste gerne middag efter skoletid, altså ved 13-14 tiden. Men Peter kom først hjem ved 17-tiden. Når han så skulle have sin middagsmad, der bestod af en stor pande med kogte kålrabi, søgte mor at gøre det hele lidt mere appetitligt ved at hælde kaffegrumsen fra vores Kathreiners maltkaffekande i panden og rørte rundt i det, så i hvert fald det kedelige glasagtige forsvandt. Så kunne vi andre stå ved siden af og undre os over, hvordan han som ene mand kunne sætte en lignende portion, som vi andre havde været 9 personer om, til livs.

I skolen havde mange, særlig arbejderbørnene, hvis mødre arbejdede på skibsværftet, som skolemad kun en tommetyk skive rå kålrabi med, indpakket i avispapir, som på det tidspunkt var det eneste tilgængelige indpakningsmiddel.

Alt stof blev efterhånden erstattet med papir. Det var skik og brug i Flensborg, at hver klasse i realskole og gymnasium havde sin særlige huefarve. Efter 4 års kommuneskole rykkede man som ca. 10-årig op i »Sexta«. Derefter fulgte »Kvinta« med mørkeblå hue, »Kvarta« med brun hue, »Unter-tertia« med grøn hue med rød stribe og sølvbånd, »Ober-tertia« med samme hue, men med guldbånd, »Unter-sekunda« med lyseblå hue med sølvbånd, »Ober-sekunda« med rød hue med sølvbånd og endelig »Ober-prima« med rød hue med blå guldstribe. Efter studentereksamen var det skik en tid lang at gå med sin »Ober-prima«-hue forsynet med blå-hvidt tværs over huen.

Når der nu ikke længere kunne fås stof til de forskellige huer, klarede man sig første gang ved at få vendt stoffet med det indvendige udad. Det gik meget fint, også med at købe brugte huer af dem, som skulle have en anden farve. Men allerede efter et par års forløb var det umuligt at fremskaffe tøj til huerne. Der fremkom da huer af papir ligesom alt sejl garn efterhånden blev erstattet med papirbånd. Det kunne gå godt i mange tilfælde, så længe man opholdt sig i tørvejr, men en omgang regn kunne ødelægge hele herligheden.

Således var min bror Johannes, der er to år ældre end jeg, engang på klasseudflugt. Det havde regnet lidt, men blev efterhånden opholdsvejr. Klassen havde nået sit mål. Man spiste sin medbragte mad og gav sig derefter til at lege. Klassen blev delt i to hold med ca. 50 meter imellem, det halve af hvert hold på hver sin side af 50 meterstregen. Det var meningen, at en fra hvert hold skulle se at få fat i en hue, der blev lagt midtvejs, og det hold, der på den måde bragte huen de fleste gang i mål, havde sejret. Men den gode leg tog en brat ende. En løber fra hver sin side snappede huen og kom sejrsglad i mål, men desværre kun med den halve hue. Den anden halvdel befandt sig i modpartens hånd. Så var det forbi med den leg.

Når tyskerne havde vundet en sejr eller mente at have vundet, fik vi »sejr-

fri« fra skolen. Det var vi selvfølgelig meget glade for, men lige så glade var vi ved de mange gange, vi fik »kulfri«, fordi der efterhånden ikke var kul nok til at opvarme skolerne med. Selvfølgelig kneb det også voldsomt med at få kul eller koks til hjemmene. Når der blev anlagt veje, og der dertil brugtes slagger fra gasværket, gjaldt det om at samle de koksstykker op, der endnu kunne bruges til brændsel. Således har mine søskende og jeg ofte ligget på knæ og med en hakke gennemsøgt slaggebunkerne efter brugelige koksstykker, hvilket ofte gav en sæk koks som resultat af en eftermiddags arbejde.

Under krigen kunne vi på levnedsmiddelkortene købe noget, der hed »Morgendrik«. Det var en slags tynd kakao, som vi elskede meget. En tid lang kom mor hver morgen op til vort loftskammer, hvor vi drenge sov, og afleverede den varme »Morgendrik«. Til at begynde med smagte den dejligt, men jo nærmere vi kom til bunden af koppen, des mere sand fik vi mellem tænderne. Det har jo nok været kakao, der har ligget i et eller andet lagerrum, hvor man har fejlet resten sammen til civilbefolkningen.

For soldaterne ved fronten og særlig for marinerne i flåden turde myndighederne bestemt ikke servere den slags af frygt for mytteri. Hvor lidt i hvert fald marinen vidste om befolkningens nødstilstand, viste en episode, hvor en torpedobåd var opankret i havnen. En morgen så civilbefolkningen til sin store rædsel og harme, at kokken på skibet hældte en stor portion »quark« (surmælkstost) i havnen. Vi havde på det tidspunkt ikke set mælk i flere måneder, og der ville være blevet slagsmål om den, hvis den var blevet bragt i land til uddeling.

Men for at komme tilbage til kosten. Et stort held eller snarere Guds førelse var det i denne strenge tid, at vi lærte familien Seehusen at kende. De ejede et gartneri, så vidt jeg husker, ved Ostseebad. Manden døde af tuberkulose, og efterhånden fulgte de tre døtre efter, en efter en. Efter mandens død flyttede enken og børnene samt en søster til fru Seehusen, en frk. Börnsen, til Bov Landevej nr. 15.

Fru Seehusen startede efter sin mands død en grøntvare- og frugtforretning i Neustadt, ikke langt fra vor bopæl, Bov Landevej 4. Når nu der skulle bringes varer ud til kunderne, var det jo nemt at sende bud efter en af os 5 drenge og tre piger. I stedet for penge fik vi som betaling grøntsager og frugter, der ikke længere kunne sælges på grund af større eller mindre defekt.

Vi havde dog også en kolonihave ved Ostseebad. På det tidspunkt var civilbefolkningen instrueret om, at den i tilfælde af flyveralarm, der skulle varsles ved sirener fra skibsværftet og fabrikkerne, skulle søge beskyttelse i kældrene.

Vi hørte en dag, mens vi var ved at tage kartofler op, pludselig skibsværftssirenernes uhyggelige tuden. I fuld fart blev da alle redskaberne og derefter min

lillesøster Doris løftet op i blokvognen, og så gik det så hurtigt benene kunne bære, hjemad. Dette var jo det værste, vi kunne gøre i den situation, thi selvfølgelig var haven meget mere sikker i tilfælde af luftangreb end byens huse. Men vi var ikke grebne af panik og tænkte kun på at komme hjem. Da vi nåede Åbenrågade, hørte vi trommeslagere gå på gaderne for at bevæge folk til ved deres trommehvirvler at søge ned i kældrene. Det var de aldeles ikke oplagte til. De hang tværtimod ud af de åbne vinduer og syntes at nyde skuespillet. Heldigvis var flyvevåbnet dengang heller ikke synderlig udviklet endnu, så der skete ikke noget.

Den totale mangel på fedtstoffer bevirkede, at vor stegepande efterhånden var helt rusten. En undtagelse var de år, hvor vor ældste bror Carl efter konfirmationen tog plads som karl i Hargesby på en gård. Hargesby ligger i Angel syd for Flensborg.

Som karl på landet havde Carl mulighed for at holde kaniner. Der vokser jo græs og mælkebøtter nok ved vejkanterne til at opfodre mange dyr. Således kunne Carl ved alle højtider og festlige lejligheder møde op med en slagtet kanin, som jo under krigen, hvor der ikke kunne købes mad i større mængder, var en sand lækkerbidsken.

Men ikke alle havde det lige strengt med mangel på fødevarer under krigen. Vi havde to drenge, der boede i huset ved siden af os, som legekammerater. De hed Køpke. Deres far var forsyningsofficer ved fronten. Deres mor, som var en temmelig svær dame med dårlige nerver, lå for det meste i sengen. De fik omtrent hver uge en pakke med levnedsmidler tilsendt fra faderen med ting, der slet ikke kunne købes på hjemmefronten. Således var vi gang på gang vidne til, hvordan drengene gik ud i køkkenet, kogte vand, tog to skefulde ægte bønnekaffe og 2-3 skefulde sukker og således bryggede sig en kop eller flere kopper kaffe, medens vi andre måtte nøjes med den sædvanlige Kathreiners malkaffe uden sukker.

Hvor tarveligt myndighederne kunne forholde sig over for civilbefolkningen, viser et andet eksempel:

Vi havde som indkvartering blandt andre en landstormmand fra Brunsbyttellund pr. Sterup. Han hed Eriksen og var gartner. Som ung havde han været fløjmand i den kejserlige garde, idet han var omtrent to meter høj. Han tilhørte Indre Mission, så mor og han havde samme livsindstilling. Under krigen havde han lavet sit gartneri om til et lille landbrug med flere tønder land med rug eller hvede.

Nu var hamstring under krigen selvfølgelig strengt forbudt, men de blev enige om, at når høstens time var inde, så ville han sende bud, så vi kunne samle aks på marken, efter at kornet var revet sammen med hesteriven. Som sagt så gjort. En dag fik vi meddelelse om høsten, og min mor og jeg rejste

med Kielerbanen til Winderatt station og spadserede derfra i dejlig varmt sommervejr til Brunsbyttellund, hvor vi blev indkvarteret i et lille gæsteværelse, i hvilket jeg husker, det summede af masser af myg.

Næste dag begyndte vi på arbejdet med at samle aks. Eriksen har jo nok revet marken lidt overfladisk for vores skyld, i hvert fald samlede vi 50 pund rug eller hvede, som vi glædede os til at få ud over de strengt rationerede levnedsmiddelrationer.

Men sådan skulle det ikke gå. Eriksen kørte en af dagene sit korn og også vort til møllen for at få det malet. Her kom der en revision, og mors korn blev uden videre betragtet som forbudt »hamstring«. Det kom til en retssag, hvorefter kornet blev konfiskeret og både Eriksen og mor dømt til en pengebøde, jeg tror på 25 Mark. Når man betænker, at vi møjsommeligt havde samlet hvert aks op af jorden, og mor var enke med 9 børn, er det horribelt, at man kunne fælde en sådan dom.

Vi børn tænkte imidlertid ikke meget på krigen, selv om hele atmosfæren nok påvirkede vore lege. Derhjemme legede vi mest med blysoldater og kanoner. Så havde vi hver et antal soldater, som det gjaldt om at vælte ved at ramme dem, og den, som ved legens afslutning havde væltet flest, havde vundet. Desuden havde vi en legetøjsjernbane med mange vogne og lokomotiv til at trække op. Til denne jernbane fik vi hver jul nye skinner, sporskifter, signaler og lignende, så vi efterhånden kunne opbygge et fantasifuldt jernbanenet med ottetalsformede buer, sporskifter, sidespor osv.

Skolen

Tøjsituationen blev med tiden helt fortvivlet. Ikke kun dannede strømpefødderne efterhånden én eneste stopning, men vi voksede også ud af tøjet, og når der intet nyt kunne fås, var gode råd dyre. Da jeg trængte til nyt tøj, opsøgte mor Flensborgs største herremagasin, Hans Jürgensen på hjørnet af Holm og Rådhusgade. Der var i hele forretningen ikke et eneste sæt drengetøj at få. Men da mor havde 6 drenge og tre piger at sørge for, må hun have trængt sådan på, at man til sidst kom med et sæt drenglegetøj, en husaruniform fra slesviger livregiment, lyseblå jakke med sølvbånd i tre snørklede rækker og korte mørkeblå bukser ligeledes med sølvtresser. Uniformen passede mig perfekt. Hvad var der andet at gøre end at slå til og være glad for at have tøj på kroppen?

I skolen gik det godt nok med klassekammeraterne, da jeg næste dag troppede op med min flotte husaruniform. Blandt drenge i en klasse er det af stor vigtighed at have kræfter – og det havde jeg, så der kom ikke en eneste drillende bemærkning fra den kant. Derimod var det vor fransklærer dr. Meier, der ikke kunne dy sig og gang på gang kom med spydige bemærkninger

angående min særprægede påklædning. Åbenbart har han ikke haft ringeste forståelse for den nødsituation, vi befandt os i.

Da drillerierne varede ved, blev jeg efterhånden så ked af at gå i skole, at jeg bad mor om at flytte mig tilbage til folkeskolen. Sådan kom det imidlertid ikke til at gå. Mor gik resolut op til skolens rektor, dr. Lohmann, og forklarede, hvordan husaruniformen var købt ikke af forfængelighed eller pral, men i en nødsituation, da der intet andet tilbud var. Drillerierne ophørte dermed øjeblikkelig.

Mangel på fodtøj var et kapitel for sig. Læderet forsvandt ret hurtigt fra markedet, efter at krigen var brudt ud. Endnu mens nogle af kammeraternes fædre var hjemme, så man, at drengenes støvler blev forsynede med lapper af læder under fodsålerne, hvorpå der med huller stod klippet DR (Deutsche Reichsbahn). Det var resterne af de læderremme, hvormed man i jernbanevognene lukkede vinduerne op og i. Men det var en forholdsvis kortvarig nødhjælp. Snart kom de første »klapsandaler« på markedet. Det var en slags badetøfler af træ, hvis sål var savet over og de to halvdele forbundet med først en strimmel overlæder, som siden blev erstattet med lærred eller papirfletning. Ligesom sandaler var de derefter forsynet med remme, der også snart blev erstattet med papirsnor og dermed et problem for bæreren i fugtigt vejr. Bedst var det således at gå barbenet, hvad de fleste nok kunne om sommeren, men hvad om vinteren?

Skotøjssituationen blev efterhånden så vanskelig, at min bror Johannes og hans bedste skolekammerater, de to brødre Berthold og Alfred Peters, skønt de gik i Oberprima, altså studentereksamensklassen, den ene krigsvinter gik barbenet i skole, indtil den første sne faldt sent på efteråret.

På alle livets områder måtte kvinderne efterhånden træde i mændenes sted. Det gjaldt ikke kun skibsværftet og fabrikkerne, men også sporvognene og skolerne. Det gik selvfølgelig mange gange ud over disciplinen. De kvindelige sporvognskonduktører var ikke så skrappe, som mændene havde været.

Dog ikke kun lærerinderne blev drillede af os uvorne unger i de overfyldte klasser. I de første år på gymnasiet havde vi undertiden ganske unge kandidater, der sandsynligvis skulle lave deres adjunktprøve. Lærerne blev kaldt »Studienreferendar« og tiltalt med »Herr doktor!« Men disciplinen var det mange gange så som så med. Når en ung kandidat for eksempel kom ind i klassen for første gang, havde vi aftalt, at vi ville møde ham med en usynlig summen og skraben med fødderne på de uferniserede rå bræddegulve. Hvis han så begyndte med det for os at se forfærdelige sludder om, at han ønskede, at vi skulle få et godt samarbejde osv., forstærkedes vor brummen og skraben med fødderne. Vi anså nemlig alle vore lærere, med ganske enkelte undtagelser, for at være vore naturlige fjender. Hvis kandidaten i denne situation ikke smække-

de en lussing, hvad vi selvfølgelig ventede af ham, var han fortabt, og disciplinen uoprettelig ødelagt, og hans undervisning må have været et helvede. Han havde jo altid det pres på sig, at han gennem os skulle vise, hvad han duede til som pædagog.

Nogle af kandidaterne var nu også meget uheldige og hjælpeløse over for sådan en flok uopdragne drenge. Engang skete det, at en ny lærer reagerede på vor uartige optræden ved at hive en af de mest ivrige »oprørere« ud midt på gulvet og spørge efter navnet. Drengen hed, så vidt jeg husker, Karl Heinz Lange, en stor og kraftig bondesøn fra Angel. Læreren gav ham ikke kun en kraftig formaning, men syntes åbenbart også, at en afstraffelse var på sin plads. Derfor kaldte han eleven frem til pulten og trak som en tryllekunstner pludselig en kort stok ud af ærmet, hvormed han begyndte at tæve løs på synderen. Det skulle han imidlertid ikke have gjort. Da det hele jo så urkomisk ud, og Lange også syntes, det var vældig sjovt, opførte han under klassens bifaldsbrøl en sand indianerdans foran pulten. Læreren måtte derfor, for ikke at blotte sig over for rektor ved det vældige spektakel, som opstod i klassen under komediens opførelse, hurtigst muligt gå over til normal undervisning. Den næste dag lod vi alle, som om intet var hændt. Men Lange havde taget opstilling bag gardinet oppe i vinduet, og da undervisningen var kommet i

Helge Heinsens klasse og læreren, professor Hansen, fotograferet under en udflugt på Slien ca. 1929.

gang, sprang han pludselig med et højt brøl ned på gulvet til lærerens totale overraskelse og skræk.

Kort tid efter havde vi gymnastik i gymnastiksalen ved samme lærer. Nu ville han hævne sig på den genstridige og begik atter en kæmpedumhed. Lange blev beordret hen til de tykke klatretøve, og læreren ville nu give ham en omgang med et af disse. Men for det første var disse tøve alt for tykke og ubevægelige, og for det andet så Lange atter sit snit til at opføre en sand indianerkrigsdans, og klassens latter og bifald var så højlydt, at læreren atter måtte befrygte, at det hele kunne høres på rektors kontor, der ikke lå så langt fra gymnastiksalen, og altså atter trække det korteste strå.

Nogle af lærerne skaffede sig respekt ved yderste stregthed fra første minut. Således benyttede Dr. Meier, vor fransklærer, sig af sit handikap, et glasøje efter en kugle fra tiden ved fronten, som undskyldning til sin rigorøse og skrappe optræden.

Straks i begyndelsen af første time med en ny klasse fremhævede han, at de, der kendte ham, jo vidste, at han ikke tålte det mindste tilløb til elevs samtale i hans timer, men til dem, der ikke kendte ham, ville han altså fremhæve og understrege det endnu engang. Derefter begyndte undervisningen, og når han skulle skrive et eller andet på tavlen og vendte ryggen til, drejede han sig midt i skrivningen lynhurtigt omkring, og hvis der var en eller anden elev, der hviskede til naboen eller gjorde anstalter dertil, gik han uden videre hen og smækkede vedkommende en knaldende lussing. Denne trafik blev han ved med lige til sidste gymnasieklasse, hvor vi dog var 18-19 årige, som blev tiltalt med »De«. Skulle en elev reagere med fornærmelse og klage til rektor, hvad der jo i sig selv ville være ret ynkeligt, så kunne han bruge sit glasøje og nervøsiteten fra krigsoplevelserne, der altid gjorde sin virkning, som undskyldning.

Denne måde at holde disciplin på var 100% effektiv og havde den fordel, at vi virkelig lærte fransk i hans timer. For øvrigt startede vi med fransk som fag allerede i første klasse på gymnasiet, altså i »Sexta« og fortsatte hele gymnasiet igennem, altså 9 år til »Ober Prima«. Ved studentereksamen kendtes ikke den skik, at man skulle opgive så og så mange sider i en bestemt bog, som skik er i Danmark. Derimod købte Dr. Meyer nogle eksemplarer af de nyeste udgaver af de franske aviser: »Le Matin«, »Le Monde« eller »Le Temps« og lod os læse og oversætte derfra, hvorpå vi fik stillet grammatiske spørgsmål til besvarelse. På den måde sikrede han sig, at ingen kunne snyde med udenadslærte stykker, eller med noget, man havde set og kendte på forhånd.

En af de første lærere, vi mødte på realskolen, der jo fortsatte lige i gymnasiet, var lærer Gondesen. Jeg tror ikke, at han havde nogen højere uddannelse, idet han kun underviste i skrivning de første år. Han kunne godt finde på at

Oberrealschule I havde et feriehjem ved Ulsnæs og her er Helge Heinsens klasse og Dr. Meyer fotograferet 1929.

smække os over fingrene, hvis vi skrev sløset eller efter hans mening ikke pænt nok. Det skulle efter min mening ikke just højne eller fremme skrivelysten, men derimod disciplinen.

Nogle lærere var, da de kom fra fronten, tydeligt præget af deres oplevelser. Vi havde en gymnastik- og regnelærer, der hed Fossgren, efter navnet altså af svensk afstamning. Han havde været underofficer og sandsynligvis uddannet mange unge til fronttjeneste. Nu syntes myndighederne nok, at han var velkvalificeret til at uddanne skoleungdommen i elementærfagene og gymnastik. Han bar kejser Wilhelm Schnurrbart, og når han kom gående på gangen, vidste vi altid, når han var i dårligt humør. Så vred han nemlig ustandselig sine Schnurrbartspidser opad. Det var utroligt, hvad han kunne finde på at sige, når han blev gal. Hvis tavlen f.eks. ikke var ren nok ved hans tilsynekomst, spurgte han: »Wer hat die Aufsicht?« (»Hvem er duks?«). Når de stakkels syndere rejste sig med sænket hoved, kunne han brøle og blandt andet truende sige: »Ich setz Euch einen Pulversack unter den Arsch!« (»Jeg sætter en krudtsæk under jeres røv!«).

I samme øjeblik kunne han gå hen til vinduet med udsigten mod museet,

hvor der førte en vej fra byens centrum til de højere liggende bydele – og smile slesk og bukke over for forbipasserende. Mange gange ønskede vi os en sæk med krudt. Så vidste vi nok i vor fantasi, hvor vi ville anbringe den.

Mærkeligt nok eller betegnende nok behandlede han os senere, når vi nåede de højere klasser, med udsøgt høflighed og venlighed.

Da vi kom op i de højere gymnasieklasser efter krigens afslutning, blev spørgsmålet om krigens nødvendighed eller ej ofte diskuteret. I dårligt vejr blev vi på klasseværelserne i pauserne. Ellers var det forbudt, og den lærer, der førte opsyn med gangen, sørgede for, at kun duksene blev tilbage. Jeg mindes en sådan hed og lidenskabelig diskussion. De la Motte, som stammede fra huguenotterne, og hvis forfædre havde været officerer, og Nickels, hvis far var ansat på marinestationen Mørvig på Flensborg fjords østside, forsvarede krigens nødvendighed for en nation, der ville leve i fred, mens Schlünz, hvis far var musiker i byorkestret, var lidenskabelig pacifist. Diskussionen endte da med, at Schlünz sagde til sine modstandere: »Ja, gå I så bare i krig. Jeg skal nok strikke strømper til jer!«

Da Erich-Maria Remarques bog: »Intet nyt fra vestfronten« udkom, blev den selvfølgelig af os store drenge læst med begærlighed og iver. Når vi bad vore lærere den sidste dag før ferien om en historie, forventede vi, at de skulle fortælle deres krigsoplevelser, men det var der ingen, der ville. Allerhøjest fik vi en idyllisk eller romantisk beretning fra fronten, som vi nok forstod, blot var en opfundet eller opdigtet skrøne. Når vi så spurgte: »Var det virkelig så galt, som Remarque skildrer det«, kunne vi få det svar: »Ja, meget værre!«

Under musikdirektør Stegers ledelse sang vi ikke kun i skoletimerne, men vi havde også et skolekor med elever fra alle klasser, hvor vi sang mange korværker: Bach, Beethoven, Händel osv. Af og til sang vi ved offentlige lejligheder for eksempel i Marienhöhlung (Marie-skoven). »Die Himmel rühmen des Ewigen Ehre, ihr Schall pflanzt seinen Namen fort« eller »Im Wald, im Wald, wo's Echo schallt« eller »Wer hat dich, du schöner Wald, aufgebaut so hoch da droben« osv.

Lærerne ved skolen var meget forskellige. Der var f.eks. den lunefulde dr. Tedsen. Han kunne være morsom og veloplagt, men til tider også overmåde gnaven, hård og streng. Engang syntes vi, at vi kunne tillade os at drille ham lidt. Vi havde gerne hver en pude med i skolen for at skåne vor buksebag på de hårde skolebænke. Vi anbragte da på lærerens stol en pude, men lagde en skarp pyramideklods fra geometriundervisningen derunder. Dr. Tedsen smilede huldsaligt, da han så vort formentlig behagelige arrangement – men hvor blev han gal, da han satte sig på den skarpe klods, der var anbragt under puden.

Dr. Stade havde vi i biologi og geografi. I hans timer skulle vi lære planteverdenen at kende. Han bragte mange planter med til undervisningen, og vi skulle

I tegnetimerne i den tyske Oberrealschule i Flensburg tegnede eleverne udvalgte motiver i byen, både eksteriører og interiører. Her har Helge Heinsen tegnet et motiv fra skolens trappeopgang.

også selv gøre vore iagttagelser i naturen og i vor fritid anlægge et herbarium med tørrede planter, så vi kunne lære selv at bestemme de forskellige plantearter. Men vi fik det aldrig lært til bunds.

Vor historielærer havde det gode danske navn Hans Jensen, men han var meget tysksindet og udgav en lille bog eller snarere et hefte med Slesvig-Holstens historie. Heri skelnede han mellem Nord- og Sydgermaner og hævdede, at slesvigerne hørte til sidstnævnte kategori. Om han havde succes med denne teori, ved jeg ikke, På det tidspunkt vidste jeg i hvert fald bedre.

Skolen var kollektivt medlem af V.D.A. (Verein fürs Deutschtum im Ausland). En af vore kammerater var udset til at være kasserer og tiggede os regelmæssigt hver uge for en 10 Pfennig til formålet. Selv om jeg følte mig som dansk, gav jeg for husfredens skyld og for kammeratskabets skyld mit bidrag. Men jeg deltog aldrig som mine klassekammerater i det tyske mindretals sportsstævner på Knivsbjerg. Derimod kunne jeg more mig med dem, når de efter tilbagekomsten gjorde nar af det sprog, som de tyske nordslesvigere regnede for at være tysk. Vor skole hed jo »Deutsche Oberrealschule«, og der blev lagt stærk vægt på et godt og fejlfrit tysk sprog.

Når jeg ikke kunne tale dansk, før jeg som 10-årig kom som feriedreng til Danmark, skyldtes det, at far som tysk postembedsmand vidste, at det ville være skadeligt for os børn, dersom vi fik dansk som hjemmesprog. Han blev derfor sammen med mor enig om, at vi kun skulle lære tysk, hvilket jo var det almindelige omgangssprog i Flensborg, og at det danske sprog nok skulle komme senere, så snart vi blev bekendt med, at vi var af dansk afstamning, idet far jo var født i Arnum, Højrup sogn, i Nordslesvig i ren dansk familie, og mor i Middelfart. Denne teori viste sig senere at holde stik, idet jeg på Bov Landevej kom til at bo i hus med en nordslesvigsk lærerfamilie, hvis søn Peter jeg kom til at gå i klasse sammen med. Deres hjemmesprog var uforfalsket sønderjysk, så han lærte aldrig rigtig tysk i skolen.

Krigens afslutning mærkede vi ikke meget til. Civilbefolkningen var rent fysisk så udmattet, at den ikke kunne tænke på revolution. De, der var mest velnærede, var marinesoldaterne, der efter slaget ved Skagerak ikke længere kom i kamp med de efterhånden overlegne allierede flåder, men holdt sig mest til Østersøen og havnene i Kiel, Flensborg, Bremen og Wilhelmshaven. Det var også fra marinesoldaterne, oprøret kom med kravet om kejserens afgang. Sammen med soldaterne fra kaserne og hjemvendende troppeenheder dannede de »Arbejder- og soldaterråd«. I Flensborg lød der kun enkelte skyderier, og vi havde af den grund fri i nogle dage.

Våbenstilstand

Våbenstilstanden i Compiègneskoven ved Versailles kom den 11. november 1918.

Men dermed var nøden og trængselstiden ikke forbi. Jeg havde næsten sagt tværtimod! Efter fredsslutningen fortsatte nødstilstanden i endnu stærkere

grad end hidtil. I skolen blev vi lægeundersøgt, og de, der var mest underernærede, kunne få lov til at deltage i Kvækerbespisningen, som blev organiseret gennem kvækerne i U.S.A. De børn, der trængte til hjælp på grund af underernæring, blev delt i to grupper: Almindelige bespisningsberettigede og de såkaldte: »Restesser«, der blev tilkaldte, når de spiseberettigede ikke spiste al maden op. Bespisningen bestod mest af varm mælkesuppe eller kakao med en eller to boller til.

Men også fra tysk side blev der gjort noget for de underernærede børn. Efter lægeundersøgelse blev de svageste udvalgt og sendt på feriekolonier. En af dem, som jeg var så heldig at blive udvalgt til, var den tidligere troppeøvelsesplads »Heuberg« i Sydtykland nær Siegmaringen og Donaualen, hvortil de lavede mange udflugter. Vi så både kloster Beuron, Zwiefaltenkirken og borgene Wildenstein, Lichtenstein, Weerenwag, Hohenzollern m.m. Der var også udflugter til Bodensøen. På Heuberg, der bestod af mange kaserneagtige bygninger, var vi inddelt i grupper eller familier, hver ledet af en »tante«, som oftest en ung lærerinde.

I gymnasietiden var jeg medlem af »Gymnasiasternes bibelkredse«, der fandtes over hele Tyskland under navnet »B.K.«. Vi havde en fingerkæde som medlemstegn. Vor kreds stod under Jugendpastor Christiansen i Kiel. Han var ansat af den Slesvig-Holstenske landskirke. Med denne bibelkreds var jeg

Jugendpastor Christiansen fra Kiel forretter gudstjeneste i Stedesand kirke i forbindelse med et gymnasiaststævne september-oktober 1928.

Mødre vinker farvel til børnene på »feriebørnsskibet« Ægir den 22. juni 1919. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

engang på »Gymnasiasten Freizeit« i Stedesand, altså tysk gymnasiaststævne. Sammen med en kammerat kørte jeg på cykel fra Flensborg og vestpå. I nærheden af Leck var det lidt vanskeligt at finde vejen til Stedesand, så vi gik ind på en mindre gård for at spørge om vej. Til vor store forbavselse henvendte manden sig til konen og snakkede sønderjysk med hende, før vi fik den endelige besked. Sognepræsten i Stedesand havde det danske navn Magaard. Det blev selvfølgelig udtalt Magard. Det var ham, der samtidig med ungdomspræst Christiansen ledede stævnet med gudstjeneste, bibeltimer, foredrag, diskussioner osv.

Efterkrigstiden

Feriebarn i Danmark

1919 blev et afgørende år for os. En dag så min bror Johannes og jeg en ejendommelig hjuldampner lægge til kaj i havnen. Det var det danske skib Ægir, som skulle hente Flensborgbørn til ferie- og rekreationsophold i Danmark. Om bord på skibet så vi nogle ganske almindelige dødelige matroser sidde og spise snehvid risengrød. Vore tænder løb i vand. Sådan noget fornemt havde vi

aldrig set. Vi løb hen og fortalte mor om fænomenet. Hun kom med os ned til havnen. Vi gik om bord på skibet, og mor spurgte kaptajnen, om hendes to drenge ikke kunne komme med til Danmark.

Kaptajnen henviste til komiteen for sydslesvigske børns ferierejser til Danmark, hvis formand var oberstinde Ramsing. Mor henvendte sig på den opgivne adresse, og glade var vi, da min bror Johannes og jeg dagen efter kunne gå om bord på Ægir på min 10-års fødselsdag, den 22. juni 1919, og sejle mod Korsør. Der var flere hundrede Flensborgbørn om bord på skibet. Da vi nåede det åbne hav, skete det flere gange, at når et andet skib nærmede sig, løb alle børnene over til den side, hvor det andet skib passerede, for at vinke. Det havde til resultat, at skibets dæk i vedkommende side sank 1-2 m, og bevirkede, at skibets store møllehjul i modsatte side blev løftet op af vandet, så dets skovle fik mindre vand at køre i og derfor blev lettere og satte farten op i forhold til det andet hjul. Resultatet blev, at matroserne om bord fik vældig travlt med at slæbe en masse 50 kg vægte, som stod midtskibs på dækket, til den truede side for at genoprette balancen.

En stor oplevelse var det for mig, da en af de ledsagende damer forærede mig en hel plade chokolade, da hun erfarede, at jeg havde fødselsdag. Jeg havde aldrig ejet en hel plade chokolade før, så min glæde var ubeskrivelig.

Til aftensmaden blev der uddelt rugbrød med bl.a. hårdkogte æg. Da vi åbnede vore, viste de sig at være helt grønlig indeni i stedet for gule. De måtte altså være rådne. Og lidt efter lidt røg det ene æg over bord efter det andet, for hvem kan spise rådne æg? Bare en af ledsagerne havde oplyst os om, at æggene var præservede for at kunne holde længere, derfor den lidt grønlig farve. Men ledsagerne har nok tænkt: »Der kan man se! De formentlig forsultede børn er ikke mindre kræsne end de velnærede danske børn.« Vi tilbragte natten om bord på Ægir, hvor der var anbragt madrasser og tæpper og nåede velbeholdne til Korsør næste morgen.

Herfra gik der tog til Ringsted, hvor Johannes og jeg blev afleverede hos hver sin murermester, Johannes hos murermester Børresen og jeg hos murermester Olsen, som var den ældste af de to og var en meget anset og fremtrædende mand i byen. At hans hustru var jordemoder bidrog nok yderligere til populariteten. I hvert fald indbød han os en dag i biografen, som var noget helt nyt dengang. Levende billeder på lærredet havde vi i hvert fald aldrig set. Så skete det utrolige, da lyset gik ud, at murermester Børresen kom skridende imod os på lærredet i legemsstørrelse og lettede på hatten, mens klaveret spillede, og en mandsstemme sang til: »Hvad er det for en stor mand, murermester Børresen, hatten af, hatten af, skynd dig at tage hatten af, hatten af, hatten af, Goddag, goddag, goddag!«

Engang, da Børresens datter holdt barnedåb, var vi medinviterede, og ved den lejlighed var der serveret et glas rødvin til hver. Vi syntes, det så festligt ud og regnede med, at det skulle smage som saftvand. Hvor blev vi skuffede, da det viste sig, at det nærmest smagte surt. Min bror drak kun det halve af sit glas og lod mig drikke resten. Jeg må have været lidt beruset, for da vi kort efter tog ud i parken, faldt jeg flere gange ned fra gyngen, og da vi kom forbi vagtposten ved kasernen, drillede vi ham ved at tale tysk til ham.

Engang fik vi foræret en 25-øre og ville købe chokolade. Vi puttede altså 25-øren i en automat og trak, og til vor store forbavselse kom der en pakke med 5 eller 10 cigaretter ud. Vi havde altså ikke set ordentligt efter. Men hvad skulle vi nu gøre? Tilfældigvis havde vi også en 5-øre, så vi kunne i en anden automat trække en æske tændstikker, og så skulle cigaretterne ryges. Ved at tænke på de hårde straffe, der i skolen blev tildelt ryge-forbud-overtrædere, var vi forbavsede over, at vi her i Ringsted gang på gang så drenge på vor alder gå ugenert på gaden, rygende på en cigaret. Når de mødte voksne og rigtig gjorde sig vigtig over for dem med deres cigaretrygning, havde disse kun et overbærende smil til overs for dem. Jeg tror, den metode var meget mere virksom end de strenge straffe i den tyske skole.

Men angsten for at blive grebet på fersk gerning sad os i kroppen, og vi gik da ud over en jernbanebro i byens udkant og satte os på jernbaneskrænten og røg vores cigaretter. Men hver gang, der kom et tog, foretrak vi at skjule os bagved en busk, for sæt nu, at der var en eller anden i toget, der kunne kende os. Så dårlig samvittighed havde vi altså, og efter rygningen drak vi masser af vand på en byggeplads, pustede hinanden i ansigtet og spurgte hinanden, om vi stadig lugtede af cigaretrøg. Det har vi nok gjort, men der var aldrig en, der brokkede sig i den anledning.

Om morgenen blev jeg ofte sendt af sted for at hente spegesild til morgenmaden. Øllebrød og spegesild var for os ganske ukendte retter. Undertiden fik vi herlig hvid risengrød, kogt i mælk, som vi havde set matroserne om bord på Ægir spise den, og madmor mente det endda særlig godt og kom efter dansk sædvane en ordentlig klat smør i. Men hver gang, jeg nåede smørret, måtte jeg skynde mig ud at kaste op. Hverken madmor eller jeg tænkte på, at min mave jo ikke var indstillet på at fordøje fedtstoffer.

Min påklædning må have røbet mig, for en dag kaldte en købmand mig ind i forretningen og spurgte, om jeg var fra Flensborg, og da jeg bekræftede dette, gav han mig en stor pose bolsjer.

Noget af det første, jeg oplevede under mit ferieophold, var, da jeg fik et helt nyt sæt rigtigt tøj og et par støvler af rigtig ægte læder. Noget af glæden blev nok taget bort, da jeg kom hjem. Jeg gik forbi lærer Kunstmann, der

boede i huset over for os, og hørte ham sige højlydt: »Ja, mit Speck läßt sich ja viel ausrichten!« Dermed ville han sige, at jeg havde forrådt tyskheden og med flæsk ladet mig købe af danskerne.

Min første sommerferie i Danmark i 1919 bevirkede, at min bror Johannes og jeg lærte at tale dansk. Hjemkomsten var jo en herlig, men streng begivenhed. Vi opdagede snart, at der var forskel på dansk kost og den almindelige ernæring, man fik i Flensborg efter krigens afslutning.

Afstemningen 1920

I denne tid bød der sig også en lejlighed til at gå til dansk aftenundervisning hos frk. Kaalund i Tivoli, således at ferieopholdets danskundskaber kunne udbygges. Fra den tid mindes jeg linierne fra »Bonden fra Lemvig«: »Han sagtned' sine fjed og trak den lādne hue dybt over panden ned.«

På en eller anden måde må man på min tyske skole have erfaret, at ikke kun jeg deltog i danskundervisningen, men endogså havde taget min klassekammerat Bernhard Lorenzen med. I hvert fald blev vi kaldt til en af vore lærere, og man tilbød os danskundervisning på skolen. Men det afviste vi kategorisk. Måske havde vi allerede på det tidspunkt hørt, at det var en tysk taktik at tilbyde danskundervisning, og efter at den var kommet i gang, lige så stille lade den sove ind på grund af mangel på deltagelse.

Under afstemningstiden omkring den 14. marts 1920 gik bølgerne højt. Der blev holdt mange møder og optog både fra dansk og fra tysk side, og der blev ofte fordelt flag, både blå, hvid, røde og Dannebrog. En morsom begivenhed hændte en dag, da der blev fordelt tyske flag på gaden. Midt under uddelingen kom lærerkonen fra 1. sal løbende, trængte sig igennem mængden og råbte med den dialekt (som de talte i hjemmet): »Kann ich auch ein paar bekummen!« (kan jeg også få nogle).

Mor holdt på, da hun var tjenestemandsenke og fik tysk pension, at vi ikke skulle flage med Dannebrog uden for lejligheden.

Mærkeligt nok var det min bror Hans, som den eneste i vor familie, der senere på grund af sin stilling som skorstensfejer måtte bosætte sig i Huntlosen i Oldenburg, der absolut ville hænge et Dannebrog ud ad vinduet og gav sig til at græde, da det blev ham forbudt.

Afstemmingskampen blev hård. Det kom gang på gang til sammenstød og voldelige overgreb. Således skete det engang i Toosbüygade, hvor man havde hængt tre store danske flag tværs over gaden, at nogle hældte benzin på flagene, så de brændende faldt til jorden under mængdens bifald.

Et særligt kapitel i afstemningskampen var den vældige plakatkrig, som snart rasede over hele byen. På dansk side var der mange smukke plakater, som talte til følelserne, medens de tyske mere appellerede til forstanden, at

Valgplakater på Søndertorv i Flensborg forud for afstemningen den 14. marts 1920. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

danskerne nu var ude på at udplyndre et besejret og efter krigen svækket folk og fratage det dets retmæssige og nedarvede ejendomsret.

Alle skattinger, plankeværker og mure prangede således af plakater, så det var en fryd for øjet.

De allierede tropper, englænderne og de franske alpejægere, kunne ikke forhindre den slags. Hvor var der dog en himmelvid forskel mellem de selvbevidste, nærmest overlegne englændere, der tydeligt viste deres herrementalitet som besættelsestropper, og så de små vævre, mørkhårede franskmænd med

deres flotte signalhorn og trippende, nærmest småtravende marchform. Men lide hinanden kunne de ikke. Om det skyldtes kampen om skøgerne i Oluf Samsons gang og Gartenstraße og Neue Straße, tør jeg ikke sige. I hvert fald kom det på de steder til rene små bataljer.

Engang så jeg på markedspladsen på Kleine Exe, hvor der holdtes Jahrmarkt, en flok alpejægere foran et skydetelt. De morede sig med at skyde plet og derved vælte keglerne, hver gang ejeren møjsommeligt havde stillet dem op. Da de derved havde næste skud gratis, var det for dem en billig fornøjelse, så jeg tænker mig, at ejeren af teltet har draget et lettelsens suk, da de efterhånden havde fået nok af morskaben og fortrak.

Afstemningen var et tungt nederlag for danskheden i Flensborg. Men statsminister Neergaards ord til sydslesvigerne »I skal ikke blive glemte!« var et plaster på såret og et lyspunkt i en mørk stund. Dog nederlaget havde også sine positive resultater.

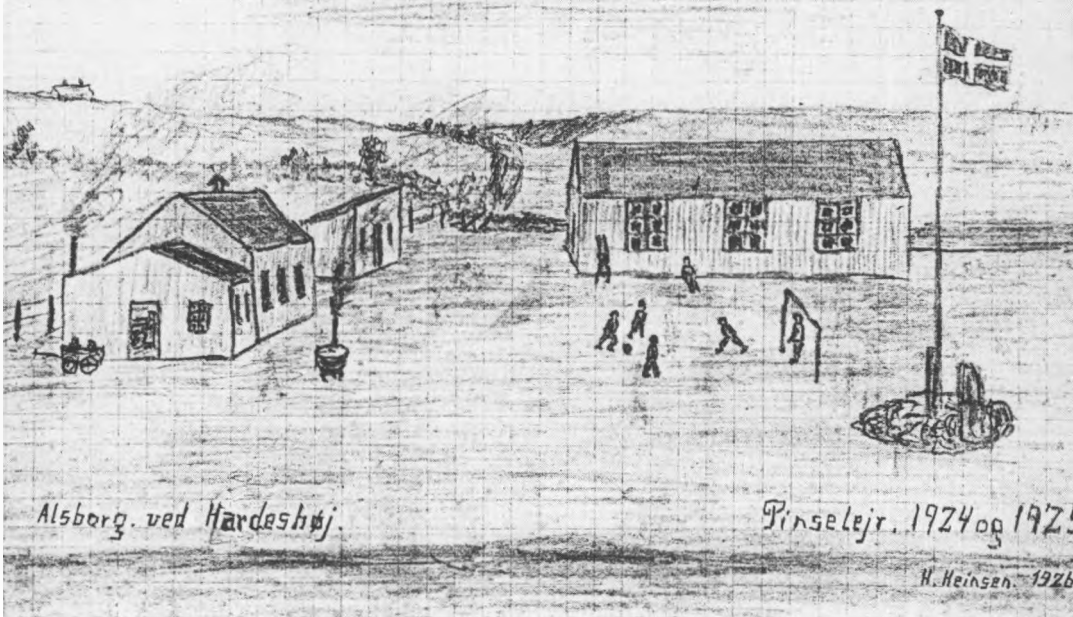
Ansgar kirkesal og KFUM

Efter afstemningen kom der gang i det danske kirke- og menighedsarbejde. Det gav os lejlighed til at vedligeholde og fremme det danske sprog, vi havde lært på ferien i Danmark. Vi læste Flensborg Avis og kom regelmæssigt i den danske kirkesal i Toosbüygade 7. Den blev indviet den 26. juni 1921, og samtidig blev Carl Wulff Noack indsat som præst for den danske menighed. Dansk Kirke i Udlandets formand, biskop Wegener fra Lolland-Falster, indsatte ham i embedet. I den jævne Ansgar kirkesal kom vi til at opleve mange festlige og hyggelige timer.

Der var virkelig sjæleføde at hente under den smukke kirkesals lave loft, der blev båret af to søjler og holdt i hvide og gyldne farver. Med glæde husker jeg også de vækkelsesmøder, som dengang blev holdt i Flensborghus' store sal. Der var trykt et særligt sanghefte til disse møder. jeg formoder, at det har været sange fra Hjemlandstoner. Blandt andet sang vi

Du, som bryder lænker,
løser trælles bånd,
du, som frihed skænker
ved din helligånd,
frem til dig jeg trænger
fra mit fængsel ud,
ej en slave længer,
men et barn af Gud.

Pastor Noack plejede at gå til gudstjenesterne. Fra Wrangelgade, hvor den danske præstebolig lå efter 1926, er det jo et godt stykke vej, men pastor

Pinselejren ved Hardeshøj på Als 1924 og 1925 i Helge Heinsens streg.

Noack gik til fods, iført den danske præstekjole med høj hat og i påkommende tilfælde med paraply for at vise den danske præstekjole i det ellers så tyskprægede Flensborg.

Ved nytårstid 1923 oprettedes KFUM i Flensborg. Herefter besøgte vi ungdomsafdelingen hver torsdag, først under ledelse af pastor Moos, siden under sekretær Rudolf Martinsen og pastor H. F. Petersen.

I pastor Moos' tid var vi med til pinselejr ved Hardeshøj på Als. På vejen dertil kørte vi i en lastbil med presenning, så vi kun kunne se bagud. Min bror, Johannes, og jeg, der bar henholdsvis blå og rød gymnasiasthue, sad yderst ved bagsækkene. På vejen mødte vi en knøs, der nærmest lignede en bondedreng med halvlange bukser, bare ben i træsko og kasket på snur. Med foragt så han på os, idet han jo nok har troet, at det var tyskere, der sad i lastbilen, og så kom det højt og tydeligt: »I bønder!«

På Hardeshøj havde vi nogle glade dage, der gik med sang, foredrag, bibeltimer, fodboldspil og al slags underholdning. Hvor var det festligt, når vi samledes i herligt solskinsvejr og ved morgenbordet sang: »Den signede dag med fryd vi ser ...«

Et år sluttede vi lejren en lørdag aften og brød op i den tidlige morgenstund søndag morgen. Jeg tror, vi stod op klokken 5. Den sidste aften blev der selvfølgelig holdt sjov og ballade til ud på de små timer. Nu gik det med fuld oppakning over stok og sten ned til Als fjord, hvor vi blev sat over til Ballebro.

Derfra gik det så igen med lastbil til Hoptrup, hvor vi deltog i højmessen i Hoptrup kirke hos pastor Lilleby. Det var en ualmindelig varm sommerdag, og jeg mindes aldrig at have været så træt ved en gudstjeneste som denne sommermorgen. Det var næsten håbløst at kæmpe mod søvnen, så hvert øjeblik rejste man hovedet med et ryk for ikke at falde i søvn.

KFUM var for min bror, Johannes, og mig en rig oplevelse. Ikke alene var vi begejstrede for »Flemming-bøgerne«, som der blev læst op af, men vi fik også åndelig berigelse ved de bibeltimer og andagter, pastor Moos og senere sekretær Martinsen holdt for os. Så gjorde det ikke noget, at der fra lokalerne ved siden af lugtede forfærdeligt af ost. Vi vidste jo, at den tøj- og maduddeling, som blev foretaget derfra, kom mange fattige og trængende mennesker til gode. Til at begynde med kneb det til vor store ærgrelse voldsomt med at fatte morsomhederne og pointerne i Flemmingbøgerne, men efterhånden lærte man jo mere og mere dansk, så oplæsningen ikke længere voldte nogen vanskelighed.

Blandt de mange gæster, der besøgte os i KFUM i pastor Moos' tid, var bl.a. Wandy Tworek, der begejstrede os med sit fantastiske violinspil, og Knud Rasmussen, der fortalte os om Grønland. Men også lokale kræfter kunne optræde. Også efter, at pastor Moos var flyttet til Halk ved Haderslev i 1923, beholdt vi forbindelsen med ham, idet pinselejren blev forlagt til Halk.

Pastor Nicolai C. Nielsen

Allerede gennem far havde min familie forbindelse med den gamle pensionerede præst fra Nordslesvig, som kaldte sig »Den sidste slesviger«, og som der er skrevet adskilligt om: Pastor Nikolai C. Nielsen (1848-1932). Han havde døbt og konfirmeret far, mens han var præst i Højrup sogn, hvor far var født i Arnum.

Da far før sin død i 1913 lå syg med astma i 7 år, og pastor Nielsen efter sin afsked fra præstegerningen i Højrup, Oksenvad og Sommersted flyttede til Dorotheenstraße i Flensborg, besøgte han far regelmæssigt. Som før nævnt troede far ikke på noget som helst. Alligevel fik han nu, takket være den gamle præsts indflydelse, set sig selv som synder, der alene kan frelses ved Guds nåde i tro på Jesus Kristus. Hans sidste ord, før døden satte punktum for hans liv, var »Gud, vær mig synder nådig.«

Gamle pastor Nielsen nød den største respekt i vide kredse som en imponerende personlighed. Han blev 84 år gammel og brugte altid ved kirkelige handlinger den danske præstekjole. Han yndede at gå til gudstjeneste i Helligåndskirken, hvor han var konfirmeret, og der udviklede sig snart et nært venskab mellem ham og pastor Noack. Dog også til den tyske side havde han sine forbindelser. Blandt andet holdt han sammen med pastor Prahll (der senere

kom som tysk præst til Haderslev og blev dannebrogsmænd på grund af sine fortjenester over for danskheden under naziststyret i 2. verdenskrig) tyske bibeltimer i Sct. Marie menighedssal ved Helligåndskirken. Salen var gerne fyldt, dvs. ca. 200 mennesker, og så gik den gamle glade pastor Nielsen op og ned i salen med sit græske Ny Testamente i hånden og udlagde det oplæste ord på en så ivrig og enkel måde, at man kunne blive betaget deraf.

Mor havde tilsluttet sig Gemeinschaftsverein, en institution, der nærmest svarer til Indre Mission i Danmark, men efter min mening ikke nær så kirkelig som denne. Den lededes af en missionær, og man samledes i lokaler først i Ritterstraße, senere i Große Straße.

Der var kolportør Rekelkam, som havde en kristelig boghandel på hjørnet af Duborggade og Neustadt, der var homøopat Schröder på hjørnet af Neustadt og Åbenrågade, fotograf Christiansen i Frisergade ved Südermarkt, manufakturhandlerne Jørgen Jørgensen og Lassen i Angelburgerstr., men også en hel del ganske almindelige håndværkere og arbejdere. Far forstod ikke, hvordan mor kunne føle sig vel i de kredse. En gåde for ham var det imidlertid, at der til medlemskredsen også hørte en oberstløjtnant von Düsterloh. Denne var en ganske jævn kristen, som ikke gjorde spor ud af sin høje stilling i samfundet, men under alle forhold ville vidne om sin tro på Guds uforskyldte nåde i Jesus Kristus.

Engang, kort før det ugentlige møde med tale og sang skulle begynde, kom en soldat ind i mødelokalet. Han gik op ad midtergangen for at finde en plads og fik pludselig øje på oberstløjtnantsuniformen. Øjeblikkelig slog han hælene sammen og gjorde stram honnør. Men Düsterloh gjorde bare en afværgende bevægelse, som om han ville sige: »Lad bare være! Vi er jo alligevel alle ens for Gud.«

For at komme tilbage til gamle pastor Nicolai C. Nielsen, så er der skrevet flere biografier om ham, bl.a. af provst Holt, Bredebro, og redaktør Kronika, tidligere Flensborg Avis. Provst Holt anser pastor Nielsen for at være ærketysk i betragtning af hans udtalelser under 1. verdenskrig, hvor han bad til Gud om sejr for de tyske våben. Redaktør Kronika mener derimod, at han inderst inde var dansk, idet han altid gik i dansk præstekjole og ønskede at blive begravet af pastor Noack. Selv kaldte han sig »den sidste slesviger«, idet det tyske og det danske for ham var ligestillet og absolut underordnet det kristne som det eneste afgørende.

Hans store korrespondance med tidligere konfirmander, selv i Amerika, og hans store interesse for de fattige og nødlidende, ja endda for tugthusfangerne i Rendsborg efter hans møde med den firedobbelte 15-årige morder fra Ulsnæs, som kom til troen gennem ham, kendetegner ham som en stærk og farverig personlighed. Han havde en bedeskammel i sit soverum. På denne var der

anbragt et hefte med navne på alle dem, han følte trang til at bede for. Han tog sig af de fattigste blandt de fattige og opsøgte dem i de smalle gyder og tarvelige baggårde. Sin 80 års fødselsdag tilbragte han sammen med tugthusfangerne i Rendsborg. Men frem for alt var han en sjælesørger, der hjalp mange mennesker til troen. Han døde 84 år gammel i 1932 med ordene: »Nu dør jeg som røverne på korset.«

Forinden havde han valgt sit gravsted på kirkegården ved Møllegade. »Mit opstandelsestelt«, som han kaldte det. Jordpåkastelsen fandt sted på dansk ved pastor Noack, efter pastor Nielsens ønske. På gravstenen kom til at stå: »O, du evige kærlighed!« og ordene fra Markus 1,15: »Omvender jer og tror evangeliet!« og Johs. 1,7: »Jesu, Guds søns blod renses os fra al synd«. Derefter fulgte navnene på de fem menigheder, hvor han havde tjent som præst: Højrup, Sommersted, Tandslet, Oksenvad og Bedsted.

Mor syg – Pinsebevægelsen

I 1923 indtraf en begivenhed, som skulle blive af vidtrækkende betydning for os. Mor blev alvorligt syg og måtte indlægges på Diakonissehuset. Hvilken sygdom, hun blev indlagt for, fik vi aldrig at vide. I hvert fald fortalte mor, at det må have været noget temmelig alvorligt. Thi hver dag ved stuegangen kom professor Baum med en hel sværm af læger, kandidater og sygeplejersker til mors seng, fortalte noget på latin, idet han pegede på hendes mave og demonstrerede og forklarede sygdommen.

Det eneste, mor forstod, var ordet »kolossal«. Men kurere sygdommen kunne de åbenbart ikke. En dag blev mor sendt hjem. Huslægen, dr. Jensen, kom og fortalte mor, at hun endelig måtte blive i sengen og bevæge sig så lidt som muligt. Skulle hun imidlertid alligevel pludselig få stærke smerter, skulle hun tage nogle dråber fra en lille flaske, han stillede på hendes natbord.

Nu vidste mor altså, at sagen var meget alvorlig. Om natten kunne hun ikke sove ved tanken om, hvad der skulle ske med os 8 børn i tilfælde af, at hendes sygdom skulle få en dødelig udgang.

Så pludselig sagde hun for sig selv: »Er nogen iblandt jer syg, han kalde menighedens ældste til sig, og de skulle bede over ham og salve ham med olie i Herrens navn. Og troens bøn skal frelse den syge, og Herren skal oprejse ham ...« Mor blev urolig. Var det et ord fra bibelen? Hun mindedes ikke nogensinde at have læst det. Hvor kom de ord så fra, og hvad betød de?

Hen ad formiddagen fik mor besøg af en skrædder Nissen, som også var medlem af samfundet (Gemeinschaftsverein) i Flensborg. Han kom frimodig og glad og sagde: »Jeg fik sådan et dejligt ord i min morgenandagt i dag, så jeg syntes, jeg skulle dele det med Dem nu, hvor De ligger syg i sengen. Det ord er fra Jakobs brev kap. 5 vers 14-16: »Er nogen iblandt jer syg ...«. Da

mor fortalte, at det ord havde hun hørt i nattens stilhed kl. 2, begyndte de i fællesskab at overveje, hvem der var »menighedens ældste«, og hvad det ville sige, at salve med olie. Nissen mente, at det nok måtte være de gamle Lassens, der havde en manufakturhandel vistnok i Angelbogade, og begge var over 70 år. Da Nissen boede i Lyksborggade og var kørende på cykel, besluttede han at cykle til Lassens og tale med dem om sagen.

Lassen var optaget i forretningen, men fru Lassen sagde, da hun hørte Nissens beretning, at hun længe havde følt, at hun endnu før sin død, som jo i hendes alder kunne komme når som helst, skulle være med til at erfare et eller andet stort fra Gud, og nu var hun klar over, at det måtte være dette. Hun ville under alle omstændigheder gerne salve mor. Altså blev der aftalt en dag, en formiddag, hvor Nissen og de gamle Lassens mødtes ved mors sygeseng, læste et ord, sang en salme, forenedes i bøn om helbredelse for den syge, hvorefter fru Lassen tog en lille flaske med olie og salvede mors pande. Så forenedes de igen i tak og bøn og gik hver til sit.

Mor stod derefter op og satte sig ude i køkkenet og gav sig til at skrælle kartofler. Da kom dr. Jensen og gik som sædvanlig lige ind i soveværelset, hvor han til sin store forbavselse fandt sengen tom. På gangen mødte han min søster Hanne og fik som svar på sit spørgsmål, hvor mor var blevet af, at vide, at hun sad i køkkenet. Dybt rystet gik han derud og sagde: »Jamen fru Heinsen! Jeg havde jo sagt til Dem, at De ikke måtte røre Dem af pletten! De behøver bare at nyse eller hoste, så kan De få de frygteligste smerter, ja, det kan blive Deres død!«

Derpå svarede mor, at hun ikke frygtede døden, men regnede med Gud. Og så fortalte hun ham, hvad der var hændt. Det vidste han ikke rigtig, hvad han skulle sige til, men så gik han straks til sin plejefar, fars gamle præst, den førømtalte Nicolai C. Nielsen og bad ham om at tale mor til fornuft. Så kom Nielsen og foreholdt mor, at når vi havde fået lægerne som en hjælp fra Gud, så skulle vi også bruge deres hjælp. Det gav mor ham ret i, men påpegede derefter, at lægerne jo altså ikke kunne hjælpe mere, og at Gud dog her havde grebet ind, så det ville være foragt for Guds ord og vantro ikke at følge Guds råd. Men det kunne den gamle præst altså ikke forstå og gik hovedrystende sin vej.

Desværre fandt mor heller ingen forståelse i samfundet, så da hun læste om pinsebevægelsen i Ruhrdistriktet, tog hun derned og sluttede sig til vor store sorg ved gendåb til pinsebevægelsen.

Pengenes værdi forringes

Som omtalt voksede nøden også efter kapitulationen, og inflationen tog for alvor fat. Det skete gang på gang, at pengene i løbet af nogle få dage havde

mistet det halve af deres værdi. Under de forhold måtte mor have en taske med, når hun skulle hæve sin pension, og alle pengene måtte omgående bruges til de nødvendigeste indkøb, da de dagen efter kunne have mistet det halve af deres værdi. Pengesedlerne blev trykt i så hurtig rækkefølge, at der ikke blev tid til at trykke dem på begge sider. Man lod simpelthen den ene side stå tom. Mens pengenes værdi i 1922 endnu lød på ...tusinde, steg tallene i 1923 til ...millioner. Jeg har således en pengeseddel endnu fra 1. september 1923, der lyder på 500.000.000,- Reichsmark. (Altså: fem hundrede millioner Reichsmark), og dem kunne man måske købe et rugbrød for.

For os som børn var det jo spændende at regne med millioner, men for mange af de ældre var det den rene katastrofe. Jeg husker endnu billedet fra slagterbutikken, hvor der var fuldt af mennesker. Slagteren og hans kone stod til anklerne i papirpengesedler, og hver gang en af de ældre rakte sin indkøbstaske over disken, fyldt med papirpenge, for at købe f.eks. $\frac{1}{2}$ pund kød, skulle slagteren til at rode efter gyldige pengesedler ved at smide hundrede tusinder på gulvet for at nå millionerne, indtil det nødvendig beløb var nået. På den måde røg mindst 90% af sedlerne på gulvet som værdiløse. Således var de ældre helt afhængige af slagterens og i det hele taget de handlendes ærlighed.

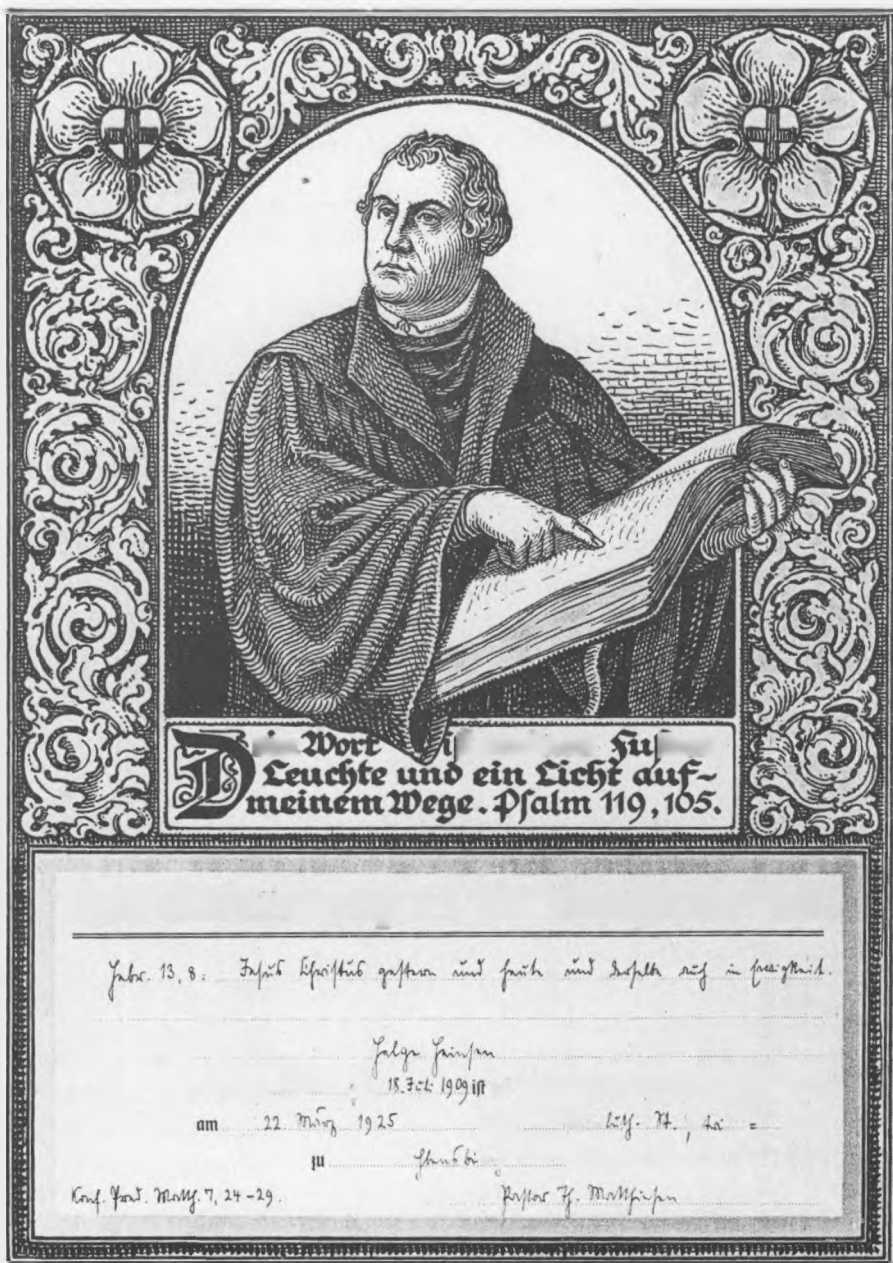
Vi børn fik i hvert fald en tydelig anskuelsesundervisning i pengenes skrøbelige værdi, der kan skifte fra dag til dag. Og vi lærte, at i forhold til pengenes upålidelighed og forgængelighed var fast ejendom som huse, gårde, jord og lignende meget mere værdibestandige.

Min konfirmation

Min konfirmation den 22. marts 1925 blev en stor oplevelse. Dette gælder ikke gaverne, der hovedsagelig bestod i ca. 40 lommeværklæder, der holdt til langt ind i studentertiden, men forberedelsestiden og selve højtiden i Petrikirken.

Som nævnt deltog vi i det danske kirkeliv i Toosbügade og i KFUM. Men vi holdt samtidig fast ved Petrikirkens præst Thomas Matthiesen. Han var den sidste tyske præst for de danske i Flensborg. Han holdt indtil pinse 1923 dansk gudstjeneste i Helligåndskirken hver 14. dag og ved de store højtid. På dette tidspunkt havde gudstjenesterne i Toosbügade reduceret besøget ved den tyske præsts gudstjenester i Helligåndskirken så meget, at han da valgte at holde inde. Herefter var de danske præster ene om de danske gudstjenester. Men vi holdt altså fast ved pastor Matthiesen og fulgte ham til Petrikirke.

Matthiesen konfirmerede både mine søskende og mig. Han var et udmærket menneske, omend helt igennem tysksindet. Han var i øvrigt født i Haderslev og tidligere præst i Spandet. Hans broder var leder af Diakonisseanstalten i Flensborg. Konfirmationsforberedelsen foregik særskilt for drenge og piger, men vi blev konfirmeret samtidig. Der var ca. 35 på hvert hold. Undervisningen

Bedrøft. Nr. 45.

Biedermann.

Agnes og Søren Gøthe, Sønderborg

Det tyske mindeblad fra konfirmationen hos pastor Thomas Matthiesen i Petrikirke den 22. marts 1925.

var grundig og bestod i en nøje gennemgang af Luthers katekismus med de ti bud, trosbekendelsen, Fadervor, dåben og nadveren. Desuden blev bibelhistorien gennemgået og en lang række salmer og skriftsteder lært udenad og det så grundigt, at jeg kan mange af dem endnu, ligesom alle Gl. og Nytestamentlige skrifter over 50 år efter.

Selve konfirmationshøjtideligheden i kirken foregik på den måde, at præsten efter indgangssalmen og skriftlæsning holdt en prædiken over Matthæus 7, 19-29 »Ikke enhver, som siger til mig »Herre, Herre!« skal komme ind i Guds rige, men den, der gør min faders vilje, som er i Himlene«. Og derefter lignelserne om huset på klippen og huset på sandet.

Efter prædikenen blev der sunget en salme, hvorefter drengene og pigerne sang en vekselsang over salme 23: »Der Herr ist mein Hirte – Mir wird nichts mangeln ...« (Herren er min hyrde, mig skal intet fattes).

Vor præst, pastor Thomas Matthiesen, gik så frem og stillede sig foran os, hvorefter vi rejste os og fremsagde trosbekendelsen i fællesskab. Derefter spurgte han os: »Vil I konfirmeres på denne tro?« Derpå opstod den pinlige situation, at svaret blev svagt, så det næsten ikke kunne høres. Da præsten gentog sit spørgsmål, tog nogle af os mod til sig til at svare et hørligt »Ja«. Det skulle der nu også et vist mod til i den stopfyldte store kirke, hvor mange af ens familie og bekendte sad og hørte på.

Selve konfirmationsgildet bestod i en festlig middag i familiens kreds og derefter ved kaffetid et kaffebord sammen med ganske få gæster.

Mine brødre rejser til København

I 1927 indtraf to afgørende begivenheder. Den ene var af kirkelig art, den anden var, at min bror Johannes i marts måned 1927 tog sin studentereksamen fra det gammelsproglige gymnasium.

Men hvor stor glæden end var over den beståede studentereksamen, så var det altoverskyggende og pinlige spørgsmål: »Hvad nu?« Penge havde vi ingen af, så et teologisk studium, som han ønskede at gennemføre, syntes umuligt, og andre veje var der tilsyneladende ikke.

Midt i al denne rådløshed kom pastor Noack og fortalte, at han havde fået brev fra en grosserer Raimer Hansen i København. Han kendte ham ikke personligt, men han havde af og til fået et bidrag til kirkebladet »Et ord med på vejen« fra ham. Grosserereren skrev, at hvis pastor Noack havde forbindelse med en eller anden ubemidlet student, ville han gerne hjælpe vedkommende økonomisk. Tilbudet syntes jo at komme som en gave fra himlen. Der blev aftalt en tid, en dag grosserereren alligevel skulle komme til Flensborg.

Jeg husker begivenheden, som var det i dag. Mor havde dækket bordet i spisestuen til frokost, og vi søskende sad i køkkenet for ikke at være i vejen.

Alt syntes at forløbe efter ønske. Men da Raimer Hansen var gået, sagde mor til vor store overraskelse, ja ærgrelse: »Denne mand vil jeg intet have med at gøre!« Vi spurgte, om han da havde gjort hende noget, men det benægtede hun. Der var i hans væsen et eller andet, der vakte hendes mistænksomhed, ja mishag. Hun meddelte i hvert fald pastor Noack med beklagelse, at hun ikke ønskede nogen som helst forbindelse med grosserereren, og at hun ikke ønskede hjælp fra den københavnske grosserer til Johannes' eventuelle studium i København.

Dermed var vi i samme tilsyneladende håbløse situation som forhen. Men der viste sig alligevel et nyt lyspunkt. Pastor Noack kom igen, men denne gang med et brev fra en studiekammerat, der nu var præst i Mosbjerg pr. Sindahl i Thy. Som formand for skolekommissionen var han kommet i en vanskelig situation. Deres lærer var styrtet med cyklen og sengeliggende for længere tid, så de stod uden lærer til en stor flok børn, og der var ingen lærere at få. Om ikke pastor Noack kendte en student eller lignende kvalificeret person, der kunne hjælpe dem ud af kniben.

Det var lige det rigtige tilbud. I cirka 4 måneder kunne Johannes tjene 90% af en lærers grundløn, så jeg tror, at han ved studiets begyndelse i København havde ca. 1000 kr. som startkapital.

I mellemtiden var min søster Johanne blevet antaget som sygeplejeelev på Haderslev Amtssygehus. Hun fik gratis kost, logi og sygeplejedragt foruden

Helge Heinsen som nybagt student marts 1930.

25 kr. månedlig. Deraf kunne hun sende de 20 kr. til Johannes i København, så hans studium var sikret.

Året efter, i 1928, kom min ældste bror Carl til København også som teologisk student. Efter at være startet som bondekarl i Angel under krigen, var han rejst til Arnum, hvor far var født, og hans søster Kristine, der nu var gift Schmidt, drev fædrenegården. Han fik plads på en gård, hvor den gamle Ane Skov sad på aftægt. Hun var skrøbelig, mest sengeliggende og nærmest blind, så Carl så en opgave i at besøge hende regelmæssigt i sin fritid og læse Guds ord for hende og syng en salme.

En dag begyndte hun at snakke om, at han jo egentlig burde være præst. Skønt han slog det hen med en bemærkning om, at så skulle han have været mere flittig i realskolen, blev hun ved med sit. Da hun døde, stod der i hendes testamente: »1000 kr. til Carl, hvis han ønsker at studere til præst«. Nu var fristelsen der jo. Måske kunne han da tage studentereksamen for pengene. En forespørgsel på Rønde kursus gav positivt resultat, og med stort slid blev studentereksamen taget dér på vistnok to år.

Nu var der to, der læste uden at tjene penge dertil. Hvordan skulle det gå?

Foreløbig lejede de et værelse sammen for 40 kr. om måneden hos fru Henriksen på J. M. Thielesvej. Fru Henriksen var en ældre enke, hvis datter læste til translætør i Italien. Da hun var bange for at bo alene, var hun glad for at få et par unge studenter i huset. Allerede første morgen efter deres indflytning bankede det på deres dør kl. 8, og fru Henriksen kom med en bakke med kaffe og rundstykker. Dette gentog sig hver morgen, og da mine to brødre ved månedens slutning ville betale næste måneds leje og spurgte, hvad de skulle betale for morgenkaffen, var svaret, at den skulle ikke koste noget.

Pastor H. F. Petersen

Da jeg tog min studentereksamen fra Oberrealschule I i marts 1930, var spørgsmålet, hvad jeg skulle bruge tiden til, indtil jeg kunne begynde det teologiske studium i København i september. Vi havde i mellemtiden erfaret, at der i Bethel ved Bielefeld var en teologisk højskole med omtrent 200 elevpladser, hvor man kunne få en god indføring i det teologiske studium. Mor var villig til at dele sin lille pension med mig, så opholdet kunne finansieres med yderste sparsommelighed.

Således kunne jeg tirsdag den 22. april 1930 forlade Flensborg med toget sydpå kl. 7.27. Som rejses ledsagere havde jeg to studiekammerater, von Hagen fra Slesvig og Christoffersen fra Angel, Sørup eller Satrup, så vidt jeg husker – samt pastor H. F. Petersen, andenpræsten for den danske menighed i Flens-

*Pastor H. F. Petersen og Helge Heinsen fotografere-
ret den 4. juni 1930 i Bethel ved Bielefeld.*

borg. Sidstnævnte havde jeg lært at kende i den tid, han var sekretær for KFUM, hvis medlem jeg var fra dens grundlæggelse i 1923.

Pastor Petersen havde altid vist stor interesse for mig, og jeg var med til en del danske gudstjenester også uden for Flensborg, bl.a. i Harreslev skole hos lærer Kjems, der sammen med sin hustru virkede i mange år som vandre lærer og særlig tog sig af ungdommen, henholdsvis med gymnastik og håndarbejde. Pastor Petersen havde en egen måde at prædike på, livligt og jævnt, ja, undertiden ligefrem plat. I hvert fald havde han altid et lydhørt publikum. Han havde sit særlige arbejdsfelt, idet han hovedsagelig betjente de små danske kredse i Flensborgs omegn og i de dansktalende områder mod vest langs med grænsen fra 1920. Det vil sige, at han foruden Kobermølle, Lyksborg, Adelby og Valsbøl også holdt små danske gudstjenester i private hjem, oftest i gårde og husmandssteder i Jaruplund, Ladelund, Agtrup, Læk og Aventoft, ja, helt ned til Tønning i det sydvestlige hjørne af Sydslesvig, hvor der i selve nazitiden, dvs. i midten af trediverne, blev grundlagt en dansk privatskole.

Engang i sommeren 1929, det må have været i juni måned, indbød han mig til en biltur til Frederiksstad og Tønning. Han holdt foredrag over et ganske neutralt emne og viste lysbilleder fra Ægypten. Midt under lysbilledforedraget

gik døren til forsamlingslokalet op, og i lysskæret fra døren viste sig en politibetjent i fuld mundering. Han stirrede i lang tid ind i lokalet for ligesom at indprente sig de tilstedeværendes ansigter for at kunne beskyldte nogen for lyssky dansk virksomhed. Efter nogen tid forsvandt han lige så pludseligt, som han var kommet. Da vi senere kørte gennem byen, tog vi vejen om ad den jødiske kirkegård, hvor mange af gravstenene var væltede og ligesom kirkegårdsmuren oversmurt med hagekors og nazistiske paroler som »Juden raus!« (Ud med jøderne).

Karakteristisk for pastor Petersen var det, at han kunne have de mest snurrige indfald. Således sagde han dér på turen, i en tid, hvor det jo ikke just tegnede lyst for danskheden i Sydslesvig: »Hvad mener du, Helge, hvis du engang bliver præst her i Frederiksstad?« På det tidspunkt kunne det nærmest lyde som idioti eller da i hvert fald som fuldstændig meningsløst og alligevel! 18 år efter gik hans spådom i opfyldelse og det tilsyneladende umulige blev muligt, idet jeg i 1947 blev indsat som dansk præst i Husum og Frederiksstad m.m.

Student i København

Som omtalt tidligere var mine to brødre Johannes og Carl kommet til København som teologiske studenter i hhv. 1927 og 1929. I 1930 var det min tur til at rejse til København som stud.theol. nr. 3. Johannes og jeg flyttede da til et værelse på L. I. Brandes Allé på Frederiksberg, mens Carl lejede et værelse i den skumle Istedgade på Vesterbro uden at ane, hvad han indlod sig på.

I mellemtiden var Hanne og Margrethe blevet færdige med deres uddannelse som sygeplejersker og kunne tage arbejde som privatsygeplejersker formedlst 5 kr. om dagen. Det var en stor oplevelse for mig at komme i et fuldstændigt dansk miljø og særlig at opleve det danske studenterkammeratskab i Kristelig Akademisk Forening i Rosenborggade. Havde jeg ikke vidst det før, at jeg var dansk af sind og skind, så mærkede jeg det nu ved den ligefremme og bramfri måde i omgangen med studenterkammeraterne, hvoraf de fleste jo var teologer. Her var jeg den tredie Heinsen, og mine brødres kammerater var med det samme også mine, og »du« var den naturlige tiltaleform.

Da vi nu var så mange søskende samlede i København, var det nærliggende at tænke på en fælles lejlighed i stedet for de mange privatværelser. Men det var lettere tænkt end gjort. Det var i begyndelsen af 30'erne meget vanskeligt at finde en lejlighed. Vi købte hver morgen Berlingske Tidende og søgte tilbudene igennem, men de fleste af dem var simpelthen for ringe.

En skønne dag gav vores ivrige søgen alligevel resultat. Der var averteret en tre-værelses lejlighed i Park Allé 23, nær ved Jagtvejen og lige over for den dengang endnu åbne og ubebyggede Nørre Fælled og 500 m fra Fælledparken.

Den månedlige husleje var angivet til 80 kr. Det var lige et passende tilbud for os. Nu skulle vi bare have nogle af mors møbler fra hendes fireværelses lejlighed i Flensborg herover, da hun alligevel ikke havde brug for dem.

Allerbedst ville det have været, dersom hun selv kunne være flyttet til os, men det syntes at være umuligt, idet hun ikke kunne få den tyske embedsmandspension med til udlandet. Den besked havde hun i hvert fald fået hver gang, hun spurgte derom på postkontoret i Flensborg. Altså blev vor nye lejlighed målt op og bestemt, hvilke møbler vi evt. kunne overtage. Det var meningen, at Johannes skulle rejse til Flensborg efter dem. Det gik imidlertid helt anderledes.

Netop som vi spekulerede over møbleringen af vores nyerhvervede lejlighed, skrev mor: »Nu kan jeg alligevel komme over til jer!«

På denne tid havde hun mødt en af fars kolleger på gaden og fået at vide, at han havde bosat sig i Haderslev. På hendes spørgsmål: »Hvad så med pensionen?« havde han svaret, at den blev mod månedlig kvittering indsat på en bankkonto i Hamborg, hvorefter banken foretog overførslen til en bankkonto i Haderslev på ganske normal og lovlig vis. Mor forespurgte på postkontoret, om de ville indbetale hendes pension på en bankkonto i Hamborg, hvad der intet var i vejen for.

Altså kunne Johannes nu tage til Flensborg, hvor mor i mellemtiden havde sagt sin lejlighed på Bov Landevej 4 op. Han fik stuvet alle møblerne ned i det halve af en godsvogn, der formedelst 90 Mark bragte dem til Københavns godsbanegård, hvorfra vi hentede dem med en lejet lastvogn. Det blev altså en billig flytning. Og glade var vi, at vi nu kunne bo sammen med mor.

Nu kunne hun føre hus for os og ikke nok med det. Husejersken tilbød os posten som vicevært for 30 kr. om måneden. Sammen med de reparationer, som vi selv kunne udføre og skrive på regningen, blev det et velkomment tilskud til den fælles husholdning, mor, vi tre brødre og to søstre.

Dertil kom, at der ved siden af os på 1. sal boede en bager, som havde forretning i stueetagen, og hos hvem vi kunne købe al slags bagværk til halv pris efter kl. 17. Københavnerne vil jo gerne have varmt morgenbrød, rundstykker og kryddere, men i Flensborg var det forbudt at sælge den slags, da det blev betragtet som usundt. Vi fik således de små franskbrød, der normalt kostede 20 øre, for 10 øre stykket, wienerbrød for 5 øre stykket osv. Mange gange kunne jeg sende en stor pakke wienerbrød til min kæreste og hendes 8 søskende i Svindbæk Skole ved Thyregod. Når det blev varmet op i ovnen, smagte det som nybagt.

Mors ophold i København blev dog ikke af lang varighed. I 1934, efter Hitlers magtovertagelse året forud, fik mor meddelelse om, at der fremtidig ikke ville blive sendt pensioner fra Tyskland til udlandet. Hvis hun fortsat ville

nyde pensionen efter far, skulle hun rejse tilbage. Der var altså ikke andet at gøre. Mor lejede et par værelser i en villa i Flensborg og måtte så opleve krigstiden dernede.«

Om udgivelsen

Erindringerne findes i Helge Heinsens privatarkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (P 283-2). Sammesteds er bevaret en del sager fra Heinsens Sydslesvig-tid. Udeladelser er i nærværende udgivelse markeret med

...

De benyttede fotos findes, hvor andet ikke er angivet, i Helge Heinsens privatarkiv.

Dansk spejderarbejde i Aabenraa 1919-34 – et led i genforeningsprocessen

Af Erik Jessen

I 1919 slog den danske spejderbevægelse rod i Sønderjylland. Også Aabenraa fik aktive spejdere. Arbejdet blev stærkt præget af det lokale miljø. De lokale ledere lagde vægt på, at spejderne havde en særlig opgave at udføre i dansk-national sammenhæng. De egentlige spejderfærdigheder trådte mere i baggrunden. Dette skabte i 1920'erne modsætninger til Det Danske Spejderkorps, som hævdede spejderbevægelsens internationale karakter, og det gjorde balancegangen over for de tyske spejdere vanskelig.

Fhv. amtsborgmester Erik Jessen, selv gammel Aabenraa-spejder, trækker modsætningerne frem og tegner et billede af Aabenraa-spejdernes aktiviteter.

I 1919 havde Det Danske Spejderkorps i Danmark trådt sine børnesko, var blevet ti år gammelt og talte 4.300 spejdere fordelt på 150 troppe landet over.

Det var naturligt, at dansk spejderarbejde påkaldte sig interesse i Sønderjylland, da genforeningen stod for døren. I løbet af året 1919 oprettedes spejdertruppe i de fire købstæder, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa samt i Flensborg. Der foreligger også oplysninger om et begyndende spejderarbejde i en række mindre byer. Nævnes kan Graasten, Broager, Varnæs, Bovrup, Felsted, Rødekro, Bolderslev, Christiansfeld, Fjelstrup og Gram¹. De fleste af disse troppe og patruljer² fik kun kort levetid, men senere dukkede et mere vedvarende spejderarbejde op i mange mindre bysamfund.

Det første initiativ synes at være taget i Tønder, hvor 28 drenge den 29. april 1919 mødtes hos gæstgiver Schmidt i Vestergade og oprettede en trop under ledelse af Lauritz Westergaard³. I Sønderborg mødtes de første spejdere den 10. juni på Sønderborghus, hvor »delegerede fra Det Danske Spejderkorps« holdt møde, formentlig for at forberede korpsets besøg på Dybbøl i juli samme år. Omkring samme tid påbegyndtes et spejderarbejde i Haderslev under ledelse af Vald. Møller, journalist Søkjær og sagførerfuldmægtig P.A. Madvig. I Flensborg er spejderarbejdets officielle fødselsdag den 10. august 1919, men »da var der allerede sket adskilligt. Gamle Ravn havde deltaget i Fredericiaspejdernes sommerlejr på Trelldenæs.« Gamle Ravns borgerlige navn var Svend Johannsen⁴. Han blev senere en markant skikkelse i det danske skole- og spejderarbejde i Sydslesvig.

Lejren på Treldenæs var en KFUM-spejderlejr, af hvilken grund de første flensborgske drengespejdere bar KFUM-spejdernes grønne uniformer i modsætning til de nordslesvigske drengespejdere, der var tilknyttet Det Danske Spejderkorps og bar khakifarvede. Spejderarbejdet i Sydslesvig kom senere til at omfatte også andre byer end Flensborg og har til i dag været en vigtig faktor i dansk børne- og ungdomsarbejde dér. I alle årene fandtes også et korps bestående af piger. De to korps sammensluttedes i 1972 til ét under navnet Dansk Spejderkorps Sydslesvig og bærer i dag blå uniformer med gule tørklæder; de slesvigske farver.

Aabenraa-spejdernes første år

I Aabenraa mødtes en aften i foråret 1919 på Folkehjem en del drenge med tropsassistent fra 2. Hellerup trop, Hein Johansen. Han var af Det Danske Spejderkorps sendt til Sønderjylland for at invitere sønderjyske drenge til at deltage i korpsets lejr ved Hindsgavl i juli 1919. Hein Johansen, Jonas som han kaldtes, var indbyder til de begyndende møder i Aabenraa og Sønderborg og har muligvis også taget andre initiativer. Efterfølgende bosatte han sig i Sønderborg, hvor han optog en lærergerning.

Mødet på Folkehjem var ikke den første spejdersammenkomst i Aabenraa. Der foreligger beretninger⁵ om eksistensen af et spejderarbejde allerede i 1918. Disse første spejdere i Aabenraa fik stillet et skovareal til rådighed som lejrplads af gårdejer Jacob Michelsen i Kolstrup. Det viste sig imidlertid at være så fugtigt, at man måtte dræne det. Formentlig blev arealet aldrig anvendt som egentlig lejrplads.

Mødet på Folkehjem satte imidlertid gang i arbejdet, og femten Aabenraa-drenge inviteredes til at deltage i korpsets lejr ved Hindsgavl samme sommer. Herom foreligger en beretning, skrevet i 1925 af en af deltagerne, Arthur Jørgensen⁶:

»Den 15. juli samledes de udtagne 15 spejdere fra Aabenraa med holdene fra de øvrige sønderjyske byer i Haderslev. Der var sørget for privat indkvartering. Næste morgen tog vi med toget til Christiansfeld. Herfra marcherede vi over grænsen til Taps, derfra videre med toget. Klokkeren 4 ankom vi til lejrpladsen, som lignede en stor teltsky. Alt arbejde blev nedlagt, da vi rykkede ind på pladsen. Ikke så underligt, da vi var i civil påklædning og var udrustede med kufferter. Enkelte skolekasketter med deres iøjnefaldende farver sås hist og her. Truppen blev overgivet til herr

Jacob Jacobsen (1902-75), farvermester i Aabenraa, var formentlig den første Aabenraa-dreng, der blev dansk spejder, idet han blev spejder, mens han var i lære i Odense. Her ses han som 15-årig i januar 1916 med både signalhorn og spejderstav. Tørklæde anvendtes åbenbart ikke så tidligt. Jacob Jacobsen var en af igangsætterne af spejderarbejdet i Aabenraa og fører en tid, men måtte opgive det, da han indkaldtes til militærtjeneste.

rektor Hartvig-Møller, som skulle være vores fører⁷. Teltene blev hurtigt slået op, alt imens den ene trop efter den anden under hornmusik ankom til lejren. Hermed begyndte lejrlivet. Snart var vi vant til at lave havregrød, der ikke var sveden. Efter reveillen gik det i fuld fart ned til badestranden under råbet: »Sønderjyder, Sønderjyder, hæk,hæk,hæk.« Efter et par dages forløb var negleparaden heller ikke mere nødvendig. Anden dags aften blev uniform, benklæder og strømper udleveret. Jeg var »så heldig« at få nogle strømper, som var så fuldkomne, at begge ben kunne være i én strømpe. Under rektor Hartvig Møllers ledelse nåede vi alle at blive færdige med rekrutprøven⁸ den 20. juli. Den 23. juli sejlede tre dampere med den 1400 mand store spejderhær til Sønderborg. Flere tusinde mennesker havde ved ankomsten givet møde ved havnen. Byen var flagsmykket for første gang under Dannebrog. Der blev slået lejr for natten i Dybbøl skanser. Den næste dag

Aabenraa-spejdere i Hindsgavl-lejren 1919.

Stående fra venstre: Arthur Jørgensen, Johan Nissen (Rise), to Hellerup-spejdere og yderst til højre: Anton Salomonsen. Siddende fra venstre: Ejner Huusmann, Jacob Jacobsen, Andreas Hansen (Felsted), Hans Danielsen, Hans Jendresen, Johan Poulsen (Løjt) og på træblok: Jürgen Andresen. Liggende foran til venstre: Svend Wilgaard. De øvrige deltagere i lejren var: Holger Jørgensen, Gustav Johannsen, Lorenz J. Hansen og Frederik Kraft.

blev benyttet til at bese Dybbøl mølle, krigergravene og Broager. En stor skare mennesker havde ligeledes indfundet sig, da vi om eftermiddagen sejlede bort. Den 25. juli blev 53 sønderjyske rekrutter udnævnt til 2. klasses spejdere⁹. Samme dag fik hver trop overrakt en fane af Danmarkssamfundet. Vor fane fik vi uden vanskeligheder med over grænsen. Den 26. juli blev lejren brudt op, og spejderne tog hjem. Aabenraa-holdet var ledet af Gustav Johannsen og Jacob Jacobsen, der begge som de første førere gjorde et stort arbejde for at fremme spejderbevægelsen i vor by.«

At de nye sønderjyske spejdere var velkomne gæster i lejren ses af, at de blev tilknyttet Hellerup Division¹⁰, der var under ledelse af rektor Hans Hartvig-Møller, Gl. Hellerup Gymnasium. Det var her dansk spejderarbejde begyndte i 1909. Hartvig Møller, der var kendt som en fremsynet pædagog, var i de første årtier en meget aktiv spejderfører, der ikke skånede sig selv, og som siden nøje fulgte arbejdet.

Spejderne fra 1. Aabenraa Trop var alle i fuld uniform, da de første gang skulle fotograferes (1919/1920), her foran Folkehjem med fanen fra Hindsgavllejren. Forrest de første signalhornblæsere og trommeslagere. Stående som nr. 2 fra venstre: troppens første fører, Gustav Johannsen. Til højre på bakken Skt. Jørgens kirke.

Med deltagelsen i Hindsgavllejren var Det Danske Spejderkorps 1. Aabenraa Trop oprettet, og det daglige spejderarbejde med møder og ture kunne begynde. Interessen var stor. Allerede i februar 1920 var der så mange drenge, at der kunne oprettes en 2. Aabenraa Trop. Det blev de to førere fra lejren, der påtog sig ledelsen, Gustav Johannsen for 1. trop og Jacob Jacobsen for 2. trop. Gustav Johannsen, der var sønnesøn af rigsdagsmand Gustav Johannsen, var isenkramkommis og drev senere en isenkramforretning i Løgumkloster, hvor han en del år var fører for spejdertroppen. Jacob Jacobsen, der var af den kendte farverslægt, blev senere selv farvermester i byen.

Samtidig med oprettelsen af 2. trop dannedes Aabenraa Kolonne¹¹, en sammenslutning af de to tropper i byen samt efterhånden også en række andre tropper fra Gråsten i syd til Løgumkloster i vest. I 1920 var antallet af spejdere i Aabenraa vokset til 95.

Kolonnens første chef blev Georg Olsen, der var ansat ved amtsretten. Han erindres bl.a., fordi han af og til deltog i turene til hest. Det faldt drengene så meget for brystet, at de ved en bestemt lejlighed demonstrativt vendte ryggen til, da han kom ridende. Herom skriver Viggo Rosent i 1938: »...den berømte kolonnechef Olsen, hvem flere endnu mindes med et smil, højt til hest i en

Spejderne på vej fra banegården i Aabenraa mod Nørreport i spidsen for danske vælgere, ankommet med tog, for at deltage i afstemningen den 10. februar 1920. Forrest ses to medlemmer af modtagelseskomiteen iført høje hatte.

selvkomponeret «generalsuniform» med gule knapper og efterhånden forsynet med så mange årsstjerner, at han måtte have været spejder siden sin fødsel. Der var jo nogle, der brugte spejderbevægelsen, i dens første år, til at få afløb for bristede drømme om en højere militær karriere.

Pigespejdere (Det Danske Pigespejderkorps) begyndte også et arbejde i Aabenraa i efteråret 1919. Dette første pigespejderarbejde fik kun kort levetid. Grunden hertil kendes ikke, men i 1924 oprettedes på ny en pigespejdertrop, der stadig eksisterer. Gennem alle årene var der et nært samarbejde mellem drenge- og pigespejdere i byen.

Afstemnings- og genforeningstiden gav de nybagte spejdere særlige opgaver. I november 1919 indkaldtes de til et orienteringsmøde i Danielsens biograf, Storegade 35. Biografen var da et beskedent lokale, hvor tilskuerne sad på primitive træbænke. Her fik spejderne forelagt planerne for deres arbejde ved afstemningen den 10. februar. Det blev deres første offentlige fremtræden, og det tør nok siges, at der blev lagt mærke til dem. Herom beretter Arthur Jørgensen:

Spejdere på arbejde på afstemningsdagen i 1920. Her foran Den Nordslesvigske Folkebank (nu Syd-bank) på Storegade i Aabenraa. Til venstre: Hans Richard Andresen, bag kærren: Hans Danielsen. Af de to drenge foran kærren er den bageste Emil Boysen. Foto: F. Clausen.

»2.2. 1920. De engelske soldater ankom som besættelsestropper til byen. Dannebrog vajede for første gang over Aabenraa. Optoget med spejderne i spidsen gik til ungdomshjemmet, som skulle være soldaternes opholdssted. Da kom de dage, hvor der var brug for os. Nogle dage før afstemningen kom de første stemmeberettigede, både nord- og sydfra. Der blev travlt med at være de rejsende behjælpelig med deres bagage og med at føre dem til deres vært. Tropskærren var ustandselig i brug fra morgen til aften. Snart var vi på banegården og snart ved havnen. Hvem husker ikke, da vi stod ved banegården. Tyskerne med deres Deutschland Über Alles og Schleswig-Holstein, som overdøvedes af vore fædrelandssange og vort signalhornorkester, der særligt den dag gjorde sit bedste. Var en spejder ledig, fik han straks ved henvendelse til valgkontoret på Folkehjem nyt arbejde. På den lille gade hen til banegården stod en dansk og en tysk æresport, den tyske nærmest stationen. Hver gang spejderne marcherede til banegården, gik vi under

den danske, men uden om den tyske til harme for tyskerne. På afstemningsdagen hjalp vi til med at befordre gamle og svage folk til og fra afstemningslokalerne. Om aftenen bragte vi resultaterne til de forskellige samlingssteder.«

En af de pressemand¹², der opholdt sig i Aabenraa i afstemningstiden, har set begivenhederne sådan:

»Blandt dem, der bør have deres eget kapitel, når der engang skal fortælles om afstemningsforberedelserne, er spejderne. Hvad de små spejdere, såvel drenge- som pigespejdere udrettede, var simpelthen fænomenalt. De har gjort deres store indsats for danskheden i de nordslesvigske købstæder. Fra tidlig morgen til silde aften og i al slags vejr var de på færde. Hurtige, pålidelige, sikre i alt hvad de påtog sig. Og det var meget. De udførte altid en tjeneste, som det var vanskeligt at få voksen hjælp til, og hvad mere er, gjorde ofte mands og kvindes arbejde med i valg- og indkvarteringsbureauer. Altid på færde, altid hjælpsom over for alle – og med en mærkelig korrekt og taktfuld opfattelse af, hvad de bør gøre eller ikke.«

Ved en fest på Folkehjem i april fik alle spejdere overrakt en erindringsmedalje, der på initiativ af købmand Hans Michelsen¹³ var indstiftet af en kreds af byens borgere. I det hele taget blev 1920 et meget travlt år for de nye spejdere. I alt kan tælles 32 større arrangementer, deraf 13 søndags- eller weekendture foruden deltagelse i genforeningsfesten på Dybbøl, og kongemodtagelse i Aabenraa. Om sommeren deltog nogle af spejderne i en lejr ved Halk. Den var arrangeret af Hellerup Division, som de kendte godt fra Hindsgavllejren. Lejren blev ledet af lektor Klavs Vedel¹⁴, der i indbydelsen skriver: »Der vil blive lejlighed til uddannelse af uøvede spejdere«. Lejren må således opfattes som en håndsrækning til de nye spejdere i Sønderjylland. Hartvig Møller sender forud for lejren et postkort, hvorpå han meddeler: »Vi har fået 1000 kr. foræret, derfor kan der søges om tilskud på 15 kr. per deltager og enkelte fripladser.« At økonomien kunne være et problem ses af en samtidig meddelelse fra tropsassistent Hans Otto Jendresen¹⁵, Felsted, der meddeler, at man ikke kan deltage i lejren. »Det er for dyrt.«

Som det fremgår af det foregående, var det allerede til afstemningsdagen lykkedes at få stablet et signalhornsorkester på benene. Det har givet blod på tanden, for kort efter besluttede man at etablere et egentligt hornorkester. De første instrumenter indkøbtes i København, hvorfra de, sammen med 50

Som anerkendelse af det arbejde, drenge- og pigespejdere udførte ved afstemningen, indstiftede en kreds af byens borgere en medalje, der overrakte alle medvirkende spejdere. Medaljen er med blåt bånd og viser på den ene side en spejderlilje, medens indskriften på den anden side lyder: For trofast arbejde d. 10. febr. 1920. Den afbildede medalje har tilhørt mekaniker Nis Schmidt.

spejderuniformer fra Spejdernes Munderings Depot, blev sendt til grænsen, hvor der måtte betales kr. 20,65 i told for instrumenterne. For at få uniformerne leveret måtte tre af byens respekterede borgere, farvermester Thorkild Jacobsen¹⁶, dr. med. Carl Meyer og redaktionssekretær Harald Rud¹⁷, afgive »selvskyldnerkaution in solidum og med betaling 1. juli senest, uafhængig af datoen for Genforeningen«. Også en kolonnestander indkøbtes, en grøn dug med byens våben, de tre makreller, indbroderet. På standen sættes en stor sølvplade med teksten »Aabenraa Spejderkorps 10.2.1920«. I 1924 kom der dertil endnu en sølvplade med »Mor Danmark«, den danske kvinde med Dannebrog. Var det besværligt at få leveret det nødvendige udstyr, knob det også med pengene. Den 5. juli sender Georg Olsen, som havde taget initiativet til hornorkestret, således et afdrag til Spejdernes Munderings Depot i København, men må samtidig beklage, at han ikke kan sende flere. »Vi mangler kroner, det er sønderjydernes valgsprog, hvad der er fuldstændig rigtigt«, skriver han, men bestiller dog samtidig nogle røde duske til spejderhatten, insignierne for en tropsassistent. Men senere på året må depotet henvende sig til kautionisterne,

hvorefter restbeløbet formentlig er blevet betalt. Man lå dog ikke på den lade side og søgte at skaffe penge. I august 1920 søger kolonnen således politimesteren om tilladelse til at afholde en spejderfest på Kramers Gæstgivergård i Rise - til kl. 2 nat. »Penge er nødvendige«, skriver Georg Olsen i ansøgningen. Den blev bevilget, omend kun til kl. 1.

I januar 1921 afløstes Georg Olsen som kolonnechef af adjunkt Viggo Rosent. Samtidig hermed valgtes også et forældreråd for kolonnen, der fik rektor Ingvar Mogensen, Aabenraa Statskole, som formand. At Mogensen knyttedes til arbejdet skulle vise sig at få stor betydning, idet rektor blev uhyre engageret i arbejdet og ofrede megen tid derpå, foruden at han udadtil kom til at stå som en slags garant. Til kolonnerådets første næstformand valgtes ingen ringere end sønderjydernes fører, H.P. Hanssen. Da også borgmester Holger Fink og farvermester Thorkild Jacobsen blev medlemmer af rådet og redaktionssekretær Harald Rud kasserer, må man sige, at spejderarbejdet fra første færd placerede sig stærkt i byen.

Kongebå Divisionen

I januar 1921 indkaldte Rosent, efter opfordring af spejderchefen Cay Lembcke, til et møde for at oprette en syd- og sønderjysk division. Det var Lembckes ønske, at divisionen blev »grænseoverskridende«. I mødet, der fandt sted i Haderslev, deltog derfor repræsentanter fra Aabenraa, Felsted, Rødekro, Haderslev, Christiansfeld, Fjelstrup, Gram, Kolding, Fredericia og Vejle. Fra Aabenraa deltog dommer Andersen, dr. med. Carl Meyer, købmand Hans Michelsen og redaktionssekretær Harald Rud.

Divisionen blev dannet, men man nåede på dette første møde kun at drøfte organisatoriske forhold og at vælge divisionschef, hvilken opgave Rosent påtog sig. Fastlæggelse af budget og kontingent overlodes til den nyvalgte adjutant, Kay Petersen, der klogeligt fastsatte kontingentet til samme niveau som på Fyn.

På det tidspunkt eksisterede der en sydvestjysk division omfattende Ribe Amt, og der var allerede oprettet en grænsedivision på initiativ af Jonas. Den strakte sig fra Sønderborg til Tønder. Den nye division fik amtsskolekonsulent N.J. Nielsen, Sønderborg, og kaptajn A. Malling Jacobsen¹⁸ som chefer. Nielsen havde tidligere været spejderfører i Hellerup.

Rosent meldte allerede i 1922 fra som divisionschef, han var »nået til bunden af sine private midler«. Divisionens ledelse blev overdraget forstassistent Jens Hvass, Ulvshus ved Haderslev, og dermed fik divisionen en chef, der samtidig var aktivt med i korpsets ledelse. Men det varede kun kort, allerede året efter

Et karakteristisk billede af rektor Mogensen, Aabenraa, som han færdes blandt »sine spejdere«, her i 1929 ved en kolonneturnering. Ingvar Mogensen (1871-1954) var født i København, cand.theol. og cand.mag. Som studerende medlem af Akademisk Skyttekorps og den sonderjyske studenteforening To Løver. Rektor, Aabenraa Statsskole 1920-41. Som formand for kolonnerådet fik han stor indflydelse på spejderarbejdet, der optog ham overordentligt meget. Han folte det »som en lykke at være ungdomsopdrager og tog med stor glæde fat på opgaven med at opdrage sonderjysk ungdom« (Statsskolens Elevskrift 1947).

flyttede Hvass til Sjælland. I 1922 sammensluttedes de to divisioner, og kort efter lykkedes det også at få den sydvestjyske division med, således at Kongeå divisionen herefter omfattede området fra grænsen til en linie nord om Varde/Vejle. Madvig ledede divisionen indtil 1936 bortset fra et halvt års tid i 1932, da cand. jur. William Nielsen¹⁹ var divisionschef. Fra 1936 overtog lektor Kai Krebs, Ribe chefposten.

Hverdag og fest 1920'erne

Efter at være afløst som divisionschef i 1921 kunne Rosent nu koncentrere sig om hvervet som chef for Aabenraa kolonne. Det daglige arbejde her kan følges gennem referater fra førermøderne, protokollerne og gennem eksisterende

dagbøger fra troppe og patruljer. Som en rød tråd gennem de mange optegnelser mærker man de lokale dansk-nationale opgaver. På førermøderne er det almindeligvis daglige ting, der drøftes, f.eks. kontingent og planer for møder og ture. På det første møde (21. januar 1921) udnævnes en del ordonnanser²⁰. Deres opgave var at stå til rådighed for kolonnechefen. Orkestret var under udvikling. I samme møde besluttes det at indkøbe stortromme og bækken. Prisen anslås til 10.000 mark, så det må antages, at indkøbet er foretaget syd for grænsen for at drage fordel af den ekstremt lave kurs på den tyske mark.

I april 1921 fik Aabenraa spejderne fint besøg, idet spejderchefen, Cay Lembcke aflagde byen besøg. Efter parade, møder og en festbanket på Hotel Royal fulgtes Lembcke med et stort fakkeltog til banegården, hvilket gav anledning til nogen kritik, idet nogle ældre borgere mente, at et fakkeltog burde være forbeholdt kongen. Året efter deltes det Danske Spejderkorps i øvrigt i to korps, idet omkring halvdelen af troppene, som protest mod Lembckes ledelse, trak sig ud og dannede Spejderforbundet. De sønderjyske afdelinger forblev i korpset. Efter at Lembcke i 1923 blev tvunget til at forlade spejderchefposten på grund af planer om et spejderarbejde med et vist militært og politisk indhold, sammensluttedes de to korps igen, nu under ledelse af civilingeniør Ove Holm, der var korpsets førstemand helt indtil 1960 og således fik afgørende indflydelse på korpsets udvikling i disse mange år.

Den 4. marts 1923 får kolonnen besøg af divisionschef Jens Hvass, der sammen med P.A. Madvig holder møde med Rosent og de to førere, Arthur Jørgensen²¹ og Peter Tiedemann²². Man drøfter den forestående divisionsturnering og orkestrets virksomhed. Om det sidste noterer Hvass i sin dagbog: »Det er skandaløst. 13 mand, der kun musicerer Man har mange penge i kassen, måske 1000 kr. Folk nægter at støtte, fordi spejderne ikke marcherer nok gennem gaden med musik og faner!!! Lovede at komme snart derned.«

Disse kritiske bemærkninger om orkestret skyldes, at Jens Hvass ikke accepterede orkestervirksomhed som et led i spejderarbejdet. I det hele opfattede han, ikke uberettiget, spejderarbejdet i Aabenraa mere som et nationalt drengearbejde end et egentligt spejderarbejde, der lagde vægt på spejderfærdigheder, friluft- og lejrliv. Disse modsætninger kom til at præge Aabenraa Kolonnes forhold til korpset helt frem til omkring 1930.

Ved et førermøde i september 1924 drøfter Rosent en ændret udformning af spejderløftet²³ med sine førere. Der bliver enighed om, i sætningen, hvor der tales om troskab mod Gud, Konge og Fædreland, at foreslå ordet konge streget. Pudsigt nok gennemgår man ved selvsamme møde også programmet for kolonnens markering af kongens fødselsdag (26. september). Man begynder med en march gennem byen om morgenen kl. 6.30. Om aftenen er der fakkeltog med udgangspunkt på Storetorv. Samme år arrangerer kolonnen for første

gang en juleindsamling. Spejderne med orkester og en julemand i spidsen marcherer gennem byen til Storetorv, hvor kolonnen har rejst et stort juletræ. Her musicerer orkestret, mens spejderne med raslebøsser samler ind, og julemanden snakker med børn og voksne og modtager ønskesedler. Det indkomne beløb, kr. 155,75, blev afleveret til Køgeforeningen. Dette julearrangement blev en årelang tradition.

Under fælles øvelse med andre spejdere havde det vist sig, at Aabenraaspejderne var sikre vindere, når det gjaldt terrænøvelser, hvor det ofte var vigtigt at have fysisk styrke. Knap så godt stod det til, når man mødtes med andre til kappestrid i almindelige spejderfærdigheder. Efter en divisionsturnering i 1926 i Ribe aflagde divisionschef Madvig et besøg hos Rosent, der havde kritiseret turnering og dommere. Om besøget noterer Rosent: »Madvig havde ikke været tilfreds med dommerne og måtte give Rosent ret i adskillige punkter, ligesom han mente, at turneringen ikke egentlig var egnet til at fremme det kammeratlige forhold inden for divisionen. Rosent understregede, at kolonnen efter hans opfattelse ikke var blevet loyalt behandlet, ligesom han mente, at målene var sat for højt.«

Madvigs besøg har dog ikke tilfredsstillet Aabenraaførerne. Et par måneder efter inviterer divisionen til en større terrænleg ved Vejen. Rosent mener da, at kolonnen bør sige nej. »Kolonnen har været nok til grin for divisionen«, noterer han, der også finder, at det er mere rigtigt at blive hjemme på kongens fødselsdag (26/9). Resultatet blev et større kongefødselsdagsarrangement i Aabenraa med afslutning på statskolen efter indbydelse af rektor.

I marts 1926 drager kolonnen med orkesteret i spidsen til Flensborg, hvor der efter indbydelse fra Flensborg spejderne er privat indkvartering, festaften i Duborg-Skolens festsal og søndag eftermiddag en sammenkomst i Borgerforeningen. Forud herfor marcherede spejderne til den gamle kirkegård. Det sker uden fane. Det var forbudt at fremføre Dannebrog offentligt. Der deltog 42 spejdere fra Aabenraa. Der følger straks en geninvitation til en fælles weekend, men det ses ikke, om den blev imødekommet. En senere indbydelse fra Flensborg må kolonnen sige nej tak til. »Vi har nok at se til«, lyder afslaget. Men det betød ikke, at kontakten var afbrudt. Senere fulgte adskillige fællesture.

Mod slutningen af 1926 meddeler Rosent, at han ønsker at ophøre med at være kolonnechef, men gerne fortsat er til rådighed for førerne og interesseret i protokollen og kartoteket. Kriminalbetjent, løjtnant F. Simonsen påtager sig jobbet som ny kolonnechef. Inden Rosent fratræder, påbegynder man dog forberedelserne til den divisionsturnering, der i foråret 1927 skal finde sted i Aabenraa, formentlig et resultat af den fra Aabenraa rejste kritik af den foregående turnering. Man drøftede også muligheden af køb eller byggeri af en hytte til spejderbrug. »En bydende nødvendighed«, noteres der. Efter sin

Frederik Simonsen taler ved indvielsen af Stentofthytten i 1928. Fr. Simonsen var Aabenraa-kolonnen dynamiske chef fra 1927 til 1932. Han betragtede i høj grad spejderarbejdet i Sønderjylland som en nødvendig national opgave og var dermed på linie med den største del af byens danske borgerskab og forældrereds. For at opfylde denne danske opgave blev mange af arrangementerne udadvendte flotte parader, stort anlagte marcher og festlige sammenkomster, og arbejdet ekspanderede stærkt også i en del mindre byer i oplandet. Arbejdet bærer i flere henseender præg af, at Simonsen havde været løjtnant. På billedet bærer han således en føreruniform, som flere, ikke helt unge, førere anvendte, omend de færreste med skråræm og ridebukser. Til højre for Simonsen ses orkesteret. Simonsens særpræg i forhold til chefen for Det Danske Spejderkorps, civilingeniør Ove Holm, ses tydeligt, når man sammenligner billederne af de to spejderførere (se side 227).

fratræden mistede Rosent ikke kontakten til spejderarbejdet. I 1928 valgtes han til formand for forældrerådet i den nystiftede 3. trop, og han kom til at spille en central rolle ved stiftelsen af Sct. Georgsgilderne i 1933.

Da Rosent overtog ledelsen af kolonnen i 1921, talte Arthur Jørgensen 95 spejdere i Aabenraa. Rosent opgør i 1927 tallet til 61 spejdere og 21 ulveunger, ialt 82. Det var således, forståeligt nok, ikke helt lykkedes at fastholde den store tilstrømning fra de glade genforeningsår, men antallet af spejdere i byen var fortsat meget stort sammenlignet med byer af tilsvarende størrelse. Ydermere må det tages i betragtning, at det tyske islæt i byen var stort, således søgte 35% af alle elever i de kommunale skoler den tyske afdeling. I statsskolens mellemskole- og gymnasieklasser var det tyske islæt kun lille. Men hjemmetyske børn var naturligvis ikke emner for det bevidst danskprægede spejderarbejde.

Spejdere og ulve udgjorde en god blanding af drenge fra sønderjyske og fra

kongerigske hjem, dog med et stærkt islæt af sidstnævnte. I 1927 var ca. 56 drenge sønderjyder og ca. 25 rigsdanske. Kolonne- og tropsråd var meget præget af folk nordfra, ligesom de tre første kolonnechefer var rigsdanske. Derimod var alle tropsførere stort set sønderjyder og folk uden nogen højere uddannelse. Den store interesse for spejderarbejdet hos folk nordfra er sikkert udtryk for, at man fandt, at det var godt for børnene at være med i et aktivt dansk ungdomsarbejde, men det har sikkert også haft betydning, at mange følte sig kaldet til at virke for fremme af det danske arbejde.

Den nye kolonnechef, kriminalbetjent, tidligere løjtnant, Frederik Simonsen tog med stor energi fat på sit nye job. Han havde ingen forudgående spejdererfaring. Et par år senere noterede han i dagbogen: »Med bange anelser gik jeg min spejderfremtid i møde, men med glæde over udsigten til at kunne tage aktivt del i ungdomsarbejdet blandt den danske ungdom i grænseegnen tog jeg fat.«

Chefskiftet markeredes ved en storstilet parade på Statsskolens plads den 27. februar 1927, hvor Aabenraa-spejdernes nye chef aflagde spejderløftet foran fronten. Om aftenen var der fest på Folkehjem. Kolonnen omfattede da de to troppe i Aabenraa, hvoraf 1. trop husede orkestret og 2. trop en ulveflok²⁴. Derudover hørte troppene i Løgumkloster, Graasten og Rødekro til kolonnen. I de første førermøder besluttede man at deltage i salget af landeværnsmærker samt at anskaffe en fodbold til ca. 15 kroner, idet man »havde bemærket, at flere af de store spejdere viste dette spil interesse.« Det var jo før de tætklippede fodboldbaners tid. En græsmark og nogle stokke som målstænger var alt nok. De to tropsførere ønskede flere marchøvelser med spejderne, så de blev bedre til at formere kolonne, og der afholdtes samariterkursus under ledelse af læge frk. Johansen.

Men langt større opgaver meldte sig. Den første var Kongeå Divisionens turnering i Bededagsferien 1927 i Aabenraa. Ledelse og tilrettelæggelse lå i divisionschef Madvigs hånd, men mange praktiske gøremål påhvilede naturligt nok lokale folk. Der deltog omkring 400 spejdere fra Vejle i nord til grænsen i syd. Turneringen afvikledes i Hjelm Skov og på ringriderpladsen²⁵. Der konkurreredes i tovtækning, trekamp, patruljevandring, spejderløb, lejrbaalsunderholdning og lejrspport. Alle spejdere var privat indkvarterede. Præsidiet bestod af H.P. Hanssen, amtmand Kresten Refslund Thomsen, borgmester Holger Fink, skoleinspektør Jens Thau, rektor Mogensen, farvermester Thor-kild Jacobsen, museumsbestyrer P. Møller samt Rosent og Simonsen. Ved det første lejrbaal talte H.P. Hanssen. Selv om turneringen fik et godt forløb, blev den ingen succes for Aabenraa-spejderne. Troppene blev ikke placeret blandt de bedste. Haderslev løb med rævehale²⁶ og sølvtøj. Det var en stor skuffelse for Simonsen, der havde regnet med, at 2. trop havde kunnet placere sig.

Konged Divisionens parade på markedspladsen i Aabenraa i 1927. Lidt til venstre for midten ses en gruppe, hvor blandt andet H. P. Hanssen og amtmand Refslund Thomsen står. Noget til højre herfor er kaptajn C. C. Fischer på vej derhen. Længere til højre i billedet ses rektor Mogensen i gråt tøj, med høj hat. I dagens anledning er flagene hejst både på amtshuset og i de nærliggende private haver.

Den følgende week-end aflagde Flensborg-spejderne Aabenraa et besøg. De ankom om formiddagen med orkester for i fællesskab at marchere til Aarupgaard, hvor man »kogte te«. Proprietær Lund forærede spejderne fløde, mælk og brænde. På hjemvejen spillede de to orkestre sammen, og hele styrken aflagde besøg på Brundlund Slot, hvor den blev modtaget af amtmand Refslund Thomsen. Også H. P. Hanssen var til stede. Hans datter, Ingeborg, var gift med amtmanden. Efter indkvartering til aftensmad tog man afsked med Flensborg-spejderne på Markedspladsen, hvor omkring 600 Aabenraa-borgere var mødt op.

Den følgende weekend var der kolonnetur til Nybøl, Bolderslev og Hjordkær med overnatning på Havregård, og søndag eftermiddag var der stort fælles kaffebord »med bjerge af kager« i Hjordkær Forsamlingshus.

Næste weekend var kolonnen igen på tur. Denne gang tog 68 spejdere på lastbiler til Kolding, hvor Simonsens officerskammerat, Kyster, var kolonnechef. Ved ankomsten lagde Aabenraa-spejderne krans ved tre mindesmærker i Kolding, »Fra sønderjyske Spejdere, Aabenraa Kolonne«, stod der på båndene. Derefter var der fælles øvelse, og dagen sluttede med et fakkeltog. For at turen kunne gennemføres, måtte kolonnen afslå en invitation til at deltage i

en kongemodtagelse i Haderslev samme dag, for hvilket Simonsen modtog meget kritiske kommentarer fra Madvig. Forholdet mellem de to spejderchefer var ikke det bedste.

Den 15. juni markerede kolonnen syvårsdagen for genforeningen med en march fra statsskolen til Folkehjem. Heri deltog foruden spejdere også elever fra statsskolen samt omkring et hundrede elever fra Borgerskolen²⁷, de sidste under ledelse af skoleinspektør Jens Thau. I den anledning anskaffede kolonnen med støtte fra Sprogforeningen seks meget store Dannebrogsglaner, der fordeltes over optøget. »Aldrig før har kolonnen markeret sig så flot«, skriver Simonsen. »Det var strålende solskin og en herlig dag«, men da kolonnen om aftenen mødtes for at foretage endnu en march, var det blevet rigeligt. »Det er en tur, der ikke bør gentages. Stemningen var mat«, noterer Simonsen. Man kan feste for meget.

Samme sommer drog 2. trop i sommerlejr ved Blåvand, og ti store spejdere²⁸, fortrinsvis fra 1. trop, deltog i det svenske spejderkorps' jubilæumslejr ved Saltsjöbad nær Stockholm. De sønderjyske spejdere fik besøg af verdensspejderchefen Robert Baden-Powell og efterfølgende af den svenske spejderchef, major Ebbe Lieberath, ledsaget af den finske og norske spejderchef. Ved den lejlighed overrakte sønderjyderne de svenske spejdere et af de Dannebrogsglaner, der havde vundet på Dybbøl ved festen i 1920.

Fra lejren i Blåvand hedder det i et lejr-brev til de lokale aviser bl.a.: »Vort Dannebrog har vi anbragt på en meget høj flagstang, og den er sat op på den højeste klit i miles omkreds, hvorfra vort dejlige flag kan ses viden om«. Ingen skulle være i tvivl om, at det var danske spejdere fra Sønderjylland, der her lå i lejr.

Vel hjemme efter sommerens lejre forberedte kolonnen sig på at deltage i Matahelakrigen, en storstilet terrænøvelse med deltagere fra Fyns Division og Kongeå Divisionen. Den store øvelse, der var tilrettelagt efter rent militært forbillede, omfattede en forudgående periode med mobilisering, alarmeringsøvelser og gensidig spionage. Kongeådivisionens »styrker« blev ledet af løjtnant Thyge Johansen, Sønderborg. Sidst i august mødte de to divisioner til den afgørende dyst i området vest og syd for Fredericia. Her sejrede Fynboerne, omend knebent. De deltagende Aabenraa-spejdere blev transporteret til øvelsesområdet i fem lastbiler, og øvelsen varede til næste dags eftermiddag. Simonsen noterede om øvelsen: »Det var en meningsløs anstrengende øvelse, for militært anlagt. Spejderne bør ikke oftere deltage i den slags øvelser«.

I september arrangerede kolonnen i stedet for kolonneturning en festdag med march gennem byen, parade ved Folkehjem, gudstjeneste i Sct. Jørgens Kirke og fest om aftenen på Folkehjem, hvor kaptajn C.C. Fischer²⁹ talte. I oktober var der kolonneudrykning til Rødekro og Rise, og samtidig besluttede

I 1920'erne var Blåvand det foretrukne mål for sommerens lejre. Dér kunne en Aabenraa-borger, grosserer Springborg, stille lejrplads til rådighed. Billedet er fra 1922/23, hvor spejderne har slået lejr midt i klitterne.

Stående som nr. et f.v.: Hans Juhler. I midterrækken siddende f.v.: Poul Christoffersen, Hendrik Juhler, Valdemar Falck, Peter Tiedemann, Hans Falck og Nis Schmidt.

Liggende foran f.v.: Walter Jensen, Nr. 10 fra højre: Marco Petersen og yderst t.h.: Knud Falck.

kolonnen at udgive et kolonneblad »Spejderposten«, der ville koste 45 kr. for 200 eksemplarer og skulle finansieres ved annoncer. Der udkom i alt fire numre af dette blad, det første i 1927 og de følgende i 1930, 1931 og 1932.

I december afholdt kolonnen en velgørenhedskoncert på Folkehjem til fordel for Kogeforeningen og Asylet³⁰. Heri medvirkede foruden spejderorkestret et ensemble, hvor læge Frits Clausen, Bovrup og farvermester Jacob Jacobsen spillede. Jacob Jacobsen blev under besættelsen den første leder af modstandsbevægelsens syd- og sønderjyske region, medens Frits Clausen i trediveerne blev »fører« for Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti. I tyverne deltog han aktivt i det danske folkelige arbejde på egen.

I efteråret 1927 knyttedes bankassistent Christian Wive til kolonnen som sekretær. Wive, der stammede fra Harreslev vest for Flensborg, havde været spejderfører i Flensborg, men var nu bosat i Aabenraa. I 1928 blev han udnævnt til kolonneassistent. At Wive knyttedes til arbejdet skulle vise sig at blive af stor værdi.

Også i 1928 skulle kolonnens aktivitet blive omfattende. Fra påskelørdag

til anden påskedag arrangeres således en tur til København. Netop denne rejse fortjener at blive nævnt, fordi den afslørede et dårligt forhold mellem spejderledelsen i København og den lokale kolonnechef i Aabenraa. Både Grænseforeningen og Det Danske Spejderkorps var blevet bedt om at hjælpe, men begge så sig ude af stand til at opfylde ønskerne, bl.a. fordi det drejede sig om påskedagene. Først da man ad omveje fik kontakt med dagbladet Politiken lykkedes det. Bladet omtalte de sønderjyske spejdere, der gerne ville til København, men ikke kunne finde overnatningsmulighed. Videre henvendte Politiken sig til viceskoleinspektør H.A. Svane, der var formand for korpsrådet. Han sørgede for overnatning på Bryggervængets Skole ved Svanemøllevej, hvor skoleinspektør Østergaard tog sig meget venligt af spejderne. Denne udgang af sagen foranledigede kolonnen til at sende Politiken en telegrafisk tak: »Fra Aabenraa spejdere samlet på Folkehjem«.

Da de 50 spejdere, hvoraf 18 udgjorde orkestret, ankom til Københavns hovedbanegård, blev de modtaget af Svane, der blev takket med et Tjikkerlikker og musik. Derefter drog »spejderne gennem København under vajende faner og brusende musik. På det sidste stykke vej til skolen fulgte hele Østerbro's ungdom med«. Dagene gik med besøg på museer og i Zoologisk Have. Anden påskedag musicerede orkestret foran Rådhuset, og efterfølgende var alle spejdere af direktør Anton Petersen, Restaurant Wivel, inviteret til en festfrokost på den mondæne restaurant på hjørnet af Bernstorffsgade og Vesterbrogade. Under opholdet fik spejderne stor hjælp af en sønderjyde, direktør Thomas S. Lorenzen, der formentlig er den, der har foranlediget invitationen fra Wivel.

Korpssets manglende hjælp til aabenraaerne kom ikke til at gå upåttalt hen. I Aabenraa tolkede man den manglende hjælp fra København som en kritik af det lokale spejderarbejde. I en efterfølgende brevvæksling viste Simonsen sin skuffelse og tog sin kolonne i forsvar. Han henviste til den stærke konkurrence, man havde fra de tyske Pfadfindere, der fik gratis udstyr og pengehjælp sydfra. »Det er ikke alene af spejdermæssige grunde, men også af nationale grunde, at det simpelthen nationalt set er nødvendigt, at der er en spejderafdeling i Aabenraa«, slutter Simonsen. Besøget og den efterfølgende korrespondance markerer således også forskellige holdninger hos korpsledelsen og ledelsen i Aabenraa.

I dag må vi nok sige, at reaktionen i Aabenraa var lidt overilet. Korpsrådets formand havde jo dog vist sig meget hjælpsom. Simonsens skarpe udfald skal derfor nok også ses i forbindelse med problemerne omkring Gravenshovedlejren samme år (se nedenfor).

Hytterne

I 1925 blev »æ Kleinbahn« fra Aabenraa til Løgumkloster nedlagt og erstattet af rutebildrift. Derved blev materiel og bygninger ledigt. Kolonnen erhvervede den hidtidige ekspeditionsbygning ved Knappen Holdeplads. Den var opført i 1899 på lejet grund efter aftale med restauratør Kunkel, Knappen og købtes nu for 150,- kr. Huset var af beskeden størrelse, ca. 35 m², men så solidt, at kolonnen, da den flyttede derfra, kunne sælge taget og tømmerkonstruktionen til anvendelse til bygning af et nyt hus. Da spejderne overtog den gamle ekspeditionsbygning, noterede Simonsen, at huset nu burde have et dansk navn og ikke det tyske Knapp, hvorefter det blev døbt Stentofthytten. Ligesom den nyopførte ulvehytte i Blaasholm var den beregnet til overnatning uden for teltsæsonen. Stentofthytten blev anmeldt til korpsets hyttefortegnelse og var således til disposition for alle spejdere.

Indvielsen af de to hytter fandt sted på samme dag, den 8. juli 1928, ved en stort anlagt spejderdag, hvor spejdere lørdag aften slog lejr ved Stentofthytten og næste morgen fik serveret morgenmad. Derefter march til Aabenraa med parade på Statsskolens plads, indkvartering til middag, og om eftermiddagen march tilbage til Stentofthytten og efterfølgende til ulvehytten. Flagene blev begge steder hejst af kaptajn C.C. Fischer. Ved Stentofthytten holdt amtslæge dr. med. Mads Michelsen festtalen, og ved ulvehytten talte den tidligere kolonnechef Viggo Rosent. På hjemvejen til Aabenraa var der terrænleg i Jørgensgård Skov.

Med etableringen af disse to hytter var et længe næret ønske blevet opfyldt, og de udfyldte da også i nogle år deres funktion. Stentofthytten viste sig dog hurtigt at være for beskeden i størrelse, ligesom vedligeholdelsesomkostningerne blev store. I 1931 opførtes derfor en helt ny stråtekt hytte nær skov og strand ved Aabæk, hvor Statsskovvæsenet stillede et areal til rådighed. Denne hytte blev optaget i Herbergringens hyttefortegnelse og var således til rådighed for »alle spejdere og andre vandrere«, men det forudsatte, at man klarede sig selv, hentede nøgler hos en gårdejer i Aabæk, fyrede op i komfur og pejs og selv lavede mad og var tilfreds med at sove på hessianmadrasser på loftet under stråtaget.

Spejdernes Aabækhytte blev således egnens første vandrehjem og som andre spejderhytter landet over forgænger for nutidens mere luksuriøse vandrehjem. At hytten blev vandrerhytte, blev også dens skæbne. Sct. Hansaften 1936 endte hytten som egnens største Sct. Hansbål. Den nedbrændte på grund af nogle vandreres uforsigtighed med åben ild. Men allerede året efter besluttede kolonnen at bygge en ny hytte, der ifølge nye fredningsbestemmelser blev placeret noget længere fra kysten, men stadig på et naturskønt sted, hvor den også i

dag, men uden stråtag, udfylder sit formål som spejderhytte. Rektor Mogensen viste Åbækhytterne stor personlig interesse, idet han, som rektor Hartvig Møller, var meget optaget også af vandrerebevægelsen.

Affæren i korpsslejren ved Gravenhoved 1928

Det Danske Spejderkorps havde fastlagt, at der i 1928 skulle afholdes korpsslejr. Af geografiske muligheder pegedes på Sønderjylland (Nordslesvig), Bornholm og Fyn. Da korpset omkring årsskiftet 1927/28 endnu ikke havde udpeget en lejrplads, opstod der, også i pressen, rygter om, at korpset, af grænsepolitiske grunde, ikke ønskede lejren placeret i Sønderjylland. Disse rygter afvistes dog af formanden for korpssrådet, viceskoleledertør H.A. Svane, der udtalte, at det alene drejede sig om at finde den rigtige lejrplads med de nødvendige muligheder for øvelser m.v. At der dog kunne ligge nationale undertoner bag overvejelserne peger en udtalelse af redaktør Andreas Grau på, idet han i Dybbølposten skrev: »Fordi vi er et grænseland, skal vi ikke tilsidesættes. Tyskerne søger systematisk at drage deres ungdom herop for at se landet. De holder stævner her og har bygget herberger for deres spejdere³¹ med plads til flere hundrede mennesker hver nat. Hvorfor må dansk ungdom så ikke også se landet?« Medlem af korpssledelsen, landsretssagfører Tage Carstensen stemte ikke den begyndende debat mildere, da han til Berlingske Tidende udtalte, at man måtte undersøge mulighederne både i Sønderjylland, på Bornholm og Fyn og fortsatte: »Med hensyn til Sønderjylland er der den fare, at der kan opstå et politisk moment, og det vil vi nødtigt udsættes for, idet spejderbevægelsens formål er internationalt kammeratskab«.

Denne udtalelse udløste skarpe kommentarer fra bl.a. Flensborg Avis, hvor formentlig Ernst Christiansen spurgte, om det var blevet udæskende at afholde dansk spejderlejr på dansk grund og fortsatte: »Ethvert ærligt folk, også det tyske, vil betakke sig for internationalt at være kammerat med et andet, som nationalt er en karklud«.

Dannevirke skrev 9. januar 1928: »Er det den rådende opfattelse i Det Danske Spejderkorps, at spejdere ikke, af politiske grunde, kan opslå lejr i en hvilken som helst egn af Danmark, da er der mange forældre, som snart skal blive færdige med den institution. Så vi vil tro, Kongeaa Divisionen ganske vil forsvinde af mangel på medlemmer.«

Også H.P. Hanssen blev spurgt og udtalte til flere blade: »Jeg betragter det som sørgeligt, at en dansk mand kan nære betænkeligheder ved at opslå en dansk spejderlejr inden for landets grænser..... Ingen finder på at hindre tyskere i at holde deres store sportsstævner på Knivsbjerg. Hvor er vi i grunden

henne, hvis den betragtning slår igennem her i landet, at det er i sin fuldkomne orden, at vi slår porte og døre vidt op for den tyske ungdom, men helst skal sende vores egen ungdom til Bornholm for at undgå en formentlig politisk fare, ved at man lægger den danske spejderlejr i Sønderjylland? Det er ikke for meget sagt, at denne udtalelse har vakt dybtgående bitterhed og harme i alle danske kredse.«

Men Berlingske Tidende rykkede Tage Carstensen til undsætning og skrev, at udtalelsen ikke med rette kunne tilskrives Tage Carstensen, idet han kun havde refereret anskuelser, der skyldtes en mindre kreds inden for spejderledelsen, »vel nærmest repræsenteret ved navne som den ikke ukendte rektor Hartvig Møller«.

Korpset kunne naturligvis ikke undlade et svar. Det kom i form af en diplomatisk redegørelse fra Svane under overskriften: »Den kedelige diskussion om sommerens spejderlejr«. Heri peger han bl.a. på de problemer, der er at løse ved en sådan lejrplads, såsom drikkevandsforsyning, hospitalsadgang, bademuligheder m.v. og fortsætter: »Vel er der en enkelt eller et par stykker, der havde betænkeligheder ved at tage til Sønderjylland af hensyn til at en og anden herhjemme kunne misforstå lejrens henlæggelse til Sønderjylland og lægge noget andet deri end korpset selv har villet, derimod har der ikke været tale om nogen ængstelse over for naboen mod syd. Det seneste kolporterede rygte om, at korpsets ledelse skulle have henvendt sig til pastor Schmidt, Vodder³², savner endog ethvert grundlag, hvorimod det er mættet af en ondskabsfuld fantasi.« Videre skriver Svane, at korpset ikke kan hæfte for, hvad enkelte medlemmer mener og slutter: »Vi har da alle også været af den opfattelse, at vi ville have lejren i Sønderjylland, og at korpset nu venter på forslag fra Sønderjylland. Det er vort håb, at et hjerteligt møde vil være muligt når vi i den kommende sommer får vort ønske opfyldt om at slå vore telte op i det genvundne land.«

De ønskede forslag lod ikke vente længe på sig. Divisionschef Madvig havde arbejdet med opgaven i nogen tid og bl.a. henvendt sig til Simonsen herom. Kolonnen foreslog, efter en foretagen rekognoscering, at lejren placeredes ved Eliselund på sydsiden af Aabenraa Fjord; men på Madvigs bord lå også andre forslag, nemlig et mere fra Aabenraaegnen, et fra Kollund, to fra Als og endelig en placering ved Gravenshoved syd for Hejls. Valget faldt på pladsen ved Gravenshoved. Denne afgørelse blev i nogle sønderjyske kredse opfattet som en svaghed, fordi pladsen lå så langt fra den nye grænse som gør ligt. Men ved lejrens åbning talte H.P. Hanssen og Svane. Ingen af dem kom dér ind på den forudgående meningsudveksling.

Afgørelsen blev modtaget meget negativt i Aabenraa og medvirkede sikkert til, at Aabenraas kolonne slet ikke deltog i lejren. Så sent som en uge før

lejrens åbning måtte Simonsen meddele Madvig, at kolonnen end ikke var i stand til at sende en patrulje. Årsagen var, anførte han, alene trykkende økonomi, men samtidig opnåede Simonsen hos Madvig tilladelse til, at kolonnen aflagde lejren et besøg.

Den 15. juli samledes kolonnens spejdere et stykke fra lejren, formerede marchkolonne og begav sig, med orkestret i spidsen, på vej mod lejrens hovedindgang. 150 m før denne blev kolonnen imidlertid standset af de to ledende medlemmer af lejr- og korpsledelsen, Ove Holm og Jens Hvass. Kolonnen blev anvist at marchere ad en sidevej til en skov, hvor den gjorde holdt, mens der på diskret afstand fandt en ordveksling sted mellem Ove Holm og

Chefen for det Danske Spejderkorps, civilingeniør Ove Holm (1894-1969), aflagde i 1929, i anledning af Flensborg-spejdernes 10-års-jubilæum, et besøg i Flensborg. Ove Holm var patruljefører for Danmarks første spejderpatrulje. Siden fulgte mange andre og større opgaver, hvoraf den betydeligste blev ledelsen af Det Danske Spejderkorps fra 1924 til 1960, en periode, hvor arbejdet udviklede sig stærkt både kvantitativt og kvalitativt. I dette arbejde var Ove Holm det samlende midtpunkt, den naturlige chef, beskeden i fremtræden, men klar og sikker, når det gjaldt om at fastholde og udbygge arbejdet i overensstemmelse med spejderbevægelsens grundlæggende enkle principper om et fornøjet og karakterudviklende friluftsliv på spejderidealernes grund. På denne baggrund bør hans holdning til arbejdet i Aabenraa bedømmes.

På billedet ses Ove Holm ombord på en fjordbåd sammen med spejdere fra Aabenraa's orkester. T.v. Knud Skifter Andersen og i.h. Hanni Christensen.

Simonsen. Det fremgik heraf³³, at Ove Holm var meget forundret, ja ærgerlig over kolonnens besøg. Han stod uforstående overfor, at den ikke deltog i lejren som andre afdelinger og opfattede fraværet som en demonstration mod, at korpset ikke havde valgt lejrpladsen ved Eliselund. Dette imødegik Simonsen, idet han medgav, at lejrpladsen ved Gravenshoved var bedre egnet end den ved Eliselund. Det skyldtes alene økonomien, at Aabenraa ikke deltog. Det kunne Ove Holm ikke acceptere, man havde dog råd til at køre hertil i store biler og afholde udgifter til et orkester, der ikke havde noget med spejderarbejde at gøre. Simonsen forstod ikke den modtagelse, kolonnen fik, idet han havde et skriftligt tilsagn fra Madvig om, at kolonnen var hjertelig velkommen. Dette tilsagn var Ove Holm ubekendt, og det kom derpå til en meningsudvikling om spejderarbejdet i Aabenraa. Ove Holm ville ikke kalde det spejderarbejde, mente at det var »en ungdomsforening med musik« og kritiserede den stærkt nationale linie, arbejdet havde. Spejderbevægelsen var international. Da Simonsen henviste til det arbejde tyskerne udførte for deres Pfadfindere, mente Ove Holm, at man burde samarbejde med dem i stedet for at konkurrere med dem. Ove Holm var også stærkt kritisk over for rektor Mogensens stærke nationale holdning. Dette afviste Simonsen med, at »det var ham og ikke rektor, der lagde linien,« og at det var ham, der »måtte skaffe drengene fornøjelser«. Ove Holm meddelte, at korpset så alvorligt på forholdene i Aabenraa, at man overvejede ikke at godkende kolonnen som medlem af korpset.

Derefter forlod Ove Holm stedet, og Jens Hvass tog over. Det blev aftalt, at kolonnen kunne få adgang til lejren ad en sideindgang, der førte lige til lejrbaalspladsen, hvor instrumenter m.v. kunne opbevares, mens spejderne besøgte lejren. Orkestret måtte ikke spille i lejren. Da kolonnen igen marcherede mod lejren, opstod der et lille intermezzo, idet orkestret påbegyndte en marchmelodi, som Simonsen dog fik standset under henvisning til, at der var middagshvil i lejren.

At det var en bitter og frustreret kolonnechef, der vendte hjem til Aabenraa i spidsen for sine spejdere, er fuldt forståeligt. Simonsen var draget af sted, efter at divisionschefen havde meddelt, at kolonnen var velkommen, og så var han på det nærmeste blevet afvist uden for lejrens port. Ove Holm blev dog hurtigt klar over, at der var sket en fejl. Da han og Jens Hvass mødte kolonnen uden for lejren, var de ikke bekendt med Madvigs brev, og at andre medlemmer af lejrledelsen havde godkendt besøget. Kommunikationsbrist og manglende kontakt til Madvig, der under lejren i øvrigt var sengeliggende nogle dage, var årsag til misforståelsen. Men korpsets reaktion skal også ses i lyset af, at korpsejren ikke havde fået den forventede tilslutning fra korpsets afdelinger. Der deltog således kun 1200 spejdere mod forventet omkring 4000. På den

Spejderorkesteret 1927. Stående fra venstre: Magge Petersen, ■ Nielsen, Harald Uldall, Moritz Juhl, Knud Skifter Andersen, Hanni Christensen, Viggo Petersen, Jørgen M. Knudsen og Heine Bock.

Siddende fra venstre: Carl Poulsen, Carl Mortensen, Knud Falck, Fritz Løgsti Hansen, Helmuth Hansen, P. A. Tegewaldt, Willy Tegewaldt, Peter N. Andresen, Harald Lorenzen, Jørgen Tegewaldt og Enfried Knudsen.

Foran: Willy Weingart, Hans Lassen og Hermann Jacobsen. P. A. Tegewaldt (1877-1956), orkesterets flittige og samvittighedsfulde dirigent i de mange år fra 1921 til 1956, bortset fra en syv-årsperiode, var oprindelig militærmusiker i Haderslev, men fik 1909 ansættelse ved postvæsenet i Aabenraa. Ved genforeningen overgik han til ansættelse ved det danske Post- og Telegrafvæsen med ansættelse ved Ingeniørdistriktet i Aabenraa.

baggrund var det særligt påfaldende, at Aabenraa Kolonne med omkring 200 spejdere helt var udeblevet på trods af, at netop den kolonne havde udfoldet stor agitation for lejrens placering i Sønderjylland, omend primært ved Eliselund. At det kunne være et økonomisk spørgsmål afviste korpset, idet deltagerne fra Aabenraa også skulle have betalt fuldt lejrkontingent ved deltagelse i en lejr ved Eliselund. Hertil kom, at Graveshoved lå så nær Aabenraa, at man kunne cykle dertil i løbet af et par timer. Korpset forstod, naturligt nok, heller ikke, at kolonnen havde været i stand til at arrangere en påsketur til København for 50 spejdere og at sende 10 spejdere på lejr ved Stockholm, men ikke én eneste til Graveshoved. Korpset opfattede i høj grad, og næppe uden grund, fraværet som en demonstration mod, at lejren ikke blev placeret ved Aabenraa. Men hertil kom, at man generelt var utilfreds med arbejdet i Aabenraa, som man ikke opfattede som et egentligt spejderarbejde, men, som Ove Holm udtrykte det: »en ungdomsforening med orkester«. Noget lignende havde Jens Hvass givet udtryk for under sin korte divisionschefstid i Sønderjyl-

land omkring 1922. Arbejdet i Aabenraa blev ikke anset som et spejderarbejde i overensstemmelse med korpsets linie. Korpsets ledelse havde ydermere ingen forståelse for det stærkt nationale præg, arbejdet i Aabenraa havde, og forstod ikke, at det skulle være umuligt at samarbejde med de tyske spejderbrødre i byen.

Heroverfor stod de stærke nationale følelser, der prægede det genvundne land, hvor man var lykkelige og glade for genforeningen og alt dansk, men hvor man også levede under det pres, der udøvedes af tyske nord og syd for den nye grænse. I Aabenraa var spejderarbejdet og spejderorkestret populært. Således skriver adjunkt P.N. Mortensen³⁴ i 1938 følgende:

»Hvilken Aabenraa'er lod være med at spidse øren, når drengene med »fader« Tegewaldt i spidsen drog gennem byen, ja, selv en hjemmetysker indrømmede, at de spillede godt. »Det var kun nogle forkerte melodier«. Jeg syntes netop, at det var fortræffeligt, særlig i den tid, at vore smukke nationale sange med fynd og klem lød over den ganske by, ja over hele Sønderjylland, thi man kan knap nævne et sted hernede, hvor spejderne med musik og Dannebrog i spidsen ikke har vist sig«.

Disse sætninger udtrykker meget godt stemningen hos de fleste danske i byen.

Da Ove Holm blev klar over misforståelsen, afsendte han straks, nemlig den 31. juli, et brev til Simonsen, hvori han afgiver korpsets »mest uforbeholdne undskyldning for det passerede«, og udtrykker håbet om, at »Simonsen på trods af affæren vil fortsætte sit arbejde til gavn for ungdommen i Aabenraa«. Denne udgang af sagen blev modtaget med stor tilfredshed i Aabenraa, hvor Simonsen efter et i august afholdt førermøde kunne svare Ove Holm således:

»Jeg fik bemyndigelse til, på alle føreres vegne at meddele Dem og korpset, at vi alle derefter med glæde anser det gode forhold mellem korps og kolonne som genoprettet, ligesom jeg på alle føreres vegne skal og vil takke Dem, fordi De har givet sagen en så forstående og hensynsfuld behandling og afslutning.«

Simonsen ønsker dog samtidig at få at vide, hvorledes korpset vil stille sig, dersom Aabenraa Kolonne melder sig ud af Kongeaa Divisionen.

Kolonnens vrede havde nemlig i mellemtiden vendt sig mod divisionschef Madvig, hvem man bebrejdede, at han ikke havde sikret sig, at kolonnen ville blive godt modtaget, og at han under de givne omstændigheder burde have hindret kolonnen i at tage afsted. Madvig fralagde sig dog ethvert ansvar. Han

havde tilsagn fra to af de fire lejrledelsesmedlemmer og havde lørdag aften fået at vide, at kolonnen ville blive modtaget af lejrledelsen inde i lejren. Først søndag morgen forstod han, at modtagelsen skulle ske uden for lejren, og da var kolonnen allerede på vej mod lejren. Der var således næppe heller grund til at bebrejde Madvig noget, og et godt forhold til divisionen blev da også hurtigt genoprettet.

Formentlig var det kolonnerådets formand, rektor Mogensen, der herefter fandt det nødvendigt at præcisere kolonnens holdninger. Det skete i en af rektor udarbejdet udtalelse, der vandt énstemmig tilslutning i kolonneråd og førerkreds og derefter sendtes til korpset underskrevet af Simonsen.

Udtalelsen havde følgende udformning: »I betragtning af den uforbeholdne beklagelse af det skete såvel fra korpset som fra divisionen vedtog rådet at fortsætte arbejdet i Det Danske Spejderkorps og Kongeå Divisionen. Rådet ønsker over for korpset at fremhæve to afgørende synspunkter for dets arbejde, som det stadig vil fastholde som nødvendige betingelser for dets fortsatte arbejde.

- 1) Det nationale: Rådet ønsker, at arbejdet inden for Aabenraa Kolonne skal gøres som et led i det nationale arbejde for at indføre sønderjysk ungdom i dansk kultur, idet det anser Det Danske Spejderkorps' arbejde for et værdifuldt led i dansk ungdomskultur. Der ligger heri intet fjendtligt over for andre nationer, heller ikke den tyske, der forlanges ingen bestemt nationalpolitisk indstilling som betingelse for optagelse. Medlemmer af det tyske spejderkorps vil altid, ligesom andre nationers spejdere, blive behandlet som kammerater, ligesom kolonnen ønsker at være med til at fremme international forståelse hos ungdommen. Rådet gør sit arbejde for at tjene den danske ungdom, og det ønsker, at danske skal vokse op i kærlighed til dansk land, og det vil sammen med den på besindig og værdig måde deltage i vore nationale fester. Rådet har enstemmigt vedtaget, at dets arbejde udføres ud fra den forudsætning, at det støtter et dansk arbejde for dansk ungdom.
- 2) Det sociale: Rådet ønsker, at arbejdet skal gøres på en bred folkelig basis, således at man gør sit yderste for at undgå, at det begrænses til overklassens ungdom, og det anser bestræbelserne for at slette sociale skel for et værdifuldt led i spejderarbejdet. Rådet forventer, at korpset i sin bedømmelse af kolonnens arbejde vil tage hensyn til dette forhold i erkendelse af, at ydelserne i økonomisk og sportslig henseende vil blive noget præget af, at spejderne ikke udgår fra en snæver kreds af ungdom fra et ensartet og forholdsvis højt stående socialt lag«.

Det interessante i denne udtalelse er ikke understregningen af det nationale, for det lå lige for i Sønderjylland i 1928. Det bemærkelsesværdige er, at man fremhævede det sociale. Selv om forældre kredsen var domineret af embedsstanden og af borgerlige erhverv, havde det helt fra 1919 været klart, at her var et dansk arbejde, hvor alle byens drenge burde kunne være med, og der kan da også tælles adskillige spejdere fra mere beskedne hjem, selv om arbejdet aldrig fik den helt brede tilslutning fra arbejderklassens drenge. I de fleste købstæder af Aabenraa's størrelse var der almindeligvis kun én trop, her var der to til tre troppe. Alene det betød større bredde i arbejdet, og der er da heller næppe tvivl om, at en undersøgelse af dette forhold ville vise, at spejderarbejdet her havde større social bredde end mange andre steder. Det skyldes næppe, at man i Aabenraa var særligt socialt indstillet, snarere, at man ønskede at inddrage flest mulige drenge i et dansk arbejde. Det var mere nationalpolitik end socialpolitik.

I Det Danske Spejderkorps' formålsparagraf fandtes et afsnit om »det nationale«. Den talte om »at fremkalde og styrke en bevidst fædrelandsfølelse hos ungdommen, således at den - i forhold til alder og modenhed - ser på hele sin optræden, sin udvikling og sit arbejde i belysning af fædrelandets gavn og ære.« Den holdning kunne kolonnen fuldt ud tiltræde, ligesom korpset meddelte, at det ingen bemærkninger havde til kolonnens udtalelse. Der var intet modsætningsforhold i det sprogligt udtrykte.

Dansk-tysk balancegang

Lejren i Graveshoved var ikke det eneste problem, kolonnen stødte på i 1927/29. Der kom også nogle af endnu mere udtalt nationalpolitisk karakter.

Da orkesterdirigent P.A. Tegewaldt fyldte 50 år i marts 1927, forærede spejderne ham en flagstang og et Dannebrogflag til hans villa på Karpedam. Det gav anledning til disse bemærkninger i Apenrader Tageblatt (9. marts 1927):

»Det er en tvivlsom gave, spejderne har givet lederen af deres orkester, hr. postassistent Tegewaldt i form af en flagstang, som de har stillet op i hans have.

Tegewaldt var tidligere ikke alene tysk, men også tysksindet embedsmand og fhv. tysk militærperson, så gaven må være blevet modtaget med blandede følelser, og man må spørge, hvad den flagstang skal anvendes til. I vide kredse vil man i hvert fald betragte en sådan gave som en taktløshed fra spejdernes side.« (her oversat fra tysk).

Sådan så Tegewaldt nu ikke på det. Foruden at takke skrev han den 26. marts:

»Herved undlader jeg ikke at bemærke, at fordi der er andre personer, der mener, jeg er i tvivl om, hvad jeg skal bruge fødselsdagsgaven til, det er jeg absolut ikke, tværtimod, kære kammerater, skal flagstangen ved enhver given lejlighed benyttes til at hejse mit smukke flag«.

Men i sommeren 1929 meldte Tegewaldt fra. Han ønskede at trække sig tilbage, fordi han ikke fandt, at drengene opmærksomt nok fulgte hans undervisning. Men Simonsen var af den opfattelse, at hans tilbagetræden skyldtes vanskeligheder med og kritik fra Tegewaldts tysksindede musikerkolleger, fordi han foretrak danske spejdere fremfor tysk ungdom.

Det bør erindres, at Tegewaldt udførte sit arbejde for spejderorkestret uden nogen form for honorar. Dirigenthvervet var frivilligt og brødløst. I denne situation overvejede Simonsen at opløse orkestret, men det lykkedes ret hurtigt at finde en afløser for Tegewaldt, idet tilskærer H.A. Raahauge³⁵ overtog arbejdet, hvis ledelse Tegewaldt igen påtog sig syv år senere. Flagstangen forblev på sin plads.

Efter den tidligere Flensborg-spejderfører, Wives tilknytning til arbejdet i Aabenraa forstærkedes bestræbelserne for at øge samarbejdet med Dansk Spejderkorps Flensborg. Et af de første initiativer var en plan om at lade kolonnen deltage i det danske årsmøde i juni 1928. Planen blev drøftet i en brevveksling mellem Wive og Viggo Lausten³⁶ om pasproblemerne. Wive gik ud fra, at Aabenraa-spejderne kunne passere grænsen på fællespas, men dette frarådede Lausten under henvisning til en samtale med den danske konsul i Flensborg, der anbefalede, at man lod spejderne deltage ved personlige pas. Det skinner igennem Laustens breve, at denne holdning var dikteret af ønsket om ikke at skulle udstede fællespas til de mange tyske unge, der i disse år ønskede at besøge Nordslesvig. Slutresultatet blev, at kolonnen omend med beklagelse aflyste deltagelse i årsmødet, idet kun et fåtal af drengene havde eget pas.

I november 1928 afholdt Dansk Blindesamfunds sønderjyske afdelinger en fælles basar til fordel for blindesagen på Folkehjem i Aabenraa. Dette humanitære arbejde var altid søgt friholdt for nationale problemer, men i forbindelse med basaren opstod den tanke at lade byens uniformerede ungdomskorps marchere gennem byen som agitation for basaren. Kolonnen og pigespejderne godkendte, at de tyske Pfadfindere deltog heri, hvilket medførte protester fra forældre, der bebrejdede kolonnens ledelse denne disposition. På et kolonne-rådsmøde i februar 1929 blev spørgsmålet efterfølgende drøftet. Simonsen

mente, at man burde bøje sig for kritikken, medens Mogensen holdt for, at sådanne fælles arrangementer også fremtidigt burde kunne gennemføres. Mødet sluttede noget dramatisk med, at Mogensen stillede sit mandat til rådighed og anbefalede, at man fandt en formand, der fulgte Simonsens synspunkt. Problemet drøftedes på endnu et møde, uden at der blev truffet nogen egentlig beslutning, og Mogensen blev på sin post. At tyskerne heller ikke har haft det nemt ses af, at man gerne ville deltage, men ikke ønskede at marchere med helt ind i Folkehjems have, hvorfor de tyske Pfadfindere ud for Folkehjem drejede af mod Karpedam, bort fra Folkehjem.

Det nationalpolitiske var hverdag i Nordslesvig i disse år. Da der først på året 1929 fremkom rygter om, at man i Rødekro arbejdede på at oprette en Pfadfinder-trop, tog Simonsen straks initiativ til at genoplive et dansk spejderarbejde der. Kolonnen afholdt en spejderaften på Jernbanehotellet, hvor der meldte sig et antal drenge, og en spejdertrop blev dannet.

Det var en mangeårig tradition, at spejderne i Aabenraa på Valdemarsdagen, der også var Genforeningsdag, varetog salget af Danmarkssamfundets små Dannebrogsglag. I 1929 medførte dette en protest fra det tyske dagblad, Apenrader Tageblatt, der i skarpe vendinger beklagede sig over, at »vi tyske i vore egne boliger skal presses til at købe Dannebrog af ivrige spejdere«. I 1931 fik Simonsen dog optaget en mindre artikel i Apenrader Tageblatt om Det Danske Spejderkorps og dets arbejde. Den bragtes på tysk.

Spejderarbejde i 1930'erne

Begivenhederne i og omkring Gravenshovedlejren skulle vise sig at blive indledningen til en bedre forståelse mellem korpset, divisionen og kolonnen. Rektor Mogensen skrev således i en historisk oversigt i 1945³⁷: »Men spejderne var klar over, at der spejderteknisk var noget at indvende, og der var enighed om, at nu skulle det bringes i orden«. Det blev Wive, der med titlerne kolonneinstruktør og »Medicinmand«, påtog sig opgaven og den energi, hvormed han gav sig i kast med opgaven, viste hurtigt gode resultater. Men også korpset og division satte nu kræfter ind på at styrke den spejdermæssige side af arbejdet i Aabenraa og bringe det på rette spor. Til Aabenraa-spejdernes store overraskelse tog divisionschef Madvig et initiativ, han lod afholde nogle forældre- og instruktionsmøder i Aabenraa. Men mere vigtigt end dette var dog, at korpsets førertræning, ved den myndige leder Jens Hvass, helt ekstraordinært indbød nogle førere fra kolonnen til at deltage i korpsets Gilwell-kursus i påsken 1929. Deltagelse i dette kursus forudsatte ellers, at deltagerne i

den forudgående vintersæson havde gennemført og bestået et ret omfattende brevkursus. Men det var korpset i dette tilfælde villig til at se bort fra.

I sin begejstring over denne håndsrækning anmeldte Simonsen ikke færre end 17 førere, deraf 9 fra Aabenraa by. I betragtning af, at der normalt deltog en 20 – 30 førere fra hele landet i et sådant kursus, der var en teoretisk/praktisk træning gennemført under lejrforhold og forudsatte et solidt kendskab til og erfaring fra spejderarbejdet, beroede dette høje antal på en misforståelse. Jens Hvass måtte da også melde fra. Slutresultatet blev, at fire deltog³⁸. Derudover deltog Hans Skjøth³⁹ i et særligt ulveførerkursus. Begge kurser afholdtes i Nordsjælland. Ulvekursus på Saunte og spejdergilwell på Hartvig Møllers prægtige areal, Storedam ved Allerød. Efterfølgende kunne Ove Holm, Jens Hvass og Tage Carstensen i et fællesbrev meddele Simonsen, at »vi var overordentligt glade for at have Deres fire folk på Gilwellkursus«. Man anbefalede samtidig, at disse nu »deltager i det teoretiske kursus, således at de derved får det fulde udbytte af kursus.«

Episoden i Graveshovedlejren blev ikke alene indledningen til et mere positivt samarbejde med korps og division, men også indledningen til en styrkelse af det egentlige spejderarbejde i kolonnen. Det skete gennem en styrkelse af arbejdet i troppe og patruljer, gennem patruljeførerkurser og andre kurser og i 1932 ved afholdelse af en kolonnelejr ved Hindsgavl. Denne udvikling skete, uden at kolonnen gav afkald på at deltage i det nationale arbejde, ligesom man fastholdt orkestervirksomheden, dog at orkestret ikke mere deltog i arrangementer uden for spejderarbejdets rammer. Samarbejdet med Flensborgspejderne udvikledes fortsat, og der fandt gensidige besøg sted, foruden at spejdere fra Aabenraa nogle gange deltog i de danske årsmøder.

Også divisionen søgte generelt at styrke spejderarbejdet gennem førerkursus, f.eks. i 1932 i Aabækhytten med Jens Hvass som leder og ved at ændre divisionsturneringerne til patruljeturneringer, hvorved alle spejdere fik mulighed for aktivt at deltage i opgavernes løsning. Tilsvarende afholdtes årlige kolonneturneringer. Resultatet af denne mere bevidste træning udeblev da heller ikke. I 1931 blev 2. trop således divisionens bedste ved en divisionsturnering i Kolding, idet troppen blev den bedste eller næstbedste i alle opgaver bortset fra madlavning, hvor sønderjyderne var noget knotne over at få udleveret mel til frikadellerne. Man var da vant til at bruge rasp til sønderjyske frikadeller!

En medvirkende årsag til denne forbedring af det praktiske spejderarbejde var også, at det lykkedes at finde tropsførere, der varetog deres job i en længere årrække. Helt indtil 1929 havde der været tale om ret så hyppige førerskift. Af betydning for udviklingen var det ligeledes, at Wive i 1932 overtog ledelsen af kolonnen efter i en årrække at have været Simonsens højre hånd. Den større

Til styrkelse af det praktiske spejderarbejde afholdtes i 1929 et patruljeførerkursus i Stentofhytten under ledelse af Christian Wive, der her ses i midten af kursusdeltagere og medvirkende.

Christian Wive (1901-73) knyttedes til kolonnen i 1927 og var dens chef fra 1932 til 1946. Han var født i Harreslev ved Flensborg, hvor han havde været med i spejderarbejdet siden 1919. Wive, der var bankuddannet i Union Bank, var ansat i Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa, hvor han blev prokurist. Wive var en stilfærdig, energisk og målbevidst chef for kolonnen, hvor han samlede en stabil kreds af førere. Han var den ledende bag oprettelsen af et Sct. Georgsgilde i byen så tidligt som i 1934.

stabilitet i førerkredsen skyldtes næppe alene, at det daglige arbejde fik mere indhold, men også at den nationalpolitiske situation i grænselandet skærpedes i takt med Hitlers sejrsgang i Tyskland. Det styrkede de hjemmetyske kredse i hele deres arbejde og i deres krav om en grænseflytning. Dette øgede tyske pres medførte naturligt nok et forstærket dansk modspil og øgede interessen for det danske spejderarbejde, der var et af de steder, hvor man kunne fastholde unge i et dansk miljø.

Da Simonsen afleverede kolonnen til Wive i 1932, bestod den af de tre troppe og ulveflokkene i Aabenraa samt afdelinger i Graasten, Rødekro, Løgumkloster, Løjt-Genner og Hjordkær. Der var altså tale om en stor vækst i Simonsens fem år, et resultat af den vægt han og andre tillagde det agitatoriske og det nationale. »Talmæssigt kunne kolonnen ikke udvides«, noterer Wive da også, men »også den sportslige og spejdermæssige udvikling havde gjort store fremskridt«. Han følger dog til, »at ældre spejdere og førere længe havde

næret store betænkeligheder ved den store udvidelse med nye troppe, navnlig landtroppene, idet man nærrede den ikke uberettigede anskuelse, at disse troppe ikke lod sig opretholde«. Wive tænker her nok på vanskeligheden med at skaffe og fastholde førere over en længere periode. »Det må endvidere erindres, at medens Simonsen først og fremmest var interesseret i at inddrage nye områder, måtte det som en selvfølge gå ud over det egentlige spejderarbejde, og her var kolonnen langt tilbage. Bortset fra 2. trop kunne kolonnens troppe ikke siges at være spejdertroppe i sportslig forstand. Således blev det ikke nogen let arv, den nye ledelse fik. Hvad Simonsen med sine rige evner havde samlet, måtte nu, for så vidt der var grundlag, videreføres, og hvad der ikke kunne holde, måtte afvikles. Drengene havde været til fest og store glansfulde sammenkomster, nu må det gribes an på en anden bov«. Dette uddrag af et notat, udarbejdet af Wive, skildrer rimeligt godt arbejdets stilling.

I 1932 taltes 118 spejdere og ulve i Aabenraa by foruden de voksne førere. Medlemstallet var således øget med næsten 50% i de fem år. Interessant er det, at af de 118 drenge var ikke færre end 31 spejdere over 16 år og deraf igen 12 over 18. Dette høje antal ældre drenge viser, at kolonnens troppe var i stand til at fastholde interessen også hos de store drenge. Det skyldtes sikkert både orkestrets mulighed for beskæftigelse og det nationale ståsted, som arbejdet indebar.

I de følgende år, hvor Wive var chef, lykkedes det yderligere at styrke og stabilisere selve spejderarbejdet, således at Aabenraa-spejderne fuldt ud kom på højde med spejdere andre steder. Det skete gennem et målbevidst og stabilt arbejde i kolonnens troppe, tilrettelagt således at man ikke svigtede den nationale opgave, der i trediverne blev endnu mere åbenbar. Orkestret fortsatte sin virksomhed, men tilrettelagt sådan, at også de musicerende spejdere kunne dyrke spejdersport. Da Wive holdt op i 1946, var der godt 200 spejdere og ulve i Aabenraa. Der var altså ikke alene tale om en stabilisering, men også om en stærk vækst. Antallet af »store« spejdere var fortsat stort.

Sct. Georgsgildet

Korpsets tilbud til store spejdere (17/18 år og derover) var roverarbejdet, der forudsatte lyst til fortsat friluftsliv og lejrliv. Var man over 18 år, måtte man vælge mellem at være rover, fører eller at forlade korpset. Baggrunden var, at man ønskede at fastholde korpset som en børnebevægelse. Disse regler fandt Wive ikke egnede. Han mente ikke, at man kunne bygge et voksent spejderliv på lejr- og friluftsliv. »Der måtte findes noget mere voksent, som kunne interessere de unge«, noterede han.

Den aktuelle situation beskrev Wive således:

»Det var netop i de år, fra 1930 til 1933, at Hitler kom til magten. Den stærke agitation derfra smittede af, navnlig på det tyske mindretal, der blev meget udfordrende og gang på gang optrådte i gaderne. Det var helt klart, at man måtte have visse modtræk for at kunne vise en stor og frisk ungdomsskare. I Aabenraa, som overalt i Sønderjylland (Nordslesvig), var tilslutningen til spejderbevægelsen meget stor Bevægelsen i Aabenraa var den gang mere nationalt præget end interesseret i spejdersporten. I byens gader så man ofte uniformerede korps af drenge og piger tilhørende det tyske mindretal. Det var derfor ganske naturligt, at de danske spejdere i bogstaveligste forstand søgte at holde fanen højt ... Det Danske Spejderkorps var en værdig repræsentant for et dansk ungdomsarbejde i årene efter genforeningen.«

Aabenraa ønskede ikke at bruge korpsets roverarbejde og søgte derfor efter »noget andet«. Derved opstod den tanke, at »vi måske burde have vort eget. Men det var klart, at vort eget for Aabenraa ville vi ikke lave. Det skulle være, om ikke landsomfattende, så i hvert fald dækkende Sønderjylland. Vi gjorde os mange tanker om, hvad det skulle være«, skrev Wive.

I de samme år arbejdede i København nogle tidligere spejderførere med planer om at samle »de gamle spejdere i een stor organisation, hvis formål skulle være i praksis at føre bevis for spejdertankens og spejderidealernes kraft ude i livet«. Et større møde herom fandt sted på Casino i april 1933. Det resulterede i bred tilslutning til at søge stiftet et Sct. Georgsgilde, en sammenslutning af tidligere spejdere.

I månederne derefter etableredes kontakt mellem Wive, Rosent og initiativtagerne i København, grosserer Erik Sjøquist, kaptajn Frode Heiberg Jørgensen og flagfabrikant Erik Dahl. Også rektor Mogensen blev inddraget i overvejelserne, og efter at kolonnerådet i et møde den 26. oktober 1933 havde givet grønt lys, indbød de tre til et forberedende møde på Folkehjem den 12. december 1933 med det formål »at søge dannet en civil sammenslutning af gamle spejdere«.

I et notat fremhæver Rosent, at det var »Wive, der i oktober/november førte forskellige orienterende forhandlinger til flere sider«, men det ses også, at Rosent deltog i hvert fald i én forhandling med initiativtagerne i København bl.a. om mødeform, ritualer m.v. At forhåbningerne kunne svinge en del ses af, at Rosent så sent som den 8. november 1933 til Wive skriver: »Jeg har

ganske vist min stille tvivl om, at et Sct. Georgsgilde vil få en krank skæbne, men jeg vil meget gerne lægge navn til et forsøg, selv om det mislykkes«.

I mødet på Folkehjem deltog 24 førere og tidligere spejdere, der besluttede at stifte et Sct. Georgsgilde, der fik Rosent som gildemester, Jacob Michelsen⁴⁰ som skatmester (kasserer) og Lorenz J. Hansen⁴¹ som kansler (sekretær). Derudover indvalgte Wive og Hans Lassen⁴² i gildeledelsen. Alle i ledelsen var således mangeårige spejdere. I marts indvalgte Rosent i den første landsgildeledelse som kansler.

Sct. Georgsgilderne i Danmark, som den landsdækkende bevægelse kom til at hedde, har således sit udspring i såvel København som i Aabenraa, i Aabenraa inspireret af det talstærke spejderarbejde, den nationalpolitiske situation og af Wives interesse for at finde frem til en form, under hvilken voksne kunne fortsætte en slags spejderbevægelse.

Sct. Georgsgilderne, der siden har fået en vis international udbredelse, fik vel aldrig den tilslutning, som bevægelsens fædre havde tænkt sig. Indtil i dag har tilslutningen i Danmark kun været på op mod 9.000 medlemmer. Dette lave tal skyldes nok, at omend man i de unge år bindes sammen af fælles oplevelser og af spejderidealene, så kan den sociale, kulturelle og uddannelsesmæssige baggrund være så forskellig, at det for voksne er svært at finde en fællesnævner. Hertil kommer vanskeligheden med at finde en form og et indhold, der interesserer både unge og ældre. Fælles minder fylder ikke nok.

Selv om Wive nu med tilfredshed kunne se, at en sammenslutning af gamle spejdere var dannet, opgav han dog ikke sine tanker om en direkte overbygning på det egentlige spejderarbejde, et voksent ungdomsarbejde, byggende på spejderidealene og med et klart nationalt formål. I 1934 drøftede han denne tanke med Madvig, der ytrede interesse for at være med til at danne noget sådant for Sønderjylland. Tanken var, at korpsets afdelinger skulle have større selvstyre. Formentlig har det foresvævet Wive, at en sådan Sønderjylland omfattende ungdoms- (spejder) bevægelse kunne trives inden for korpsets udvidede og mere frie rammer. Madvig lovede at fremdrage tanken om større selvstyre i korpsets bestyrelse, hvor han var medlem. Dette skete da også i oktober 1934, og han fandt »en vis interesse for vore tanker, vi må komme med forslag, men det er sværere end vi tror«, skrev han 10. oktober til Wive.

Herefter har Wive og Madvig formentlig henlagt sagen. Den ses ikke senere at være taget op, men Sct. Georgsgilderne var sat igang, og selv om de fik et meget voksent tilslut, kunne man dengang være med fra det 18. år. Også Det Unge Grænseværn var blevet dannet i 1933 og udviklede sig i løbet af meget kort tid til en altomfattende dansk ungdomsbevægelse »til værn om grænsen« og løste således den påtrængende nationalpolitiske opgave.

I 1923 indledtes et samarbejde mellem Flensborg-spejderne og Aabenraa Kolonne. Det forstærkedes fra 1927 gennem adskillige fælles arrangementer, og Aabenraa-spejdere deltog flere gange i danske årsmøder i Flensborg. Billedet er fra 1932, hvor årsmødeoptøget ses på Bov Landevej. Foran i billedet Aabenraa's orkester. T.v. for den høje stander ses en tilhyllet Dannebrogsgfane. Det var dengang ikke tilladt at frembære Dannebrog syd for grænsen.

Internationalt spejderarbejde i et nationalt spændingsfelt

I glæden over genforeningen med Danmark blev dansk spejderarbejde budt varmt velkommen i Sønderjylland, hvor det blev betragtet som et frisk dansk børne- og ungdomsarbejde, der kunne udfylde et tomrum i det i øvrigt vidt forgrenede danske foreningsliv. Ledende danske sønderjyder viste arbejdet stor interesse, hvilket også mange nyttilflynede rigsdanske gjorde. Af stor betydning var det, at også en del ledende skolefolk interesserede sig aktivt eller mere passivt for arbejdet. At spejderarbejdet i Sønderjylland fra 1920 og fremefter mere blev betragtet som et dansk nationalt arbejde end et udviklende og karaktertrænende friluft- og lejrlev er forståeligt, for i 20'erne og 30'erne var udviklingen mellem dansk og tysk et problem, der dagligt optog alle. Spejderarbejdets nationale betydning fik en særlig understregning i de byer, hvor der oprettedes hornorkestre (Aabenraa, Flensborg og senere Tønder). I Aabenraa indgik orkestret ofte sammen med alle spejdere som et aktivt og

skattet led i byens liv. Ofte mødtes spejderne med orkester alene for at afholde en parade og foretage en march gennem byens gader for at vise, at der var en dansk ungdom, og at den var talstærk. Man sang:

»Her kommer de raske sønderjyske drenge,
med Dannebrog frit i Danmarks vang og vænge,
vi alle vil virke for vor spejdersag
til ære for Danmark, for vort folk og for vort flag«

Konsekvensen af dette stærke engagement i det nationale måtte naturligvis blive, at der ikke var tilstrækkelig tid til den egentlige spejdersport.

I modsætning til bestræbelserne i den sønderjyske hverdag var Det Danske Spejderkorps' ledelse optaget af at forme korpsets arbejde efter de retningslinier, bevægelsens stifter, Robert Baden-Powell havde lagt: et udviklende og karaktertrænende friluftsliv. Et vigtigt skridt i den retning blev taget i 1923, da Ove Holm og Jens Hvass overtalte Lembcke til at forlade posten som spejderchef, og til korpsets ledelse knyttede kendte skolefolk. En anden vigtig interesse var den internationale udvikling. Fra den spæde begyndelse i England i 1907 voksede bevægelsens samlede antal af drengespejdere til i 1930 at udgøre omkring to millioner. Der var spejdere i de fleste lande verden over. I 1924 havde korpset med stor succes gennemført den anden verdensjamboree med deltagelse fra et stort antal lande. Ove Holm var i en længere årrække medlem af bevægelsens internationale komité, og Jens Hvass plejede mange udenlandske kontakter. Visionen var et hele verden omspændende broderskab. »Om Folkenes Forbund danner spejderne æresvagt«, kan man læse i en dengang meget anvendt sang. Men linien var også, at deltagelse i dette internationale samarbejde forudsatte et fast ståsted i det danske.

På baggrund af disse holdninger i ledende kredse er det let at forstå, at korpset kom til at se kritisk på virksomheden i Aabenraa, hvor man lagde mere vægt på at pleje det nationale end på et aktivt spejderliv, og hvor man, selv om tyske Pfadfindere boede i samme gade, end ikke evnede at pleje samkvem med dem.

Erfaringerne fra Blindebasaren viser, hvor svært det var, ti år efter genforeningen. Man kunne ikke nå så langt, som korpset ønskede, og det kunne næppe heller nogen forlange i år, hvor standpunkterne mellem dansk og tysk i grænselandet var trukket så stærkt op, som tilfældet var. Det første nødvendige var at beskytte sig selv. Idealerne viste sig her, som så ofte før og siden, svære for ikke at sige umulige at omsætte i praksis. Vanskelighederne var for tæt på. Det bekymrede dog nok korpset mere, at man i Aabenraa forsømte det almindelige spejderarbejde til fordel for udflugter, marcher, parader og

Ved spejdernes parader førtes Dannebrog til fløjen. Her er det to Dannebrogspaner under ledsagelse af to væbnere med stave prydet med spejdertilje og rød/hvide bånd. Det skete almindeligvis til tonerne af »Her kommer Jens med fanen.« Her på statsskolens plads i 1928

fester. Jens Hvass pegede allerede på dette forhold i 1922, men der skulle gå år, før man kom til at mestre både at drive spejdersport og at leve op til de nationale forpligtelser, som forældre og andre interesserede fandt naturlige, og som spejderne gerne engagerede sig i. Spejderne udførte under de givne omstændigheder deres del af genforeningsarbejdet.

Men balancegangen var ikke let. Rektor Mogensen fra Aabenraa søgte i »1. Haderslev Trop's 25 års jubilæumsbog« fra 1944 at gøre ret og skel til begge sider. Hans ord skal stå som afslutning på denne artikel: »Ja, det har været et godt dansk arbejde, de har gjort, disse barknæede spejderdrengene, de friske spejderpiger ... De, der har været med, har grund til at være Det Danske Spejderkorps taknemmelige, fordi det så hurtigt og energisk fik spejderarbejdet i gang i Nordslesvig, og ikke mindst for den hjælp, som spejderkorpsets arbejde har været for vore føreres uddannelse. Uden den hjælp havde de ikke været i stand til at opdrage den gode danske spejderungdom, som vi nu glæder os over.

Lutter lys og glans har det jo heller ikke været i Kongeådivisionen; men skønt den har haft sine vanskeligheder og sorger ..., så har den dog ... været med til at gøre det gode danske arbejde, som har kendetegnet årene siden 1920«.

NOTER

Baggrundsmaterialet til denne artikel er overvejende hentet i Aabenraa-spejdernes arkiv i Spejderhuset. Det forventes om kort tid afleveret til Landsarkivet i Aabenraa. Spejdernes arkiv omfatter protokoller og dagbøger, foruden korrespondance m.v. Her er enkelte år meget fyldigt repræsenteret, medens der for andre år næsten intet foreligger. Også Kongeå divisionens dagbøger er gennemgået. Hvor andet ikke er anført, stammer alle fotografier fra spejdernes arkiv eller fra Det sønderjyske Spejdermuseum på Stevninghus.

Derudover har mange tidligere Aabenraa-spejdere og andre været mig behjælpelig med detailoplysninger, som jeg takker for. En særlig tak retter jeg til arkivar Lars N. Henningsen for råd og vejledning ved artiklens endelige udformning. Ligeså takker jeg fru Karis Jessen, København for renskrivning af manuskriptet.

1. Artiklen omfatter kun Det Danske Spejderkorps, og ikke de øvrige ungdomskorps. I Aabenraa eksisterede i alle år et nært samarbejde mellem Det Danske Spejderkorps og Det Danske Pigespejderkorps, der udadtil ofte optrådte i fællesskab.
2. En trop består af 15 – 40 spejdere opdelt i 2 – 5 patruljer. En patrulje består af 5 – 8 spejdere, hvoraf almindeligvis den ældste er patruljefører.
3. Senere maskinhandler i Løgumkloster.
4. Fødtes 1904 i Flensborg, blev relegeret fra Oberrealschule og derfor forhindret i at søge videreuddannelse i Tyskland. Studentereksamen fra Haderslev, cand.theol. i København, hvorefter han fik ansættelse i Dansk Skoleforening for i 1932 at blive lærer, senere skoleinspektør i Slesvig. Har skrevet en erindringsbog: For alt hvad du har kært. Forlaget Skandia. 1978.
5. Rektor Mogensen i Aabenraa Statsskoles Årsskrift 1945.
6. Søn af bankdirektør H. Jørgensen, Den Nordslesvigske Folkebank, uddannet som boghandler. 1991 bosat i Californien.
7. I dag anvendes betegnelsen «leder». Her anvendes den dengang anvendte betegnelse, hvilket også gælder for andre spejderudtryk.
8. Færdigheder og viden, drengen skulle kunne for at blive spejder.
9. Første større prøve efter rekrutprøven, derefter fulgte 1. klasse.
10. En division er en sammenslutning af troppe i et større område eller en større by.
11. En kolonne er en sammenslutning af troppe i et mindre område fx. en by og dens opland.
12. Det har ikke kunnet fastslås, hvor artiklen stammer fra, eller hvem pressemanden er.
13. Senere frøhandler, Ramsherred
14. Lektor på Gl. Hellerup Gymnasium
15. Senere skolepedel i Aabenraa
16. Far til Jacob Jacobsen
17. Redaktør, Hejmdal, senere chef for Statsradiofoniens Pressekontor i København.
18. Kaptajn i Grænsegendarmeriet.
19. Tog senere navneforandring til Horsten, kontorchef i Civilforsvarsstyrelsen, medlem af Friluftsrådets bestyrelse, Danmarks Lejrpladsudvalg m.fl.
20. Ordonnanserne var: Mogens Thau, Niels Juul Hansen, Hans Michelsen og Niels la Cour Andersen.
21. Deltager i Hindsgavllejren
22. Repræsentant og handelsmand
23. Et løfte, der skulle aflægges for at blive spejder.
24. Ulvearbejde er et spejderarbejde tilrettelagt for 8 – 12 årige på baggrund af Kipling's »Junglebogen«.
25. Her ligger nu stadion.
26. Tegn på at troppen havde vundet divisionsturneringen.
27. Senere kaldt Skolen bag Rådhuset og Nygades Skole
28. Deltagerne var brødrene Aksel og Harald Uldal, Peter N. Andresen, Holger Oesten, Jens Asby, Mogens Larsen, Tage Fink, Helmuth Hansen, Jørgen Stougaard og Hans Høy.

29. Ledende personlighed i det danske arbejde.
30. Børnehave i Nygade.
31. Der menes formentlig vandrefugle og andre grupper af unge tyskere.
32. Folketingsmedlem, repræsenterende det tyske mindretal.
33. Ifølge en omfattende rapport fra Simonsen.
34. 3. Aabenraa Trops jubilæumsskrift, duplikeret 1938.
35. Tilskærer ved Magasin (Andersen og Christiansen).
36. Journalist ved Flensborg Avis, fra 1927 - 32 korpschef for Dansk Spejderkorps i Flensborg, senere redaktør i Tønder, april 1940 arresteret af tyskerne, døde kort tid efter i Kastellet i København, 36 år gammel.
37. Aabenraa Statsskoles Årsskrift 1945.
38. De fire var Fritz Hansen, Mogens Larsen, Peter Petersen og Iver Toft.
39. Ulvefører, isenkramkommis, senere fabrikant i fabrikken Elto.
40. Forretningsfører.
41. Købmand, Nørreport.
42. Gulvpålægger.

Landsbyskolerapporter fra Skovhuse og Bevtoft 1938 og 1940

Ved *Lars N. Henningsen*

Fra 1930'erne fik mange seminarister i studietiden to ugers praktik i en landsbyskole. De skrev rapporter om deres erfaringer, og disse rapporter giver et meget anskueligt billede af de små landsbyskoleindretninger. Her gengives to eksempler på disse beretninger fra en i dag helt glemt skoleform.

Frem til 1950'erne var det danske skolelandskab præget af mange små landsbyskoler. Det var en-, to- og treklassede skoler med arbejdsformer og arbejdsbetingelser helt forskellige fra de mangeklassede byskoler. For unge lærere, som kun havde praktiske erfaringer fra seminariernes store øvelsesskoler, kunne det være svært at overtage undervisningen på landet.

Statens Seminariskole i Haderslev prøvede fra 1920'erne at bøde på disse mangler. I efteråret 1925 tog eleverne i 3. klasse (ældste klasse) på heldagsbesøg i den treklassede skole i Hoptrup. De to følgende år blev besøget gentaget ved besøg i andre landsbyskoler. I sommeren 1928 foreslog seminariskolen at udvide besøgene til at omfatte 14 dage, med en eller to seminarieelever ved hver skole.¹

Initiativet vakte opsigt, og i seminariebekendtgørelsen af 4. maj 1931 fik det almen gyldighed. Bekendtgørelsens § 33 muliggjorde, at »(seminarie)eleverne i 3die og 4die Kl. under betryggende Vejledning faar Adgang til at overvære og deltage i Undervisningen i andre Børneskoler i Seminariets Nærhed saavel ved kortere Besøg som under et uafbrudt Ophold paa højst 3 Uger«. Efter opholdet skulle eleverne afgive rapport om de pågældende skolers indretning, undervisningsmetoder o. lign. Lignende bestemmelser blev optaget i bekendtgørelsen af 29. februar 1940. Elevernes rapporter fra landsbyskolerne kunne, såfremt de blev antaget af censorerne, få indflydelse på eksamenskarakteren i praktisk skolegerning.

I 1930'erne kom seminaristerne fra både Haderslev og Tønder seminarier på landsbyskoleophold. I Haderslev foregik det på den måde, at eleverne ønskede sig en eller anden skole i landsdelen. Seminariet formidlede forbindelsen, og den vordende lærer betalte 40 kr. selv for logi og kost i de to uger. Seminariet betalte den anden halvdel. I første uge skulle seminaristen være

iaagttagende, og den anden uge selv overtage undervisningen helt på egen hånd.²

Enkelte lærere har senere fortalt om deres landsbyskoleophold. Nina Langkilde, dim. Haderslev 1941, har her i Sønderjyske Årbøger 1988 berettet fra sin tid i Knud skole i juni 1940. Chr. Stenz har i sine erindringer (1982)³ givet glimt fra sin tid i Ravsted i 1934.

Rapporterne fra de to ugers ophold blev efter dimission leveret tilbage til seminarieeleverne. De findes derfor ikke i seminariernes arkiver, men skjuler sig i lærernes private gemmer. Det er imidlertid værd at gøre opmærksom på »landsbyskolerapporterne« som skolehistorisk kilde. De giver et detaljeret billede af livet i de små skoler, af undervisningsformen, hvor flere hold blev undervist samtidig, af skolernes udstyr. I enkelte rapporter er der også korte sideblik til det »omgivende samfund«.

I det følgende fremdrages to eksempler på genren. Begge er skrevet af lærere født på Rødding-egnen og med en lang efterfølgende lærergerning i Sydlesvig. Først gengives lærer Johannes Finks beretning 1938 fra Skovhuse skole på Rønhave-halvøen i Ulkebøl sogn. Fink var født 1915 i Brændstrup ved Rødding. I 1939 tog han lærereksamen i Tønder. Efter en tid i Tandslet virkede han som lærer ved den danske privatskole i Valsbøl 1945-59. Derefter fulgte embeder i Bjerndrup ved Tinglev og i Vester Sottrup indtil 1977. Fink døde i Kollund i 1988.⁴

Beretningen fra Bevtoft 1940 skyldes Anna Schrøder. Hun var født 1919 i Rødding og virkede fra 1946 til 1970 som leder af den danske skole i Aventoft syd for Tønder. Efter pensioneringen boede Anna Schrøder fra 1986 i Tønder, hvor hun døde 1990.⁵

Skovhuse skole⁶

af Johannes Fink

Landsbyen Skovhuse ligger ca. 7 km nord for Sønderborg ude på Kær-halvøen. Landsbyen har en ret ejendommelig historie. På halvøen ligger godset Rønhave. Dette ejedes gennem århundreder af adelsslægten Holck, som omkring år 1600 afhændede det til hertug Hans, der efter tidens skik ville have sine jorder samlede i store sammenhængende stykker. Nord for Rønhave lå dengang nogle fæstegårde, som kaldtes Skovhuse. Disse gårde rev hertugen ned og lagde deres jorder ind under Rønhave. Navnet Skovhuse forsvandt. Rønhave ejede hele den nordlige del af Kær-halvøen. Efter en lang tidsperiode med flere ejerskifter kom Rønhave omsider ind under den tyske stat som statsdomæne, og efter 1920 blev godset dansk statsejendom. I 1926 blev der

Skovhuse skole. De to klasseværelser lå til højre, lærerens bolig i længen til venstre. Skolerne i Skovhuse og Bevtoft (side 254) lignede hinanden meget på trods af, at den ene var bygget før Genforeningen i 1912, den anden i 1927 – begge i »Bedre Byggeskik« – »Heimatschutz«-stilen!

foretaget en udstykning af nogle af godsets jorder, og 27 nye husmandsbrug blev oprettet. Gennem gamle dokumenter havde man fået god besked om den gamle landsby, Skovhuse, og den nye bebyggelse fik derfor navnet Skovhuse.

Der er kønt i Skovhuse. Nord for byen findes ret store skove, og mod vest går landet ned mod det smukke Alssund, på hvis vestlige bred Sottrupskov strækker sig. Mod øst og nord beskylles landet af Augustenborg fjord. Om marker og huse strækker sig levende hegn, og man får indtryk af at befinde sig på en meget frodig og frugtbar egn. Her ude på halvøens nordvestside var det, at prøjserne sejlede over Alssund fra Sottrupskov til Arnkil om natten den 29. juni 1864. Langs veje og markskel finder man mange krigergrave og mindsten fra kampene den 29. juni. De minder os om den tapre og fortvivlede modstand, vore landsmænd viste en fuldstændig overlegen fjende.

Landsbyens bebyggelse er meget spredt, og hele befolkningen er beskæftiget ved landvæsenet. Skolen, der blev bygget i 1927 kort efter udstykningen, ligger meget centralt, længste skolevej 1 1/2 – 2 km. Skovhuse skole ligger i Ulkebøl sogn, der er et temmeligt stort sogn med ca. 3.000 indbyggere.

Skolens indretning

Der hører et temmeligt stort stykke jord til skolen, ca. 1 1/2 td. land. Jorden måler 80 m på hvert led (se fig.). Skolens længderetning er syd-nord. Facaden

vender mod øst ud til landevejen. Undervisningslokalerne findes i bygningens nordlige ende, og i den modsatte ende findes lærerens lejlighed.

Skolen har to klasseværelser, hvoraf hvert har 4 store vinduer henholdsvis mod øst og vest. Værelsernes størrelse er 8 x 6 x 3 1/2 m. Da der kun er en lærer ansat ved skolen, benyttes kun klasseværelset mod øst. Det andet står tomt, men benyttes dog om vinteren som gymnastiksal.

Vest for skolen (8 m) ligger et baghus med hestestald, brændselsrum, WC og hønsehus. Imellem dette hus og skolen står pumpen, hvor børnene kan drikke vand og vaske hænder. Skolepladsen ligger nord for bygningerne. Den er bevokset med græs og har en størrelse af ca. 30 x 60 m.

I sognet findes der foruden i Skovhuse skoler i Ulkebøl by og i Kær. Ulkebøl skole er syvklasset, medens skolen i Kær er en almindelig to-klasset landsbyskole.

Klasseværelset, der benyttes, vender mod øst og er stort og rummeligt. De 4 store vinduer giver sol hele formiddagen. Vinduerne er forsynede med rullegardiner. Der findes en stor kakkellovn ved den vestlige væg. Fra loftet hænger to elektriske lamper. Væggene er malede i et par meters højde med en dyb mørkerød farve. Den øverste del af væggen er gul og loftet er hvidt. Dørene er malet med en grålig farve, og gulvene ferniserede.

På væggene hænger kun få billeder. På den ene endevæg hænger et par smukke dybtryk. Det ene er af en gammel købstadbygning, Apostelgaarden i Næstved. Det andet forestiller et østdansk landskab. Desuden hænger nogle enkelte kartonnerede, uindrammede billeder på de andre vægge. Et er af Dalgas, et andet af Frihedsstøtten i København.

Skolen har ni nye to-mands borde af samme model som øvelsesskolens nyeste. Dog findes der ikke skuffer i bordene, kun hylder under bordpladen. Foruden disse nye borde har skolen nogle meget gamle, som står forrest i klassen. Der er tre fire-mands og to to-mands borde af de gamle. Bordene er ordnet i to rækker med fem to-mands på den ene side af gangen og resten på den anden. Katederet har form som et skrivebord med skuffer og skabe, og det står på en forhøjning.

Bag ved katederet er anbragt en stor vægtavle, hvis ene ende er inddelt i kvadrater, som er påmalede. Denne ende af tavlen anvendes både til regning og skrivning. Ved siden af katederet står en fritstående tavle, som kan vendes og benyttes på begge sider. Dette er meget praktisk, idet man på den ene side kan gemme noget, man har skrevet i en time, til senere anvendelse. Begge tavlerne er matsorte og forsynede med træramme. Langs klasseværelsets ene sidevæg står to store skabe. I det ene findes de bøger, som anvendes i undervisningen, samt hefter til skrivning, regning og dansk. I det andet skab opbevares en billedsamling, som særlig anvendes ved småbørnenes hjemstavnsundervis-

Lærer Poul Poulsen og hustru Marie («Midde») og børnene i Skovhuse skole 1931. Foto i Lokalhistorisk Arkiv, Ulkebo.

ning. Tillige findes i skabet børnenes tegnehefter og maleredskaber samt de geografiske kort, hvoraf ingen hænger fremme til stadighed. Af andet materiel kan nævnes kugleramme, globus samt skolens stolthed, et nyt lysbilledapparat, som kan anvendes både til films, glasbilleder og almindelige billeder fra bøger, aviser o.s.v. Af gymnastikredskaber findes en bom med tilhørende ribber, en buk, springstøtter med snor samt en håndbold.

Børnene og undervisningen

Der er 35 børn i skolen. Deraf går de 23 i anden og 12 i første klasse. Børnene er i alderen fra 7-14 år. De tre yngste årgange fra 7-10 år går i første klasse, resten i anden.

Børnene er gennemgående normalt begavede. Dog ligger i yngste klasse gennemsnittet lidt under det normale. Børnene var i begyndelsen meget tilbageholdende, men efter kort tids forløb tog de interesseret og flink del i arbejdet og samtaler. Der tales dialekt i timerne og på legepladsen. Læreren taler dog rigsdansk, og børnene opøves også i at udtrykke sig på rigsmålet. Læreren taler dog ofte dialekt med de små, som det især kniber for at udtrykke sig på rigsdansk. Børnene er lette at disciplinere og som regel meget opmærksomme i timerne og ivrige efter at komme ind efter frikvarteret. Tonen og forholdet mellem børnene er god. Morsomt er det at se de store børn ganske uopfordret gå hen at hjælpe de små ved deres arbejde eller at høre de yngstes glæde over

en af kammeraternes fremgang. De yngste vil gerne fortælle læreren deres små selvoplevelser. I frikvarteret spiller børnene både store og små med forkærlighed håndbold.

Børnene er mere tilbageholdende og gennemgående lettere at disciplinere end børnene i byerne, et forhold, som vel nok hænger sammen med landsbylæreren større autoritet, som grunder sig på hans hele stilling i befolkningen. For mange af landsbybørnene, der ofte må tage tidligt fat med arbejdet hjemme, er skoletiden og samværet med kammeraterne ofte en behagelig afveksling, som vel også nok gør sit til, at de er lettere at disciplinere.

I Skovhuse skole er børnene delt i to klasser. Om sommeren begynder ældste klasse hver dag skolen kl. 7, og deres skoledag ender kl. 12 hver dag undtagen torsdag, hvor klassen har fri kl. 10. Ældste klasse har altså fri hver eftermiddag. Pigerne har dog håndgerning fra 1-3 tirsdag eftermiddag. Yngste klasse går i skole mandag og fredag eftermiddag fra 12,30 - 4 samt de to sidste timer torsdag formiddag. Desuden møder de sammen med ældste klasse tirsdag fra 8-12, onsdag 10-12 og hele lørdag formiddag (se timeplanen). Alle undervisningstimer er på 50 min. Om vinteren er ordningen i det væsentlige den samme, blot er undervisningstiden rykket en time fremad. Børnene har to gymnastiktimer ugentlig. Om sommeren benyttes de til boldspil på skolepladsen eller, når vejret er godt, til badning. Om vinteren drives gymnastikken i det tomme klasseværelse.

Klasseundervisningsprincippet er det fremherskende, dog må her med »klasse« forstås »hold«. Både den udfindende og meddelende metode anvendes, som naturligt er, den sidste særlig ved åndsfgene. Børnenes selvvirksomhed tages i nogen grad i brug for de større børns vedkommende. F. eks. benyttes meget et system bestående af små kartonkort, som er påtrykt opgaver i spørgsmålsform. På kortene findes for nogle opgavers vedkommende, f.eks. historiske, også kilde-angivelser. Hvert af børnene (kun de store) får så udleveret et sådant kort og udarbejder så på egen hånd en skriftlig besvarelse. En sådan opgave kan godt beskæftige et barn i flere timer. Læreren arbejder så imens med de mindre børn. Også på anden måde tages børnenes selvvirksomhed i anvendelse. F. eks. læste de store børn på egen hånd i et hefte af Th. Roust om H.P.Hanssen. Dog læste de også enkelte afsnit af bogen som højtlesning.

Det manuelle arbejde indtager en meget ringe plads i undervisningen. Der er dog på skemaet afsat en time ugentlig til tegning. I denne får børnene ofte lov til at tegne og farvelægge selvvalgte modeller, og flere af dem kunne også fremvise mange nydelige arbejder i deres hefter.

Timestrue for Sommeren 1938

Eldste Klasse.

Vid	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Freitag	Lørdag
7-7 ⁵⁰	Rel.	Rel.	Dansk	Hist.	Rel.	<u>Historie</u>
8-8 ⁵⁰	Dansk	<u>Regn.</u>	Regn.	Dansk	Dansk	<u>Regn.</u>
9-9 ⁵⁰	Naturh.	<u>Skrim.</u>	Sang	Regn.	Regn.	<u>Dansk</u>
10-10 ⁵⁰	Geogr. af.	<u>Dansk</u>	<u>Dansk</u>		Geograf	<u>Skrim.</u>
11-11 ⁵⁰	Bygde	<u>Gymn.</u>	<u>Regning</u>		Fysik	<u>Gymn.</u>
		Kuundersk. Prøve.				

Yngste Klasse

Vid	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Freitag	Lørdag
7-7 ⁵⁰						<u>Skrim.</u>
8-8 ⁵⁰		<u>Regn.</u>				<u>Regn.</u>
9-9 ⁵⁰		<u>Dansk</u>				<u>Dansk</u>
10-10 ⁵⁰		<u>Skrim.</u>	<u>Dansk</u>	Dansk		<u>Rel.</u>
11-11 ⁵⁰		<u>Gymn.</u>	<u>Dansk</u>	Regn.		<u>Gymn.</u>
12 ³⁰ -1 ²⁰	Rel. og Gymn. kl.				Rel. og Gymn. kl.	
1 ³⁰ -2 ²⁰	Dansk				Dansk	
2 ³⁰ -3 ²⁰	Gymn. kl.				Regn.	
3 ³⁰ -4	Sang				Sang	

De understregede timer angiver de timer, hvor begge klasser er samlede.

Ved regneundervisningen anvendes 1., 2., 3. og 4. hefte af Landsbyskolens Regnebog ved Fr. Friis-Petersen, J. L. W. Jessen og H.P.H. Novrup, samt nogle tillægshefter. Af hjælpemidler findes kugleramme og meterstok.

Hver af de to klasser er inddelt i hold. I yngste klasse er der tre hold. Første hold anvender 1. hefte af regnebogen. Andet og tredje hold regner henholdsvis

række A og række B af regnebogens andet hefte. Hovedregning for de to hold er fælles. I ældste klasse er der fire hold. De to yngste hold regner i regnebogens 3. hefte og har hovedregning sammen. De to ældste hold benytter på samme måde 4. hefte af regnebogen. Dog er ældste årgang færdig med regnebogen og regner i nogle tillægshefter, men de har hovedregning sammen med næstældste årgang.

To timer ugentlig, nemlig tirsdag og lørdag, har første og anden klasse regning sammen. På næste side er vist en skematisk fremstilling af en regnetime i klasserne hver for sig og en, når klasserne er sammen. Læreren kontrollerer som regel selv resultaterne. Undertiden sker kontrolleringen også ved, at et af de ældste børn, når det er færdig med sine egne opgaver, får facitlisten og kontrollerer de andres. Hvis et barn ikke bliver færdig med de opgaver, som er beregnet til timen, regnes resten færdig hjemme. Bliver nogen derimod færdig før timens udløb, får de lov til at beskæftige sig med tegning eller læsning, blot de ikke forstyrrer de andre i deres arbejde.

En Regnetime i 1 Klasse

1 Hold	Regning ved Kugleramme	Sk. Regning	1. Årgang
2 og 3 Hold	Sk. Regn.	Hovedregning	2. og 3. Årgang

En Regnetime i 2 Klasse

1 og 2 Hold	Hovedregning	Sk. Regn.	4. og 5. Årgang
3 og 4 Hold	Sk. Regn.	Hovedregning	6. og 7. Årgang

En fælles Regnekasse for 1 og 2 Klasse.

1 Hold	Skr. Regn.		1 Aarg.
2 og 3 Hold	Hovedregn.	Skr. Regn.	2 og 3 Aarg.
4 og 5 Hold	Skr. Regn.	Hovedregn.	4 og 5 Aarg.
6 og 7 Hold	Skr. Regn.		6 og 7 Aarg.

Skole og hjem

Læreren har på forskellig måde forbindelse med hjemmene. Blandt andet gennem skolesparekassen. De penge, som børnene sparer sammen i ugens løb, afleveres til læreren hver lørdag i en bestemt time. Hvert barn har en sparebog, hvori de enkelte beløb straks indføres af læreren. Læreren fører desuden bog over sparebeløbene, som en gang hver måned indsættes i sparekassen. Børnene får så ved udgangen af skolen det opsparede beløb udbetalt med renter og renters rente. Både børnene og hjemmene er meget interesseret i skolesparekassen. I skoledistriktet findes også en spareforening, »Julens Glæde«. I denne er læreren kasserer, og nogle af skolebørnene har det hverv en gang ugentlig at samle penge ind i alle hjemmene. Pengene afleveres til læreren, som indsætter dem i banken. De opsparede penge udbetales hvert år lige før jul.

Hvert år ved eksamen møder nogle forældre op og overværer børnenes præstationer. Som regel er hvert hjem, der har et barn i skole, repræsenteret. Hvert år afholdes også julefest i skolen. Ved denne lejlighed opfører børnene en lille komedie. Både forældrene og gamle elever deltager i denne fest, og lærerens beværter alle deltagerne med kaffe.

Bevtoft skole⁷

af Anna Schrøder

I tiden fra den 10. til den 24. juni 1940 opholdt jeg mig i Bevtoft for at følge undervisningen i denne landsbyskole.

Bevtoft sogn, som ligger i Haderslev østeramt, er et stort sogn. Dets indbyggerantal er ca. 1200. Sognet er delt i fire skoledistrikter, hvoraf Bevtoft er det største. Bevtoft skoledistrikt samler sig om Bevtoft by og Hjartbro. Egnen omkring Bevtoft er sandet og tør. Der findes en del hedeblader og granplantager på egnen. Ude ved Hjartbro ligger en bakkeø. Her er jorden bedre, og den er for en stor del bevokset med løvskov, Hjartbro skov. Gennem Bevtoft by løber Gjels å, og omkring den er der en del sump og sur eng. Ved åen er der fra gammel tid anlagt en mølle. Jorden er godt opdyrket. Der er gjort meget for at hjælpe på den magre jord. Der er merglet, og plantet læbælter. På Bevtoft-egnen dyrkes en mængde kartofler, som afsættes til kartoffelmelsfabrikken i Toftlund. Sognets beboere består for største delen af små gårdmænd og husmænd. Dog findes der en del større gårde. Den øvrige befolkning er landarbejdere i Bevtoft by. Selv om befolkningen socialt viser store forskelle, er den dog på andre områder en enhed. Nationalt set er egnen meget vågen. Det er Krügers gamle sogn, og det har sat sit spor i sognet. Ved sidste folketingsvalg d. 3. april 1939 stemte i Bevtoft 616 dansk og kun 10 tysk. Den tyske stemmeprocent bliver ca. 1,63 %. Vi ser heraf, at Bevtoft er et næsten rent dansk sogn, men overalt i Sønderjylland vil der jo være et større eller mindre tysk mindretal. Befolkningen er ikke alene dansk, når der skal stemmes, de er sig deres danskhed bevidst, også til daglig. Forsamlingshuset er samlingssted for egnens befolkning. Man er sikker på stor tilslutning, når der er kulturelle og nationale foredrag, og naturligvis møder de fuldtalligt på de store nationale festdage, Afstemningsdag, Genforeningsdag, Dybbøldag, Grundlovsdag osv.

Bevtoft skole fotograferet af Anna Schrøder i 1940.

Ude ved de velholdte gårde og huse går flaget til tops på disse dage og på en hver anden dag, hvor der er anledning til at vise sit danske sindelag. Som sagt er gårde og huse velholdte. De store gårde er præget af velstand, de mindre gårde og husmandssteder af orden, flid og stræbsomhed.

Religiøst er egnen ikke præget af nogen bestemt kirkelig retning. Præsten er indremissionsk, og selv om disse ikke er i flertal, er de dog de mest vågne. Der findes en del grundtvigsk prægede hjem på egnen.

Skolens indretning

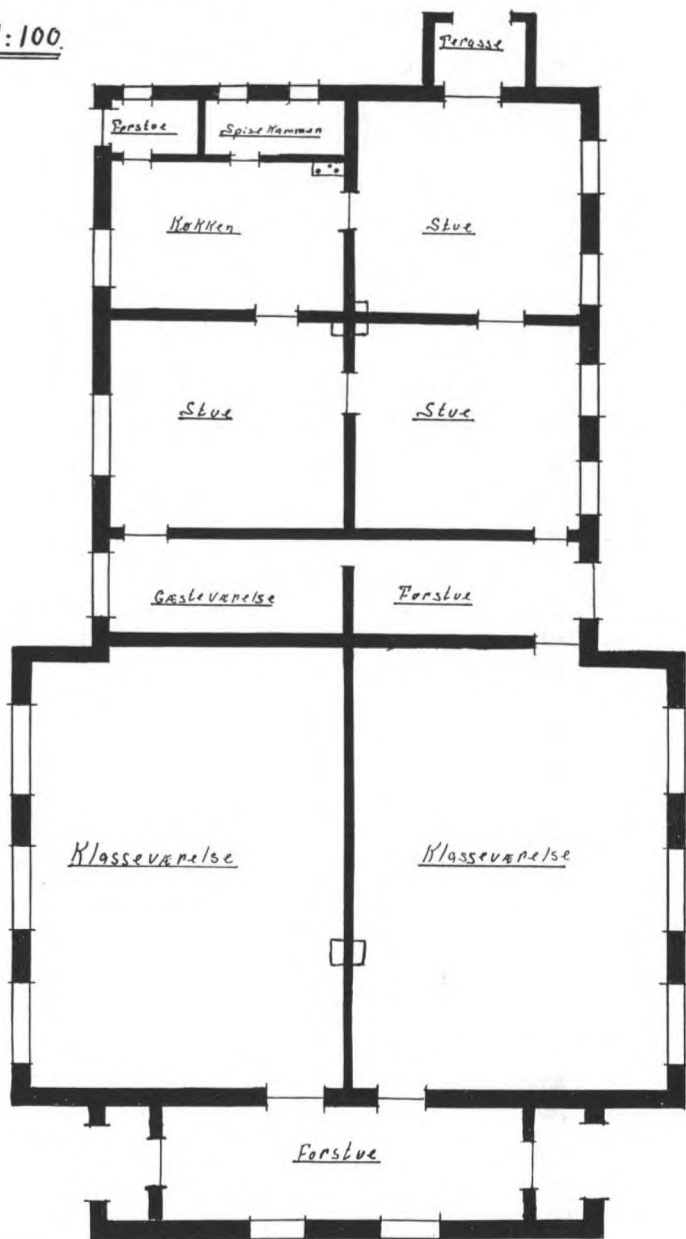
Skolen ligger i den vestlige del af landsbyen omgivet af læbælter på alle sider. Ved siden af skolen ligger et lille anlæg med genforeningsstenen. Over for skolen på den anden side Toftlund-Vojens-landevejen ligger kirken og præstegården. Skolen er en køn rød murstensbygning med rødt tegtag. Den er som mange af Sønderjyllands skoler bygget i 1912, men den bærer ikke udadtil præg af tysk byggestil. Indvendig er den stor og rummelig, især lærerens lejlighed. Foruden skolebygningen findes et udhus med brændselsrum, toiletter osv. Legepladsen er 3500 m². Omkring skolen er der grusplads, længere oppe er der græsmark til boldspil og leg. Pladsen ligger lunt og godt omgivet af læbælter til alle sider. I det vestlige hjørne nede ved skolen findes et tysk gymnastikredskab, en slags bom af jern. Bag udhuset findes en vinkelformet tilflugtsgrav med plads til alle børnene. Graven er dækket af brædder og sand, og der er nedgang i begge ender, så der bliver ingen luftmangel. Børnene er opøvede i i ro og orden at gå derned og tage opstilling. Der er også en drikkefontæne og vaskekumme.

Skolen består af to klasseværelser, der er lige store. Målene er 8,65 m x 6,20 m. Gulvfladen bliver 53,63 m². Højden er 3,55 m. Rumfanget bliver i hver klasse 190,387 m³. Da der højst opholder sig 36 børn i klassen, får hvert barn 5,29 m³ luft og 1,49 m² gulvflade. Altså lovens krav om 2 m³ luft og 1,4 – 1,5 m² gulvflade pr. barn er rigelig opfyldt. På den ene langside findes tre store vinduer, mål 1,70 m x 2,25 m. Den samlede vinduesflade bliver 11,5 m². Forholdet mellem gulvflade og vinduesflade bliver ca. 1:5. Loven kræver 1:7. Alle disse mål og forhold er fælles for de to klasseværelser.

I ældste klasse findes 19 to-mands borde. De fleste er af tysk konstruktion fastspændt til gulvet og det foregående bord. De står, så børnene får lyset fra venstre. For endevæggen er der en forhøjning med kateder, og bag dette hænger vægtavlen (3,45 x 0,75 m). Desuden fandtes to skabe. Det ene til børnenes arbejder, håndbøger og materialer. Det andet til kort og billeder. De fleste af disse stammede fra tysk tid og brugtes ikke meget. I et nyt faststående dobbeltskab med skydelåger fandtes bogsæt, dels skolens egne, dels fra skolecentralens vandrebibliotek.

Grundplan over Bertoft Skole.

Maal 1:100.

Væggene var i panelhøjde ca. 1 1/2 m op malet gule, den øvrige del og loftet var hvidkalket. I loftet hang tre hvide lampekupler. På væggene hang 11 billeder af sønderjyske førere. Foruden disse var der billeder af kongen og dronningen, Genforeningsbillede, billede af Chr. 9, og så fandtes der et smukt billede af afd. amtsskolekonsulent Ludwig Mortensen. Endvidere var der to nye landkort af Afrika og Australien samt et gammelt tysk barometer. Vinduerne var forsynet med hvide kapper og sorte rullegardiner, så klassen kunne gøres mørk til fremvisningen af lysbilleder. Skolen ejede et fint nyt lysbilledapparat. Der var ikke centralvarme, så klasseværelserne var forsynet med en stor sort kakkelovn. Vindueskarmene var gullakerede, og i alle karmene stod pæne grønne potteplanter. Det var en lys og venlig klasse at træde ind i om morgenen, når solen skinnede ind af vinduerne.

Yngste klasse så ud omtrent som ældste klasse. Her fandtes 17 to-mands borde, alle stammende fra tysk tid. Bag katederet hang vægtavlen (3,45 m x 0,75 m). Det er lærerindens tavle, men børnene har deres egen tavle. Den sidder så lavt, at de kan nå at skrive og tegne på den, og hvis der er noget børn kan lide, er det at få lov til at benytte en tavle. Målene for denne tavle er 3,50 x 0,50 m. Så findes der den uundværlige kugleramme. Børnene kappes om at få lov at komme op og regne med de store røde og sorte kugler.

I et skab gemmes børnenes arbejder og materiale som regnepinde, farveblyanter, svanemapper osv. I en billedkasse findes bibelske billeder, udpræget barnlige tegninger, som børnene er meget optaget af at se. Desuden findes en del billeder, der bruges til iagttagelse. Det er gamle billeder fra tysk tid med dyr og børn, ikke noget med cykler, biler, byer og lignende. Desuden findes et bord, som pigerne bruger til håndgerning, når de klipper og syr på maskine. Skolen ejede én symaskine, som de så måtte klare sig med ved hjælp af lærerindens. Så fandtes der et skab, som egentlig ikke kom skolen ved, et biblioteksskab. Der opbevaredes bøger fra Haderslev Centralbibliotek. Hver anden måned fik man nye bøger. Lærer Madsen og frk. Holm tog sig af udlånet.

Væggene herinde var ikke nær så fint smykket som i den anden klasse, men til gengæld havde de skolens fineste billede, en reproduktion af Fritz Sybergs billede »Børn begraver en fugl«. Det var børnene meget optaget af, især når man fortalte dem om billedet og lod dem fortælle om deres egne oplevelser med fugle. Så fandtes der også her et billede af kongen foruden to små eventyrbilleder. I vindueskarmene stod der blomster. I den ene urtepotte havde de et lille kastanietræ. Det var børnene meget optaget af. Det var da virkelig spændende at have et rigtigt lille træ stående i vinduet.

Børnene

Inden for disse rammer går skolen sin daglige gang. ... Bevtoft skole er en treklasset landsbyskole. I øjeblikket går der 85 børn i skole. Børnetallet har i de senere år været meget konstant. Børnene er i klasserne fordelt således:

ældste klasse, 35 børn:	ældste hold 10 børn
	mellem hold 6 børn
	ungste hold 19 børn
mellemste klasse, 27 børn:	ældste hold 16 børn
	ungste hold 11 børn
ungste klasse 23 børn:	ældste hold 13 børn
	ungste hold 10 børn.

Disse 85 børn kommer fra vidt forskellige hjem. En del kommer fra gårdmands- og håndværkerhjem, men største delen kommer fra mindrebedrjede hjem, husmands- og arbejderhjem. Dette forhold skyldes dels, at der i sognet findes mange husmænd og arbejdere, og dels, at de som regel har mange børn, hvad der ikke er tilfældet for gårdmandshjemmene. Det er som regel ikke fra disse store børneflokk, de flinkeste og mest velbegavede børn kommer. Denne regel gør sig da også gældende her, og det sætter sit præg på skolen som helhed. Børnene er meget stærkt prægede af hjemmene. Af deres klædedragt kan man næsten bedømme hjemmet, ikke alene hvad velstand angår, men også med hensyn til orden, renlighed og interesse for børnene ...

Jeg spurgte en dag børnene, om hvad de foretog sig uden for skoletiden. Det var kun et fåtal af børnene, der svarede, at de legede. De fleste svarede, at de hjalp mor, passede små søskende eller var med i marken og mosen. Der bliver for de flestes vedkommende ikke megen tid til leg, men man må ikke tro, at de føler arbejdet som en byrde, tværtimod: de går op i det med liv og lyst, især drengene.

Men børnenes naturlige trang til at lege udfoldede de til gengæld i fuldt omfang i frikvartererne. De var igang fra det øjeblik, de blev sluppet ud, og til klokken igen kaldte dem ind. Der var ikke noget med at sole sig i græsset eller spadserere op og ned af pladsen. Nej, der var fart over hver eneste lille pige og dreng. Som alle steder var legene periodiske. Medens jeg var i Bevtoft spillede de store drenge fodbold eller legede »fanger« fra den ene ende af pladsen til den anden.... Krig legede de slet ikke og talte næsten ikke om det. Kun ved særlig store begivenheder kunne man høre dem tale om det. Af læreren fik jeg at vide, at de lige da krigen var brudt ud, legede tyskere og englændere, men det holdt hurtigt op, og de havde ikke taget det op siden.

De små drenge fordrev tiden i det gamle gymnastikredskab. Her tumlede

de sig hele frikvarteret med at klatre i bardunerne, slå kolbøtter og snurre rundt, og hvad man ellers kan finde på i et sådant redskab. Hjørnepladsen på bommen var den fineste plads. Den gav man ikke godvilligt afkald på, når man først havde erhvervet den. De kunne nok komme lidt op at skændes om denne fornemme plads, men i reglen enedes de pænt om at lege på bommen.

De store piger spillede bold, og de små piger hoppede i paradiset. Det er ellers en forårsleg, men nu var de kommet i gang med det, og så blev de ved, til en fandt på noget nyt.

Det er alle sammen meget typiske frikvarterlege, men til andre tider legede pigerne ovre i læbæltet. De byggede »hjem« af alt, hvad de kunne finde. De kom tidligt om morgenen og havde papirstrimler, glasskår, dåser osv., og så legede de »far, mor og børn« i alle frikvartererne. Det var morsomt at høre dem bruge tonen, som de kendte hjemmefra, i deres leg. De talte sønderjysk, som de gjorde hjemme, på pladsen og til dels også i klassen. En »skole« havde de også, og her talte så vel »lærerinde« som »børn« »fint«, det vil sige: rigsdansk. Der kunne gå lang tid, hvor det var deres eneste leg. Men når først drengene blev nysgerrige, drillede og ødelagde, holdt det hurtigt op. Drilleri var ellers ikke noget man hørte meget til... En enkelt dreng var fra et tysksindet hjem, og ham gik det nu og da ud over. Men han stod aldrig uden for legen. De legede alle med ham, men kom han lidt på kant med de andre, måtte han høre for det tyske. Men det prellede af, og næste frikvarter havde begge parter glemt striden og legede sammen igen.

Pigerne hørte man aldrig drille hinanden indbyrdes. De legede lige godt sammen, enten de var kloge eller ej, enten de var velklædte eller dårligt klædte. Jeg undrede mig over, så lidt standsforskel de viste. Når man har set, hvorledes

Drengene i bommen

Pigerne hopper i paradiset

børn i en byskole f.eks. kan være ubarmhjertige mod mindrebemidlede kammerater, undrede man sig over at se dem lege pænt med hinanden alle som en. Det samme bemærkede jeg, da vi var på skovtur med yngste klasse. Da vi legede »to mand høj«, stod pigen i den fine kjole lige så gerne sammen med en i en snavset kjole som sammen med en ligestillet.

På en tur til Haderslev med de store børn måtte man uvilkårligt lægge mærke til den gode og af børn stiltfærdige optræden, som de udviste, ikke mindst drengene, der ofte kan være vanskelige at tumle på en tur. Der var ikke noget med at køre bort eller råbe til andre børn, der råbte efter dem. De havde fået deres instrukser i forvejen, og de blev overholdt. Var der en, der prøvede at bryde ud, skulle de andre nok holde ham tilbage. På grund af de særlige omstændigheder måtte vi kun cykle 6 sammen. Jeg havde 6 drenge at holde styr på, men det voldte ingen vanskeligheder. Jeg kørte foran og morede mig over, hvad de talte om. De lagde mærke til alt, hvad de kom forbi. Bemærkede at korn og roer stod godt, talte husnumrene i Vojens og legede med cykleklokkerne....

Den tid man havde mest lejlighed til at iagttage børnene var i undervisningstiden, og her var de som helhed tunge. Lærer Madsen fortalte, at det var sjældent, de havde et hold børn, der var så tunge Dette prægede deres skolegang, den var for drengene kun en pligt, og de havde ikke gnist af interesse for skolearbejdet. Pigerne var gennemgående mere flittige og interesserede i skolearbejdet, men de var som helhed også bedre begavede

Børnene var stærkt præget af deres miljø både hvad opførsel, talemåde og interesse angik. Nogen særlig videbegærlighed om det, der lå uden for deres egen kendte verden, udviste børnene ikke. Denne spørgen om alt muligt, som man ofte træffer hos børn, var der kun lidt af her. Jeg spurgte en dag drengene, om hvad de ville være. Største delen svarede landmænd. Hele deres interesse lå hjemme på gården eller bedriften. Mange gange var de tvunget til at tage del i arbejdet, og de gjorde det med interesse. De ville ikke finde på at blive andet end landmænd. Men trods deres tunghed var de rare og villige til arbejdet, og efterhånden som man lærte dem at kende, blev de også fortrolige og tillidsfulde.

Undervisningen

Som før omtalt er Bevtoft skole treklasset. Da der kun er to lærerkrafter, er der altid kun to klasser i skole af gangen. Skoleåret er delt i et sommer- og vinterhalvår. Yngste klasse er i skole hver dag, både sommer og vinter. Mellemste klasse har kun fem skoledage om ugen hele året, og ældste klasse har om sommeren fire dage om ugen og om vinteren fem dage om ugen. Ved denne

skolegangsordning opnår man, at de store børn får en del tid til hjælp i hjemmet.

Undervisningen hviler i de fag, hvor det er muligt, på lærerens fortælling og forklaring af stoffet. Overhøring af børnene foregik hovedsagelig ved at læreren stillede spørgsmål, og børnene svarede. Børnene havde som sagt vanskeligt ved at udtrykke sig, så det blev ikke til meget for børnene, hvis de skulle fortælle.

Undervisningsformen var dels klasseundervisning i religion, historie, geografi og naturfag osv., dels undervisning i hold i dansk, regning, skrivning og tegning. Børnene var delt i hold efter alderstrin, således at der i de tre klasser blev 7 hold: 2 i første, 2 i anden og 3 i tredje klasse svarende til de 7 folkeskoleklasser i en købstadordnet skole. Holdene betragtes også som klasser. Kan en elev ikke følge med sit hold, bliver han siddende i samme hold, medens de andre rykker op i næste. Hverken af børn eller forældre er det velset at blive i et hold mere end et år.

Læreren kan jo kun arbejde med ét hold af gangen, det andet hold arbejder imens selvstændigt uden ledelse af nogen art, og det går udmærket. Børnene arbejder støt og roligt, hvad enten det nu er stillelæsning eller skriftligt arbejde, indtil læreren blev færdig med det andet hold og tog sig af dem. Når man aldrig har set en landsbyskole arbejde, forbavsedes man over, at børnene arbejdede så godt, som de gjorde, samtidig med, at de andre børn og læreren talte om noget andet. Fra byskolen er man jo vant til, at der er ro, når man regner, skriver eller læser stillelæsning. Men her generede det ikke børnene, at de andre regnede højt, medens de selv regnede skriftlig regning, eller at der var højt læsning, når de læste stillelæsning osv. De arbejdede lige godt endda.

Jeg vil i det følgende gøre nærmere rede for undervisningen i nogle af de forskellige fag.

Skriftlig dansk. Her arbejdedes der efter »Det danske Sprog« tilrettelagt for landsbyskolen af S.P.Fredebo og Ebbe Stephansen. Den bestod af en kortfattet sproglære, hvortil der svarede et lille tekststykke, som børnene skrev af og analyserede ved at sætte tegn under de forskellige led. Bogen var ordnet i »uger«. Til hver uge var der en diktat med forberedelse. De ord, der stod i forberedelsen, skrev børnene af, delte dem i ordklasser og bøjede dem. Børnene fik på den måde stor færdighed, ikke alene i at stave, men også i at bøje alle ordene. Det øvrige stof i »ugen« varierede med genfortælling, stilopgaver, sproglære, breve o. lign. Børnene fik da lært at bruge sproget også til praktiske ting. I nogle diktater var der samlet en mængde fremmede ord fra det daglige liv. Børnene fik samtidig lært at stave ordene og fik lært deres betydning.

Mundtlig dansk. Her bruges »Den nye Læsebog for Landsbyskolen«. Hjem-

melæsning er der ikke noget, der hedder. Børnene får et stykke for, og det læser de stillelæsning på, medens læreren er beskæftiget med det andet hold. I næste dansktime har de så højtlesning. Hovedvægten lægges på, at børnene læser flydende og rigtigt, først så bliver der tid til at rette på stemmeføring og sprog. Med det sidste kniber det meget, da børnene er vant til altid at tale sønderjysk. Oplæsningen er præget af det, eller også læser de næsten bogstavret, så det bliver unaturligt. Som hos de fleste børn, der læser godt, kniber det at få det langsomt og tydeligt læst. I tilknytning til læsningen taler lærer Madsen lidt med børnene om stykket, de har læst og stiller spørgsmål og prøver at lade dem finde ud af billedsprog, betydning osv. i stykket. Bogens stof er ordnet efter tidsalder, således at børnene gennem lærerens fortælling om de forskellige digtere får lidt at vide om hovedtrækkene i dansk litteratur. I forvejen ved børnene lidt fra deres Danmarks historie.

Småbørnsundervisning i dansk. I yngste klasse går mundtlig og skriftlig dansk sammen. Børnene lærer at læse efter ordbilledmetoden. Tidligere brugte frk. Holm lydmetoden efter Claus Eskildsens bog »Ole Bole«, men er nu gået over til »Svanemappen« og »Svanebogen«. Det er første år, det er prøvet, så frk. Holm vidste endnu ikke rigtig, hvordan det ville falde ud. Ældste hold i klassen læste endnu efter »Ole Boles« første bog. Samtidig med, at børnene lærte at læse ordene, lærte de også at skrive dem, og på den måde lærte de efterhånden ABC. Ældste hold havde afskrivning efter deres bog og enkelte små diktater og stile.

Regning. Frk. Holm havde regning med alle tre klasser. De brugte »Landsby-skolens Regnebog« af Fr. Friis-Petersen, J.L.W.Jessen og H.P.H.Novrup. Hver time indledtes med hovedregning. Alle fire regningsarter fik man igennem enten sammen eller enkeltvis. De havde efterhånden fået meget stor færdighed i at arbejde med selv store tal i hovedet. Barnet skulle, når det sagde resultatet, gøre rede for fremgangsmåden. På den måde søgte man at lære børnene virkelig at regne hovedregning og ikke skriftlig regning i hovedet...

Med skriftlig regning arbejdede børnene i hold. Det interesserede dem meget mere at få lov til at regne i bøgerne end at have hovedregning. Så kappedes de om, hvem der nåede længst og fik flest r'er. De fleste børn var dygtige til talhandling. Men for mange knob det at forstå ting som procentregning og forholdsregning.

I yngste klasse lærte børnene at regne ved hjælp af kuglerammen, pinde og deres egne fingre.

Religion. Skoledagen begyndte med, at alle børnene i fælleskab sang morgensang. Vi sang først en morgensalme, og lærer Madsen bad fadervor, og vi sluttede med at synge endnu en salme. Det var smukt at høre de kønne lyse børnestemmer synge og se de sunde, brune børn andægtigt og stille folde

hænderne og lytte til fadervor. Det var en smuk optakt til dagens gerning, og den samme smukke ånd prægede religionstimerne. Lærer Madsen fortalte og forklarede smukt og objektivt de forskellige historier fra gammel og ny testamentet og fra kirkehistorien. Mange af vore smukke salmer lærte børnene udenad og fik dem samtidig forklaret, så det ikke blev til tomme ord for dem uden betydning. I vinterhalvåret lærte børnene i ældste klasse deres katekismus, medens de om sommeren havde kirkehistorie.

Historie. Kendskab til vort lands og folks historie fik børnene dels gennem læsning i deres egen bog »Danmarks Historie« af Nik. M. Helms og i »Fortællinger af vort Folks Historie« af Thorvald Nørlyng, bogsæt som skolen fik fra vandrebiblioteket, og dels gennem lærer Madsens fortælling. Lærer Madsen forstod at gøre stoffet levende, så børnene lyttede med spændt opmærksomhed. På turen til Haderslev var vi også på museet, og det var børnene meget optaget af at se, især alt hvad der havde tilknytning til deres egen egn interesserede dem. Verdenshistorie fik børnene kun i hovedtræk gennem lærer Madsens fortælling. Det, der havde tilknytning til Danmarkshistorien, blev mere indgående behandlet.

Geografi. Geografi var børnene lige så optaget af som af historie. De lyttede opmærksomt til, hvad man fortalte, især var de optaget af, hvad man selv havde oplevet og set på ture og rejser. Navnene lærte de ved kortøvelser, og de vigtigste ting om landene efter deres bog »Geografi for Folkeskolen« af Christensen og Krogsgaard. Hovedvægten blev naturligvis lagt på Danmarks geografi, og den fik de et indgående kendskab til.

Naturfag. Inden for de timer, der i skemaet benævnes naturfag, falder naturhistorie og fysik. Af disse to fag bruges langt de fleste timer til naturhistorie. Frk. Holm bruger Axel Nielsens arbejdsbøger. Børnene får et godt kendskab til de dyr og planter, de kender fra naturen. Det er især dyrenes og planternes liv og tilpasning, de lærer om. Børnene har arbejdsbøger, hvori de tegner og skriver om dyr og planter.

Fysik drives nogle få timer om vinteren. Det er fortrinsvis dagliglivets fysik, der læres om. Men da der næsten ingen fysiske apparater findes, er det meget vanskeligt at drive fysikundervisning.

Tegning. Tegning drives som fag i de to sidste klasser; i yngste klasse får børnene lov til at tegne frit. I mellemklassen har frk. Holm tegningen. Det er udelukkende mønstertegning efter Herman Thomsens system. Det interesserer især pigerne, og de laver nydelige ting. I ældste klasse tegnede de i bøger med fortegninger...

Sang. Ud over morgensangen synger børnene ikke uden for sangtimerne, men da synger de til gengæld meget og kønt. Her må man dog undtage første klasse, hvor sangen hører med i undervisningstimerne. Lærer Madsen har sang

med de to ældste klasser sammen. Timerne bruges fortrinsvis til at lære og til at synge sange og salmer i. Men timerne indledes med vejtræknings- og stemmeplejeøvelser. Også skalaøvelser og nodelæsning lærer børnene lidt af. Børnene er delt i A og B-sangere. Efterhånden når nogle af B-sangerne så langt, at de kan synge rent sammen med A-sangerne. Børnene holder meget af at synge. De vil helst synge nyere fædrelands-, ungdoms- og årstidssange. Børnene synger efter sangbogen »Arvesølv«, der har et rigt udvalg af salmer og alle mulige sange.

Undervisningsmateriale. Skolen sørger for alt materiale til børnene undtagen kladdehæfter, blyanter og penne. Af bøger har skolen bogsæt til dansk, resten af lærebøgerne anskaffer børnene selv. Mindrebemidlede børn kan låne bøger af skolen. Skolen er medlem af skolecentralen og vandrebiblioteket og får derfra bogsæt, film og lysbilleder til brug i undervisningen. Af andet undervisningsmateriale findes bibelske billeder og landkort; mange af dem stammer fra tysk tid og bruges ikke meget. Tavlen er et uundværligt inventar i et klasseværelse. Den bruges meget af læreren til tegning og forskrift, men af børnene bruges den ikke. I de to yngste klasser bruges skiffertavle som kladde. Det har den fordel, at børnene let kan få kladden rettet, inden de fører ind i deres bøger.

Skolens organisation. Bevtoft skole er en kommunal skole. Tilsynet med skolen føres af en skolekommission, der består af 5 medlemmer:

smedemester Gubi (formand)
 fru forpagter Helga Holm
 gårdejer Nis Nielsen
 husmand Chr. Christensen
 rentenyder Sørensen.

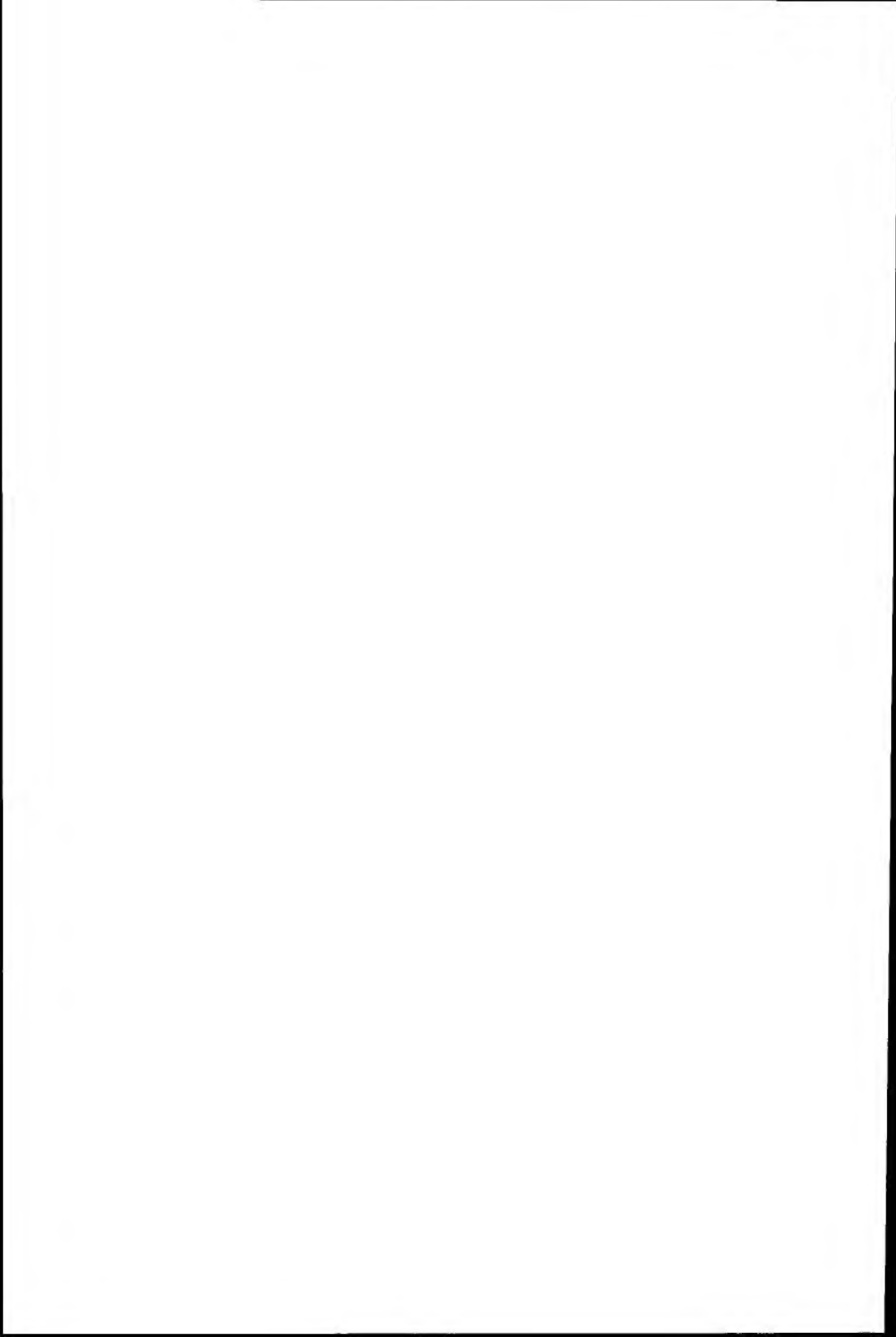
Kommunen lønner de to lærerkræfter, førstelærer Madsen: grundløn 2700 kr. og frk. Holm: grundløn 2220 kr.

I marts holder skolen eksamen eller forældredag. Så møder de fleste af børnenes forældre for at høre, hvad børnene kan.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Festskrift til Haderslev Statsseminarium i anledning af 50 års jubilæet. Udg. af Haderslev Seminariumsamtale 1970 s. 27 og 40f.
2. Nina Langkilde: »Den stråttækte landsbyskole«. SJy Årb 1988 s. 88-90.
3. Chr. Stenz: Dansk lærer i grænselandet. Sønderjyske Levnedsløb 23, 1982 s. 43.
4. Sprogforeningens Almanak 1989 s. 126f. Se også Johs. Finks arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB) P 302. Her findes Skovhuse rapporten.

5. Sprogforeningens Almanak 1991 s. 133. Se også Anna Schrøders arkiv i ADCB P 270. Her findes Bevtoft-rapporten.
6. Se vedr. Rønhave Gunnar Solvang: Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80. Landbohistorisk Selskab 1984. Om skolen s. 76-78. Skovhuse-rapporten gengives her uforkortet.
7. Bevtoft-rapporten gengives forkortet. Udeladt er enkelte udpræget vurderende, psykologiske betragtninger vedr. børnene og deres hjem, vedlagte eksempler på skoleopgaver (diktat, genfortælling, naturfag og tegninger) samt undervisningsplan og timeplaner.

»Fordwick« – en rekognoscering for en forbindelse Stockholm-Hamborg og retur

af *Johann Böge*

Modstandsbevægelsen i Danmark 1940-45 og forbindelserne til dens støtteorganisation SOE i London er beskrevet i utallige bøger og artikler. Knap så meget er skrevet om danske modstandsfolks bidrag til modstandsarbejdet i Tyskland. Ingeniør Johann Böge, dengang Tønder, var ikke blot pioner i modstandsbevægelsen i Sønderjylland. Han blev også engageret i kontakterne sydpå og var en af hovedmændene i dette arbejde. Hans beretning herom gengives nedenfor, med indledning, noter og efterskrift ved museumsinspektør Henrik Skov Kristensen, Museet for Frøslevlejren.

Indledning

Johann Mackeprang Böges rolle som én af pionererne og dynamoerne i den sønderjyske modstandsbevægelse vil være kendt af mange.¹ Mindre kendt er det, at Böge i sommeren 1944, efter at være flygtet til Sverige, blev hvervet af den hemmelige britiske organisation SOE² til at udføre en særdeles speciel og risikabel mission i Nordtyskland. Böge gik i dette arbejde under dæknnavnet »Fordwick«. Den følgende beretning fra Böges hånd (afgivet 1988-89) giver et detailindblik i dette arbejde, som fik kodenavnet »The Fordwick Line«.

Når Böges arbejde for SOE fra sommeren 1944 hidtil har unddraget sig en nærmere beskrivelse i den danske litteratur,³ skyldes det uden tvivl især to ting: For det første var missionen rettet mod tysk område, omend dele af den danske modstandsbevægelse, som det vil fremgå af beretningen, blev involveret i Böges aktiviteter. For det andet, og det er sikkert nok så væsentligt i forbindelse med den manglende beskrivelse, arbejdede Böge for den *tyske* sektion af SOE. I princippet arbejdede denne uafhængigt af den danske sektion af organisationen, så Böges aktiviteter har næppe sat sig synderlige spor i det SOE-kildemateriale, som danske historikere har gransket.

1. Böges arbejde i den sønderjyske modstandsbevægelse er indgående beskrevet af Aage Trommer i »Modstandsarbejde i nærbillede«, Odense, 1973.
2. Forkortelse for Special Operations Executive. SOE var en hemmelig britisk militærorganisation, som blev grundlagt i juli 1940 med det formål at skabe kontakt med og yde bistand til modstandsbevægelser i de af aksemagterne besatte lande. SOE, som havde hovedkvarter i Baker Street i London, organiseredes med afdelinger, sektioner, for hvert besat land. I alt virkede i krigens løb sektioner for over 30 lande. Den danske sektion blev oprettet i efteråret 1940.
3. Böges aktiviteter syd for grænsen berøres dog ganske kort i Franz Wingenders bog »Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945«, Flensborg 1988, s. 44-45.

Johann Mackeprang Böge fotograferet i engelsk løjtnantsuniform i maj 1945. Privateje.

»På given foranledning skal undertegnede Johann Mackeprang Böge, født den 10. februar 1909, M.B.E.,¹ britisk dæknavn Fordwick, som i 1944-45 var leder af en dansk-britisk organisation, the Fordwick Line, der sorterede under SOE's tyske afdeling ved den britiske legation i Stockholm med assistant military attaché, Lt. Col. Ewan Butler* som chef, og som havde til hovedopgave at etablere og opretholde en forbindelseslinie fra Sverige via Danmark ind i Tyskland til brug for agenter, særlige personer og specielle forsendelser, give en nærmere redegørelse for de tildragelser, der tilsammen kom til at udgøre et længe lidet belyst træk ved krigstidens historie.

* Se om Butler nærmere s. 279 og i efterskriften s. 291.

Min personlige baggrund var følgende: Allerede før krigsudbruddet først i september 1939 blev jeg indkommanderet til beredskabsstyrken, først til Sjællandske Telegrafkompagni, senere til Jyske Divisions Telegrafkompagni som næstkommanderende. Ved krigens udbrud befandt jeg mig i Viborg. De første måneder lå jeg i kantonnement med mit kompagni i Ødis, senere efter den 1. februar 1940 i Skals. I begyndelsen af april var det meningen, at vi skulle have været forlagt til Tjæreborg ved Esbjerg. Sammen med min motorordonnans og en skriver havde jeg været dernede for at ordne indkvarteringen og vendte tilbage til Skals i løbet af natten til den 9. april i et Herrens vejr, på motorcykel. Udmattede som vi var, prøvede vi forgæves at falde i søvn, men få timer senere blev vi purret ud med meddelelsen om, at tyskerne havde overskredet den danske grænse.

Først den 10. april, et døgn efter besættelsen, nåede et kompagni østrigere frem til Skals, hvor vi mødtes med dem. Vi blev enige med dem om at bruge jernbanelinjen som demarkationslinje mellem dansk og tysk kantonnementsområde. Tyskerne havde dog adgang ved jernbanestationen, der lå i det danske område nord for jernbanelinjen, i tjenstlige anliggender. Såvel det tyske mandskab som deres officerer var forbavsede over den kølige modtagelse, de fik, idet man havde informeret dem om, at de skulle til Danmark og Norge for at hjælpe disse to nationer med at afvise en planlagt britisk invasion. Østrigerne var på ingen måde begejstrede for krigen, så til rivninger og misforståelser kom det aldrig.

Efter nogle dages forløb blev det tyske kompagni trukket bort, og vi fik ordre fra bataillonnen til at udstationere vore heste som remonter hos interesserede landmænd, der kunne tænke sig lettere heste til kørebrug. Lidt besvær fik de dog med hestene, der var oplærte som spændheste og ikke velegnede til at blive kørt med liner.

Telegrafmateriellet blev rengjort og repareret, den sidste del af mandskabet blev hjemsendt, og jeg søgte hjemkommando, da jeg ikke brød mig om at gøre tjeneste under så nedværdigende forhold.

Tønder 1940-43

Så snart min ansøgning var blevet bevilget, tog jeg med Skals som udgangspunkt på besøg hos ligesindede venner og bekendte for sammen med dem at overveje den ny tingenes tilstand. Vores fælles holdning var utvetydig, vi nærede alle det samme ønske om at yde vort beskedne bidrag til at overvinde nazismen. Således blev de første spæde kim til en målbevidst modstandsbevægelse mod den tyske besættelsesmagt lagt allerede i foråret 1940. I første række skal fremhæves de mange terrænsportsforeninger, der i stor udstrækning blev arnestedet for den illegale virksomhed. Foreningen af Løjtnanter og Kornetter

273/1040

T.B. 10

Skals, den 17/4 1940.

Til Krigsministeriet.

Løjtnant af Reserven Johann Mackeprang Bøge ved Telegrafbatalionen ansøger herved om Afsked fra den 1/5 1940.

Undertegnede ansøger herved om Afsked fra den 1/5 1940.

Som Grund for min Ansøgning skal jeg anføre, at jeg ikke ønsker at forrette Tjeneste, saalænge Landet er under tysk Besættelse.

M. 299.

Fremsendes til Telegrafbatalionen af Jydske Divisions Telegrafkompagni.

Johann M. Bøge.

Skals, den 18/4 1940.

M. Riisdel.

Johann M. Bøges afskedsansøgning til militæret blev indsendt umiddelbart efter den tyske besættelse af Danmark. Privateje.

var pionerer for terrænsporten, som havde vundet ret stor folkelig udbredelse i mellemkrigsårene. Højskoleforstander Robert Størmoser, Støvring, som jeg kendte gennem Dansk Samling, var en varm fortaler for terrænsporten, og han foreslog mig ansættelse på højskolen som instruktør i denne disciplin. Mit virke på Støvring blev der imidlertid intet af, da jeg fra slutningen af 1940 fik ansættelse ved Hedeselskabets afdeling i Tønder, en stilling, der gav mig mulighed for naturligt og ubemærket at færdes over hele Sønderjylland.

I Tønder søgte jeg forbindelse med dansksindede kredse, og sammen med premierløjtnant Mathias Lundorf oprettede vi kort efter nytår 1941 en terrænsportsforening. Vi lagde særlig vægt på enkeltmandsuddannelse i militære færdigheder og fik megen støtte af chefen for fodfolkspionerne, oberst Gulachsen, der blandt andet stillede en militær motorcykel til rådighed til at foretage rekognosceringer for orienteringsløb og andre øvelser.

Samtidig søgte jeg forbindelse med Idræts- og Skytteforeningen og kom derved i kontakt med lektor Aage Rosenkjær og amtsstuefuldmægtig Carl Møller. Som deltagere i det praktiske arbejde havde jeg politifuldmægtig Jørgen Kisbye-Møller, Hans Clausen Friis, teknisk tegner, og politifuldmægtig Erik Bøving hjalp mig så meget, han formåede, med oplysninger om tyskernes forehavender. I Tønder og omliggende landsbyer fandt vi efterhånden frem til interesserede personer. Det viste sig snart, at de betragtede terrænsporten som en forløber for det egentlige, nemlig aktiv modstand mod tyskerne.

Lektor Rosenkjær var Tønder Gymnasiums mest forgudede lærer, der havde bevaret kontakten med eleverne langt tilbage i tiden, og han kunne for mig udpege gamle elever, der kunne komme i betragtning. Amtsstuefuldmægtig Carl Møllers store personkendskab supplerede Rosenkjærs betydning med hensyn til at udvælge de rigtige folk.

Som man ved fra talrige beretninger fra besættelsestiden, gik året 1941 og det meste af 1942 med at fæstne og udbygge det undergrundsarbejde, der var sat i værk, mens man ventede på nærmere udspil fra England.

Kontakt med SOE – arrestationerne dec. 1943

Det kom i efteråret 1942, da SOE i London havde lagt sig fast på sabotagen for Danmarks vedkommende, og som bekendt var der fra den tid en støt stigning i foretagsomheden inden for alle grene af den illegale bevægelse. Til trods for underforsyning med sprængstoffer til den sønderjyske landsdel, var den første transformator røget i luften inden den 29. august 1943, og jeg var blevet tilknyttet SOE gennem de folk, der nu opholdt sig illegalt her i landet. Alt dette medførte et voksende antal modstandsfolk, der måtte bringes i sikkerhed i Sverige, så til mine hidtidige gøremål føjedes nu også hvervningen af praktiserende læger til borttransport af allierede nedskudte flyvere og andre eftersøgte personer. I dette arbejde spillede dr. Otto Westergaard, Ødis-Bramdrup, en vigtig rolle.

I december 1943 blev en kurer, »Stenhuggeren«, taget af tyskerne. Han tilstod, at han var på vej til Tønder med en depeche til Rosenkjær og undertegnede. Af brevet fremgik det, at han skulle mødes med Rosenkjær og mig hos førstnævnte. Tyskerne indfandt sig ved Rosenkjærs adresse på det af kureren nævnte tidspunkt, omringede hans hus og arresterede ham. Derefter drog de videre ud til gården »Hestholm«, min daværende bopæl, som de ligeledes omringede og underkastede bygninger med omgivelser en indgående undersøgelse. Netop da var jeg intetanende ankommet med toget til Tønder for at deltage i det berammede møde. Fru Jane Rosenkjær var imidlertid fortsat på fri fod, og så snart tyskerne var kørt til »Hestholm«, havde hun den åndsnaerværelse og det enestående mod at begive sig over på stationen, hvor

hun vidste, jeg ville komme med eftermiddagstoget nordfra. På den måde fik jeg at vide, hvad der var hændt, blev betids advaret og kunne forsvinde fra baneområdet på min cykel, som jeg til alt held havde med toget.

Først underrettede jeg grupperne og medarbejderne og gav dem besked om at skjule alt diskriminerende materiale. Carl Møller fik snart efter et praj og var gået under jorden og på vej til Sverige, inden jeg forlod Sønderjylland.

Ad en småt befærdet vej kørte jeg nu vestpå til Møgeltønder og fik advaret gruppen dér samt den i Ballum, inden jeg kunne fortsætte til Bredebro, hvor jeg blev hentet i bil af dr. Kay Højholt, Løgumkloster. Højholt kørte mig til landbetjenten i Løgumkloster, Johansen, og lidt senere til Westergaard i Ødis-Bramdrup.

På flugt til Sverige

Den sidste dag, jeg var i lægeboligen, nåede jeg lige at sige farvel til min kæreste. Hun var datter af pastor Andreas Oksbjerg i Ødis og havde været hjemme på et par fridage uden at have nogen anelse om alt det, der var sket. Så snart det var forsvarligt mørkt, gjorde dr. Westergaard sig et ærinde ned til præstegården, hvor han ganske rigtigt traf Grethe, der netop var på vej ud af døren. Ubemærket af alle øvrige fik han hende i al korthed sat ind i sagerne, og en timestid efter mødtes hun og jeg bag tætsluttende mørklægningsgardiner. Senere på aftenen fulgte jeg Grethe på vej til Vamdrup, hvor hun skulle med et tog sydpå. Det var bælgmørkt, vi kunne lige akkurat skimte grøftekanter

Bøges kæreste og senere kone Grethe (Karen Margrethe) Oksbjerg. Foto september 1942. Privateje.

og buskads langs vejen, som vi kendte så godt, og afslørende lys fra billygter var der ikke synderlig fare for takket være krigsårenes sparsomme tildelinger af benzin. Inden vi skiltes, lovede Grethe mig at flytte til København, så hun kunne være i stadig nær kontakt med mine forældre, indtil krigen var forbi.

Næste dag kørte dr. Karl Fuhrmann, Kolding, mig over Lillebæltsbroen. Fuhrmann havde givet mig ordre til, hvis vi skulle blive antastet af tyskerne, at te mig helt forvirret og utilregnelig, så han kunne fortælle dem, at han var på vej til sindssygehospitalet i Middelfart med en patient. Han kørte mig dog omtrent hele vejen over Fyn, idet jeg blev sat af en halv snes kilometer før Nyborg, som jeg nåede til fods. Jeg slap helskindet over Storebælt og med toget til Slagelse, hvor jeg stod af for at hente min kuffert, der var sendt forud som rejsebagage, skønt den indeholdt en del ret fordægtige sager. Sammen med min kuffert rullede jeg nu trøstigt videre, til vi kom til Valby station. Det næste døgn, godt og vel, boede jeg hos en ven af Dr. Algreen-Petersen, Valby, men i løbet af den tid var jeg inde i byen for at træffe Flemming Muus,² som jeg allerede havde stiftet bekendtskab med. Flere måneder forinden, midt på sommeren 1943, var jeg taget til København, til Dansk Samlings kontor, med følere ude efter illegale partnere af bestemt observans. Jeg blev da henvist til Jørgen Staffeldt, der dirigerede mig videre til Stig Jensen³ og Muus i Nyhavn 63. Nu traf jeg atter Flemming Muus, der gav mig besked om ufortøvet at drage til Sverige, til den engelske legation i Stockholm og ellers holde mig i ro, til der igen blev brug for mig.

Næste togrejse gik til Helsingør, hvor jeg skulle stille på værftskontoret. Sammen med seks andre flygtninge blev jeg ført ned til en fiskerbåd, hvor jeg blev klemt ind mellem de forskydelige vægge til et dobbelskot, og så foregik sejladsen uforstyrret og på normal tid til Hålsingborg. I Hålsingborg blev vi underkastet en rutineundersøgelse af det svenske politi, dog ret lempeligt, inden vi fik anvist hver en køje i en af de flygtningebarakker, der var opført tæt ved havnen.

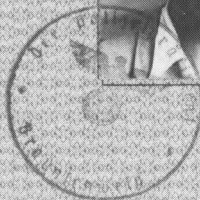
Julen tilbragte jeg i Möckelsnäs på en herregårdspension, der var stillet til rådighed for flygninge fra Danmark, men inden nytår var jeg i Stockholm, havde knyttet forbindelse med den engelske legation, lejet et værelse og fået ansættelse på »Sjöhistoriska Museum«.

I løbet af forårmånederne 1944 gjorde jeg en kort overgang tjeneste i Den danske Brigade, nærmest for at holde mig i nogenlunde anstændig fysisk form. Den største gevinst ved min korte tid i Brigaden var det bekendtskab, jeg gjorde med Erik Kiersgaard og Frede Birkelund, der begge senere blev engageret til SOE.

Under et besøg på den engelske legation i sommeren 1944 meddelte Ronald Turnbull⁴ mig, at en af hans kolleger havde spurgt efter mig. Ronald Turnbull

PERSONENBESCHREIBUNG

Staatangehörigkeit: *Dänemark*
 Beruf: *Bauzeichner*
 Geburtsort: *Kopenhagen*
 Geburtstag: *2 - 10 - 1912*
 Wohnort oder Aufenthaltsort: *Stockholm*
 Gestalt: *mittel*
 Gesicht: *oval*
 Farbe der Augen: *blau*
 Farbe des Haares: *blond*
 Besondere Kennzeichen: *keine*

Unterschrift des Inhabers

Axel Peter Smidt

Böges »Vorläufiger Fremdenpass« fra Tysklandsrejsen i september 1944 bar navnet Axel Peter Smidt. Privateje.

var chef for den britiske mission i Stockholm, og den omtalte kollega viste sig at være major Ewan Butler, den ansvarlige for den tyske sektion af SOE ved legationen. Det blev en meget lang samtale, hvorunder han udsurgte mig indgående om mine personlig forhold og mine militære og sproglige kundskaber. Efter mit forslag førte vi en del af samtalen på tysk, idet jeg ret hurtigt blev klar over, at man om muligt ønskede at sende mig på en eller anden mission til Tyskland. Ewan Butler syntes at være tilfreds med mine militære kvalifikationer (løjtnant af reserven ved ingeniørtropperne) og med mit kendskab til det tyske sprog og til tyske forhold i almindelighed og bad mig komme igen næste dag.

Ved mit andet besøg spurgte han mig, om jeg kunne tænke mig at rejse til Tyskland for at komme i berøring med antinazistiske kredse, oprette »safehouses« (sikre tilholdssteder for kommende agenter) og i øvrigt fremskaffe forskellige oplysninger, navnlig vedrørende trafik og rejsemåder og myndighedernes kontrolforanstaltninger.

Uden nøje udarbejdet plan ville det være nytteløst at begive sig til Tyskland. Der måtte iværksættes et omfattende forarbejde. For at komme i forbindelse

med de rette folk i Tyskland måtte jeg opspore nogle af de tyskere, der af politiske eller andre årsager var flygtet til Danmark og derfra videre til Sverige. Jeg kontaktede disse folk og fik af dem opgivet navne og adresser på pålidelige venner og pårørende i deres hjemland, som måtte antages at være indstillet på at arbejde for demokratiske interesser. Samtidig var det mig magtpåliggende at skabe gensidig tillid, og derfor lagde jeg vægt på at huske små, personlige træk, som i hvert enkelt tilfælde kun kendtes af en lille, snæver kreds.

Inden det kom så vidt, måtte jeg gennemgå et kursus i brugen af koder, kryptografi, chifrer og dechifrer, sympatetisk dvs. »usynligt« blæk og andre for opgaven betydningsfulde ting. Men foruden disse rent tekniske færdigheder måtte jeg sætte mig grundigt ind i nazistiske særtræk, herunder uniformeringen af de forskellige tjenestegrene. Endvidere bestræbte jeg mig på at indleve mig i tysk sprog og væremåde ved at se alt, hvad jeg kunne overkomme af tyske film.

Endvidere skulle vi udarbejde min »cover story«. Den gik i korthed ud på, at jeg var dansk-tysk frivillig arbejder, der havde været ansat i Rabel-Werke, før det var blevet udbombet, og nu fortsat var i besiddelse af de relevante papirer (Vorläufiger Fremdenpass, flyttepapirer etc.). Endelig måtte jeg memorere samtlige tyske forbindelser, der kunne komme på tale, med hver især karakteristika. Som gaver medførte jeg ti armbåndsure.

Illegalt til Tyskland

I begyndelsen af september 1944 var forberedelserne tilendebragt, og jeg var klar til afrejse. Jeg tog toget fra Stockholm til Göteborg, hvor jeg blev modtaget af vor kontaktmand til Danmark, Gyberg.⁵ For at vi kunne kende hinanden havde jeg som tegn en avis, der stak op af frakkelommen, for øvrigt en ganske overflødig forholdsregel, da kontaktmanden og jeg kendte hinanden særdeles vel.

Rejsen til Danmark skulle jeg foretage som blind passager om bord på eksportbåden »Jytte Clausen«. Anden styrmand sørgede for, at jeg kom uset om bord og ind i hans kahyt på poopdækket; i dørken var der et mandehul, godt skjult under en måtte, der var bredt helt hen over den. Rummet under poopdækket var kun ca. 80 cm højt, så jeg kunne selvsagt ikke sidde oprejst. Turen til Århus forløb planmæssigt, men med rigelig slingerage. I Århus købte jeg en cykel og kørte til Viborg og opsøgte officiant Arne Møller, en bror til Carl Møller; han var straks parat til at varetage den ønskede postforbindelse til Sverige.

Fra Viborg til Kolding med toget, fra Kolding til Ødis-Bramdrup med »grisen«, den lille privatbane. I den tid, jeg havde været borte fra Ødis-Bramdrup, havde dr. Westergaard udvidet nettet af læger, der havde påtaget

sig at transportere illegale personer, nedskudte engelske flyvere og andre, der var eftersøgt af Gestapo. Foruden lægerne indgik i nettet to landbetjente, Jens Peter Egebjerg Andersen og Johansen, henholdsvis fra Tinglev og Løgumkloster. For øvrigt havde engelske flyvere den instruks hjemmefra, at hvis de blev skudt ned og ellers havde liv og lemmer i behold, skulle de uopholdeligt opsøge den stedlige præst eller læge.

Foruden de papirer, jeg havde med fra Stockholm, blev jeg yderligere forsynet med et par falske identitetskort, som frugtavler H. P. Mortensen, Ødis-Bramdrup, der var sognerådsformand, udstedte til mig på grundlag af en falsk dåbsattest, som pastor Edvard Ernstsens, Nr. Løgum havde bragt til veje.

Den 19. september 1944 var jeg netop i Løgumkloster hos dr. Højholt sammen med politifuldmægtig Bøving, der til alt held ikke havde opholdt sig på politistationen i Tønder, da overfaldet over hele landet på den udøvende myndighed indtraf. Det var dr. Højholt, som først fik nys om begivenheden, og han sendte os i hast i sikkerhed hos en skomager, der ganske vist hørte til det tyske mindretal, men han var *kejsertysk* og absolut antinazist, så dér sad vi trygt i skjul, indtil vi uanset kunne slippe bort derfra.

Under alt dette var jeg kommet i forbindelse med vognmand Skaftø, Kolding, som kørte med fisk til Tyskland. Han gik ind på at tage mig med i sin lastbil og gjorde mig desuden bekendt med andre chauffører, der var villige til at tage en mand med over grænsen. Sluttelig stak mejeribestyrer Sejer Buchhave Hansen, Stepping mejeri, nogle pakker smør til mig, ikke som rejsekost, men ment som bestikkelse, ud fra den ganske rigtige betragtning, at smør var af højere værdi i Tyskland end sprængstof.

En aften i september ankom jeg til Kolding og blev anbragt bagest i fiskebilen, hvor der var indrettet et sovested til en eventuel medhjælper, som kunne afløse chaufføren. Under det meste af kørslen ned ad hovedvej 10 sov jeg, men kort efter at vi havde passeret Christiansfeld, blev jeg lukket ud og kom ind i førerhuset, da Skaftø vidste, at der ikke var grundigt eftersyn, før vi nåede Slesvig. Ved Kieler-kanalen var der atter eftersyn, men denne gang meget lemfældigt.

Hamborg 1944

I Hamborg tog jeg afsked med Skaftø ved en kro efter at have aftalt med ham det tidspunkt, hvor vi skulle mødes igen sammesteds. Så begav jeg mig til fods ud til den første af de angivne adresser, der befandt sig øst for Hamborg, Schrebergarten Bezirk, lige i nærheden af Buchenwalde. Beboerne i det kolonihavehus, hvor jeg søgte kontakt, var til at begynde med noget forbeholdne, men da jeg kunne beskrive den dame, som var vort fælles bekendtskab, hendes

udsende og den knyst, hun havde på venstre fod, tæde de op, og vi kunne begynde at tale om »demokratische Interessen«.

På grund af flygtningesituationen var alle huse i området overbefolket, men mine værtsfolk lovede, at de næste dag ville sætte mig i forbindelse med en ven af familien, en ledende socialdemokrat. Jeg tilbragte natten hos de venlige mennesker i kolonihavehuset og tog så næste morgen sporvognen ind til Hamborg. Sporvognens endestation lå kun nogle få meter fra det hus, hvor næste mand på min liste boede.

Stort set brugte jeg dagen til at rekognoscere, så jeg kunne danne mig et indtryk af Hamborg i al almindelighed. Hen imod aften tog jeg igen fat på min uskrevne personliste; jeg ringede på hos den kendte dermatolog dr. Unna, en mand, der ikke var persona grata hos de nazistiske myndigheder. Han følte sig umådeligt trykket under forholdene, og hans humør blev afgjort ikke bedre ved hans megen læsning af Schopenhauer som afspændingslekture. Dr. Unna frabad sig alt for mange besøg, forståeligt nok, men gav mig i øvrigt mange gode oplysninger, da han først havde set mig an. Prøven på min troværdighed var mit kendskab til den omstændighed, at han havde arvet klinikken efter sin far, som havde været en anerkendt hudlæge, samt min viden om en kompostbunke, der lå flere meter fra et hushjørne, og den indeholdt familiens sølvtøj. Jeg lovede dr. Unna, så vidt det stod i min magt, at være ham behjælpelig med at komme til Danmark og videre til Sverige. Den plan blev senere realiseret ved hjælp af den danske undergrundsbevægelse.

Livet i Hamborg var præget af ro og orden, rationeringsmærkesystemet fungerede efter forholdene tilfredsstillende – der var tilmed små lempelser, idet vildt var uden for rationeringen – trafikken blev afviklet så planmæssigt som gørligt, og befolkningen tog tilsyneladende tingene med ro og fatning. Et påfaldende træk i gadebilledet var de mange velklædte mennesker, man så overalt. Jeg fik den forklaring på fænomenet, at folk tog deres bedste tøj på om morgenen, når de skulle af sted på arbejde, for de kunne aldrig vide, om huset stod der endnu, når de vendte hjem om aftenen. Det siger sig selv, at for en fremmed magts agent var det af stor vigtighed ikke at skille sig ud fra mængden, så jeg priste mig lykkelig for mit pæne mørkegrå jakkesæt og mine velpudsede sko. Det mest foruroligende ved dette ophold i Hamborg var for mit vedkommende de engelske luftangreb. Der gjaldt nemlig strenge bestemmelser om, at alle, som ikke havde særlig tilladelse til andet, skulle søge til det nærmeste tilflugtsrum under luftalarm, og tyskerne var meget omhyggelige med at få alle gennet ned. Adgangen var skarpt bevogtet; var man først dernede, var det ikke muligt at slippe op igen, før luftalarmen blev afblæst. I disse lukkede rum var det en let sag for politiet og det særlige vægterkorps at

Baustelle Braunschweig

RAEBEL-WERKE

FERNSPRECHER: SAMMEL-NR. 75 60 91

~~RAEBEL-WERKE~~

~~RAEBEL-WERKE~~
Postschliessfach 72

Bescheinigung!

COMMERZBANK, DEP. KASSE Q. R., BERLIN-TEMPELHOF / DRESDNER BANK, DEP.-KASSE 61
BERLIN-TEMPELHOF / DEUTSCHE BANK, DEP.-KASSE L. 1, BERLIN-TEMPELHOF
POSTSCHECK KONTO: BERLIN NR. 816 59

Ihr Zeichen

Ihre Nachricht vom

Unsere Zeichen

den

Gemeinschaftslager

Wiederholung in der Antwort erbeten

-. / We.

EISENBETONBAU / HOCH- UND TIEFBAU / STEINEISENDECKEN

Wir bescheinigen hiermit unserem ausländischen
Gefolgschaftsmitglied Axel Peter S m i d t,
dass er in der Nacht vom 20-21 September 1944
durch abbrennen des Gemeinschaftslagers 25,
Braunschweig-Lehndorf, bombengeschädigt wurde.

RAEBEL-WERKE
EISENBETONBAU

Ma Kuty

14/2 C/0251

Falsk dokumentation af »Axel Peter Smidt« alias Böges ansættelse i Raebel-Werke. Privateje.

forlange papirer fremvist, og jeg har nogle gange med ængstelse set en emsig »Beamter« nærme sig under udførelsen af sit hverv.

Atter i Sverige – nyt rejseprogram

Hjemrejsen gik glat; grænseovergangen forløb uden vanskeligheder. Efter en mindre »inspektions«rundrejse i Jylland befandt jeg mig en dag i oktober på Djursland, nærmere betegnet hos fiskeauktionsmesteren i Grenå, der havde en passage over Kattogat parat til mig. I båden sammen med mig var to engelske flyvere, Flowers og Parks, som nogen tid forinden var blevet skudt ned over Jylland, men havde reddet sig ud af hver sin brændende maskine.⁶ Flowers havde måttet gribe for sig på en gloende jernstang og havde fået alvorlige forbrændinger på begge hænder, der stadig var forbundet. Parks havde under udspringet fået en fod slemt forstuvet og gik stadig med stok. Båden stak lige østpå, og vi var snart i Pakhusbugten ved Anholt, hvor vi skulle møde en svensk båd. Vi ventede imidlertid den ene time efter den anden, og da der var gået over et døgn, uden at nogen svensker var kommet i sigte, anmodede jeg skipperen om at sejle os ind på svensk farvand. Det gjorde han, og helt inde under kysten løb vi op på siden af en svensk fiskekutter, hvor skipperen indvilligede i at tage os med. Det var ret møjsommeligt at fire de sårede flyvere fra det ene fartøj til det andet, men det gik, kutteren satte kursen efter land, og inden længe lagde vi til i havnen i Varberg. For flyverne, der jo var i civil, var der intet problem; de blev taget i vare af det svenske politi og kunne påregne snart at være hjemme i England igen. For mit vedkommende kunne det være blevet en indviklet affære. Normalt skulle jeg have været tilbageholdt, imens mine forhold blev undersøgt, men landsfiskalen, som jeg blev fremstillet for, var en mand af konduite. Jeg fattede tillid til ham og lagde kortene på bordet, fortalte hvem jeg var, og hvad jeg havde for, og han forstod mig. For øvrigt bekræftede mine to engelske rejsekammeraters tilstedeværelse min forklaring, og ydermere blev en mand fra Göteborg tilkaldt, en dansker, som kendte mig godt og kunne sige god for mig. I løbet af ganske kort tid var sagen klar, og næste dag var jeg i Stockholm.

Det var herligt at færdes frit i en by, hvor gaderne var oplyst lige fra om eftermiddagen, hvor butiksvinduerne syntes at bugne med varer, man ikke havde set vest for Øresund i årevis, og hvor man frem for alt ikke uvilkårligt måtte kaste stjalne sideblikke rundt for at føle sig sikker mod forfølgere. Jeg gik direkte og åbenlyst til mit logi og tog derfra ud på Strandvägen til den engelske legation, hvor jeg blev modtaget med åbne arme af min chef Butler og Miss Gow (Butlers sekretær). De havde lige haft deres fem minutter den dag og var netop færdig med dart-spillet. For enden af det lange, smalle kontor, på væggen lige over Miss Gows skrivebord hang en stor plakat med

et portræt af Hitler, og det var en udsøgt fryd at se de spidse pile bore sig lige ind i det berygtede overskæg.

Vi gik straks i gang med at udarbejde en rapport over min rejse. Heri var inkluderet en filmrulle, som jeg havde med fra modstandsbevægelsen i Ålborg. Man var særdeles godt tilfreds med resultatet.

Efter nogle dages forløb begyndte vi at arbejde med planlægningen af den kommende tids aktiviteter samt med træning af forskellige færdigheder. Vi kunne indse, at det ville blive nødvendigt, umiddelbart før agenternes afsendelse, at foretage en rekognosceringsrejse for at sikre sig, at alting var i orden. Vi opstillede følgende 5 punkter:

1. at kontrollere kontakter og andre resultater, der var etableret på den første rejse i efteråret 1944.
2. at skaffe nye kontakter.
3. at slutte en foreløbig overenskomst med den danske undergrundsbevægelse i Jylland.
4. at forestille min hjælper Erik Kiersgaard for vore danske kontakter og stille ham i spidsen for den danske afdeling af foretagendet.
5. at kontakte undergrundsbevægelsen i Hamborg.

Før afrejsen fra Sverige blev følgende ordninger truffet:

- (a) Af dr. Unna, der var ankommet til Sverige i december 1944, fik jeg introduktion til en ny kontakt i Hamborg, blikkenslagermester Beullens, Altona.
- (b) Med Carl Møller fra den danske legation traf jeg en ordning om at bruge hans legale postforbindelse med hans bror i Viborg til at sende vore budskaber, der var skrevet med sympatetisk blæk af fineste kvalitet (brunt papir).
- (c) Af hr. Kraft i Helsingborg fik jeg opgivet en postadresse i København, der viderebragte illegale breve til Sverige (C. A. Christensen, Østersøgade 188).
- (d) Med hr. Gyberg og hr. Nybo traf jeg de nødvendige aftaler om transport af personer og materiel mellem Sverige og Danmark og afsendelse af illegale breve.
- (e) Sammen med premierløjtnant B. Wang⁷ sluttede jeg en foreløbig overenskomst med lederen af nedkastningsarbejdet i Jylland, Anton Toldstrups afdeling af den danske undergrundsbevægelse i Jylland. Dr. Warberg og dr. Steinø skulle tjene som repræsentanter for Toldstrup.

Som erkendtlighed havde jeg denne gang små pakker med the og kaffe samt endnu et parti armbåndsure i den kuffert, jeg medbragte.

Kontaktrejse til Hamborg februar 1945

Hen mod slutningen af januar 1945 tog Kiersgaard og jeg fra Stockholm til Göteborg og derfra med Gybergs rute til kysten af Djursland, så langt ind mod Jernhatten som muligt, og så gled vi ud over rælingen og vadede i land ca. 15 kilometer syd for Grenå. Det var lørdag den 3. februar, og forbudet mod at rejse i weekend'en nødte os til at holde os i nærheden af landingspladsen indtil mandag den 5. Vi tog derfor ind hos en fisker, der var os bekendt som et pålideligt menneske. Om mandagen tog vi fra Jernhatten til Ålborg, hvor vi stadfæstede den aftale, som løjtnant Wang og jeg havde indgået vedrørende mellemmand, postadresser, løsener og koder, der i fremtiden skulle bruges mellem Toldstrup og os. Vi bestemte i fællesskab, at Toldstrup skulle sørge for transporten af personer og materiel fra landingspladserne til de oplagingssteder, vi angav. Ålborg var et alt andet end sikkert opholdssted for folk af vores kaliber, så det blev tilrådet os at overnatte i Åbybro i den Store Vildmose. Det forløb også upåklageligt; ligeledes turen fra Ålborg sydpå, hvorunder vi anløb allerede etablerede forbindelser med modstandsbevægelsen. De var alle intakte. I Århus Nord skiltes vore veje, idet Kiersgaard og jeg fulgte hver sin rute til Ødis-Bramdrup. Kiersgaard løb dog ind i forskellige vanskeligheder undervejs, så det tog ham fem dage at komme frem. Kiersgaard tog nu sit kvarter hos Ingrid og Holger Skovrup, Bramdrupgård, og jeg hos Westergaards, og vi gik straks i gang med hver sin opgave. Kiersgaard fik snart hænderne fulde med at søge efter safe-houses, landingspladser ved kysten og at skaffe sig falske papirer og rationeringskort hos de stedlige myndigheder. Jeg kom i forbindelse med vognmand Sven Fischer, Kolding, og traf alle bestemmelser om min tur til Hamborg, men afrejsen blev forsinket på grund af et tidsbegrænset stop for salg af benzin til civile køretøjer i Tyskland, og det forskaffede mig en uønsket ventetid på et par dage.

Først omkring den 19. februar kunne jeg komme af sted sydpå. Denne gang var bilen lastet med svine kroppe, der blev skubbet lidt sammen, så jeg med nogen besvær kunne kile mig ind. Når der var eftersyn, blev jeg advaret ved lyden af nøgler og låsetøj, og jeg måtte hage mig fast i de forhåndenværende kroge i loftet og trække benene op efter mig, når de lyste ind i mellemrummet mellem vogn gulvet og de ophængte slagtedy.

I Flensborg skulle jeg mødes med Georg Beckmann,⁸ vores ene kontaktmand dér i byen. Blandt mange andre ting drøftede vi grænseovergange og tysk afpatuljering af strækningerne langs grænsen. Beckmann gav mig endvidere

Politikreds **Legitimationskort**
 Nr. 59, **Sikkerhedsomraaderne i Danmark.**
 Navn Børge Peter Jensen
 Stilling Ingeniør
 Bopæl Silkeborgvej 10, Herning.
 Født d. 2/10 1912, København
 Indehaverens Børge Peter Jensen
 Underskrift

TIMESTEREN
 HERNING m. v.
 d. 4 / 6 1944

H. Carlsson
S. Nielsen
 Kortet skal altid medføres.

Politikreds. **Legitimationskort**
 Nr. 42 for **danske Statsborgere.**
 Navn Jens Peter Madsen,
 Stilling Ingeniør
 Bopæl Staregade 9, Grenaa
 Født d. 10/2 1910, København
 Indehaverens Jens P. Madsen.
 Underskrift

Grenaa

d. 15 / 6 1944

TIMESTEREN
 GRENAA m. v.

H. Carlsson
S. Nielsen
 Kortet skal altid medføres.

Bøges falske identitetskort fra 1944. Privateje.

en introduktion til Gustav Hermann, Altona, et tidligere socialistisk medlem af Hamborg byråd. Vores anden kontaktmænd i Flensborg, Bönisch, hvis navn og adresse Carl Møller havde opgivet mig få uger forinden i Stockholm, var blevet indkaldt til aktiv krigstjeneste, men han havde haft held til at spille syg og lå nu på lazarettet i Neumünster. Jeg traf hans kone, som jeg bad overlade mig hans H-tegn, en knap med et tydeligt H, som for indviede ville bevise, at bæreren var »god nok« – jeg ville overbringe ham den ved først givne lejlighed.

Den lejlighed kom før end jeg havde regnet med det. Ved en fejltagelse glippede en aftale, jeg havde indgået med Fischer; jeg kom ikke med den fiskebil, vi havde bestemt, så jeg måtte tage på tommelen med tyske biler til Hamborg. Jeg kunne således gøre ophold i Neumünster, hvor jeg besøgte Bönisch på lazarettet, og han fik sin knap som aftalt. Derefter fik jeg et »lift« af en anden tjenstvillig tysk chauffør. Ved broen lige uden for Rendsborg undgik jeg kontrollen ved at sove rævesøvn (Grethe, min kæreste, har altid hævdet, at ingen kan se så søvrig og fåret ud som jeg, allermest når der ingen naturlig grund er til det), og så gik det lige durk til Hamborg.

Så snart jeg kom til Hamborg, opsøgte jeg blikkenslagermester Beullens, som dr. Unna havde henvist mig til. Beullens havde været flyverløjtnant i Første Verdenskrig, han var socialist, og han bevidnede os stor interesse og hjælpsomhed. Jeg boede hos ham de første dage og hos Adolf Schneider under resten af mit ophold i Hamborg. I løbet af den tid opsøgte jeg Adolf Hermann, arbejdsformand, og Felix Kirk, Hausmeister, dvs. pedel ved Kopeschule. Navnlig Beullens var til at begynde med meget fåmælt, forståeligt nok under de forhold, men efter at alles skepsis var overvundet, gik de varmt ind for sagen, stillede deres hjem til rådighed som safe-houses og lovede at skaffe endnu flere og ydermere en række oplagsrum til materiellet, i nærheden af Hamborg. Undergrundsbevægelsen virkede dog mere og mere som en fiktion; i det mindste lykkedes det mig aldrig, trods flere tilløb fra mine forbundsfællers side, at komme ind på livet af denne bevægelse.

Jeg havde løst ugekort til sporvejene, og det var et levende indtryk af stemningen i befolkningen, man fik ved at lytte til samtalen i sporvognene. Det var ikke lutter blide ord, der faldt om samfundets top; Hamborg var aldrig en overvejende nazistisk by under Hitler-regimet.

Hvis en af de personer, jeg skulle opsøge, viste sig at være udbombet, kunne man på den nærmeste politistation få oplyst, hvor han var at finde. Da det ganske givet ville være halsløs gerning fra min side at kompromittere sagen ved at nærme mig et sted, hvor min accent uvægerligt ville røbe mig som udlænding, måtte jeg modstræbende overlade det ærinde til en anden, og Beullens' datter, der var tjenstgørende ved et af luftværnsbatterierne, klarede uden at vække opsigt det enkelte tilfælde, der blev påkrævet.

Luftangrebene var blevet mere kontinuerlige og massive siden sidst, men jeg undgik at gå i beskyttelsesrum ved at søge ned til bredden af Alster, hvor jeg kunne forblive ubemærket i ly af mørket. Trods de kraftigere bombninger bevarede befolkningen en utrolig fatning. Alting fungerede efter forholdene hensigtsmæssigt, også vores flugtrute.

Ved Adolf Schneiders mellemkomst fik jeg til sidst købt en cykel formedelst et pund smør og et armbåndsur, og så satte jeg atter kursen efter Danmark. Til at begynde med kørte jeg forsigtigt ad små biveje for at undgå udfaldsvejen fra Hamborg, hvor trafikanterne blev meget nøje undersøgt, men så snart det var forsvarligt, drejede jeg ind på hovedvejen og kørte fra Oldesloe til Neumünster og derfra mod Rendsborg. Spørgsmålet var nu at finde et sted, hvor jeg kunne komme over Kieler-kanalen. Jeg overvejede først mulighederne for at finde en båd til at sætte over i. Både fandtes der nok af i nærheden af Rendsborg, men alle de fartøjer, jeg kunne komme i nærheden af, var solidt fortøjet, og alle steder var årerne fjernet. At svømme over var udelukket på grund af kuldegraderne og den kendsgerning, at jeg ikke havde noget tørt tøj

at skifte med. Jeg valgte derfor at bruge mine falske papirer og spadserer over broen ved Rendsborg. Det gik godt. Jeg afpassede det tidspunkt, hvor der var stærkest trafik over broen og slap da også uantastet igennem kontrollen, hvor man overså en mindre fejl i mit »Vorläufiger Fremdenpass«. Velankommen til Rendsborg tog jeg ind på en kro for at styrke mig ved en grog. I kroen kom jeg til at dele bord med nogle yngre befalingsmænd fra marinen. De var i ret god stemning, for, som de sagde, så længe man kunne få et så godt glas øl, kunne det ikke være rent galt.

Ved ni-tiden brød vi op, jeg i retning af Slesvig. Jeg var lige kommet uden for Rendsborg, da der kom et luftangreb, og også trafikken på vejen blev udsat for beskydning. Jeg drejede ud til siden og fortsatte nordpå ad biveje. Da vejkrydset i Slesvig var et vigtigt kontrolpunkt, som jeg helst ville undgå, søgte jeg ud i terrænet vest for hovedvejen. Under min videre færd hen over knudret pløjeland kom jeg ind på en stor mark, hvor jeg svagt skimtede nogle besynderlige monstre. Jeg vovede mig nærmere og fandt, at de mærkelige fremtoninger var jagerflyvemaskiner. Jeg var uforvarende kommet ind på flyvepladsen ved Jagel. Det begyndte at lysne, og arbejderne, der havde deres virke på pladsen, indfandt sig nu så småt. Samtidig sivede natholdet hen mod udgangen, og jeg blandede mig imellem dem og slap ubemærket igennem.

Efter at jeg havde lagt kontrolpunktet i Slesvig bag mig, var resten plain sailing. Jeg trådte godt i pedalerne og ankom til Flensborg op ad formiddagen, hvor jeg tog ind hos Heinrich Bönisch og gjorde et kort ophold dér. Efter en sidste samtale med Bönisch og Beckmann gik jeg over grænsen til fods kl. 2 om natten den 7. marts, ledsaget af en toldbetjent, som havde hjulpet mig en gang før. Jeg husker, at jeg gik igennem en låge, og så såre det var sket, hørte jeg nogen komme, hvorfor jeg skyndsomst søgte om bag en stenhøj i et buskads. Det var en patrulje, der nærmede sig, og de havde en hund med sig. Som ved et under blev jeg ikke opdaget, og så snart jeg ikke kunne høre noget mere, rejste jeg mig og gik til Bylderup Bov, hvorfra jeg tog med toget til Farris på ganske normal vis. Fra Farris ringede jeg til dr. Westergaard, som straks kom og hentede mig.

Via Gestapo til Frøslevlejren

Så snart jeg var kommet til Ødis-Bramdrup, sendte jeg Kiersgaard til Toldstrups cut-out i Ålborg for at ordne min rejse til Sverige. Kiersgaard vendte tilbage en uge efter med uforrettet sag. I mit fravær var politifuldmægtig Bøving kommet til Ødis-Bramdrup, hvor han under falsk navn opholdt sig i lægeboligen. Gennem ham kom jeg i kontakt med regionslederen, Peter Jensen⁹ kaldet, som lovede at sætte mig i forbindelse med Toldstrups cut-out i Århus, ingeniør Floor. Sammen med politifuldmægtig Iver Møller,¹⁰ Aabenraa, der

havde et andet ærinde hos Floor, tog jeg til Århus den 15. marts. Ingeniør Floor modtog os, men bad os komme igen næste dag, da han endnu ikke havde fået nogen besked om os og vort komme. Da vi stillede næste aften, blev vi arresterede af Gestapo, som dagen i forvejen havde anholdt en kurer fra Peter Jensen med et brev, hvori vor ankomst blev meddelt.

Vores ophold i fængslet i Mejlgade, Århus blev af den art, som man efterhånden har hørt eller læst mange beskrivelser af. Inden det første forhør samme aften blev jeg spurgt, om jeg ønskede en tolk. Jeg svarede ja, fordi en oversættelse ville give mig tid til at tænke mig bedre om. Lidt efter kom en tolk til stede og faldt ind i forhøret med oversættelse til begge sider, men han var ikke meget bevendt. Min »Sachbearbeiter« blev snart så ivrig, at han helt snakkede tolken omkuld, og til sidst bed ham af med bemærkningen: »Er spricht ja viel besser deutsch als du, Dumkopf!«, hvorefter han og jeg fortsatte på tysk.

Næste dag fortsatte forhøret fra tidlig morgen. Da det begyndte at blive lyst, så jeg i et glimt familieportrætter rundt om på skrivebordene. Noget bizart med disse smilende hustruer og børn, der betragtede Papa, mens han sikrede familiens velfærd med mildt sagt meget hårdhændede metoder. Ikke mindre forbavsende forekom det mig, at »der Sachbearbeiter«, uden påviselig grund og uden at ænse mine blå mærker, gav sig til at diskutere allehånde emner med mig. Således blev han en rum tid opslugt af spørgsmålet jazz kontra klassisk musik. Jeg har ikke synderlig indsigt i musikgenrer, men siden han valgte den klassiske stil, blev jeg nødt til at forsvare jazz'en for at kunne trække tiden i langdrag. Umærkeligt fik jeg samtalen ledet fra musik over til dans, som jeg heller ikke har meget begreb om. Han talte sig mere og mere op, og til sidst sprang han iltert op fra stolen og råbte: »Aber Mensch, kennen Sie den Rheinländer nicht?« og gav sig til at danse Rheinländerpolka op og ned ad gulvet i forhørslokalet. Jo, de forstod at variere deres forlystelser, mine plageånder – der var tre af dem, som på skift bearbejdede mig og min sag. En af dem sluttede sin arbejdsdag med at sige: »Efter krigen skal vi rigtignok have en god samtale over et glas øl!«

Den tredje dag var jeg ophovnet over hele kroppen af den ublide medfart og mærkede, at jeg var ved at få høj feber. Af frygt for at komme til at tale over mig i febevildelse og også for i det hele taget at få forhøret bragt til en ende gav jeg mig til at granske min hjerneboks for overbevisende anekdoter. Jeg begyndte langsomt at nævne navne på personer, som jeg med sikkerhed vidste var døde eller velbeholdne i Sverige, og efter nogen nølen faldt den tilståelse, at jeg om bord på en engelsk u-båd havde rekognosceret på kysten ved Als og Kieler-kanalen. Den historie gav pote, den var bare ikke sand, men de gned sig i hænderne og sagde anerkendende: »Da kriegten Sie Vergünstigung!«

Det lykkedes mig at skjule min forbindelse både med SOE og med den danske modstandsbevægelse for dem, og efter nogle dages forløb blev sagen stillet i bero, idet man skrev til hovedkvarteret i København og anmodede om yderligere personlige oplysninger. Disse nåede dog aldrig frem, da RAF den 21. marts bombede Shell-huset, hvorved alle arkiver gik op i luer. En dr. Renner, som var Gestapo-chef i Århus, krævede imidlertid, at jeg blev stillet for en standret, men jeg fik underhånden gennem en tysk fængselsbetjent at vide, at han og hans kolleger havde sørget for, at Iver Møller og jeg samt fire andre havde fået vores navne føjet ind på en liste over fanger, der skulle til Frøslev for dér at afvente tidspunktet for sagens videre behandling.

Et forsvindingsnummer

Opholdet i Frøslevlejren varede fra den 28. marts til den 28. april 1945. Hen imod slutningen af det tidsrum var Bernadottes hvide busser begyndt at føre norske og danske KZ-fanger hjem, med mellemstation i Frøslev. Jeg øjnede en chance. Ved hjælp af lidt maskepi med lejrens danske koordinator, kaptajn Digmann og hans medhjælper, løjtnant Fynboe, blev jeg infiltreret i en norsk gruppe, så de sidste fire dage i Frøslev hørte jeg til i den norske barak, lød et norsk navn og talte det gæveste »skandinavisk«, jeg kunne præstere. Man havde ikke rigtig tal på fangerne, og mine to sidemænd i sovesalen, som var indviet i min list, sørgede for at holde alt for nyfigne personer på tilbørlig afstand. Den 28. april forlod vi Frøslev. Ved udgangen af lejren sad kaptajn Digmann, med den tyske kommandant ved sin side, og krydsede os alle af på sin liste, efterhånden som vi én for én passerede forbi og nævnte navn og hjemsted, og jeg sagde på højt og klangfuldt norsk (tror jeg nok): »Ek er Jakob Knudsen fra Mandal, født den tiende i andra 1909 –«

Umiddelbart før Lillebæltsbroen gjorde kortegen holdt, for at fangerne kunne få udleveret hver en frokostpakke og træde af på naturens vegne. Busserne holdt i højre vejside, den anden vejbane var fri til almindelig færdsel. »Läufer'ne«, de tyske bevæbnede vagter slentrede sløvt omkring med hele deres opmærksomhed henvendt på, om alt gik lovformeligt til i den brogede skare af fanger, og i et ubevogtet øjeblik smuttede jeg over i den anden vejbane, hvor jeg havde set en mand komme trækkende op ad bakken med sin cykel.

»Lån mig lige din cykel,« sagde jeg til ham, »så jeg kan komme væk fra de banditter dér.« »Det tør jeg ikke,« svarede han forskrækket og satte ekstra fart på op ad bakken. Lidt efter ham kom en ung karl, også trækkende med sin cykel. Jeg gentog min anmodning og tilføjede, at jeg ville stille cyklen ved den nærmeste tværvæg. Han var med på den lige med det samme, så jeg overtog cyklen og trak den op ad bakken, mens han gik ved siden af, og således fortsatte vi fredeligt og stilfærdigt sludrende, til vi havde passeret hele kortegen.

Så satte jeg mig på cyklen og kørte hen til den nærmeste tværvej, hvor jeg stillede cyklen på hjørnet som aftalt.

Det var mørkt, da jeg nåede til Ødis-Bramdrup, og det var mørkt i lægeboligen. Der var ingen hjemme, så jeg fortsatte til Bramdrupgård. Da jeg kom helt hen til hovedbygningen, så jeg en smal stribe lys langs siden af mørklægningsgardinet; jeg listede mig op ad trappen ind i entreen og bankede på døren til stuen, hvorfra jeg kunne høre Birkelunds og Kiersgaards stemmer. Jeg skal aldrig glemme den modtagelse, jeg fik af de to gutter, og glæden blev ikke mindre, da jeg fik at vide, at der allerede var kommet flere agenter ad vores rute ind i Tyskland, heriblandt Erik Münster og Erik Steglich-Petersen.¹¹

Til møde med sejrherren

Efter at have udvekslet nyt blev vi enige om, at der burde ske noget i Flensborg. Vi fandt hurtigt frem til en plan. Fra et lager i nærheden af Vamdrup fik vi af modstandsbevægelsen sprængstoffer og andet sabotagemateriale, hvorpå Birkelund og jeg kørte det hele i en varevogn til Kruså. Dér skiftede vi over til en anden varevogn, der kørte i fast rutefart over grænsen, hvorfor man sjældent inspicerede den. Men mod forventning ønskede man netop den dag at kontrollere ladningen. Vi blev standset af et par tyske politifolk.

Jeg fortalte dem, at vi var journalister på vej til Hamborg, hvor amerikanerne efter sigende stod, men en af dem svarede, for øvrigt meget høfligt, at det for øjeblikket var uladsiggørligt at opnå nogen slags reportage. Vi ville nu gå tilbage til toldstedet, men i mellemtiden havde to toldbetjente undersøgt ladet og råbte til politifolkene, at bilen var fuld af sprængstoffer. En af betjentene gik hurtigt om til bagsmækken, og så sagde jeg til Birkelund: »Nu ska' vi stræw!«, hvorpå vi snoede os gesvindt igennem den stærke færdsel på den anden vejbane. Vi lod som om vi ville sætte efter nogen, der prøvede at undvige. Jeg skreg: »Da läuft er!«, og Birkelund svingede med huen og brølede: »Montgomery kommt!« Politifolkene kunne på grund af den tætte trængsel på vejen ikke skyde efter os, ej heller sætte hundene på os, så vi fór uhindret ind i skoven. Da vi var kommet op over bakken, ændrede vi kurs og løb i retning af Flensborg. Snart var vi helt inde i bevoksningen, hvor vi for yderligere at narre vore forfølgere vadede frem i en grøft et godt stykke, men omsider nåede vi til Harreslev og derfra videre til Flensborg, hvor vi kunne forsvinde i mængden af flygtninge.

De næste par dage fik vi travlt med at opspore de stornazister, der i yderste øjeblik havde søgt op mod den nordlige grænse og Flensborg i et sidste forsøg på at undgå deres skæbne. Vi boede hos Bönisch, der var en uvurderlig støtte i vore bestræbelser, og den 3. maj indfandt Erik Münster og Erik Steglich-Petersen sig. Samme dags aften holdt vi alle et møde hos Georg Beckmann,

From: Officer Commanding No. 2781 Squadron,
R. A. F. Regiment.
To: Whom It May Concern.
Date: 7th. May, 1945.

Jens Peter Madsen is believed to be a member of the Intelligence Service, and it is requested that facilities may be given for him to proceed to the nearest British Intelligence Officer.

He is authorised to drive Car No. WL. 1215 25.

for

J. Böge
Flying Officer,
Squadron Leader, Commanding
2781 Squadron,
R.A.F. Regiment.

Den 7. maj 1945 fik Böge en anbefaling, som skulle give adgang til den nærmeste britiske efterretnings-officer. Han gik endnu under det falske navn »Jens Peter Madsen« (jvfr. illustrationen s. 282). Privateje.

hvor der naturligvis var utallige forhold at drøfte. Blandt andet havde vi fundet Rosenbergs opholdssted,¹² en oplysning, som hurtigst burde komme rette vedkommende for øre. Münter og Birkelund tog samme nat af sted sydpå som kurerer for at støde til vores afdeling, der var på vej i nordgående retning. Da vi endnu ikke havde hørt noget fra dem den 5. maj, tog jeg selv af sted,

på cykel til Slesvig, hvor jeg rekvirerede en bil hos den afdeling af Field Security Service, som var nået dertil. Dernæst gik resten af turen strygende til Lüneborg, hvor Montgomerys 2. armé havde gjort midlertidigt ophold efter underskrivelsen af kapitulationen. Jeg blev ført til oberst Garrett, min øverste foresatte, der hilste mig med ordene: »How do you do, Mr. Fordwick!«¹³ Der var allerede en hel gruppe danskere, farver Jacobsen, Aabenraa, Scus (C. C. Scavenius) samt flere andre kendte ansigter,¹⁴ og det blev et fornøjeligt gensyn.

Næste morgen vågnede jeg op i mit telt på Lüneborg hede til et strålende forårsvejr. Min bat-man kom ind med en kande »early-morning tea«. »Good morning, sir,« sagde han muntert, »nice day to-day, sir.« Og det var det.¹⁵

NOTER OG HENVISNINGER

1. Member of the British Empire. Britisk dekoration som tildeles for fortjenstfuld indsats for det britiske statsamfund. J. M. Bøge er født 10. februar 1909 i Vordingborg, ansat ved Hedeselskabet i Tønder 1940-47, derefter bosat i København.
2. Flemming B. Muus, faldskærmsagenten som fra marts 1943 til december 1944 var leder af SOE's organisation i Danmark.
3. Redaktør Stig Jensen var fra sommeren 1943 leder af våbenmodtagearbejdet på Sjælland.
4. Ronald Turnbull var dels chef for den danske sektion af SOE dels for den samlede SOE-mission på den britiske legation i Stockholm. Turnbolls officielle status på legationen var ambassadør-rådgiver. Turnbull er især blevet kendt som Ebbe Muncks tætte samarbejdspartner i Stockholm. Dette samarbejde var hovedhjørnestenen i Danmarks forbindelser med Storbritannien og den frie verden i det hele taget.
5. Radioforhandler Werner Gyberg. Efter at være flyttet til Sverige var Gyberg fra okt. 1943 en ledende skikkelse inden for den illegale transportorganisation mellem Nordjylland og Göteborg, »Dansk Hjelpejeneste«.
6. På grundlag af Flowers' og Parks' tilstedeværelse kan den præcise dato for Bøges afrejse bestemmes: den 17. oktober 1944. Flowers medbragte i øvrigt efterretningsmateriale fremskaffet af den jyske modstandsbevægelse med henblik på et luftangreb mod Gestapohovedkvarteret i Århus. (Se herom i Henrik Skov Kristensen m.fl. »Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig« Århus 1988 bd. 2 s. 431).
7. Navnet på denne premierløjtnant må rettelig være F. T. Vang. Når Bøge tildeler ham initialet »B«, kan det skyldes, at Vangs dæknavn var »Bent«. »Wheat«, som var Vangs SOE-kodenavn, blev kastet ned i faldskærm i januar 1944. Kort tid efter blev han tilknyttet den navnkundige Toldstrups nordjyske hovedkvarter. I sin bog »Faldskærmsmand og sabotør« (Kbh. 1980) omtaler Vang ikke mødet med Bøge.
8. Senere bydirektør i Husum.
9. Et af dæknavnene for kaptajn Aage Højland Christensen, som fra november 1944 var leder af modstandsbevægelsens Region III, det syd- og sønderjyske område.
10. Senere politimester i Gråsten.
11. Erik Münter og Erik Steglich-Petersen, begge jurastuderende, opholdt sig som flygtninge i Sverige, da de i oktober 1944 blev rekrutteret af den tyske sektion af SOE. I løbet af vinteren 1944-45 modtog de en intensiv uddannelse i sabotage, våbenbrug, radiovirksomhed, kodesprog m.m. Efter flere udøttelser af deres afrejse kom de i marts 1945 illegalt over Kattegat til Jylland. Herfra gik turen til Flensborg. (Se herom i Franz Wingender: »Modstand i Sydslesvig« s. 44-47. Endvidere baseret på samtale mellem Erik Münter og HSK).
12. Alfred Rosenberg, chefileolog i det tyske nazistparti, NSDAP.

13. Major Garrett blev ved juletid 1943 overført fra den franske sektion af SOE til den danske. Garrett fik en central rolle i London-hovedkvarteret, idet han forestod behandlingen af de militære efterretninger, der indløb fra Danmark, hvorefter han ekspederede dem videre til de relevante militære instanser. Da fronten i 1945 nærmede sig Slesvig-Holsten og Danmark, var et fyldestgørende efterretningsbillede af dette område særdeles vigtigt for de vestallierede styrker. Garrett må formodes at have været koordinator af disse efterretninger. Når Böge omtaler Garrett som »min øverste foresatte« kunne det tyde på, at Böge under samtalen med Garrett blev klar over, at også hans efterretningsstof i sidste instans var endt hos Garrett, som øjensynligt kendte »Mr. Fordwick«. Böge, derimod, har næppe kendt Garrett før dette møde.
14. Blandt gruppen af danskere, som Böge mødte på Lüneburger Hede, navngiver han farver Jacobsen (farvermester Jacob Jacobsen) og C. C. Scavenius. Begge var gamle bekendte fra det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland. Farver Jacobsen var som Böge en af pionererne i det illegale arbejde i landsdelen og havde endog bestridt regionsleder-posten. Som følge af en oprulning af modstandsbevægelsen måtte Jacobsen dog flygte til Sverige, hvorfra han i efteråret 1944 blev hentet til London af Flemming Juncker, som arbejdede for SOE dér. Jacobsen var udsat til at være rådgiver i Slesvig-Holstenske spørgsmål. C. C. Scavenius havde især befattet sig med illegalt efterretningsarbejde i det sønderjyske – et arbejde som farver Jacobsen også var involveret i. Som Jacobsen måtte også Scavenius flygte til Sverige, og herfra blev ligeledes han hentet til London af SOE. Böge nævner, at der var »flere andre kendte ansigter« på Lüneburger Hede. Blandt disse var Svend Aage Lyck fra Aabenraa, ligeledes en veteran fra det illegale arbejde i Sønderjylland. Ganske som Jacobsen og Scavenius var han via Sverige endt hos SOE i London. For Lycks vedkommende skete dette den 9. januar 1945. Hele selskabet, incl. Garrett, fløj den 4. maj 1945 fra London via Bruxelles til Lüneburger Hede (oplyst af Lyck til HSK). Egentlig havde Londons tanke været, at et tremandshold bestående af Scavenius, Lyck og en ikke navngivet telegrafist skulle kastes ned i faldskærm bag de tyske linier. Lyck i Sydslesvig, Scavenius og telegrafisten i Region III, for at dække området efterretningsmæssigt med melding tilbage til den britiske 21. Armégruppe, hvor farver Jacobsen skulle placeres for at bearbejde de modtagne oplysninger (se herom i »Modstandsarbejde i Nærbillede«, s. 362). Når denne plan ikke kom til udførelse, skal det sandsynligvis primært ses på baggrund af den måde, hvorpå det tyske sammenbrud formede sig.
- Det er i øvrigt nærliggende at antage, at f.eks. Lycks tænkte placering i Sydslesvig skal ses i forlængelse af Böges arbejde. Lyck ville således få brug for sikre opholdssteder. Lyck har over for HSK oplyst, at han klart opfattede sig som værende en del af SOE's *tyske* sektion, og hans uddannelse i London var af efterretningsmæssig karakter.
15. Læge Otto Westergaard, Ødis-Bramdrup, har efter læsning af Böges beretning givet følgende kommentar i et brev til Böge af 27. marts 1989, for at supplere og vise, at »alting ikke var lutter lagkage eller så let og ligetil, som man måske kunne få indtryk af af beskrivelsen:
- »Da du kom fra Grenåkanten, ringede du en sen aften fra banegården i Lunderskov og bad mig afhente dig. Jeg kørte over Hjarup og Skanderup med mørklagte lygter. Jeg blev standset på broen over jernbanen ved Lunderskov af to tyske vagtposter, som gennemrodede bilen for våben og sprængstoffer. Jeg forklarede dem, at jeg skulle på sygebesøg i Lunderskov, og da bilen ikke ville starte, skubbede de den over broen, så den kunne løbe sig i gang ned ad bakken. Ved ankomsten til banegården forklarede jeg dig det skete, hvorefter vi kørte en anden vej hjem. Det andet lille bidrag stammer fra Frøslevlejren. Jeg var på det tidspunkt blevet baraklæge og boede på det såkaldte posthus. Du havde bedt mig om at gemme din kuffert, da du ville prøve på at forsvinde sammen med nordmændene, som var på transit i lejren. Ved optællingen dagen efter fandt tyskerne, at der manglede to hæftlinge. Vi måtte i kulde, slud og blæst stå uden for barakkerne for at blive talt op forfra og bagfra i flere timer, før det blev afblæst.«

Efterskrift

I oversigtsværker om den samlede SOE-organisation fylder den tyske sektioner meriter ikke stort. En virkelig kender af SOE, M. R. D. Foot, konkluderer, at den tyske sektion i virkeligheden gjorde det rigtig skidt! Han anfører to grunde hertil: For det første var omgivelserne i Tyskland for fjendtlige til decideret guerilla-virksomhed. For det andet insisterede SOE's britiske rivaler SIS (Secret Intelligence Service) på at have monopol på infiltrationsforsøg i Tyskland – uden i øvrigt nogensinde at have det store held hermed.¹ Böges indtryk, som de kommer til udtryk i beretningen, bekræfter til fulde den første grund! Han erfarede, at den tyske modstandsbevægelse mere og mere forekom ham som »en fiktion«.

Måske var »the Fordwick Line«, som ikke omtales i bredere værker om SOE, i virkeligheden noget af det eneste, som lykkedes for SOE's tyske afdeling! For den tyske sektion af SOE i Stockholm var det i hvert fald tilfældet. Det kan konstateres ved at læse Böges chef, Ewan Butlers publicerede beretning² om sin tid i Stockholm – en beretning hvor Böge indtager en aldeles central position, omend ikke alle oplysninger er korrekte. Butler blev af SOE-hovedkvarteret i London sendt til Stockholm i august 1943. Hans opgave var at få gang i den tyske sektion, som af forskellige årsager havde »hvilet« i to år. Butler så det som en hovedopgave at få sendt agenter ind i Tyskland – dette viste sig dog uhyre vanskeligt at realisere. Blandt tyske flygtninge i Stockholm fandt han ingen egnede emner, og den såkaldte tyske modstandsbevægelse syntes at være ikke-eksisterende. I begyndelsen af 1944 havde Butler praktisk taget opgivet sit forehavende.

Butlers redning kom til at hedde Johann Mackeprang Böge, der, som Böge anfører i sin beretning, blev introduceret for Butler af Ronald Turnbull. I sin beretning skriver Böge, at »Ronald Turnbull meddelte mig, at en af hans kolleger havde spurgt efter mig«. Sådan er ordene sandsynligvis også faldet, men i realiteten kendte Butler overhovedet ikke Böges eksistens, før de stod over for hinanden. Når mødet overhovedet kom i stand skyldes det, at Butler samme dags morgen havde fortalt Turnbull om sin fortvivlede situation. Han havde heller ikke lagt skjul på sin misundelse på den danske sektion, som rask væk rekrutterede den ene dansker efter den anden. Turnbull så med forståelse på Butlers situation og stillede i udsigt at være behjælpelig – især fordi Butler aldrig havde prøvet at snuppe egnede emner for næsen af den danske sektion (hvilket Butler i sin beretning indrømmer han ofte havde overvejet!). Selvsam-

1. M. R. D. Foot: »SOE The Special Operations Executive, 1940-46«, London 1984 s. 205.
2. Ewan Butler: »Amateur Agent«, London 1963, passim.

Lundi le 20 Auguste 1945

Consomme Jardinière

Filet de Sole bonne femme

Filet de Bœuf garni
Ses Bordelaise

Melon à la Tivoli

Café

Amontillado

1941 Eltwiller Burgfried

Chateau Bella Rosso

Madeira dry

Liqueurs

Johann dt. Böge,
Ronnie Turnbull

Erik Kingen &

Tede Birkeland

Erik Steglich - Blom

Swane Juhl

Vand. Hofar

Erik Minder

Den 20. august 1945 var der fin middag på D'Angleterre for »sejrherrerne«. Bag på menukortet har Böge og andre aktører i »Fordwick«-aktionen sat deres autografer. Privateje.

me dag indfandt Böge sig på legationen og tilbød Turnbull sin tjeneste. Turnbull kom sin samtale med Butler ihu, og således ved en tilfældighed blev Böge præsenteret for sin kommende »arbejdsgiver«.

Butler fandt Böge særdeles egnet. Især lagde han vægt på Böges kendskab til Slesvig-Holsten og evt. kontaktpersoner her – et kendskab som Böge havde plejet ivrigt før krigen i forbindelse med nationalt arbejde syd for grænsen. Et stærkt indtryk på Butler gjorde også Böges ro og beslutsomhed. Efter dette første møde undersøgte Butler nøje Böges baggrund og fandt intet ufordelagtigt. Herefter kunne de to begynde planlægningsfasen. I denne er det slående,

at det var Böge selv, som definerede sine arbejdsopgaver. I første omgang ville han tage på en tur af rekognoscerende karakter: tidligere bekendte skulle opsøges for at undersøge om deres hjem var egnede som »safe houses«, sikre steder, hvor kommende agenter kunne opholde sig, ligesom man skulle undersøge om de kunne anvise egnede depoter til våben, sprængstoffer etc. Böge foreslog endvidere, at han skulle recognoscere med henblik på at finde egnede sabotage-mål for de kommende agenter. Butler forelagde planen for sine overordnede i London, som i løbet af 10 dage godkendte den.

Ifølge Butler var det også Böge, som efterfølgende rekrutterede »fire kandidater« til det kommende arbejde. Mon ikke Erik Kiersgaard og Frede Birkelund, som Böge i sin beretning anfører »senere begge blev engageret til SOE«, var blandt disse? De to øvrige *kunne* være Erik Münter og Erik Steglich-Petersen, som Böge ligeledes omtaler i sin beretning. Erik Münter har oplyst, at den uddannelse han og Steglich-Petersen modtog i udpræget grad var en sabotør-uddannelse. Netop sabotage-elementet var Böge dog ifølge Butler meget skeptisk over for efter at være kommet hjem fra sin første tur mod slutningen af oktober 1944. Nøgternt pegede Böge på, at de allieredes flystyrker tog sig særdeles effektivt af allehånde ødelæggelser i Tyskland. Ifølge Butler pegede Böge dog på enkelte isolerede emner for sabotage, mest for at holde moralen oppe hos de kommende agenter. Derimod advokerede Böge for, at agenterne skulle udføre efterretningsmæssige opgaver. Han pegede på, at de kunne sætte sig ind i lokale forhold, f.eks. hvem der var de ledende nazister i området etc., for, når de vestallierede tropper nåede frem til det pågældende område, så at træde frem, give sig til kende via specielle kendetegn og træde i forbindelse med tropperne. Dem kunne de så assistere med relevante oplysninger om det pågældende område. Disse tanker forelagde Butler SOE i London, som igen godkendte Böges planer.

Hvor mange agenter Böge banede vej for, og hvilken praktisk betydning de fik, er vanskeligt at afgøre. Som fremgået skriver Böge, at »flere agenter var kommet ad vores rute ind i Tyskland« ud over naturligvis de navngivne. Butler anfører totaltallet »otte danske officerer« uden at navngive dem. Han nøjes med at kalde dem for sine »otte trojanske heste«. Mht. agenternes betydning vurderer Butler den (naturligvis) højt: Ødelæggelserne de forårsagede – det nævnes ikke hvilke – var bagatelagtige, men deres oplysninger til de fremrykkende tropper var »uvurderlige«. Butler anfører videre, at deres specielle identifikation over for tropperne »fungerede fortrinligt« – de britiske officerer var endda »på udkik efter dem«. Dette var bestemt ikke den erfaring to af agenterne, Erik Münter og Birkelund gjorde. De regulære britiske enheder, som de kontaktede, så med undren på deres specielle identifikation. Münter fortæller videre, at han i flere uger troligt aflyttede sin lille radiomodtager på

Under sine hemmelige missioner benyttede Böge det lille spionkamera til højre. Det måler 8 cm i længden og 2,5 cm i bredden. Indsatsen for SOE blev belønnet med en britisk orden – Member of the British Empire. Privateje. Foto Christian Maarsø, Søllerød.

de forud aftalte tidspunkter. Men nogen melding til dem kom der aldrig. Ved én lejlighed fik han besøg af den dame, som skulle bringe deres meldinger nordpå (fra Flensborg), så alt i alt karakteriserer Münter sin indsats som »ikke imponerende«. Frem til oktober 1945 arbejdede i alle tilfælde Münter for det britiske »Field Security«, hvis opgave det var at indkredse og arrestere krigsforbrydere og nazi-spidsere, samt ikke mindst at finde frem til tyskere, som var villige og kvalificerede til at påtage sig opgaver i forbindelse med opbygningen af demokratiske institutioner.³ Netop dette arbejde, som jo i sidste instans blev Bøges hovedmål, kan være grundlaget for Butlers rosende karakteristik af en mission, som Böge ubestrideligt var hovedarkitekten bag – en mission som ikke at forglemme blev udført under en kolossal personlig risiko.

3. »Modstand i Sydslesvig ...« s. 46-47.

Anmeldelser

Inge Adriansen: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet.

Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt. Sønderborg 1990. Indb., 218 s., ill.

Bogens hovedtitel: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet, er et skjult citat. Det var kærligheden til de tre begreber, venstrepolitikereren og statsministeren Klaus Berntsen gennem hele sit offentlige virke stræbte efter at styrke. Men samtidig er den, som det vil fremgå, en velvalgt og dækkende titel for den engagerede bog, som Inge Adriansen har skrevet.

Inge Adriansen er ansat på Museet på Sønderborg Slot. Bogen er en lettere redigeret udgave af den licentiatafhandling i folkloristik ved Københavns Universitet, for hvilken hun i efteråret 1989 med ære erhvervede Ph.D.-graden – den nye akademiske grad mellem magistergraden og den klassiske doktorgrad. Og hun gør det indledningsvis velgørende klart for sine læsere, hvad hun vil med sin bog. Det hedder s. 12: »Dens hovedsigte er at undersøge folkemindernes og folkesprogets rolle og betydning i den videnskabelige og folkelige debat om Sønderjyllands nationale tilhørsforhold til Danmark og Tyskland.« Hun vil følge, hvorledes kampen gennem tiden har stået mellem et historisk retsstandpunkt, der hentede sine argumenter i sprog, folkeminder og folkekultur, og et sindelagsstandpunkt. Eller som det rammende udtrykkes (s. 97): afstamning over for afstemning.

I de indledende kapitler 1-3 gøres der rede for emnevalg og problemstillinger, for begreberne 'folkeminder' og 'nationalitet', og for nationalitetskampens historiske og litterære baggrund. Og herpå følger, hvad der er bogens forskningsmæssige tyngdepunkt: de store og omhyggeligt dokumenterede kapitler 4-8. Startpunktet er den første artikulerede nationalitetsdebat mellem den unge Rasmus Rask og brødrene Wilhelm og Jacob Grimm omkring 1810, og slutpunktet er 1945. Det vises her overbevisende, hvorledes det gamle samfunds ureflekterede kongetroskab og statspatriotisme afløses af en ny identitet: det liberale borgerskabs fædrelandskærlighed. Et engagement, der ikke blot bygger på tanker og følelser om et fælles sprog og en fælles fortid, men også på den nye tids begreb: et fælles folkepræg. Og det er kampen om den rette tolkning af dette folkepræg – og dermed om retten til Sønderjylland – der er hovedtemaet i disse centrale kapitler.

Videnskaben bliver til faglig videnskab, i takt med, at der både i Danmark og i Tyskland udvikler sig en aggressiv, national offentlig mening. Inge Adrian-

sen viser, hvorledes den danske sprog- og kulturpolitik i Sønderjylland mellem de slesvigske krige har udtalte lighedspunkter med den politik, de tyske myndigheder førte i landsdelen efter 1864. Og indsamlingen og udgivelsen af folkeminder karakteriseres – med en parafrasering af von Clausewitz' berømte udtryk – som en fortsættelse af krigen, blot med andre midler. For Danmarks vedkommende repræsenteres politiseringen af videnskaben i nationalitetskampen mellem 1864 og 1920 af mænd som Svend Grundtvig, Axel Olrik, Gudmund Schütte og senere Hans Ellekilde. Kapitler om tiden fra genforeningen til 1945 er ligeledes tankevækkende læsning. Nationalitetskampen fortsætter, nu i skærpet form; og Inge Adriansen har utvivlsomt ret i at se mellemkrigstidens voldsomme og hastige samfundsforandringer som baggrund for den krasse nationalisme, der vokser frem. På tysk side gav det sig udtryk i en voksende tilslutning til nazismen, dens sprog og idéverden; på dansk side i Det unge Grænseværn og i Claus Eskildsens »Dansk Grænselære«, der gav nazismen igen med dens egen mønt, men som hos nogle vakte bekymring for, om afstanden til nazismen lod sig opretholde. Disse centrale kapitler i bogen er informative og veldokumenterede. Og samtidig giver de et skræmmende billede af, hvor langt folkemindeforskere og historikere, der er engageret i en national sag, kan gå – eller lade sig presse til at gå af en politisk holdning og en rådende stemning.

Inge Adriansen er imidlertid for engageret i sit emne – og for meget pædagog – til at lade sin bog slutte her. Hun vælger – bevidst og efter min mening fuldt forsvarligt – at give sin konkrete undersøgelse et videre perspektiv, som i sagens natur har måttet bygges på et spinklere litteraturgrundlag. I kapitlerne 9 og 10 viser hun, hvorledes indsamling og studier i folkeminder og sprog er blevet brugt – og misbrugt – i kampen for skabelsen af nationale identiteter i andre dele af Europa. Hun vælger her Færøerne, Norge og Finland som nære, men samtidig i deres ligheder og forskelle tankevækkende eksempler. Det gælder navnlig demonstrationen af den politisk utroligt fleksible udnyttelse af det vældige Kalevala epos gennem finsk historie. Også fremstillingen af folkemindesvidenskaben som politisk arsenal i Irland, Frankrig, Grækenland og Sovjetunionen sætter det, der skete i Sønderjylland, i et effektivt relief. Sovjetunionen, hvor den folkelige fortid fra styrets side bevidst forbydes, fortrænges eller fremhæves, i takt med de politiske og militære konjunkturer. Og Grækenland, hvor en folkemindesvidenskabeligt funderet vision om et Stor-Grækenland, der blev baseret på historiens og ikke sindelagets ret, i årene omkring 1920 førte direkte ud i national katastrofe. Afslutningsvis viser Inge Adriansen, hvordan traditioner og nationale symboler, som umiddelbart opfattes som gamle og ærværdige, i virkeligheden er politiske nyskabelser, og at de danske og tyske symboler samtidig er bemærkelsesværdigt identiske.

Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet er således i virkeligheden to bøger. En videnskabelig afhandling om folkemindernes centrale rolle i nationalitetskampen i Sønderjylland, og et bredt sammenlignende udblik over emnet folkeminder og politik. Det kræver faglig sikkerhed at kunne operere på to så forskellige niveauer i den samme bog. Men den professionalisme har forfatteren. Sproget er levende og præcist.¹ Og teksten er gennemarbejdet, med bevidst hensyntagen til den brede læserkreds, forfatteren vil have i tale. Anmeldere, der vil gå på jagt efter »fejl«, skal ikke forvente noget stort udbytte.²

Med til at gøre bogen vellykket er forfatterens modenhed. Inge Adriansen er ikke faldet for fristelsen til at kvase myter for mytekvasningens egen skyld. Hendes holdning er skånsom og forstående, også over for mænd, der efter hendes egen opfattelse har fejlet markant. Hun ønsker sin bog mange læsere. Det fortjener den. Men samtidig har hun villet give sine sønderjyske læsere en god og tankevækkende bog om dem selv og deres forfædre. Det har de fået. Og det er dem vel undt.

Ole Feldbæk

1. Man har dog lov at betvivle, at en pleonasme som »mineret hængedynd« (s. 21) vil få borgerret i det danske sprog.
2. Finsk nationalismeforsknings store gamle dame, Aira Kemiläinen, vil nok studse over at blive kaldt »han« (s. 19). Hertug Frederik Christian af Augustenborg blev ikke senere Christian VIII (s. 34). Og »Fædrelandet« og »Grundtræk af Danskhedsfølelsens Vækst« er ikke to bøger, men én bog af Vilhelm la Cour 1913, henholdsvis dens titel og undertitel (s. 94), jvfr. også litteraturfortegnelsen side 208.

Uwe Danker m.fl. (red.): Demokratische Geschichte.

Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein bd. V. Veröffentlichungen des Beirats für Geschichte der Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein, Kiel 1990, 263 s., ill.

Denne årbogs fjerde bind fik gode ord med på vejen af nærværende anmelder i Sønderjyske Årbøger 1990, og der er al mulig grund til at glæde sig over dette bind også. Stoffet er mere sønderjysk, og det skyldes måske, at man i dette bind optrykker foredragene fra et fællesarrangement afholdt i Mikkelsberg/Hattstedt i september 1989 mellem udgiverkredsen bag Demokratische Geschichte og Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvigs amtskreds. I udgaven er det svært at se, hvilke artikler der stammer fra dette møde, men det gør ikke så meget, bogen udgør et velskrevet hele under alle omstændigheder.

Et tyngdepunkt udgør de fem artikler om den politiske og nationale udvikling i arbejderbevægelserne i Tyskland og Danmark – og den politisk-folkelige bevidsthedsdannelse især i sidste halvdel af 1800-tallet. Barbara Vogel (Nationalismus und Arbeiterbewegung in Deutschland im 19. Jahrhundert) og Bernd

Faulenbach (Probleme der demokratischen Entwicklung in Deutschland seit dem Deutsch-Dänischen und dem Deutschen Krieg) opridsrer de politiske traditioner i det tyske rige i de aggressive skabelsesår 1864-70 og fastslår, at den politisk set »liberale epoke« ingen demokratiske traditioner skaber i kejserriget, og at arbejderbevægelsen og ikke det liberale borgerskab bliver konservatismens modspiller fra starten.

Disse artikler bliver sat i relief af tre danske indlæg. Lorenz Rerup (Demokratische Aspekte in den Anfängen der nationalen Bewegung in Dänemark und Schleswig-Holstein) piler den nationale kamps indpakning af den tidlige modstand mod den danske enevælde i helstaten. Han viser, hvorledes modsætningerne i begyndelsen mere var liberal contra konservativ/statstro end tysk contra dansk. Samtidig understreger han de mange kontakter mellem de danske aktører og tysk-kulturelle personligheder i hertugdømmerne. Søren Federspiel (Arbeiterbewegung und Nationalismus im 19. Jahrhundert in Dänemark) resumerer dansk arbejderbevægelses engagement i det internationale samarbejde, men også deltagelse i slesvigske valgaktiviteter. Og Vagn Skovgaard-Petersen (Wandlungen der Nationalgefühle in Dänemark nach der Niederlage von 1864) vender hele bøtten af problemer med tyskerne til en dansk opblomstring omkring en politisk indadvendt bevidsthedsdannelse gennem det vitale andelsarbejde: udviklingen af et liberalt demokrati i Danmark. På den baggrund er det tankevækkende at se Faulenbachs perspektiver frem mod Nazityskland: De socialliberale kræfter udviklede kun svage demokratiske traditioner i Tyskland.

Den modspiller, Junker-Preussen stod overfor, havde to ansigter: et politisk og et fagligt. Vi får spændende eksempler på begge sider: Matthias Schartl (Die Massen auf der Straße – Schleswig-Holsteins Arbeiter im Kampf gegen das preußische Dreiklassenwahlrecht 1906-10) præsenterer gadedemonstrationens anatomi i et undertrykkende system og dens vej til modvillig anerkendelse – og svigtende politisk betydning med tiden. Friedrich Stamp (Der Lägerdorfer Zementarbeiterstreik von 1909) redegør for de mange sider af en konflikt mellem spirende arbejderorganisation og den patriarkalsk-kapitalistiske arbejdsgiver: kampen omfatter på den ene side anvendelse af strejkebrydere, fyring fra job, udsættelse af arbejderboliger, på den anden side arbejdersolidaritets og inddragelse af myndighederne (fra begge parters side), samt arbejdspladskompromisser og faglig uenighed. Begge eksempler viser på en god måde facetter af en magtkamp, der i dag har ændret karakter. Desuden er illustrationerne vigtige i disse to artikler.

Omkring dette sammenknyttede arbejderhistoriske identitetskompleks finder læseren andre emner af beslægtet konfliktpræget karakter: dels den slesvigholstenske liberale Th. Olshausen og andre 1848'ere i USA (Joachim Repp-

mann), dels den nærmest kronisk frihedskæmpende friser Harro Haring og den flensborgrevolutionære Georg Conrad Meyer i 1790'erne: to biografiske skitser, der også giver smagsprøver på tidens oprørske litteratur (Walter Grab).

Til sidst fortæller Rolf Schulte (Von trotzigen Germanen, grimmigen Ostlandreibern und der Familie Kalikak – Geschlechtsunterricht in Schleswig-Holstein im Nationalsozialismus) om nazitidens historieundervisning med udgangspunkt i to fund af historiske anskuelsestavler fra Egernførde-egnen. Schulte ræsonnerer over det sene produktionstidspunkt: 1937, og fastslår, at det ikke var nødvendigt med en egentlig undervisningsreform straks ved nazisternes magtovertagelse: Lærerkorpserne var stærkt konservative og modtagelige for nazismen; det sociale midtfelt manglede demokratiske traditioner. Sådan sluttes ringen i en velkomponeret årbog.

Steen Ove Christensen

Per Ethelberg: Hjemsted 2 – tre gravpladser fra 3. og 4. årh. e.Kr.

Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands amt, 3. Haderslev 1990. 209 s., indb. ill.

Cand. phil. Per Ethelbergs bog om oldtidsbebyggelsen i det nordvestlige hjørne af Sønderjylland er den anden fra hans hånd og et supplement til den første bog »Hjemsted 1 – en gravplads fra 4.-5. årh. e.Kr.«, som blev udgivet af amtsmuseumsrådet i 1986. Den nu udkomne supplerer den første bog. Den redegør for udgravningen af yderligere tre mindre gravpladser og korrigerer det tidligere fremlagte.

Siden 1977 har Haderslev Museum i samarbejde med Skærbæk kommune foretaget arkæologiske undersøgelser på Hjemsted Banke, forud for udstykning til villabyggeri. Undersøgelserne er sket med lovhjælp i Museumslovens § 26, der siger, at ikke varigt fredede fortidsminder skal undersøges, hvis de er truet af ødelæggelse. Derefter tages der stilling til, om anlægget skal fredes eller blot bevares gennem den dokumentation, en arkæologisk udgravning forudsætter. Netop sådanne omhyggeligt dokumenterede udgravninger er foregået gennem mange år vest for den nuværende landsby Hjemsted i det nordvestligste hjørne af Sønderjylland.

Ud fra jordoverfladen kunne ingen for 15 år siden vide, hvilke omfattende rester af oldtidsanlæg, der gemte sig nedenunder. Det overraskende ved oldtidsbebyggelsen ved Hjemsted er, at den har været rig på mange forskellige mindre anlæg især fra jernalderen. Der er undersøgt spor efter huse, brønde, gårdanlæg, bopladser, grave og gravpladser. Alle er de anlæg, som fortrinsvis stammer fra forskellige perioder i jernalderen, spredt over et tidsrum af mange hundrede år. Det er et stort puslespil at lægge og forstå, når alt er udgravet,

tegnet og registreret og konserveret. Men for at nå frem til et helhedsbillede er det nødvendigt først at finde ud af, hvor gamle de enkelte anlæg er, hvilken betydning de har hver for sig, og om nogle af dem har eksisteret på samme tidspunkt og fungeret sammen.

Også denne gang fremlægges materiale på grundlag af jordfæstegrave og deres indhold. Jordfæstegrave er grave, hvori den døde er begravet ubrændt med personlige ejendele, f.eks. smykker, våben og husgeråd. Godt en tredjedel af bogen er et fundkatalog over gravene og deres indhold. På mange måder er dette katalog det mest tilgængelige i bogen, fordi det giver mulighed for at fordybe sig i detaljer og glæde sig over de gode fund. Ellers er bogen ikke nemt tilgængelig. Men den er, hvad den giver sig ud for, en grundig fagbog for arkæologer. Nogle gange skæmmes den desværre af et sprog, som arkæologer ganske vist forstår, men som sikkert er ret uforståeligt for de fleste andre. Bogen ville have vundet meget ved at være skrevet på almindelig dansk. Et enkelt eksempel fra forordet illustrerer dette, men noget lignende kunne hentes i hvert eneste kapitel: »Ved at sammenkæde resultaterne af dendrokronologiske analyser fra institutionen Wormianum med analyseresultater fra Nationalmuseets dendrokronologiske dateringer lykkedes det i foråret 1989 at fiksere Hjemsteddateringerne absolut«. Det betyder på almindelig dansk, at man nu kan angive en præcis alder udtrykt med et årstal i vor gældende tidsregning. Dette resultat er opnået ved at kombinere de nævnte to institutioners målinger af træ fra Hjemsted. Det er faktisk noget af en arkæologisk landvinding. At kunne besvare det helt grundlæggende spørgsmål »hvornår« er nemlig en vigtig forudsætning for at kunne forstå og forklare fortiden.

Den grundige analyse af de omkring 150 grave munder ud i en klar angivelse af næsten hver enkelt gravs alder og plads inden for det sydiskandinaviske og centraleuropæiske kronologiske system. Derefter følger en nøjere bestemmelse af, om gravpladserne knytter sig til andre nærmere liggende fund andre steder i landet. I Jylland har Ethelbergs kollega Jytte Ringtved bl.a. opdelt ensartede fund i en nordjysk og en sydjysk gruppe, hver for sig med fælles træk indenfor en bestemt periode af jernalderen, i fagsproget kaldet yngre romersk jernalder. Til den sydjyske gruppe, som rækker langt op i Jylland, slutter de samtidige grave fra Hjemsted sig smukt. Ethelberg har denne gang gjort sig umage for også at sætte fundene ind i et større kulturhistorisk perspektiv, og det er spændende læsning.

Også her er han inspireret af Jytte Ringtveds analysemetoder, navnlig hvad angår beregningen af det befolkningsunderlag, som fandtes på Hjemstedbopladsen på et givet tidspunkt i jernalderen, da bestemte begravelsessteder blev anvendt. Der er udskilt 53 grave fra yngre romersk jernalder. Når der regnes med en uafbrudt anvendelse af disse gravpladser over 140 år, kan man

regne sig frem til, at der i Hjemsted har været en befolkning på 16 personer, fordelt på to familier. Der regnes med en middellevealder på 37,6 år. I den efterfølgende periode – ældre germansk jernalder – hvor der anvendtes 65 grave i en periode på omkring 100 år, kommer Ethelberg frem til 27 personer, fordelt på 4 familier, som ovenikøbet kan have boet i de fire samtidige gårde, som også er udgravet og aldersbestemt. Det er en voldsom ændring og befolkningsforøgelse i Hjemsted, men den falder også helt i tråd med den øvrige sydsandinaviske udvikling. At kunne nå frem til at arbejde med en slags slægtshistorie i oldtiden ville ingen have troet muligt for 20 år siden. Det er blevet muligt, bl.a. fordi arkæologien i Danmark har kunnet foretage undersøgelser over meget store jordarealer. Det er ganske vist gået ud over detailundersøgelsen med det fine værktøj, »teskeerne«, men det er faktisk ganske mange år siden, de blev afskaffet ude i marken.

Bogen er fyldt med gode illustrationer og oplysende diagrammer. Lidt mange måske, men de vidner om, at EDB-alderen for alvor har fået indpas i den traditionsbundne arkæologiske forskning. Den elektroniske databehandlings grafiske diagrammer skal nu blot fremover finde sit naturlige leje i samspillet mellem tekst og billeder iøvrigt.

Hjemstedgravens pragtfulde perlekæder af glas og rav udgør en rigdom af variationer så stor, at man må betages ved at se dem. Former og farver og måden, hvorpå de er udført, samt ikke mindst sammensætningen af de enkelte perler til kæder er meget spændende, hvad enten beskueren nu finder dem underskønne, smagløse eller elegante. Kedelige er de som regel aldrig, det ved mangen en museumsgæst, som fordyber sig netop i dét emne. Men kedelige er netop, hvad bogens farvebilleder af perlerne er blevet. De er både uskarpe og gengivet i helt forkert størrelse i forhold til bogens sider. Det er ikke muligt at fordybe sig i dem. Det virker ukærligt overfor smykkerne, og resultatet vidner om temmelig overfladisk arbejde i trykkefasen.

Ethelbergs bog er den tredje i rækken af faglige skrifter udgivet af det sønderjyske museumsråd. Det begyndte med Hans Neumanns bog om Olgerdiget, som udkom i 1982. Den nyeste hidtil er Inge Adriansens grundlæggende bog om Fædrelandet, Folkeminderne og Modersmålet, som udkom samtidig med Ethelbergs Hjemsted 2-bog i efteråret 1990. Endnu en bog er på trapperne. Det er glædeligt, at Museumsrådet i Sønderjyllands amt formår at opretholde en så fornem publikationsrække. Skriftrækken supplerer museernes fællesår-bog, Nordslesvigske Museer, som er baseret på at fortælle historie på et bredere grundlag og derfor også til flere mennesker. Men der bør også være plads til en faglig skriftrække, som den hvori Ethelbergs to Hjemsted-bøger indgår.

Stine Wiell

Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1990, 434 s., indb., ill.

Det er vigtige resultater, Hans Schultz Hansen har nået med denne overbevisende licentiatafhandling. Med stor grundighed har han støvsuget arkiverne for, hvad der hidtil ikke er bragt frem om danskheden i Sydslesvig før 1. verdenskrig. Som i sit tidligere arbejde om den danske bevægelse i Nordslesvig 1870-1914 gennemlyser han konsekvent skiftende nationale manifestationer efter den plads, de havde i lokalsamfundene. I dette perspektiv sætter han mod indgroede forestillinger et modstykke, som vil blive stående.

Titlen taler med rette om danskheden i Sydslesvig, selv om bogen alt overvejende handler om Flensborg. Det er et væsentligt resultat af undersøgelsen, at danskhedens svindende udbredelse uden for byen følges gennem hele perioden. På kort har Hans Schultz Hansen for så godt som hver periode indtegnet antal danske manifestationer sogn for sogn. Målt i forhold til den tyske dominans var de uden for Flensborgs nærmeste omegn beskedne, og nogen varig organisation hvilede de ikke på.

Derimod forekommer det mindre velvalgt, at titlen fremhæver danskheden som en folkelig og national bevægelse. For tiden før 1848 sætter Schultz Hansen selv spørgsmålstegn ved denne karakteristik. Det er hans opfattelse, at der da snarere var tale om »en danskorienteret retning« i byens politisk ledende lag. Først derefter blev der udfoldet bestræbelser på at mobilisere tilhængere for klarere nationalpolitiske mål. Om resultatet bør karakteriseres som tilløb eller en egentlig bevægelse, kan diskuteres.

Før 1848 var Flensborgs overvejende tilkendegivelser kun betinget danskorienterede. Da de nationale brydninger begyndte, dominerede de materielle interesser, som var knyttet til handelen. Det bandt den vigtigste gruppe til helstaten og dens institutioner. Dog fandtes der i byen en konkurrerende slesvig-holstensk bevægelse, som ved stændervalgene nåede o. 40 pct. af stemmerne. Sprogligt var byen alt overvejende tysk. De ledende flensborgere vendte ryggen til den danske bevægelse, som i Nordslesvig blev kaldt frem på spørgsmålet om det danske sprogs fremme. Billedet ændrede sig først, da krigene 1848-50 førte til en national mønstring, der greb dybere.

Hans Schultz Hansen har lagt et møjsommeligt, fortjenstfuldt arbejde i at undersøge krigsårenes nationale tilkendegivelser. Der fremkom da adskillige petitioner, der plæderede for varierende grader af tilslutning til Danmark. Tilsvarende verserede naturligvis også slesvig-holstenske adresser. Gennemgående kunne danske tilkendegivelser samle o. en tredjedel, slesvig-holstenske

o. en syvendedel af den mandlige erhvervsaktive befolkning, slås det fast. Betragtet under ét, blev mobiliseringen dog noget mere omfattende, fremgår det af Schultz Hansens talmateriale. Omkring 3.000 af de ca. 4.200 erhvervsaktive mænd i byen må således have underskrevet mindst én af adresserne, det være sig danske eller slesvig-holstenske.

Analyseres de danske tilkendegivelser efter socialt tilhørsforhold, adskiller fordelingen sig ikke stort fra byens som helhed. Akademikere var der dog forholdsvis få af. Også arbejderne var underrepræsenteret. Da arbejderne snarest mindre hyppigt var at finde blandt underskriverne af slesvig-holstenske adresser, må det konstateres, at der i de ringest stillede lag var flest, der forholdt sig passive. Ved en nærmere analyse lykkes det Schultz Hansen at sondre mellem forskellige grader af dansk orientering. Mens et flertal af tilkendegivelserne fra middelstanden og arbejderstanden kan tolkes som tilslutning til en forfatningsmæssig forbindelse med Danmark, drejede det sig i de øvre sociale lag kun om et mindretal. Det er nok muligt i denne interessante iagttagelse at se et tegn, der varslede ilde for et dansk greb om byen.

Under den danske administration 1850-1864 gik det da heller ikke den flensborgske danskhed så godt som håbet. Væsentlig er, at der nu blev etableret et virkeligt dansk kulturtilbud i skole og kirke. Alt taget i betragtning måtte modtagelsen imidlertid skuffe. Da menighedens medlemstal kulminerede fra 1860, havde kun ca. 11 pct. af byens familier meldt sig ind, når de tilrejste danske embedsmænd regnes fra. Ved siden af forfatningsspørgsmålet dominerede sprogpolitikken den offentlige debat. Selv blandt den forudgående periodes danskorienterede flensborgere vakte det anstød, at regeringen så aktivt ville fremme det danske sprog i landdistrikterne, på tværs af en udbredt modstand i befolkningen. Ét var det således, at et flertal af flensborgerne 1848-1850 havde markeret politiske standpunkter til fordel for Danmark. Noget andet, at kun ca. en fjerdedel heraf selv under gunstige omstændigheder ville vende den dominerende tyske kultur ryggen.

Bedre kendte er hovedtrækkene i, hvad der fulgte efter 1864. Under prøjsisk styre tredobledes Flensborgs indbyggertal før 1914. Et voksende administrativt apparat og en kraftig industrialisering spandt tråde, der gjorde de dominerende økonomiske interesser tyske. Fra slutningen af 1870'erne begyndte de tyske socialdemokrater at æde sig ind på stemmer, der før havde kunnet regnes for sikre danske. Under disse omstændigheder er det bemærkelsesværdigt, at danske kandidater til midten af 1880'erne vedblivende samlede tilslutning fra 1.200 til 1.600 vælgere, der udgjorde o. 40 pct. af de afgivne stemmer. Men derefter gik det galt. Inden næste tiår var gået, var tilslutningen faldet til knap 500 stemmer, eller under 100 pct. Det var således et beskedent dansk mindretal, der stod tilbage, da Flensborgs vækst og omstrukturering var fuldbyrdet.

I væsentlige henseender blev det i de sidste tiår før 1. verdenskrig også et andet mindretal, betoner Hans Schultz Hansen. Mens dets ledende lag tidligere fortrinsvis var indfødte flensborgere, blev det nu indvandrede nordslesvigere, der trådte i forgrunden. Ud fra senere undersøgelser på materiale fra 1920'erne er han også tilbøjelig til at gå ud fra, at en god del af grundstammen kom til at bestå af indflyttede nordslesvigske arbejdere. Trods en ihærdig og idérig analyse af en omfattende petition fra 1902, er han dog ikke i stand til at levere en definitiv konklusion på dette interessante punkt. Når kilderne svigter, kan det være nødvendigt at sige stop. Det gælder også for en forsker, der som Hans Schultz Hansen ellers ikke skyr nogen anstrengelse for at kombinere et sådant navnestof med sigende oplysninger fra adressebøger og folketællinger.

Omkring denne hovedlinie har Hans Schultz Hansen spundet mange oplysende sidetråde. Skiftende træk i den økonomiske, sociale og politiske baggrund ridses flere gange op. Med et stort, spredt og delvis originalt kildemateriale vises det, hvilke overvejelser ledende danske gjorde sig. Agitationen forud for vigtige valg er belyst med pressestof. Og sidst, men ikke mindst er der næppe en dansk forening, hvis tilslutning og aktivitet ikke er søgt kortlagt og levendegjort gennem de omskiftelige vilkår i den lange periode, bogen spænder over. Hans Schultz Hansen har dermed leveret et omfattende og ædrueligt grundlag for forståelsen af den sydslesvigske danskhed.

Johan Peter Noack

Kurt Jürgensen: Die Briten in Schleswig-Holstein 1945-1949.

Aus nächster Nähe beobachtet und mit Erinnerungen versehen vom Kieler Filmproduzenten und Kameramann Gerhard Garms. Karl Wachholz Verlag, Neumünster 1989, 167 sider, indb., ill.

Kurt Jürgensens og Gerhard Garms' fælles bog består af to dele: Kurt Jürgensen skildrer på 47 sider briternes erobring af Slesvig-Holsten og deres betydning for provinsens genopbygning i tiden mellem krigens slutning ved Elben den 5. maj 1945 og den 5. maj 1955, da forbundsrepublikken Tyskland blev en suveræn stat. K. Jürgensen præsenterer derefter på syv sider fotografen G. Garms, der i det følgende på godt fem sider beretter om sine erfaringer med de britiske besættelsestropper. Værkets anden del udgøres af 95 sider med billeder.

Kurt Jürgensens tekst udmærker sig ved en detaljeret redegørelse for briternes krigsstrategi i nord-vest Tyskland, stationeringen af tropperne i foråret 1945, opbygningen af den lokale og regionale okkupation i løbet af året 1945 og overgangen fra militær okkupation til militærregeringen som kontrolinstans efter 15. maj 1946 samt den efterfølgende opbygning af et nyt demokratisk

samfund. Militærregeringens struktur og dennes betydning for især struktureringen af Slesvig-Holstens forvaltning beskrives indgående. Briternes afgørende indsats fremhæves stærkt: Slesvig-Holstens materielle og åndelige genopbygning var kun mulig på grund af den britiske besættelsesmagts hjælp! Befolkningens »political education«, den såkaldte »reeducation« til demokrati, blev gennemført i denne periode, som af Jürgensen kaldes »zwischen den Zeiten«, tiden mellem naziregrets sammenbrud og den nye stat Forbundsrepublikken Tyskland. De britiske militærmyndigheder og den »civile« militærregering lagde det retlige grundlag for landet Slesvig-Holstens struktur.

K. Jürgensen viser stor forståelse for briternes vanskelige opbygningsarbejde i et erobret og materielt ødelagt land med en desillusioneret befolkning. Teksten er yderst stofmættet. En tabellarisk oversigt ville have gjort det meget lettere at benytte sig af denne sobre fremstillings resultater.

Billeddelen er, betinget af datidens ydre forhold, overvejende begrænset til det holstenske område, først og fremmest til Kiel, de store begivenheder og en lang række fremtrædende personer, både militære og civile. Men der vises også glimt af krigens ødelæggelser, briternes demontage og civilbefolkningens livskår. Åbningen af den første slesvig-holstenske landdag, overdragelsen af avislicenser til tyske statsborgere og de britiske informationscentre »Die Brücke« i Kiel, Eutin, Slesvig og Flensborg er billedemner, der giver anledning til at vise briternes indsats på det politiske og kulturelle område. De fleste billeder dokumenterer naturligvis højdepunkterne i besættelsestroppernes hverdag. Billedteksterne er skrevet af K. Jürgensen. De er sprængfyldte med konkrete hvem-hvad-hvor-hvornår-oplysninger og supplerer således værkets tekstdel på det bedste.

Bogen er et vigtigt bidrag i tekst og billeder til historien om landet Slesvig-Holstens tilblivelse.

Johann Runge

Bjørn Poulsen: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650.
Landbohistorisk Selskab. 1990. 214 s., ill.

Arkivar Bjørn Poulsen erhvervede i 1989 doktorgraden for sit værk »Land, By, Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig.« I dette værk påviste han gennem grundige studier eksistensen af et markedsorienteret bondesamfund på Slesvigs vestkyst, som stod i nær kontakt med købmænd både i Husum og i Flensborg. Det foreliggende værk ligger i sin analyse og i sine resultater i klar forlængelse heraf. Allerede i forordet formuleres spørgsmålet klart: Hvilken rolle spillede penge og marked for bonden i tidsrummet mellem år ca. 1400 og år ca. 1650? Formuleret på en anden måde drejer undersøgelsen

sig om en undersøgelse af bondesamfundets grad af monetarisering, dvs. spørgsmålet om hvilken rolle rede penge spillede for bønderne, og i tilknytning hertil spørgsmålet om, hvor bønderne afsatte deres varer. Var det blot almindelig bondehandel i den nærmeste by, eller er der tale om handelsbønder, der handler på et betydeligt bredere marked.

Disse vanskelige spørgsmål forsøger Bjørn Poulsen at kaste lys over gennem en række meget grundige analyser af fem regnskaber, de fire fra Slesvigs vestkyst, nemlig fra Brink ved Ballum, fra Højer, fra Nørre Vollum nord for Tønder og fra Maas nord for Husum, mens det femte er fra Østkysten, nemlig Fladsten nord for Aabenraa. I tid spreder de fem regnskaber sig fra 1388-89 (Brink), første halvdel af 1500-årene (Højer og Maas), mens Fladsten-bogen er fra omkring 1600 og Nørre Vollum-bogen fra midten af 1600-årene.

Indholdsmæssigt er de fire bøger også meget forskellige. Brink-regnskabet er et regnskab over et års forbrug på bispegården Brink ved Ballum, mens de fire andre regnskaber først og fremmest er kreditregnskaber, dvs. fortegnelser over udestående beløb. For alle regnskaber gælder, at de ikke er fuldstændige regnskaber over alle transaktioner. Det giver naturligvis nogle stærke begrænsninger i, hvad der kan sluttes ud fra dem omkring de pågældende gårdes samlede økonomi.

Størstedelen af bogen optages af en meget grundig gennemgang af de enkelte regnskaber. Næsten hver eneste indførsel i regnskabsbøgerne gennemgås, vurderes, overvejes og indsættes i tabeller eller skemaer. Også kortskitser anvendes til anskueliggørelse af det geografiske område, som regnskabsbøgernes transaktioner spreder sig over. Gennem tolkning og systematisering af de mange enkeltoplysninger lykkes det forfatteren at kortlægge væsentlige sider af de pågældende regnskabsføreres aktiviteter.

Ikke mindst denne del af bogen er værdifuld, fordi den gør et vanskeligt tilgængeligt kildemateriale forståeligt. Mange små træk af dagligdagen kommer frem, f.eks. er det muligt gennem forfatterens »dechiffriering« eller »afkodning« af Brinkregnskabet at påvise, hvor meget man har spist af kød, brød, øl, fisk og andre madvarer samt »sæsonudsvingninger« i forbruget heraf. Den store mængde sild i fasten fremtræder således tydeligt, ligesom det også kan ses, at der har skullet lidt ekstra til ved juletid eller ved bispens besøg.

Brink-regnskabet udskiller sig klart fra de øvrige regnskaber ved at det giver mulighed for at belyse dagliglivet på langt bredere basis end de andre regnskaber. Men også Højer-regnskabet er noget enestående, idet det belyser en rig og velhavende bondes handel i begyndelsen af 1500-årene. Detailanalysen viser, at denne Højer-bonde handlede med meget andet end egentlige landbrugsvarer, f.eks. klæde, humle, hør, hamp og salt. Fjernhandelen er også ret omfattende, f.eks. er bonden flere gange på handelspladsen ved Ho bugt, og

han var i Ribe, i Skåne og i Hamborg. Højer-bonden er blevet »handelsbonde«, der opererer på linje med byernes købmænd.

De tre øvrige regnskaber er mere »normale« bonderegnskaber, men også her er det meget forskelligt, hvilke oplysninger der kan hentes ud af de enkelte regnskaber. I regnskabet fra Maas indgår således et regnskab over byggeriet af et skib og over dette skibs sejlads. Her investerede den rige vestslesvigske bonde som parthaver i et skib, der ikke kun blev brugt til afsætning af egne produkter.

I det afsluttende kapitel diskuteres først de gennemgåede regnskabers repræsentativitet – et meget vigtigt punkt ved vurderingen af hvor generelt der kan sluttes på grundlag af regnskaberne. Bjørn Poulsen er overbevist om, at de gennemgåede regnskaber kun er de få rester af en større mængde tilsvarende regnskaber, som er gået tabt. For de tre bonderegskabers vedkommende kan der dog henvises til en håndfuld tilsvarende – men endnu ubearbejdede – regnskaber fra Vestslesvig fra 1600-årene. Det slås fast, at regnskabsførsel var almindelig i Vestslesvig fra år 1600 og fremefter.

Derfor kan analysen af disse regnskaber efter forfatterens mening også bruges til at belyse spørgsmålet om bondesamfundets monetarisering. I 11-1200-årene kan der konstateres en stigende grad af monetarisering, dvs. en værdiansættelse i penge af alle former for ydelser og en stigende brug af penge – af mønter – som betalingsmiddel i stedet for naturalier. I Brinkregnskabet fra slutningen af 1300-årene er der gennemgående tale om naturalieydelser, mens pengeydelser kun forekommer i begrænset omfang. Dette regnskab antyder altså begrænset pengebrug i disse landsogne i Vestslesvig, og der skulle altså således være sket en tilbagegang i monetariseringen i forhold til højmiddelalderen.

Denne konklusion drager forfatteren ikke, men han går heller ikke nærmere ind på en drøftelse af dette spørgsmål. Han nøjes med at konstatere, at *hvis* det er tilfældet, så viser Højer-, Maas- og Fladstenregnskaberne til gengæld, at der var sket store ændringer i 1500-årene. Pengecirkulationen havde nu helt klart horisontal karakter, dvs. den fandt ikke kun sted vertikalt, f.eks. mellem jordlejer og jordejer, men også mellem bønder indbyrdes. Bonden måtte producere til et marked for at kunne betale for køb af varer og for lån til investeringer. Denne markedsorientering hænger sammen med den ændring af gårdstørrelserne, som var sket siden senmiddelalderen. De større gårde var mere produktionsdygtige.

Bjørn Poulsen har utvivlsomt ret i den opfattelse, at monetariseringen for alvor slår igennem fra omkring 1500, men det forekommer dog anmelderen, at der i forklaringen på monetariseringens udvikling i højere grad end det er tilfældet i bogen bør inddrages overvejelser omkring de økonomiske konjunk-

turers indflydelse. Det er således meget påfaldende, hvorledes kreditgivningen ophører totalt på Nørre Vollum- og Fladstengården i forbindelse med svenskekrigene i slutningen af 1660erne. Også denne tids mange skattefund i form af mønter viser, hvordan pengene rent fysisk forsvandt ud af cirkulationen. Inddragelsen af de økonomiske konjunkturer i forklaringsmodellen kunne måske på lignende måde være med til at forklare den tilsyneladende mangel på rede penge i transaktionerne på Brink. Brink-regnskabet hører hjemme midt i den periode, som kaldes den senmiddelalderlige agrarkrise.

Bjørn Poulsens analyse af regnskaberne viser også, at man i Vestslesvig og i de nordlige dele af Østslesvig var noget længere fremme i monetarisering og i rationelt markedsorienteret landbrug end i det øvrige Slesvig. Heri er vel ikke noget nyt, men analyserne af regnskabsbøgerne er med til at forklare hvorfor og hvordan. Bønderne i disse områder var friere og ikke så afhængige af en godsejer som i det sydøstlige Slesvig eller i Danmark for den sags skyld. Derfor kunne de indtage den »kapitalistiske rolle«, som ellers var forbeholdt godsejeren og borgeren.

Det er Bjørn Poulsens fortjeneste i denne bog at have tegnet det første mere nuancerede billede af den individualistiske gruppe af landbrugere, som opstod i 1500-1600-tallet, ikke blot ude i Europa, men også på hjemlig slesvigsk grund.

Henrik Fangel

Vore egne publikationer

Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringsbilleder.

Sønderjyske levnedsløb nr. 27. Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1990. 310 s., ill., indb.

Ved siden af at passe sit arbejde samvittighedsfuldt som kontorchef i det gamle Aabenraa Amt var Jes P. Caspersen i mere end en menneskealder en slags »offentligt mandfolk« i organisationer, der stod i danskhedens tjeneste. I de svære mellemkrigs- og krigstider gjorde han dagens gerning for at værne om alt det, han fra sin barndom havde kært.

Dette vidste vi i forvejen og hædrer Caspersen for det. Nyt er for de fleste, at han, en sønderjyde oppe fra »det ideelle hjørne« på Røddingkanten, tillige er en art af det nordiske begreb, som i al godmodighed kaldes en »reservesvensker«. Under fremmedherredømmet valgte faderen at udvandre til Sverige, hvor han drev landbrug i Dalarna. Under opvæksten blev sønnen svensksproget og meddeler nu i erindringerne træk i Selma Lagerlöfs sprog, f.eks. om den stemningsfulde julemorgengudstjeneste, julottan i kane og med fakkellysning.

I biografier spiller barndomsoplevelser ofte en fremtrædende rolle. Det slipper de fleste forfattere, også Caspersen godt fra, uden at det dog behøver at komme så vidt, som professor Hans Brix engang skrev i en anmeldelse, at der faktisk burde vedtages en lov, der forbyder skrivelystne at berette om andet end deres barndom! Resten af bogen kunne efter Brix' erfaringer som regel springes over.

Anderledes i J. P. Caspersens bog. I den stiger spændingen og forventningen fra side til side, fra livsafsnit til livsafsnit, så snart forfatteren kommer ind på de nationale forhold i 1930'erne og 1940'erne. Han var med i første række, når det gjaldt den saglige modstand mod nazismen og de med den genoptagne fortidsknings-hensigter.

Baggrunden for en menneskealders embedsmandskarriere i Aabenraa, hvor det tyske mindretal havde sit hovedkvarter i »Dibbernhaus«, var en fin juridisk eksamen fra Københavns universitet. I studieårene mødte J.P.C. sin trofaste livsledsager, fru Carla, der sandelig ikke er glemt i erindringerne. Indtoget i Affenrå fandt sted i 1935, hvor J.P.C. fik en stilling som dommerfuldmægtig, fra 1937 ansat ved amtet.

Det »juridiske« afsnit former sig i glimt som et moralsk opgør med nogle af de jurister (ikke i Aabenraa), der meledede deres egen kage i forbindelse med omstillingen fra tysk til dansk efter genforeningen i Sønderjylland og i ganske

særlig grad under landbrugskrisen. »Det var »fedt« at være advokat for kreditforeningerne. For mig som bondesøn var det ofte en tung pligt at gennemføre disse (foged)forretninger over for mennesker, hvis situation helt lignede mine forældres. Det var drøjt at skulle notere i fogedprotokollen, at en række velfodrede køer ... vurderedes til 40 kr. stykket, medens den hjælpeløse ejer med tilkæmpet ro og værdighed hørte derpå«.

Både offentligt og privat mødte J.P.C. mange mennesker – på godt og ondt. Stærkest i portrætgalleriet står amtmand Kresten Refslund Thomsen, H. P. Hanssens svigersøn. Man fornemmer i skildringen distancen mellem de to, også et indtryk af en vis usikkerhed i amtmandens embedsførelse. Måske var det en sådan, der ved en lejlighed førte til en ubehersket afskedigelse af J.P.C. Den var ganske uholdbar. Denne ubehagelige oplevelse afholder ikke forfatteren fra at gå hundrede procent ind for lødigheden af Refslund Thomsens danske sindelag og hans fortjenester før og efter genforeningen. Forsvaret skal ses som en efterklang fra de pinlige episoder efter 5. maj 1945, da nogle hedsporere forhindrede amtmanden i at modtage de engelske befrielsesstyrker ved Kruså og dermed fik ham til at isolere sig for resten af embedsperioden.

J.P.C. blev ven med et menneske, der med liv og tanke gjorde en praktisk indsats for danskheden i Aabenraa, dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane. I sin Aabenraatid gjorde Svane meget forudseende studier til en bog om Sydslesvig, som han regnede med, at der ville blive brug for efter krigen. Bondo Svane blev arresteret af Gestapo og deporteret til Neuengamme, hvor han hurtigt bukkede under.

J.P.C.s gennemgang af opgaverne i Danske Samfund, i retshjælpen for ubemidlede og som medlem af Aabenraa Byråd m.m. har lokalhistorisk værdi. Det samme gælder børnehavesagen og kommentarerne til retsopgøret efter besættelsen. Det undrer ikke, at Caspersen med ildhu endnu engang forfægter sin uvilje mod Danmarks tilslutning til Fællesmarkedet. Med denne fanfare har et engageret menneske gennemspillet sit livs rapsodi.

Eskild Bram

H. V. Gregersen: »Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR? Om senmiddelalderens ødelægning vestfor israndslinjen og fremgangen i egnene mod øst. Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 5, Aabenraa 1990. 115 sider, mange kort.

Forfatteren citerer fra et brev 1844 fra Laurids Skau til Carl Ploug følgende: »Thi det er nu engang saa: en Vestboer er ikke saa anset som en Østerboer«. Men sådan har det ikke altid været, og H. V. Gregersen har sat sig som mål

dels at beskrive denne forskydning af tyngdepunktet til det østlige Sønderjylland dels at finde årsagen til denne udvikling.

Dette fører ham naturligt tilbage til ødelægningen under den senmiddelalderlige landbrugskrise i 14.-15. århundrede, som forfatteren har beskæftiget sig indgående med i sin egenskab af formand for den sønderjyske gruppe under Det nordiske Ødegårdsprojekt, hvis sønderjyske del afsluttes med denne sammenfattende fremstilling af resultaterne. Det er blevet til en klar, pædagogisk og velskrevet syntese af de mange detailstudiers enkeltresultater.

Bogen falder i tre dele. *Første del* (s. 11-22) udgør indledningen, der begynder med en meget kort oversigt over tidligere ødegårdsforskning, efterfulgt af en nøjere afgrænsning af undersøgelsesområdet, der i denne afsluttende sammenfatning på grund af kildesituationen er udvidet fra de oprindelige to mindre områder vest for henholdsvis Haderslev og Åbenrå til at omfatte hele den østlige del af den nuværende Sønderjyllands Amtskommune dækkende områdets forskellige jordbundsforhold. Efter en kort præsentation af kildematerialet, hvis sparsomhed for middelalderens vedkommende nødvendiggør retrospektive analyser af senere kilder fra 16., 17. og begyndelsen af 18. århundrede, følger en grundigere beskrivelse af jordbundsforholdene, der spiller en afgørende rolle for forfatterens forklaring på vest-øst-forskydningen. Området består af dels den bakkede og frugtbare moræne øst for israndslinjen, dels vest for denne de flade og sandede hedesletter, dog iblandet spredte morænebakker (bakkeøerne) fra næstsidsste istid, især i egnen vest for Haderslev. Forfatteren inddrager her preussisk boniteringsmateriale fra 1870'erne, der klart dokumenterer forskellen på jordens frugtbarhed i området, idet jorden øst for israndslinjen gennemsnitligt vurderes mere end dobbelt så højt som mod vest.

I den korte *anden del* (s. 23-36) skitseres udviklingen fra bondestenalder til tidlig middelalder. Dels følges med inddragelse af Bent Aabys pollenanalytiske undersøgelse af Abkær mose menneskets og klimaets indvirken på plantevækstens sammensætning til forskellige tider (skov – åbent land), dels belyses bebyggelsesforholdene fra vikingetid til tidlig middelalder. Hvad angår bebyggelsen, søges det sandsynliggjort, at denne og dermed befolkningen i vikingetid og tidlig middelalder i modsætning til senere har været større vest for israndslinjen end i de østlige egne, hvilket parallelliseres med Jyllands generelle befolkningsmæssige overvægt i forhold til Øerne i højmiddelalderen – hvad der måske kan, men ikke må forlede til den opfattelse, at Østjylland generelt var tyndere befolket end området syd og vest for israndslinjen. De østjyske egne var også i højmiddelalderen de tættest befolkede (se A. E. Christensen i *Nordisk Kultur II*, 1938, s. 19-21). Som indicier for en større befolkning vest for israndslinjen i Sønderjylland anføres især, at mange af de østlige stednavne (torp-byer) er yngre end mod vest, samt de seks vikingetidsbopladser, som

udgravningen til naturgasledningen tilfældigt har bragt for dagen. Omend forfatteren medgiver, at materialet er spinkelt, mener han dog, at egnene vest for israndslinjen »må have haft det største folketal i vikingetiden og den tidlige middelalder« (s. 36), hvilket dog for middelalderens vedkommende kan synes en noget dristig konklusion, thi nok er de østsønderjyske stednavne yngre, men må dog i alt fald tilhøre den tidlige middelalder.

Hovedparten af bogen udgøres af *tredie del* (s. 37–111), naturligt nok, thi her gives den udførlige behandling af senmiddelalderens ødelægning og den deraf følgende forskydning af det befolknings- og erhvervsmæssige tyngdepunkt til det østlige Sønderjylland. Der indledes med et afsnit om senmiddelalderens ændrede klima, der blev fugtigere og køligere, hvilket sammenholdt med Bent Aabys ovennævnte pollenanalyser fra Abkær mose foranlediger forfatteren til den klare og markante arbejdshypotese, at den senmiddelalderlige ødelægning i det sønderjyske område må skyldes en klimaforværring, idet kun en sådan længerevarende faktor kan forklare en varig befolkningsnedgang og ødelægning, som kan konstateres i de mere ufrugtbare egne vest for israndslinjen (jfr. herom senere).

Det meget store indtægtstab, som kan aflæses af jordebogsmaterialet fra Slesvig domkapitel 1435/39 og 1352 (hvilken sidste dog påvises at være en afskrift af en ca. 100 år ældre jordebog), vidner tydeligt om landbrugskrisens virkninger. Den i jordebogen 1435/39 omtalte ødelægning øst for israndslinjen skyldtes primært krigen 1410-35, og med en enkelt undtagelse blev de øde byer senere genopbygget, hvorimod ødelægningen – med undtagelse af Vejlbæk – vest for israndslinjen blev permanent. Årsagen hertil må ifølge forfatteren søges i den øgede regnmængdes udvaskning af de sandede jorder, hvoraf fulgte den udbredelse af lyngheden, som kan aflæses af pollenkurverne fra Abkær mose. En tilsvarende virkning fik klimaændringen ikke på den lerede moræne i det østlige Sønderjylland, der ikke oplevede en tilbagegang, men måske snarere en udvidelse af det dyrkede areal ved skovrydning, hvad marknavnestoffet synes at indicere.

I de følgende kapitler vises vest-øst-forskydningen på forskellige områder. Det gælder først »Hærvejens« forskydning fra den vestlige Sakservej til den østlige Oksevej, i hvilken forbindelse dog også købstæderne Haderslev og Åbenrå i sig selv har medvirket til at trække færdslen østover. Det gælder dernæst kirkerne, hvor der vest for israndslinjen nedlægges tre middelalderlige kirker (Nybøl, Arvad, Ønlev) med en omstrukturering af sognene til følge, mens der derimod mod øst kan konstateres adskillige kirkeudvidelser i senmiddelalderen. Videre undersøges stednavnene, der dels antyder en tilflytning til købstæderne, dels viser en del landsbyudvidelser (endelsen -balle m.fl.), især i de østlige egne, men – som forfatteren anfører – må disse tages med et vist

forbehold på grund af den meget upræcise datering – men det kan måske til støtte for synspunktet tilføjes, at der i andre egne af landet findes eksempler på bebyggelsesekspansion i skov- og kystegne i senmiddelalderen. Endelig vises det, at da den slesvig-holstenske adel i senmiddelalderen fortrængte den dansk-sønderjyske adel, slog den sig ikke ned på dennes gamle godsområder i det sønderjyske midterland, der blev næsten adelsfrit, men derimod i de mere græsrigge egne mod øst, hvilket også må ses i forbindelse med den omstrukturering af landbruget fra udelukkende kornavl til en kombination af korn og kvæg, der var en følge af de stagnerende kornpriser og mangel på arbejdskraft under den senmiddelalderlige landbrugskrise.

Den beskrevne forskydning af tyngdepunktet til det østlige Sønderjylland er klar og veldokumenteret, og lige så uomtvistelig er sammenhængen med den senmiddelalderlige ødelægning. Med hensyn til forklaringen på denne, kan krig, som Slesvigprocuratoren tillægger den største del af skylden for domkapitlets indtægtsnedgang, nok forklare, at landsbyer og kirker blev øde, men derimod ingenlunde, at ødelægningen blev permanent vest for israndslinjen. Hertil er – som forfatteren påpeger – en faktor af mere varig art påkrævet, og han finder som nævnt denne faktor i ændringen til et køligere og fugtigere klima i senmiddelalderen, mens pesten (Den sorte Død) i 1300-tallet på grund af befolkningens forholdsvis hurtige regeneration ikke anses for at have så langtrækkende virkninger, omend den nok har bevirket en forværring af forholdene.

Denne klare klimaforklaringsmodel kan måske nok diskuteres og nuanceres. For det første er dateringen af en klimaforandring i senmiddelalderen højst usikker, i de refererede pollenanalyser fra Abkær mose opereres der således med en usikkerhedsmargin på 50-100 år (s. 37). For det andet er det muligt nok rigtigt, at en enkelt pestepidemi – selv en epidemi af så voldsomt omfang som Den sorte Død – ikke kan have forårsaget en varig befolkningsnedgang, men en sådan varig reduktion af befolkningstallet kunne blive resultatet, hvis Den sorte Død efterfulgtes af flere voldsomme pestepidemier i sidste halvdel af 1300-tallet, hvilket er dokumenteret for det øvrige Europa – og på det allerseneste også for Danmark (se E. Ulsig i *Historisk Tidsskrift* bd. 91, 1991, s. 21ff). I denne situation var det vel kun naturligt, at den overlevende befolkning søgte bort fra den magre jord vest for israndslinjen og over til den bedre jord i det østlige Sønderjylland, hvor befolkningsnedgangen havde gjort plads.

Ovenstående skal ikke opfattes som en afvisning af klimaets betydning. Jeg har blot villet pege på, at der kan være tale om en kombination af flere årsager, hvor en almindelig befolkningsnedgang i senmiddelalderen – som forfatteren da også inddrager som forklaring på omlægningen til den mindre arbejdskraft-

krævende kvægavl – måske også i det sønderjyske område bør tillægges en større vægt, ligesom det har vist sig at være tilfældet i Ødegårdsprojektets øvrige undersøgelsesområder.

Jens Villiam Jensen

Bognyt

Volkert F. Faltings: Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671.
Erster Teil: Band I (1658-1664). 352 s. Wachholtz Verlag, Neumünster 1990.

Som bind 95 i serien »Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins« har Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte nu påbegyndt udgivelsen af den tingbogsække for Vesterland-Før og Amrum birk, som strækker sig fra årene 1658 til 1671, og som findes på Landsarkivet i Aabenraa. Eksistensen af de tre originale bind vil nok være ubekendt for en del, idet de først er afleveret til Landsarkivet efter udsendelsen af registraturen over retsbetjentarkiverne i 1976. Ifølge denne er der først bevaret retsprotokoller fra Vesterland-Før og Amrum birk fra 1732, men de pågældende ældste protokoller befandt sig på dette tidspunkt endnu på Schackenborg, og er derfor ikke kommet med i Landsarkivets registratur.

Udgivelsen er lagt i hænderne på den kyndige unge historiker dr. Volkert F. Faltings, der stammer fra Før, og som behersker såvel frisisk og plattysk som dansk, og som har forsynet udgaven med en indledning om jurisdiktionsforholdene på øerne og om tingbøgenes fysiske tilstand.

Tingbøgerne er ført på plattysk (mittelniederdeutsch), men påvirket af frisisk og udgaven vil derfor, foruden for lokal-, kultur- og retshistorikere, have betydelig interesse for filologer. Ved udgavens afslutning vil Sønderjyske Årbøger tilstræbe at bringe en egentlig anmeldelse af værket.

HW

Knud Fanø: Det lille Teater Flensborg 1966-91.
Flensborg 1991, 60 s., rigt ill.

Hvor mange teatre kan berette om en belægningsprocent på ca. 87 gennem de sidste mere end ti år? Et bredere svar skal ikke forsøges – men »Det lille Teater« i Flensborg hører til de heldige. Dette danske amatørteater i redaktør Jens Jessens gamle hus blev startet i 1966 med udgangspunkt i »Sønderjydsk Forsøgsscene« og en levende tradition for danske dilettantforestillinger i Sydslesvig. I de forløbne 25 år har teatret skabt sig en sikker og beundret plads i kulturlivet syd for grænsen. I alt 165 gange har der været premiereforestillinger i Flensborg, og teatrets stab af faste og skiftende amatører har optrådt i Flensborg og resten af Sydslesvig.

Jubilæumshæfter blev udgivet i 1976 og 1986, og fhv. rektor Knud Fanø trækker i dette 25 års skrift linjerne frem til i dag. Den nøgterne tekst opridser teatrets historie uden store ord, men med fint lune, og en liste over forestillingerne 1966-91 dokumenterer repertoirets alsidighed. Billedsiderne optager mere end halvdelen af hæftet – fine plakater og stemningsmættede teaterfotos. Man imponeres over »teatarbejdernes« indsats. Det er i ordenes egentlige betydning et »professionelt« arbejde af »amatører« – og jubilæumshæftet svarer hertil.

L.N.H.

Kai Fuhrmann: Die Auseinandersetzung zwischen königlicher und gottorfischer Linie in den Herzogtümern Schleswig und Holstein in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Kieler Werkstücke, Reihe A, 1. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1990, 650 s.

Under denne vældige bogtitel gemmer sig et værk på 650 sider, som det åbenbart er hensigten skal indlede en ny skriftrække med titlen »Kieler Werkstücke«, altså ikke noget med Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte og forlaget Karl Wachholtz i Neumünster. Den foreliggende store bog er en dissertation, der i 1988 er udarbejdet under tilsyn af den just nu afgåede slesvig-holstenske »Landeshistoriker«, professor, dr. Erich Hoffmann.

Bogens indhold er viet forholdet mellem den danske kongemagt og dens gottorpske sidelinje mellem 1672 og 1689 og en indgående drøftelse af, hvad kongemagtens inkorporation af det gottorpske Slesvig indebar. Det sidste gøres ved en gennemgang af eftertidens opfattelse af indholdet i patentet af 22. august 1721 og i edsformularen af 4. september 1721. Her refereres også synspunkterne lige fra den danske regerings udsendelse af det »Åbne Brev« i 1846 til eftertidens historiske vurderinger helt op til nyere tid, bl.a. af Erslev, Hjelholt og Volquart Pauls. Der er derfor ikke alene tale om en grundig og omhyggelig gennemgang af begivenhedsforløbet, men også om eftertidens opfattelser af samme.

Det betyder, at dette store værk fremover vil komme til at indtage en central placering for fremtidens historikere (hvor få eller mange de end måtte være), som agter at følge udviklingen under Christian Vs første besættelse af den gottorpske del af Slesvig, den såkaldte Sekvestration 1675-79, og den næste okkupation, den såkaldte Reunion 1684-89, frem til Inkorporationen i 1721.

Straks i indledningen fastslår forfatteren med rette, at i slutningen af det 17. århundrede var spørgsmålet om Gottorps fremtid nok det problem, der mest beskæftigede europæisk politik, fordi det var en del af modsætningen mellem de to nordiske lande, Danmark-Norge og Sverige(-Finland). Samtidigt må det nok betones, at de tre øvrighedsskift, 1675-79, 1684-89 og 1713-21, måtte føre til reaktioner hos den berørte befolkning. Ikke mindst disse har haft lokalhistorikernes interesse, mens gennemgangen af juraen i forbindelse med Kongeloven af 1665 og de officielle kundgørelser vedrørende Inkorporationen 1720/21 mere har hørt til faghistorikernes domæne.

Hvorom alt er, er der ingen tvivl om, at Kai Fuhrmanns vældige værk med den vældige titel fremover vil komme til at indtage en central plads for alle, der ønsker at sætte sig ind i, hvorledes det kunne gå til, at den gottorpske sidelinje mistede sine rettigheder i Sønderjylland, og hvorfor kongemagten ikke benyttede lejligheden til at indlemme sit gamle kronland i Kongeriget. Her kunne Ridderskabets betydning som statsbærende element i Hertugdømmerne måske have været kraftigere omtalt, ligeledes Ribe-brevet af 1460 som en art grundlov for Hertugdømmerne, der først blev sat ud af kraft i 1848, og endelig hele den storpolitiske baggrund, som førte til, at den gottorpske sidelinje også måtte opgive Holsten i 1773/74.

Det er et vældigt emne, forfatteren dr. Kai Fuhrmann, har givet sig af med, og han fortjener ros for al den omhu, hvormed han har behandlet sit emne. Næppe nogen dansk historiker vil i vor tid gøre ham det efter! Ikke mindst, fordi folkeafstemningen i 1920 én gang for alle har løst det sønderjyske, det slesvigske problem.

H. V. Gregersen

Koncentrationslejren Ladelund 1944.

Permanent, videnskabelig udstilling ved mindesmærket i Ladelund. Udg. af Ev.-Luth. Kirchengemeinde Ladelund 1990, 48 s., ill.

Den 1. november 1944 åbnede en koncentrationslejr i kirkebyen Ladelund umiddelbart syd for grænsen. Lejren var filial af kz-lejren Neuengamme, og den blev indrettet i barakker, som først havde tjent Rigsarbejdstjenesten med plads til 250 beboere. Nu blev 2000 mennesker presset sammen under forfærdende forhold. Fangerne stammede fra det meste af Europa, flest fra Polen og Holland. Særlig mange kom fra den lille by Putten i Holland, hvor tyskerne som en straffeaktion bortførte næsten hele den mandlige befolkning og afbrændte byen. I Ladelund blev fangerne udkommanderet til at grave pansergrave – 300 døde i løbet af 6 uger indtil lejren lukkede den 16. december.

Ladelunds tyske præst Johs. Meyer var på nærmeste hold vidne til fangernes skæbne, og omend længe overbevist nazist begyndte han straks efter 1945 et udsøgningsarbejde over for ofrenes efterladte. I 1980'erne tog gymnasielærer, Dr. Jörn-Peter Leppien og elever fra Auguste-Viktoria-Schule i Flensborg sagen under behandling. Lejrhistorien blev tema i historieundervisningen, og en vandrestilling blev udarbejdet. I efteråret 1990 førte dette arbejde frem til indvielsen af en permanent udstilling ved koncentrationslejr-mindesmærket i Ladelund.

I en smuk og enkel bygning, betalt af Slesvig-Holstens landsmuseum og det tyske indenrigsministerium, stilles den besøgende ansigt til ansigt med fangernes og lejrens historie og dens plads i hele systemet af koncentrationslejre. Til udstillingen er udarbejdet et katalog på både tysk og dansk (oversættelse ved lektor Lone Anker Jakobsen fra Duborg-Skolen). Her får man god og klar besked – pædagogisk tilrettelagt og pænt illustreret. Udstilling og katalog har et klart moralsk sigte – de er opgør med det sorteste kapitel i den tyske historie. Mindet fastholdes som en advarsel mod gentagelser. Det er en ærlig udstilling og bog, som skarpt sætter de ansvarlige under anklage. Ligeså ærlig er fremstillingen, når det gælder om at fremhæve de danske træk i egnens historie.

Udstilling og katalog kan anbefales på det bedste. Historielærere i Nord- og Sydslesvig, som arbejder med det tredje riges historie, kan næppe finde et bedre mål for en klasseekskursion end mindepladsen og udstillingen i Ladelund.

L.N.H.

Jens-Uwe Lemburg: Arbeit auf der Hütte.

Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung Rendsburgs 1850-1914 unter besonderer Berücksichtigung der Arbeiterschaft der Carlshütte (=Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins bd. 18) Neumünster 1990, 248 s.

År 1827 danner skel i hertugdømmernes historie: Dette år blev jernstøberiet Carlshütte i Rendsborgs nordlige, slesvigske forstad Büdelsdorf grundlagt. Virksomheden udviklede sig senere til at være en af Slesvigs største industrivirksomheder før 1914. I 1833 var der ca. 100, i 1871 ca. 800 og i 1914 ca. 940 arbejdere. Støberiets produkter – al slags støbegods og i de senere år ikke mindst køkkentøj som gryder, pletter og pander med det kendte fabriksmærke, to korslagte hamre mellem initialerne »C« og »H« – blev anvendt viden om. Året 1827 markerer derfor den første optakt til industriens senere sejrsgang.

Carlshüttes arkiv er bevaret i landsarkivet i Slesvig. På dette grundlag giver bogen en

bred skildring af industriarbejdernes vilkår før 1914. Carlshütte-arbejderne står i centrum, men også deres kolleger i andre lokale virksomheder er inddraget, og der redegøres alment for den økonomisk-sociale udvikling i Rendsborg-området. Boligforhold, familiestruktur, ulykker, sygdomme, løn og arbejdstid, strejker, sygesikring og pensionsforhold, forlystelser samt politiske aspekter undersøges detaljeret. Perspektiverne holdes klar, idet der samtidig er beskrivelser af vilkårene på en lang række andre større virksomheder i omegnen.

Bogen er et væsentligt bidrag til sider af den økonomiske og sociale historie, som hidtil har været lidt kendte. Takket være omhyggelige henvisninger til den relevante litteratur kan bogen forhåbentlig også danne udgangspunkt for lignende studier i andre virksomheders historie. Man kunne ønske, at en tilsvarende undersøgelse blev forsøgt andetsteds, f.eks. for Kobbermøllen ved Flensborg. Endelig er bogen god at kigge i før et besøg i det fine jernstøbermuseum i Büdelsdorf.

L.N.H.

Noter og nyt

Nekrologer

Aage Bonde, Viborg, 1922-1991.

I sine unge dage, ja helt fra skoletiden var Aage Bonde stærkt interesseret og engageret i sønderjysk historie og blev meget snart en af Historisk Samfunds flittigste og meget værdsatte medarbejdere. Han var født i Toftlund den 23. december 1922 som søn af stationsforstander Oluf Nissen Bonde og hustru Anne Johanne Dall. Efter faderens tidlige død 1932 voksede han op i Aabenraa, hvor han blev student 1941. Men allerede da var han forlængst en af landsarkivets faste gæster. Han arbejdede under Johan Hvidtfeldts vejledning ikke blot med sin egen slægts historie, men var også dybt inde i studier vedrørende det sønderjyske skolevæsens, specielt lærernes historie. Som 15-

årig publicerede han sin første artikel i Sønderjysk Månedsskrift. Han kaldte den Degneskæbner, og allerede inden for samme årgang, den 15., fulgte yderligere to artikler om degne. Sin unge alder til trods var han blevet en af månedsskriftets faste medarbejdere, og han fortsatte med medarbejderskabet gennem de følgende årtier, hovedsagelig med artikler vedrørende skole og lærere og anmeldelser af skolehistorisk litteratur.

Hans medarbejderskab ved Sønderjyske Årbøger begyndte 1943, da han sammen med Johan Hvidtfeldt gav en oversigt over ny sønderjysk historisk litteratur. Han var da elev på Det sønderjyske Landsbibliotek, hvor Sprogforeningens formand, Jacob Petersen var leder, og der udviklede sig et såre interessant samarbejde mellem chefen og den unge elev. Jacob Petersen tog det ikke så nøje med, at der i tjenestetiden også kunne arbejdes med Sprogforeningens anliggender, og dens årsberetninger blev i de år, da Aage Bonde var ansat ved biblioteket, til ved et samarbejde mellem chef og elev, som foregik på den måde, at Jacob Petersen spadserede frem og tilbage på sit kontor, alt imens han dikterede og Bonde ned- og renskrev. Årsberetningernes sprog og indhold var absolut ikke dårligere i de år, hvor Bonde var med til at udforme dem. Hans interesse for Sprogforeningen medførte, at han i mange år var medlem af dens tilsynsråd.

Samtidig med at han besøgte biblioteksskolen, hvorfra han tog eksamen 1945, fortsatte han sine studier over skolehistorien. I Varnæs Sogns Historie, der udkom 1944, skrev han foruden om sognets almindelige historie i tidsrummet 1800-1914 om kirke-, skole- og biblioteksforhold, men samtidig hermed arbejdede han på den 70 sider store afhandling om det sønderborgske skolevæsen fra reformationen til 1864, der blev trykt i Sønderjyske Årbøger 1945, og som belønnedes med Dansk Historisk Fællesforenings årbogspris. Aage Bonde er sikkert den yngste, der har modtaget denne pris.

Han var i 1940'erne og 1950'erne i besiddelse af en overordentlig stor arbejdskraft og blev i rigeligt mål benyttet af Historisk Samfund som lokalhistorisk konsulent og en slags hjælpesekretær, især ved bøger, som Historisk Samfund ikke selv stod som udgiver af. Han havde fået sin skoling ved medarbejderskabet ved Varnæs Sogns Historie. Han tog initiativet til udgivelsen af Københoved-bogen, og han var H. P. Jørgensens medhjælper ved udgivelsen af Uge-bogen. Bøgerne udkom henholdsvis 1950 og 1951, og til begge leverede han store og velskrevne afsnit, især om skolerne og det kirkelige liv, men også væsentlige afsnit om sognenes almindelige historie. I 1950'erne bearbejdede han endvidere Marten Refslund Poulsens store erindringsmanuskript, der udkom i to bind 1955-57.

I Flensborg Bys Historie, der udkom 1953-55, behandlede han kyndigt skolehistorien, og sammen med Johan Hvidtfeldt skrev han her også store kapitler om førende slægter, om råd og borgerskab. I naturlig fortsættelse af sidstnævnte udgav de to i fællesskab 1961 bogen: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg, der udkom som nr. 22 i Historisk Samfunds skriferække. I samme tid var han medarbejder ved Håndbog for danske Lokalhistorikere og ved Trap: Danmarks 5. udgave.

Efter at han 1945-47 havde gjort tjeneste ved bibliotekerne i Flensborg og Aabenraa, og i sin fritid havde hjulpet til ved ordning og registrering af det tyske mindretals beslaglagte arkiver, fik han ansættelse ved det kommunale biblioteksvæsen i Århus, hvor han blev afdelingsbibliotekar. Man behøver ikke at lægge skjul på, at han havde håbet og andre havde ønsket, at han ved Jacob Petersens død 1952 var blevet hans efterfølger som chef for Det sønderjyske Landsbibliotek; men byens såkaldte vise mænd ville det anderledes, og i stedet for fik han da 1957 stillingen som overbibliotekar i Viborg, hvor han 1963 kunne flytte biblioteket ind i en ny, moderne bygning.

Meget naturligt blev han i Viborg straks inddraget i det lokalhistoriske arbejde. Han

blev medlem af bestyrelsen for Historisk Samfund for Viborg amt, blev redaktør af årbogen indtil 1971, var sekretær i en årrække, kasserer og formand en kort tid. Endvidere var han medlem af bestyrelsen for Skovgård-museet, og han blev leder af Viborg byhistoriske Arkiv. I sidstnævnte egenskab blev han 1965 indvalgt i bestyrelsen for S sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, hvis formand han var 1966-69. I et par år 1968-69 var han med i ledelsen af Dansk historisk Fællesforening og fra 1966 endvidere i bestyrelsen for Selskabet for Dansk Skolehistorie. Der blev således lagt stærkt beslag på hans arbejdskraft, og det blev herefter kun til lejlighedsvist medarbejderskab ved sønderjyske opgaver. Men vi møder ham dog stadig som anmelder i Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift.

Hans historiske forfatterskab er præget af stor fortrolighed med såvel trykte som arkivalske kilder, og han udmærker sig ved et klart og velformuleret sprog. Alvorlig sygdom medførte, at han måtte lade sig førtidspensionere allerede 1972, men han fik dog herefter nogle gode år, hvor han kunne være det norrøjske landsarkiv behjælpelig med undersøgelser for private. Hans sidste arbejde var vel bibliografien over vennen Johan Hvidtfeldts forfatterskab, som han 1978 udarbejdede til dennes festskrift sammen med sin hustru Karen Else, som gennem årene havde været ham til stor hjælp. Han døde af en blodprop den 2. april 1991 og kun to uger senere den 17. april døde hans hustru, der også havde været engageret i Sprogforeningens arbejde.

Peter Kr. Iversen

Kresten Hansen, Højvang. 1907-1991.

En af Historisk Samfund for Sønderjyllands gode og trofaste medarbejdere, Kr. Hansen, Højvang, Skodborg sogn, døde den 26. april 1991 i en alder af 84 år. Efter skolegang i Skodborg, hvor han som lærer det sidste årstid før konfirmationen nåede at stifte bekendtskab med K. M. Hermansen, uddannedes han som landmand og overtog 1943 fødegården i Langager, som han drev i 38 år indtil 1981. Tidligt var han historisk interesseret og var 1941 med i den af Hermansen oprettede hjemstavnsforening for Skodborg sogn, hvis formål var at indsamle oplysninger om ejendommenes historie og om sognets historiske udvikling i almindelighed. Kr. Hansen fik til opgave bl.a. at indsamle materiale om Langager-gårdene, som Hermansen derefter kunne udnytte i sin sognehistorie, der udkom 1947. Ved udgivelsen af den udvidede anden udgave, der kom 1971, var Kr. Hansen en af hovedmændene. I 50 år var han en af de flittigste medarbejdere i sit hjemsojns hjemstavnsforening og i dens arkiv. I mange år var han en hyppig og kærkommen gæst på landsarkivet, hvor han gennemgik i hundredvis af arkivprotokoller og -pakker.

Han havde imidlertid ikke nok med sit eget sogns historie. Han var fra første færd med i den kreds, der fra 1947 på bibliotekar Åge Bondes initiativ arbejdede med Skrave sogns historie. Her kunne man imidlertid ikke enes om at udsende en bog omfattende hele sognet, men måtte dele opgaven over to bøger – en om Københoved og en om Langetved. Det blev Kresten Hansen, der måtte tage sig af den sidste, som dog først udkom 1978. Det er en grundig og velskrevet hjemstavnshistorie, som til fulde står mål med Københoved-bogen og Skodborg sogns historie. Det er ikke mange amatørhistorikere, der som Kr. Hansen har magtet at udnytte et stort og vanskeligt tilgængeligt arkivmateriale, som han har kunnet.

Det var naturligt, at han blev inddraget i historisk organisationsarbejde på et bredere plan. Han kom tidligt med i Historisk Samfund for Sønderjyllands amtsudvalg for

Haderslev amt, og her afløste han 1971 pastor Tage Holm som formand, hvorved han også blev medlem af Historisk Samfunds styrelse. Her gjorde han sig på stiltfærdig vis bemærket med gode, saglige indlæg og Haderslev amtskreds blev ledet på mønstergyldig måde.

Da han 1979 trak sig tilbage fra formandsposten her, kunne han på sine gamle dage ofre mere tid på arbejdet i det lokalhistoriske arkiv. I hjemstavnsforeningens periodiske skrift Hjemstavnen skrev han flere artikler, og også i Sønderjysk Månedsskrift møder vi ham. Her vil man især minde ham for hans levende skildring af Langetved-gruppens sabotagearbejde under besættelsen. Han var gruppens leder og var med ved adskillige vellykkede sprængninger af jernbanen omkring Farris. Meget dramatisk er skildringen af Gestapos forsøg på at fange ham i Langetved forsamlingshus den 23. april 1945. Under en skudveksling, hvor han blev såret, lykkedes det ham at flygte og at holde sig skjult indtil befrielsen den 5. maj. Disse begivenheder er vidnesbyrd ikke blot om hans mod og beslutsomhed, men også om den stærke nationalfølelse, der var en så vigtig bestanddel af hans karakter.

Peter Kr. Iversen

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1990.

Ved årets begyndelse befandt Landsarkivet sig i den usædvanlige situation at stå uden fastansat akademisk personale ud over landsarkivaren. Arkivar Jørgen Witte var tiltrådt en 4-årig orlovsperiode efter sit valg til borgmester i Aabenraa, og arkivar dr.phil. Lars N. Henningsen havde fortsat orlov til varetagelse af opbygningen af arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Sydslesvig. Dette arbejde bevirkede, at Lars N. Henningsen opsagde sin stilling ved Landsarkivet med udgangen af marts måned. Som vikar virkede mag. art. Hans Schultz Hansen, der under sin ansættelse erhvervede licentiatgraden Ph.D. på en afhandling om Danskheden i Sydslesvig 1840-1918.

Efter at landsarkiverne har fået status som sektorforskningsinstitutioner, er der gennemført en formaliseret arkivaruddannelse som overbygning på universitetsuddannelsen. Som det første arkiv gennemfører Landsarkivet nu en sådan uddannelse i samarbejde med Rigsarkivet, idet der fra 1. april 1990 blev opslået to uddannelsesstillinger ved Landsarkivet. De to stillinger blev besat med lic. phil. Hans Schultz Hansen og dr. phil. Bjørn Poulsen. Efter et halvt år på Landsarkivet tiltrådte Bjørn Poulsen fra 1. okt. 1990 et års uddannelsesturnus på Rigsarkivet, uden at Landsarkivet fik bevilget vikar i den resterende del af året.

De ovenfor anførte omstændigheder har naturligvis haft indflydelse på Landsarkivets virksomhed i det forløbne år, men ud over at varetage de faste funktioner er det ved en ihærdig indsats fra hele personalets side alligevel lykkedes at opretholde såvel den udadvendte virksomhed i form af kurser og udstillinger som at iværksætte ordningsarbejder af betydning for den kommende fælles generalregistratur på EDB samt for det store fremtidsmål: en revideret og ajourført udgave af Gribsvad og Hvidtfeldts guide til Landsarkivets samlinger, som udkom i 1944.

Landsarkivets personale er i 1990 undergået følgende andre forandringer: Anne Katri-ne Pedersen er tiltrådt som assistent ved regnskabsføringen pr. 1. febr. 1990, og arkivbetjent Jens Morten er udnævnt til arkivbetjent af 1. grad med tilbagevirkende kraft pr. 1. april 1989. Ved den indtægtsdækkende virksomhed har Pauline Jensen atter været beskæftiget i perioder. Som midlertidig ansat har valgmenighedspræst, dr. phil. Britt Haarløv været beskæftiget med ordning af privatarkiver. Det har desværre ikke været muligt at få genåbnet værkstedet og genoptaget det vigtige konserveringsarbejde, men Landsarkivets tidligere bogbinderelev Mette Lindholm har fra 1. sept. som midlertidig ansat klarer indbindingsproblemerne, også for de kommuner, som har ønsket at få deres personregistre indbundet på Landsarkivet.

På læsesalen noteredes i 1990 4668 besøgende mod 4478 i 1989, og der blev ekspederet 13.178 enheder. Af de besøgende aflagde 556 deres første besøg på læsesalen. Der blev i årets løb besvaret 238 forespørgsler, givet oplysning om 156 fødselstidspunkter og foretaget 833 rettelser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre.

Årets afleveringer løb op til ialt 155 m, menlig 100 m fra statslige embeder, 41,5 m fra kommuner, knapt 1 meter fra præsterne samt 13 meter fra private personer og foreninger. Af statslige afleveringer er særlig grund til at nævne afleveringer fra politimesteren i Sønderborg, fra værnepligtsstyrelsen for Sydjylland og Fyn (registerkort over værnepligtige født 1920-39) samt supplerende afleveringer fra jordbrugsdirektoratet og Sønderjyllands Lånekasse. Fra Invalidenævnet i Sønderborg modtoges en afsluttende aflevering, der muliggør, at det meget omfattende arkiv omsider kan færdigordnes. Blandt de kommunale afleveringer betød afleveringen af Toflund kommunes arkiv

1920-70 påbegyndelsen af en stor samlet aflevering af arkiverne fra de kommuner, som er indgået i Nørre Rangstrup kommune. Samlingen af privatarkiver er bl.a. blevet forøget med kirkehistorikeren, pastor Urban Schrøders endnu uordnede privatarkiv, og med journalist Anders Ture Lindstrøms arkiv. Supplerende afleveringer er modtaget til R. Pinholts og fhv. MF. P. Gorrsens indholdsrige privatarkiver. Efterhånden som de mange lokalafdelinger af DSK nedlægges, modtager Landsarkivet ligeledes disse arkiver.

I samarbejde med dr. Frederik Paulsen, Alkersum på Før, og Fering Selskap för Histoori, Genealogi an Spriakwedenskap har Landsarkivet i 1990 med bistand af cand. jur. F.S. Grove Stephensens gennemført en systematisk eftersøgning af materiale vedr. Før og Amrum i akterne i Ribe bispearkiv, Lø-Møgeltønder og Tønder kirkevisitationarkiv, arkediakonatet for Lø herred, Tønder provstearkiv, Tønder landrådsarkiv og Tønder kredsudvalgsarkiv. De fundne sager er sammen med protokolrækkerne fra Vesterland, Før og Amrum birker sendt til mikrofotografering på landsarkivet i Viborg, således at en kopi kan indgå i det lokalhistoriske arkiv i Alkersum. Samtidig har Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte nu påbegyndt udgivelsen af den på Landsarkivet stående tingbogsrække 1658-1671 fra Før og Amrum ved dr. Volkert F. Faltings.

Selv har Landsarkivet i det forløbne år kun udsendt en enkelt publikation, som betegner afslutningen af et årelangt udvalgsarbejde sammen med de øvrige landsarkiver om amtskommunale arkivalier. Det drejer sig om publikationen »Bevaring og kassation i amtskommunale arkiver. En vejledning på grundlag af Indenrigsministeriets bekendtgørelse nr. 65 af 31. januar 1990«. Tilsvarende publikationer er udsendt af de andre landsarkiver. Udvalgsarbejdet fortsættes dog, idet man har taget fat på kassationsproblematikken vedr. de mange amtskommunale institutioner.

Set under et blev det et travlt år. Heller ikke i 1990 blev nedskæringer og besparelser afløst af øget tilgang af nye ressourcer. Dette gælder desværre også bygningsvedligeholdelsen, hvor gennemsnitning af vand fra de flade tage generer arbejdet på læsesalen og truer træværkets resistens. På den positive side bør det imidlertid noteres, at arbejdsglæden ikke har lidt under forholdene, og at det stadig lykkes at yde såvel embederne som publikum en tilfredsstillende service. Også for Landsarkivet som videnskabelig institution ser det lyst ud, idet vi med to unge arkivarer under uddannelse gerne skulle være sikret stabil videnskabelig arbejdskraft mange år frem i tiden.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1990.

Året 1990 blev præget af en række bogudgivelser.

Hver bogudgivelse er afslutning på en lang og intensiv arbejdsproces og opleves derfor som et af årets højdepunkter. I år blev der udgivet fire bøger.

I anledning af 50-året for Danmarks besættelse udsendte Studieafdelingen den 9. april Franz Wingenders biografi om »Generalsekretær Frederik Petersen«, der var en af de markante mænd i det danske arbejde i Sydslesvig i mellemkrigsårene. Han virkede som vandrelærer, ungdomssekretær og pressemand og fra 1928 som Den slesvigske Forenings sekretær for landdistrikterne. Fra 1932 var han Den slesvigske Forenings generalsekretær. Utallige var de problemer, som han kom til at løse for mindretallet i de vanskelige år i hagekorsets skygge. Under hele krigen var han tysk soldat og faldt i slutningen af april 1945. – Bogen er redigeret af Lars Henningsen.

Duborg-skolen kunne i 1990 fejre sit 70-års jubilæum. I den anledning udgav Studieafdelingen den 6. oktober »Duborg-skole-elever i krigens år«. I bogen beretter 20 elever og lærere om hverdagen i og uden for skolen i de tunge krigsår.

Den 16. november udkom »W. L. Christiansen: Mit brogede politiske liv«. Denne selvbiografi genspejler på mange måder et typisk sydslesvigsk levnedsløb i mellemkrigstiden og i tiden under og efter Den anden Verdenskrig. Mange af dem, der efter 1945 fandt vejen ind i danskheden – og til dem hører i dag flertallet af de ældre inden for mindretallet – vil genkende træk af deres egen udvikling, forestillinger og motiver fra dengang. Forholdet mellem dansk og tysk er således et centralt emne i denne skildring af et bevæget liv i en modsætningsfyldt tid.

Den 10. december udkom Hans Schultz Hansens bog »Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse«. Dette værk er den anden dissertation blandt de bøger, der blev skrevet af vore stipendiater og udgivet af Studiefælleforeningen. I denne bog skildres danskhedens historie i Sydslesvig før 1918 for første gang i sin helhed.

Stine Wiell tiltrådte sit stipendium den 1. august 1989. Hendes forskningsemne er »Oldtidsminder i Sydslesvig«. Arbejdet med bevaringshistorien af fortidsminderne i landskabet blev ført til en foreløbig afslutning i begyndelsen af året. Hun gik så i gang med anden del af bevaringshistorien, nemlig skildringen af museumsgrundlæggelserne. Her indtager oldsagssamlingen i Kiel, grundlagt 1833 som Danmarks ældste provinsmuseum, og den næstældste, oldsagssamlingen i Flensborg, centrale pladser. Arbejdet har især koncentreret sig om Flensborg-samlingen, der kun eksisterede fra 1852 til 1864.

Ved siden af et omfattende redaktionsarbejde og en tidkrævende korrekturlæsning kunne bibliotekslektoren fortsætte redigeringen af W. L. Christiansens »Geschichte der sozialdemokratischen Partei Flensburg«. Manuskriptet færdiggøres til trykning i løbet af foråret 1991. Historien om »Den danske menighed i Flensborg 1588-1921« kunne føres op til det 19. århundrede. Bibliotekslektoren har desuden holdt fem foredrag, der blev arrangeret af SSF, og skrevet enkelte anmeldelser.

Som i de andre år har en række tyske og danske eksamenskandidater drøftet deres emner med Studiefælleforeningens medarbejdere.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1990.

1990 blev det første hele arbejdsår for Arkivet i den nye skikkelse. Efter denne første periode tegner konturerne af den udbyggede virksomhed sig nu med klare omrids.

Arkivets *fysiske indretning* blev afgørende forbedret i februar måned. Indvielsen af et nyt el-drevet kompakt-reolanlæg og opstilling af et automatisk anlæg til regulering af magasinets luftfugtighed gav gode arbejdsvilkår og skabte sikre opbevaringsforhold. Reolerne har en kapacitet på i alt 850 løbende hyldemeter, og dette har muliggjort at modtage et stærkt stigende antal afleveringer. I årets løb er indgået i alt 180 bd. og 538 pakker, eller i alt 61 løbende meter, fordelt på 12 m i gruppen private personarkiver, 15 m foreningsarkiver og 34 meter institutionsarkiver (især kirke- og skolearkiver). Ved årets udgang rummer Arkivet i alt 220 meter arkivalier.

Talrige skriftlige og mundtlige opfordringer til aflevering er rettet til privatpersoner, foreninger og institutioner. En henvendelse til Dansk Kirke i Sydslesvig førte til, at der blev nedsat et »arkivudvalg« sammensat af provsten, tre præster og arkivaren. Med udgangspunkt i de ministerielle danske cirkulærer for præste- og menighedsrådsarkiver blev udformet et regelsæt for de danske præsters og menigheders arkiver. Reglerne blev den 11. juni 1990 udsendt til alle menighedsråd og præster under Dansk Kirke i Sydslesvig gennem provsteembedet. Hermed er det fastsat, at ældre akter og kirkebøger, som ikke længere er i brug, skal afleveres til Arkivet. Samtidig foreslår »cirkulæret«, at kirkens aktuelle og fremtidige akter arkiveres efter en plan, som er angivet i et bilag til

rundskrivelsen af 11. juni. Lignende aftaler med andre store danske arkivskabere i Sydslesvig søges indgået i den kommende tid.

Blandt nye *afleveringer* kan nævnes:

65 afleveringer til gruppen personarkiver – herunder kommunaldirektør Johannes Christiansen, Harreslev (f. 1908), skibsbyggerfamilien Diederichsen, Stenbjergåv (ca. 1800-1899), marinemaler Julius Gregersen, Flensborg (1860-1953), pastor Helge Heinsen, Husum (1909-81), vandelærer Jørgen Jørgensen, Slesvig (1894-1970), vandelærer Niels Kjems (1888-1975) og hustru Anna Kjems (1893-1990), Harreslev, kørselsleder Paul Dencher Knudsen, Flensborg (f. 1910), forfatteren, Dr. Ludwig Lienhard, Flensborg (1910-80), vandelærer Gustav Lindstrøm, Ladelund (1896-1965), grosserer J. C. Paulsen, Flensborg (1864-1962), generalsekretær Frederik Petersen, Flensborg (1900-1945) og pastor Jens Svendsen, Slesvig (1924-90).

26 afleveringer til gruppen foreningsarkiver – herunder Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger, en lang række lokale ungdomsforeninger og husmoderforeninger, SSF/SSV Bredsted, Kappel, Ravnkær, Satrup og Tumbly, Den slesvigske Kvindeforening og Landboforeningerne for Flensborg og Omegn, Gottorp amt, Husum og Ejdersted samt Foreningen Norden.

9 afleveringer til gruppen kirkearkiver – herunder provstearkivet og kirkekontorets ældre arkiver og præste- og menighedsrådsarkiverne fra Husum, Kappel, Rendsborg, Slesvig-Frederiksberg, Vesterland og Valsbøl.

Skolearkiver er modtaget fra Bredsted og Satrup, og Dansk Sundhedstjeneste har afleveret institutionens ældre arkiv.

Arkivet bidrog til en *udstilling* på Dansk Centralbibliotek i anledning af 50 års dagen for 9. april 1940 og deltog i Sydslesvigs Museumsforenings udstilling på Hatsted Mølle fra påske til pinse.

Nye arkivfortegnelser er udarbejdet til følgende større arkiver:

Jørgen Jørgensen, Slesvig, vandelærer, 1894-1970 (21 pk.)

Niels Kjems, Harreslev, vandelærer, 1888-1975 (16 pk.)

Gustav Lindstrøm, Ladelund, vandelærer, 1896-1965 (11 pk.)

J. C. Paulsen, Flensborg, grosserer, 1864-1962 (3 pk.)

Landboforeningen for Flensborg og Omegn 1865-1987 (4 pk.)

Slesvig Ungdomsforening 1926-89 (4 pk.)

SSF/SSV Satrup 1946-82 (7 pk.)

Bredsted danske Skole 1948-88 (12 pk.)

Flensborghus Bogsamling/Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1940-78 (52 pk.)

Sydslesvigsk Vælgerforenings landssekretariat 1946-60 (8 pk.)

Kontaktudvalget (Verständigungsausschuß für den Landesteil Schleswig) 1949-58 (6 pk.)

De danske Menigheder i Husum, Kappel, Rendsborg, Slesvig-Frederiksberg, Valsbøl og Vesterland 1924-90 (i alt 6 bd. og 33 pk.).

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning, 1990.

Med udsendelsen af publikationer kronedes i 1990 flere omfattende projekter. Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut udgav således bogen »Industri, innovation og uddannelse – En undersøgelse af erhvervs kvalifikationer og regionale uddannelsesinitiativer«, som Susanne Refslund Andresen er medforfatter til. Ved sit jubilæum i november

udgav Sønderborg Handelsskole bogen »På højt plan – Handelsundervisning i Sønderborg i 100 år«. Den er udarbejdet af Henrik Becker-Christensen, der i samme måned forsvarede sin disputats, »Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932« bd. 1-2. Mod årets slutning udgav instituttet Carsten Y. Hansens undersøgelse »Uden for eget hjem – En journalanalyse af børn og unges anbringelse uden for eget hjem«. Endelig har Karen Margrethe Pedersen afsluttet projektet »Mødet mellem sprogene«. De væsentligste resultater er offentliggjort i internationale antologier. En oversigt er nu på dansk at finde i tidsskriftet *Humaniora*.

Flere arbejder blev i årets løb gjort så færdige, at de nu inden længe kan udgives. Det gælder et par undersøgelser af serviceerhverv i Sønderjylland. Det gælder Institut für Weltwirtschafts schafts omfattende rapport til Sønderjyllands amt og landsregeringen i Kiel, hvortil instituttet har bidraget med en turistøkonomisk analyse. Dertil kommer Naturgas Syds historie og et manuskript om striden om Sydslesvig 1945-1947, der er en del af projektet om det danske mindretals historie i Sydslesvig. Andre projekter er endnu knap så langt. Det gælder en omfattende statistisk analyse af uddannelse som produktionsfaktor og en sidste del af det danske mindretals historie, der skal føre fremstillingen op til 1955.

Også i 1990 engagerede instituttet sig i flere lokalt bestemte opgaver. Med støtte fra Folkeskolens Udviklingsråd begyndte Karen Margrethe Pedersen i samarbejde med det tyske mindretals skoler et forsøg, der skal udmønte resultater af »Mødet mellem sprogene«. Og for Skærbæk kommune har Susanne Refslund Andresen gennemført en spørgeskemaundersøgelse om kommunal omstilling, ældreforsorg og medarbejderholdninger. Endelig har Susanne Bygvrå analyseret den sønderjyske detailhandel, hvilket bl.a. er udnyttet i et notat om et storcenter uden for Aabenraa by.

Ved årsskiftet 1989-1990 fratrådte professor, dr. polit. Svend Aage Hansen som bestyrelsesformand. Institutet er ham megen tak skyldig for den indsats, han i denne egenskab har øvet siden oprettelsen i 1976. Han er nu afløst af professor, dr. oecon. Peder J. Pedersen, Århus.

Johan Peter Noack

Museer

Haderslev Museum

Siden kommunalreformen i 1970 har Haderslev Museum sammen med de øvrige statsanerkendte museer i Sønderjyllands Amt udgjort ét samarbejdende museumsvesen. Som det eneste sted i landet blev der valgt en samarbejdsmodel med en formaliseret arbejdsdeling mellem de deltagende museer. Fordelen skulle være en bedre udnyttelse af de ansattes faglige ekspertise, overblik over de enkelte fagområder og en bedre udnyttelse af udstyr og andre faciliteter. I årenes løb har det imidlertid vist sig, at ordningen også har en del ulemper. Det har således været vanskeligt – specielt inden for den nyere tids kulturhistorie – præcist at afgrænse arbejdsområderne, og hertil kommer geografiske vanskeligheder med at sikre en ligelig dækning i hele amtet inden for det enkelte museums speciale. En anden følge af den fælles museumsordning med det stærke engagement fra amtskommunens side har også været, at primærkommunerne – set i forhold til andre steder i landet – kun i ringe grad har følt sig tilskyndet til at indgå i driften af de statsanerkendte museer. Det har betydet, at væksten på de sønderjyske museer gennem de seneste 10 år har været markant lavere end i andre egne af landet.

På baggrund af disse forhold har hele den sønderjyske museumsordning været til debat i vinteren 1990/91. Skulle man fortsætte ordningen med arbejdsdelingen eller gå tilbage til den oprindelige struktur, hvor institutionerne havde ansvaret for alle typer af museumsopgaver i hvert deres område, sådan som det kendes fra det øvrige Danmark? Fordele og ulemper er blevet vejret op mod hinanden, og resultatet blev en anbefaling af at fortsætte det nuværende museumssamarbejde, men med en række justeringer. Arbejdsfordelingen er blevet præciseret, og endvidere lægges der op til en øget koordinering af samarbejdet. Desuden peges der på nødvendigheden af, at en bredere kreds af primærkommuner går ind i samarbejdet om driften af det fælles museumsvesen.

Nyordningen vil ikke medføre ændringer af Haderslev Museums hovedarbejdsområde: arkæologien. Derimod ser vi frem til, at emner som kunst og nyere tids kulturhistorie vil få en styrket museumsbetjening i den nordlige del af amtet.

Indsamling og undersøgelser

Haderslev Museum gennemførte i 1990 i alt 35 større og mindre arkæologiske undersøgelser, i tid spændende fra yngre stenalder til 1800-tallet. En række af udgravningerne var fortsættelser af tidligere kampanjer. Det gælder bl.a. undersøgelsen af en marskdækket jættestue i Gammelenge ved Højer, bronzealderbopladsen Højgård ved Gram samt den fredede stenaldergravplads ved Harreby i Rødding-kommune. Ny er derimod en lovende fangstplads i Slivsøen syd for Haderslev, som foruden en mængde oldsager har givet et rigt knoglemateriale, som vil kunne give et indblik i, hvad man levede af for 4000 år siden. Slivsø-pladsen og Gammelenge kan desuden give nye oplysninger om den landsænkning, som siden istiden har fundet sted i Sønderjylland, og i begge tilfælde har der derfor været knyttet geologer fra Nationalmuseet og universiteterne til undersøgelserne.

Af udgravningerne fra jernalderen skal især fremhæves en bebyggelse fra tiden omkring Kristi fødsel og vikingetid, som er udgravet i Hammelev, Vojens Kommune, en urnegravplads ved Krogslund øst for Gram samt fortsatte undersøgelser af forsvarsværket »æ Vold« ved Røde kro. Her er det indtil nu lykkedes at følge volden over en strækning på mindst 2 km, hvilket leder tanken hen på det samtidige Olgerdige ved Tinglev. Endvidere kan nævnes en lovende landsby fra århundrederne omkring Kr.f., som er påvist i et planlagt industriområde nord for Christiansfeld.

Også tiden efter vikingetiden er rigt repræsenteret blandt årets udgravninger. I Løgumkloster lykkedes det i forbindelse med anlæggelsen af en ny kloakledning af påvise klosterets vandmølle, som bedømt ud fra dendrokronologiske dateringer af optagne træprøver har været i brug i hele klosterets funktionsperiode. Ligeledes i Løgumkloster foretog museet en udgravning ved klosterets østgavl, hvor der blev påtruffet murrester fra klosterets østfløj og fra varmluftsanlægget. Endelig skal nævnes en mindre undersøgelse i Christiansfeld hos ovsætter Schmidt, hvor der blev fundet et rigt materiale af onvakler m.v. fra værkstedets tidligste funktionstid.

De mange arkæologiske nødudgravninger og det forudgående store administrative arbejde med gennemgang af lokalplaner, råstofsager m.v., er, som tidligere nævnt i denne rubrik, tiltaget voldsomt i omfang gennem de senere år. Museet har med udgangen af 1990 derfor måttet frasige sig en del af disse opgaver, og der vil således i de kommende år blive udført væsentligt færre udgravninger. Til gengæld skulle der blive bedre muligheder for at varetage nogle af de mange andre opgaver, som har måttet lægges til side på grund af udgravningerne. De fravalgte opgaver vil blive overdraget til Nationalmuseet, som derfor fremover vil blive en hyppig gæst i landsdelen. Forhåbentlig vil denne

Jættestuen i »Gammelenge« under udgravning. Jættestuen kan i dag i en rekonstrueret udgave ses på plænen foran Kiers Gård i Højer.

nedprioritering af de arkæologiske udgravninger kun være forbigående, da det både af praktiske og forskningsmæssige grunde vil være bedst, hvis Haderslev Museum igen kunne blive centrum for arbejdet med landsdelens oldtidshistorie.

Ud over de arkæologiske opgaver udfører museet fra tid til anden enkelte etnologiske undersøgelser. Det blev i 1990 til en fotoregistrering af ovnsætterhåndværket i Christiansfeld samt en fortsættelse af de undersøgelser af »de store gårde« på Haderslev-Koldingeggen, som startede i 1989 med tilskud fra Statens Museumsnavn og i samarbejde med Museet på Koldinghus.

Arkiv, magasin

Med en nyordning af museets tekstiler er den gennemgang af museets gamle samlinger, som startede ved ibrugtagningen af den nye museumsbygning i 1977, nu endelig ved at være på plads. Heldigvis blev magasinrummet i 1977 bygget så rummeligt, at der endnu er rimelig god plads til tilvæksten af museumsgenstande i de »mindre størrelser«. Derimod begynder møblelementer og andre større genstande i stigende grad at volde problemer. Selv om der er skabt lidt luft ved at flytte en del af stenaldersamlingen til loftet i den gamle museumsbygning, nærmer tiden sig hastigt, hvor vi skal begynde at se os om efter et fjernmagasin.

I 1987 begyndte en overførsel af museets protokoller til EDB. Arbejdet skønnes at være afsluttet i slutningen af 90-erne, men allerede nu kan vi med ca. 35.000 overførte numre begynde at mærke fordelene ved den nye teknik. Bl.a. har vi fået mulighed for at søge i museets store fotosamling, som tidligere nærmest var utilgængelig. Det giver

sig til kende ved en langt bedre udnyttelse af samlingen til udstillings- og publikationsbrug, og ved en stærk stigning i antallet af private fotobestillinger.

Særudstillinger og anden formidling

Besøgstallet for 1990 blev ca. 17.000, hvilket er en tilbagegang i forhold til året før på ca. 5.000. Til besøgstallet skal dog lægges besøgende på museets udgravninger og udflugter samt gæster i vognsamlingen på Tørning Mølle.

I årets løb er der i alt arrangeret 7 særudstillinger: 3 af Haderslev Kunstforening, 1 af Sønderjyllands Kunstmuseum og 3 af Haderslev Museum. Størst publikum havde sommerudstillingen »Surrogat og illusion«, som var lånt af museet i Viborg, men også »Mennesket og Tiden« og »Fra Pulterkammeret« havde et pænt besøg. Sidstnævnte udstilling viste i sin mangfoldighed, hvad museet gennem de seneste fem år havde fået af nye genstande til den kulturhistoriske samling. – I den permanente udstilling er arbejdet fortsat med opbygningen af jernalderafsnittet. Arbejdet har været koncentreret om den store gravplads ved Årupgård vest for Gram, som museet undersøgte først i 70-erne.

Ud over gennem udstillingerne har museet kontakt med publikum i en lang række andre sammenhænge. Der har således været arrangeret rundvisninger og ekskursioner, foredrag og aktiviteter i sommer- og efterårsferie. Især skal fremhæves »onsdagsaftenerne« i juli, som i samarbejde med Haderslev Turistforening har fundet sted siden 1985. Det er et uforpligtende arrangement, hvor man kan overvære folkedans, gymnastikopvisning, sang og musik, køre i hestevogn eller se på udstillinger, smeden i arbejde og meget andet. Hvert år med en usvækket tilstrømning, ca. 500 pr. gang.

Steen Wulff Andersen

NB: Haderslev Museum udgiver hvert år en trykt årsberetning med uddybende oplysninger om institutionens aktiviteter og øvrige drift. Interesserede kan få et eksemplar tilsendt ved henvendelse til museet.

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård i Kolstrup.

Nyheder i drift og bygning

Da bagehuset til Jacob Michelsens gård blev indviet i september gik en stor drøm i opfyldelse for skaberen af samlingen på stedet, Anne-Helene Michelsen. Det at ejendommen i dag er fredet og den enestående samling af tekstiler og arbejdsredskaber er lagt ind under Aabenraa Museum, springer ud af hendes slægtsfølelse og store faglige sans for arbejdsmetoder og redskaber. Nu kan brødbagningen som et sidste vigtigt led i færdigbearbejdningen af afgrøderne, føjes til de andre gamle arbejdsprocesser, som Anne-Helene Michelsen i årenes løb har levendegjort på stedet.

Forud var gået, dels halvandet års indsamling af midler til restaurering af det 125-årige lille hus, og til at genopføre bageovnen, i alt 250.000 kr. Dels grundige forundersøgelser af bagehus-anlæg foretaget af arkitekt John Kronborg Christensen.

Den første rugbrødsbagning i ovnen blev det, der indførte den nyansatte museumsinspektør Uwe Dall i arbejdet. Hans særlige område er landboforhold og formidling, og han vil med hensyn til det første komme til at opdyrke et helt nyt speciale i den sønderjydske museumsordning. Det sker ud fra samlingen på Jacob Michelsens gård og ud fra de landbrugssamlinger, der findes i landsdelen, først og fremmest den fremragende samling i Bov. Her har han som konsulent på det selvejende museum stået for den

krævende opgave, at overføre N. A. Drewsens omfattende samling, og opbygge en udstilling i de nye lokaler. Det skete til alles store tilfredshed, og sådan at Bov Museum fik taget hul på og organiseret mange andre af de opgaver, der hører til, bl.a. magasinindretning og registrering.

Ved siden af disse to nyheder, der afgørende udvider museets muligheder, træder den daglige vedligeholdelse og en række uundværlige forbedringer af bygningen lidt i baggrunden. En omlægning af skiltningen inspirerede til at museets bagside blev markeret på en iøjnefaldende måde. Det skete ved opsætning af en granittrappe med en klassicistisk hoveddør, der øverst bærer betegnelsen Museum. Dør og trappe stammer fra et beboelseshus på Flensborgvej 100 og fungerer således både som en udstilling af byhistorisk art og som skilt.

Usynlige på lønbudgettet, men af uvurderlig betydning for museets dagligdag, er de to personer, der i arbejdstilbud konstant beskæftiges på museet. Desværre en skiftende flok, som bistår med udskrifter af interviews, registrering af bøger og genstande, afløser i billetsalg, ordner kartotek, hjælper ved særudstillinger, passer have og alt forefaldende. Tilmed har vi – som noget nyt – fået en meget dygtig militærnægter, og sidst på året en bogbinder. Hun udfører på landsarkivets værksted et konserveringsarbejde, der ellers aldrig var blevet udført. Det gælder museets store samling af håndskrevne og trykte bøger om navigation, sejlads, skibsbygning m.m.

Ved indvielsen af det færdigrestaurerede bagehus til Jacob Michelsens gård den 8. september 1990 bød museets formand, Tage Madsen, velkommen til en lang række personer, der enten direkte, som håndværkere, arkitekt, museumsfolk eller mere indirekte ved deres opbakning og støtte har bidraget til det fornemme resultat. Det lille hus var nær ved at styrte sammen da restaureringen begyndte. Den sikrede dermed en betydningsfuld del af de fredede anlæg med stuehus og have.

Undersøgelser, forskning og indsamling

To undersøgelsesemner, der strækker sig over flere års indsats, har vejet tungt. Det er dels om begravelsesskikke og kirkegårde, dels om bevaringsværdier i Aabenraa kommunes byggeri før 1940.

Det første skal belyse udviklingen i holdningen til liv og død og til kirkegårdenes indretning i hele Danmark i de sidste 200 år. 12 danske museer tager hver et lokalt område op, og har desuden igennem en fælles ansøgning fået midler til undersøgelse på landets centralarkiver. Interessen for emnet er stigende, men det er byernes forhold og de kunsthistoriske synsvinkler, der har stået i forgrunden. Man savner især viden om forholdene i de små samfund på landet. Museet har indledt sine undersøgelser i tre udvalgte sogne i Sønderjylland og deltager i styringsgruppen.

Den anden undersøgelse betales af Planstyrelsen, og museet har udført sin del i nært samarbejde med Henrik Fangel, Institut for sønderjysk Lokalhistorie og under ledelse af restaureringsarkitekt John Kronborg Christensen. Arbejdet har især bestået i en kulturhistorisk udredning af de forskellige bebyggelseshelheder i landsbyer og bykvarterer, men f.eks. også havnen og de karakteristiske grønne enge og skove omkring byen. Det foreligger som en diger arbejdsrapport, der har dannet grundlag for gennemgangen af de enkelte huse. I 1991 vil det omfattende registreringsarbejde blive formuleret i et såkaldt kommuneatlas, der giver oversigt over bevaringsværdierne.

Blandt de mange små undersøgelser og indhentning af oplysninger, der foregår ved forespørgsler og ved enhver overdragelse af genstande, skal et eksempel fremhæves. Ved »Mikkelsmærken« gjorde Røde Kro Lokalhistoriske forening opmærksom på en stor sjældenhed, en sømandsbog, fra sejlad med briggen Diana på Grønland i 1822. Det var et lysende tilfælde, fordi museet havde både et fint portræt af skibet, af dets fører Jes Janssen, og nogle sølvskeer, givet til hans forældre. Dernæst henvendte man sig til Lorenz Jacobsen, som nu har tydet dagbogen og fundet slægtsoplysninger, og belyst søfartens betydning i dagbogsskriveren Kruhls hjemsovn, Øster Løgum. Eksemplet er valgt fordi det fortæller om alt det gode, der kommer ud af forbindelsen mellem museet og de mange ivrige amatører.

Op mod jul har årets tema, alverdens julekager, indebåret at museet har fået overvældende mange tilbud om lån af kagedåser og også fået skænket et stort antal. Det er opmuntrende, både fordi emnet hænger sammen med bagehuset og fordi det lover godt for indsamling af andre genstande fra vor nærmeste fortid.

Særudstillinger og anden formidling

Museet har efterhånden årligt ca. otte særudstillinger med kunst og kulturhistoriske emner. Heraf arrangeres de tre af henholdsvis Kunstforeningen og Fotoklubben. Noget helt for sig var fotografen Krass Clements serie »Ved døden«. Han tilhører eliten blandt danske fotografer, og han ønsker med sine fotografier at gøre det tabu-belagte emne mere tilgængeligt og måske mere afklaret. Derved tilføjede hans billeder noget væsentligt til de nye afsnit af museets faste udstilling, der samtidig blev indviet. Et af museets ældste »hovedstykker«, bronzealderkisten »Nybømanden«, der blev fundet i 1888, blev udstillet, sådan at fortidens og vor egen tids begravelsesskikke blev sat over for hinanden.

Også museets seneste udstillinger om vejrhaner og om julekager fortjener at fremhæves for den interesse de har vakt. Blandt årets kunstudstillinger har tekstilkunst og grafik været gennemgående, først på året med en ung gruppe »Kvartet to«. I sommeren med fire fra Århus, til hvis rige kunstmiljø, museet har en særlig god kontakt.

De to brødre Finn og Kai Nielsen, Klinkbjerg Brød, stod for den første rugbrødsbagning i den genopførte, murede bageovn. Den oprindelige var blevet fjernet i 1916, da huset overgik til hønsehus, og først nu kan hele bageprocessen indgå som et centralt led i den aktive formidling af landhusmoderens arbejder.

På Jacob Michelsens gård og med det nyindviede bagehus har formidlingen på stedet fået rige muligheder. Der har allerede været en del klasser og grupper på besøg, ligesom bageaktiviteter til jul og i to uger årligt er sat i værk. Også på museet bliver mange grupper vist rundt eller får undervisning om særlige temaer. Endelig må nævnes, at begge museets inspektører holder en del foredrag, der har rod i museets særlige emner søfart og landboforhold samt begravelsesskikke.

Efter indvielsen af bagehuset blev »Mikkelsmærken«, en messe for lokalhistorie, sidst i september årets største begivenhed. Her gik 11 lokalhistoriske foreninger fra Aabenraa, Rødekro, Lundtoft, Tinglev og Bov kommuner sammen om to festlige dage. De viste deres arbejde i vidt forskellige stande, folkedansere viste deres dragtkopier, og museet lavede omvisninger bag kulisserne. I telte udenfor var der servering og musik, og demonstration af huggehúsarbejde, lerdrejning, spinding, knipling og udskæring af legetøjsdyr. Endelig blev der vist film og holdt foredrag om gamle arbejdsprocesser. Et af de bedste resultater var de mange gode kontakter, der blev knyttet, og alt det, vi i det hele taget lærte af hinanden.

Gaver og erhvervelser

Når museet én gang har taget et emne op, vil det ofte være selvforstærkende. Det fører til at andre tænker på os i den sammenhæng, giver gaver, der supplerer samlingerne på bedste vis.

På den måde fik vi fra et dødsbo en værdifuld samling fine skibsfotografier og omfattende udklipsbøger, der belyser vort århundredes skibsfart fra Aabenraa, nemlig fra rederiet C. Clausen.

På samme måde er malerredskaberne blevet suppleret med fornemme gaver. Især må åre- og marmoreringsplancher og værktøj hertil fremhæves. Men også en stor samling skabeloner til en enkel, men meget effektiv maling af borter. Tilsammen belyser det, hvordan håndværket for ca. 40 år siden stadig stod for hele rumdekorationen.

Mellem museets store samlinger må endvidere nævnes bygningsinventaret, hvor vi efter nedrivning og ombygning blev betænkt med dels en bul-væg fra Vestergade 7, dels med en fin dobbeltdør fra ca. 1800 fra et mindre hus i Tråsbøl. Endelig overlod Haderslev Museum os landsdelens nok fornemste ligvogn, der stammer fra Gråsten.

En række lidt mere spredte gaver kommer fra museets trofaste støtter. Fra kaptajns-slægter på Løjt er således medtaget bl.a. tøj af hjemmefremstillet hørlærred, pynteforklæder m.m. Desuden en af Frederiksklubbens traditionelle julepræmier, en brudedukke fra 1963, stoppe-udstyr og andet til det kvindelige husarbejde, en særdeles velholdt togførerfrakke fra Lillebanen, som Marius Braune har forsynet med grundige oplysninger.

Meget mere kunne nævnes, men ovenstående fortæller om særligt karakteristiske træk fra byen og den nærmere omegns historie.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot.

Museernes indsats på mange af kulturlivets områder er i disse år voksende, og samfundets krav til museerne bliver mere og mere omfattende. Imidlertid er de bevillingsmæssige og dermed de personalemæssige rammer de fleste steder enten fastlåste eller endda blevet indsnævrede. Staten, der ideelt set burde sikre et minimumsgrundlag for bevaringen af den danske kulturarv, fører an i nedskæringerne, så byrden for de lokale myndigheder bliver tungere. Danmarks fælles kultur er dog ellers ikke udelukkende et lokalt ansvarsområde. Kulturministeriets rammer må snarest udvides betragteligt, hvis Danmark ikke skal sakke yderligere agterud på et tidspunkt, hvor de fleste andre lande i EF satser massivt på en forøgelse af de offentlige kulturelle bevillinger. Foreløbig betyder udviklingen, at museernes ansatte må løbe stærkere, museerne bliver stadig mere afhængige af jobtilbudsordningerne, og museerne må alligevel lade væsentlige opgaver ligge eller nedprioritere dem.

Museerne skal indsamle, registrere, bevare, formidle og forske. De sønderjyske museer søger i tæt samarbejde at leve op til disse krav, og Museet på Sønderborg Slot arbejder ihærdigt på alle disse områder, så vidt mulighederne nu er til stede.

Resultaterne af museets indsamling kunne ses i marts på en tætpakket udstilling, »Årets gaver«. Langt de fleste af de nye numre er nemlig gaver, herunder flere værdifulde testamentariske gaver. Den største kom fra vævekonsulent Karen Witten. Hun hørte til en af museets trofaste støtter, der gennem årene ofte, ud fra sin store viden, har hjulpet med rådgivning og bidraget stærkt både til tekstilsamlingen og til museets bibliotek. Nu kom en ny, meget stor og værdifuld boggave til, foruden flere gode møbler, puder, tæpper og en del mindre ting samt hele hendes meget omfattende samling af flere hundrede større og især mindre, ældre og nyere dukker. Denne testamentariske gave fyldte udstillingens ene rum, mens de to andre rummede de mange andre ting, der var kommet til museet. Heriblandt er også indkøbene, der bl.a. omfattede malerier af C. A. Lorentzen og C. W. Eckersberg.

Registreringen af alle disse genstande, med opmåling, omhyggelig beskrivelse, fotografiering, evt. henvisning til litteratur og alt hvad der ellers hører til en moderne museumsre-

Museet har en anhænger, der bruges til at transportere lidt større ting med, men iøvrigt må medarbejderne lægge bil, cykel eller andre transportmidler til, når der skal hentes noget. Foto 1988.

gistrering, tager meget lang tid. Registreringen gennemføres på EDB, og museet er desuden ved sideløbende at overføre alle ældre numre til EDB. En opgørelse i foråret viste, at dette arbejde, med den nuværende bemanning, vil tage 8-10 år, idet også registrator og hans medarbejdere må virke ved adskillige andre opgaver i museet.

Bevaring og konservering udføres dels, især hvad angår møblerne, på museets snedkerværksted, dels på det fælles amtskonserveringsværksted i Gram eller på værksteder uden for amtet – det sidste gælder specielt malerikonservering, hvor to Eckersberg-billeder er under arbejde. I Gram har museet nogle jernalder-oldsager under behandling, og en del papirsager, plakater og gamle tryk, er blevet fint istandsat. Snedkeren har arbejdet med en kommode og især med en del stole, der skal indgå i sommerudstillingen 1991. Da han desuden skal medvirke ved alle særudstillinger og laver nye montere også til de permanente samlinger, er det dog begrænset, hvor meget tid, der bliver til det egentlige restaureringsarbejde.

Formidlingen sker ved omvisninger, foredrag, udstillinger og brochurer m.v. De omkring 20.000 skoleelever, der besøgte museet klassevis, har for størstedelens vedkommende fået et foredrag, og det samme gælder enkelte grupper af voksne. Museets vejledere kan tilbyde foredrag og forevisning om forskellige emner, tilrettelagt efter alderstrin. Formidlingen over for skolerne suppleres med opgave-sæt om udvalgte emner, gættelege og emnekasser, der udlånes til amtets skoler, ligesom museet deltager i de sønderjyske museers fælles udstillingsvogn, »Det rullende museum«, der flyttes fra skole til skole. Flere af museets medarbejdere holder desuden foredrag i foreninger, fortrinsvis inden for amtet. Museet deltog med særlige arrangementer i »Aktiv Ferie« for skoleelever

Til de udvidelser, der i årets løb blev gennemført i de faste udstillinger, hører en total og stærkt forøget opstilling af mønt- og medaillesamlingen. Det suppleredes med en montre om slaget i Eckernførde bugt 1849, anbragt i rummet med Treårskrigen. Denne og en større del af den nyopstillede møntsamling kommer fra den testamentariske gave, som museet modtog fra gdr. Olav Bonefeld, Vester Snogbæk.

i begyndelsen af sommerferien og havde desuden et december-tilbud med en forestilling om Sønderborg-søfart i en opbygget kahyt.

Museets faste udstillinger udbygges langsomt, men desuden arrangeres en lang række særudstillinger. Den store sommerudstilling i 1990 gjaldt »Tid og sted«, bygget op dels om en udstilling lånt fra Rundetårn, dels omkring enkeltlån fra andre museer og endelig af egne ting. Udstillingen blev så stor, at den måtte deles på to områder i slottet, og det blev bl.a. muligt at vise en fin kortsamling, som Cimber Air har foræret museet. Om denne udstilling blev skrevet to avis-artikler. Af andre særudstillinger kan nævnes »Danske ægte tæpper« med en gruppe af landets fineste vævere, den store og alsidige samling af de indkøb, som Handelsbankens landsdækkende Kunstforening havde gjort i 1989, en lille fremvisning af CIS-stempler, en udstilling af moderne gobeliner og keramik og en idrætsudstilling. En stor, levende og meget velbesøgt udstilling var »Teknorama«, der viste spændende eksempler på de mange ting, et kommende permanent Teknorama tænker sig at vise. Til de mange arrangementer, der placeres på museet, kan også nævnes to korkoncerter, fire kammerkoncerter for Sønderborg Musikforening og en forestilling af »Alfs Dukketeater«.

Flere af museets medarbejdere har publiceret afhandlinger og artikler. Væsentligst var udgivelsen af Inge Adriansens store licentiatafhandling som bind 4 i skriftrækken fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt. Den fint illustrerede, 220 s. store bog er blevet meget fint modtaget, og den sælges godt. Inge Adriansen har desuden skrevet Grønseforningens årbog 1990, en artikel i årbogen Arbejderhistorie om kvinder i teglværksindustrien og forskellige mindre artikler, bl.a. i Sønderjysk Månedsskrift, af hvis redaktion hun fortsat er medlem. Heri var også et par artikler af J. Slettebo, der desuden skrev en artikel i festskriftet til tidl. direktør for Gottorp, Ernst Schlee, der kom som bind 59 i serien »Nordelbingen«. Han skrev også nogle aviskronikker og redigerede årbogen »Fra Als og Sundeved«.

Den megen aktivitet på museet var medvirkende til et fint besøgstal på 91.842. Men aktiviteterne strækker sig også på mange måder uden for slottets mure. Besvarelser af forespørgsler, samarbejde med andre museer og institutioner, deltagelse i arrangementer og udvalgs- og bestyrelsesarbejde tager megen tid for flere ansatte. Særlig indsats har arbejdet med oprettelsen af Danevirkegården betydet, især for Inge Adriansen, der har været med i hele tilrettelæggelsen og udarbejdelsen af alle tekster og plancher. Tilsvarende deltager hun aktivt i arbejdet med Cathrinesminde Teglværk og dets arbejderbolig. J. Slettebo har været rådgivende ved Danevirkegårdens forhold og deltager som konsulent i forarbejdet med det kommende historiecenter på Dybbøl Banke. Registratør Hans Kristensen har påtaget sig at lede museets arbejde med kirkegårdsregistrering, og vagtmester Arne Reggelsen fungerer som formand for de nordslesvigske museers personaleforening.

J. Slettebo

Museerne i Tønder:

1990 blev for museerne i Tønder et år med store omvæltninger, idet lederen af Sønderjyllands Kunstmuseum siden 1986, mag. art. Jørn Otto Hansen, efter eget ønske fratrådte sin stilling som administrerende leder af begge museer med virkning fra 1. juli 1990 og med endelig fratrædelse pr. 1. jan. 1991. I hans sted konstitueredes museumsinspektør Ove Mogensen. I november blev lederstillingen opløst, og blandt 24 ansøgere blev Ove Mogensen indstillet som leder af Kunstmuseet og tiltrådte sin stilling pr. 1. jan. 1991. Samtidig blev de to museers ledere sidestillet, således at de to museer både på det adm./øk. og på det faglige område er to adskilte museer, men med et meget nært samarbejde, idet der fortsat er bygningsmæssigt og personalemæssigt fællesskab. Den ændrede struktur fungerer meget tilfredsstillende og giver muligheder for en god fremtid for museerne i Tønder.

Tønder Museum

Tønder Museums indre gård og portrum fik en tiltrængt og grundig renovering i sommeren 1990. Samtidig blev gårdens sandstensrelieffer nedtaget og afdækket og nyopstillede i portbygningen. Det konserveringsmæssige arbejde udførtes af konservator Leif Vogensen fra Ribe. Pengene til arbejdet skaffedes til veje gennem en pulje ikke-øremærkede penge til konservering i Sønderjyllands Amt. I løbet af 1991 forventes museets øst- og sydfacade at blive renoveret, hvorefter hele museumskomplekset fra 1570'erne og 1923 er blevet gjort i stand udvendigt.

Museerne arbejder for en fremtidig løsning på pladsproblemer både hvad angår magasin samt personale- og publikumsfaciliteter og håber på at få sammenbygget museets enkelte dele til en helhed.

Højer Mølle- og Marskmuseums fremtid blev i slutningen af året sikret gennem en økonomisk driftsaftale mellem Højer- og Tønder kommuner i forholdet 80%/20% og gennem en filialisering af mølle- og marskmuseet med Tønder Museum. Aftalen træder dog først i kraft pr. 1. jan. 1992 og er indgået for en fireårig periode, hvorefter den skal genforhandles.

Tønder Museum har ikke et egt. lokale til særudstillinger, hvorfor det er nødvendigt at planlægge museets særudstillinger i nært samarbejde med Kunstmuseet, idet Tønder Museum »låner« Kunstmuseets anneks.

Udstillingen »Ringridning på Tønder-egnen«, der vistest på Tønder Museum 13/7-2/9 1990. Til højre ringrider fra Emmerlev Ringriderforening ved siden af sin hest.

12. juli-2. sept. 1990 afholdtes en udstilling om ringridning på Tønderegnet. Udstillingen viste rideudstyr, lanser, præmier etc. fra en ringridningsforening i Tønder og en forening i landsbyen Emmerlev.

Som led i forsøg på at anvende Tønder Museums smukke renaissance-sal på nye måder lod museet maleren Inge Ellegaard udstille fire store lærreder i salen. Udstillingen vistest 28. sept.-28. okt. 1990. Inge Ellegaard havde under et tidligere besøg på museet følt sig meget inspireret af museets renaissance-rum og skabte de fire billeder netop til dette rum. Kultur/kunstkrydsningen, som udstillingen var udtryk for, var spændende og berigende. Tønder Museums store udstilling i 1990 blev efterårets udstilling »Hverdag i 50'erne«. Som modstykke til en fotoudstilling om ufaglærte kvinders arbejdsliv i 1980'erne, opbyggedes tableauer, der viste en alm. kvindes hverdag i Tønder i 1953. Udstillingen kom i stand gennem en mængde lån fra private på egnen, og den nød stor bevågenhed både fra den lokale befolknings side og fra pressen.

De tre særudstillinger i 1990 synes at være det antal, som Tønder Museum kan magte på årsbasis, og museet har derfor besluttet, at særudstillinger fortrinsvis lægges fra april til nov., og at museet vil sætte en mindre og to lidt større udstillinger op pr. år. Vintermånederne vil blive brugt til at pleje museets permanente samlinger, der vil vedblive med at være rygraden i museets liv.

1990 foretog museet en nyopsætning af sin enestående sølvsamling. Udstillingen blev opbygget kronologisk og efter mestre, således at museets gæster vil have lettere ved at få udbytte af udstillingen.

Tønder Museum modtager en del gaver, som enten relaterer sig til de permanente samlinger eller bliver givet i forbindelse med særudstillinger. Blandt gaver i 1990 kan

Udstillingen »Hverdag i 50'erne« vistes på Tønder Museum 12/10-28/12 1990. Billedet viser fritidsstua-bleauet med vaskehus, vasketøj, cykel, havebord med stoppetøj og liggestol.

nævnes en søvsekande af sølv, smedet af Højer sølvsmiden Christian Hesstorff (d. 1812) og et sølvkødspyd af Tønder sølvsmiden Poul Hansen (1757-1830). Civiling. Mogens Hersom, tipoldebarn af kniplingshandler Jens Wulff i Brede, deponerede i juli 1990 en guldsnustobaksdåse. Dåsen blev i 1840 givet til Jens Wulff som gave fra Christian VIII's dronning Caroline Amalie.

Gennem hele året har der været langtidsledige tilknyttet i jobtilbud. De ansatte i perioden har været kontorassistent Kirsten Gubi, teknisk tegner Werner Schielke, tømrer Georg Wendicke og blomsterbinder Lis Andersen. Museet kan modtage tre personer ad gangen i jobtilbud.

Tønder Museum startede i efteråret 1990 en foredragsrække med månedlige foredrag. Emnerne er bredt kulturhistoriske og har både lokalt og nationalt sigte. Et af formålene med møderne var at danne optakt til dannelsen af en venneforening for Tønder Museum.

Museet påbegyndte i sommeren 1990 den lovfalede kirkegårdsregistrering i det tidligere Tønder Amt, et arbejde, der vil fortsætte i de kommende 15 år.

Museet har et godt samarbejde med planstyrelsen vedr. bygningsbevaring og fredningssager og med Skov- og Naturstyrelsen og amtets naturafdeling omkring varetagelse af plejen af fortidsminder.

Besøgstallet blev i 1990 ca. 22.000.

Inger Lauridsen

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder.

Museumsleder Jørn Otto Hansens fratræden pr. 1. januar 1991 gav anledning til, at bestyrelserne for Museerne i Tønder revurderede ledelsesstrukturen for de to museer. Hidtil havde lederen af kunstmuseet været overordnet lederen af Tønder Museum, idet det administrative/økonomiske ansvar for Tønder Museum var tillagt kunstmuseets leder. Man besluttede, at der skulle være to sideordnede ledere af de to museer i Tønder. Som nævnt blev Ove Mogensen, der har været ansat på kunstmuseet siden 1979, udpeget som leder af museet.

Året igennem arrangeredes 9 særudstillinger, hvoraf den ene blev afholdt på Haderslev Museum. Denne udstilling havde titlen »Amor og Psyche« og omfattede grafiske serier af henholdsvis den tyske grafiker Max Klinger (1857-1920) og danskeren Lorenz Frølich (1820-1908) til belysning af myten om kærligheden mellem Amor og Psyche. Derudover indeholdt udstillingen kunstmuseets egen samling af tin-arbejder af maleren og kunsthåndværkeren Mogens Ballin (1871-1914).

Første udstilling i 1990 var »Årets Billede 1990«. Sønderjyllands amtskommune havde udskrevet en konkurrence for alle bosiddende i amtet, hvor vinderbilledet skulle pryde amtskommunens årskort. Vinder blev Eskild Beck fra Aabenraa, og samtlige indsendte arbejder udstilledes på museet. Senere på året lagde museet lokaler og praktisk assistance til Vestslesvigs Kunstforenings arrangement »Den censurerede udstilling VSK 1990«. Folk fra hele Danmark og Sydslesvig havde mulighed for at indsende kunstværker, der

Vestslesvig Kunstforenings censurerede udstilling, der i 1988 og 1989 afholdtes på Museet Holmen i Løgumkloster, blev i 1990 vist på Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder. Udstillingen er åben for alle i Danmark og Sydslesvig såvel kunstnere som kunsthåndværkere.

blev bedømt af en dommerkomité. Arrangementet var en stor succes. Ca. 1400 arbejder blev indsendt, og 81 arbejder blev antaget til udstilling på museet. Begge udstillinger gav mulighed for folk, der normalt ikke udstiller på et kunstmuseum, for at vise deres arbejde, ligesom mange ikke vante museumsgæster besøgte udstillingerne.

I april og maj måneder vist to udstillinger på museet. Den ene »wo soll das alles enden?« fandt sted i det såkaldte pumpehus, der er beliggende bagved museet. Museet har fået bygningen overdraget af Tønder kommune og arbejder på at skaffe de nødvendige økonomiske midler til en renovering for at kunne gøre bygningen funktionsdygtig for museal virksomhed hele året, bl.a. skal der indlægges varme. Udstillingen var opbygget af tyskeren Raffael Rheinsberg og bestod af fundne objekter; skilte, bøger, glasskår, tapetrester, bombefragmenter m.m. fra den udbrændte danske ambassade i Tiergarten i Berlin fra 2. Verdenskrig. Fragmenter af fortiden, der blev bærere af en tung og meget håndgribelig symbolik. Den anden forårsudstilling blev til i samarbejde med Århus Kunstmuseum og Sophienholm og var en retrospektiv udstilling med malerier, akvareller og tegninger af den oversete danske kunstner inden for dansk modernisme Erik Stæhr-Nielsen (1890-1921). Stæhr-Nielsen døde allerede som 31-årig, men på trods af sine få år som aktiv kunstner nåede han at sætte sig et betydningsfuldt spor i dansk kunst.

I sommerhalvåret blev der vist to lokalt prægede udstillinger. I samarbejde med Gottorp Slot i Slesvig en stor skulpturudstilling med værker af Emil Jensen (1888-1967). Emil Jensen blev født i Tønder, men fik det meste af sit virke syd for grænsen. Mange af hans skulpturer blev ødelagt, da hans atelier i Hamburg blev ødelagt under 2.

Skulpturer af den i Tønder fødte billedhugger Emil Jensen (1888-1967). I samarbejde med Gottorp Slot viste Sønderjyllands Kunstmuseum i sommeren 1990 en stor udstilling med denne »glemte« kunstner. På billedet ses forrest en bronzeskulptur fra omkring 1923.

verdenskrig. Alligevel lykkedes det at finde frem til omkring 35 skulpturer til udstillingen, der med deres ekspressive formsprog vidnede om en talentfuld billedhugger. »Sønderjysk Malersammenslutning af 1935« lånte det tidligere omtalte »Pumpehus« til en stor udstilling, hvor lokale kunstnere viste malerier og keramik.

I rækken af sær-udstillinger skal endelig omtales den hollandske fotokunstner Jan Henderikse's udstilling »A Farewell to Berlin«. Via fotos og diverse objekter kunne den opleves som en kritisk ironisk kommentar til den absurde logik, der på flere områder præger vor moderne verden.

Blandt museets indkøb til kunstsamlingerne skal fremhæves tre væsentlige skulpturer af Wilhelm Freddie, dels objektet »Kvinde i stol« fra 1964 og to mindre skulpturer; »Hoved« fra 1949 og »Hovedet på blokken« fra 1950. De tre skulpturer supplerer museets i forvejen store samling af Freddie-værker og bidrager til markeringen af Wilhelm Freddie's centrale position i nyere dansk kunst. Et andet tyngdepunkt i museets samlinger er værker fra det såkaldte moderne gennembrud i dansk kunst i tiden omkring 1915. På en bevilling fra Ny Carlsbergfondet blev museet i stand til at erhverve Jais Nielsens maleri »Caféliv« fra Paris i 1916 og Olaf Rudes fremragende »Kubistisk opstilling« fra 1916.

I 1990 fik museet indrettet et malerimagasin i loftsetagen og i kælderen et fællesbibliotek med Tønder Museum til den efterhånden store bog- og tidsskriftsamling. Museet har dog fortsat brug for mere plads. Især er der brug for magasiner og lokaler til brug for ind- og udpakning af særudstillinger, ligesom museet gerne så kiosks-, billetsalgs- og hvilerumsfaciliteterne for museets gæster bedret.

I årets løb fik museet stor hjælp fra de langtidslidende, der var tilknyttet i jobtilbud og som sammen med den faste stab gjorde det muligt at løse de efterhånden mangeartede opgaver. Museets besøgstal rundede 22.000 besøgende.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands Museum

Årets gang på museet blev præget af, at udgravningerne i Gram Teglværksgrav er indstillet, idet bortgravning af ler ophørte 1988 og dermed også den nødvendige op-pumpning af tilført regnvand. Gennem hele året var de dybe huller, Hul 3 og Hul 4, som førhen har dannet grundlag for museets udgravninger, derfor vandfyldte.

Museet blev inddraget i forhandlingerne mellem Skov- og Naturstyrelsen, indvindingsområdets ejere og de amts- og kommunale myndigheder om offentlig overtagelse af området. Derefter vil det da være muligt at anvende natur-genopretningsmidler her for igen at gøre typelokaliteten for den Øvre Miocene Gram Formation tilgængelig for forskning og publikum. Et profil forventes at blive tilgængelig for udgravninger i lergravens Hul 4. Forhandlingerne omkring dette projekt nåede ikke deres afslutning i 1990.

Vinterens aktiviteter var præget af de praktiske opgaver. Området omkring museets nye valhus, indviet i oktober 1989, blev indrettet, ligesom området foran museet blev renoveret. En del af den permanente udstilling blev nedtaget for at gøre plads for flere lokaler til særudstillinger, således at de nu kan råde over en stor sal samt to mindre lokaler. Et større hussvampeangreb i museets nordgavl betød også, at et større udbedningsarbejde af dette foregik gennem hele året.

Før museets åbning blev den store sal bl.a. taget i brug ved optagelsen af en koncert

Gram Teglværksgrav Hul 3 vandfyldt og ikke tilgængelig for udgravning af fossiler.

med Ib Niensens Fløjtekvartet den 18. marts af TV2. 58 lokale borgere mødte som tilhørere.

Palmesøndag den 8. april åbnede museet traditionen tro for sæsonen, denne gang med to særudstillinger. Her skal omtales særudstillingen i museets store sal. En særudstilling om lægeplanter, produceret ved Naturhistorisk Museum i Århus af biologen Nina Rehfeldt, udbygget med museets egne genstande samt friske lægeplanter. I udstillingen fokuseredes på lægeplanter brug ved helbredelse op gennem tiderne og i forskellige kulturkredse, ofte med vidt forskellig filosofi som begrundelse ved anvendelsen af de forskellige lægeplanter.

Som et led i formidlingen af lægeplanteudstillingen afholdt museet i samarbejde med museumsforeningen den 24. april et arrangement, hvor 'Heksen fra Rold' Danny Druehyld fortalte om sin indsamling og brug af lægeplanter for 110 interesserede tilhørere.

Blandt sæsonens tre kunstudstillinger skal specielt nævnes kunsthåndværkeren Lene Stevns' udstilling i perioden 1. juli-1. august i museets to mindre særudstillingslokaler. I keramik, porcelæn og ved smykkefremstilling tager hun hvaltænder af ikke truede hvalarter specielt narhval-tænder, i anvendelse som dekorativt element. Hertil har hun ladet sig inspirere af sine år i Grønland.

I løbet af foråret og sommeren var man på museet travlt beskæftiget med planlægningen og udførelsen af særudstillingen 'Atmosfæren og Mennesket'. Udstillingen viste den globale luftforurening i form af syreregn, ozonlagsnedbrydning og drivhuseffekt, som opstår ikke mindst på grund af aktiviteten i den industrialiserede del af verden. Udstillingen åbnede den 11. august i de to særudstillingslokaler.

En af museets medarbejdere arbejder med at færdiggøre en kopi af affaldsforbrændingsanlægget 'Vestforbrænding', der indgik i udstillingen 'Atmosfæren og Mennesket'.

Museet havde også i efteråret sine månedlige arrangementer i samarbejde med museumsforeningen. Blandt andet var der en vadehavstur 9. september til Rømø under ledelse af seminarielærer Nils Thomsen. Her var de miljømæssige konsekvenser af de senere års omfattende industrielle fiskeri af vadehavets muslinger synlige i form af overskud i algeproduktion (muslingernes føde) samt mængder af sultne fugle (lever normalt af muslinger).

Som noget nyt indgik Gram Bibliotek i dette samarbejde mellem museum og museumsforening. Samarbejdet med biblioteket blev for museets vedkommende udvidet til et samarbejde omkring temadage om hvaler afholdt i børnenes efterårsferie med foredrag, film og ikke mindst aftegning af verdens største blåhval i naturlig størrelse foran biblioteket.

Året blev traditionen tro afsluttet med to raske uger med julestue for skolerne i amtet på hverdage, og åbent søndag for folk i alle aldre.

Gitte Bruun Jørgensen

Den selvejende institution Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum.

Besøgmæssigt har museet i 1990 kunnet notere en fremgang. 73.573 gæster besøgte museet. 481 grupper har benyttet sig af museets tilbud om foredrag eller omvisning. Af disse grupper var 386 skolehold, mens 95 var andre grupper.

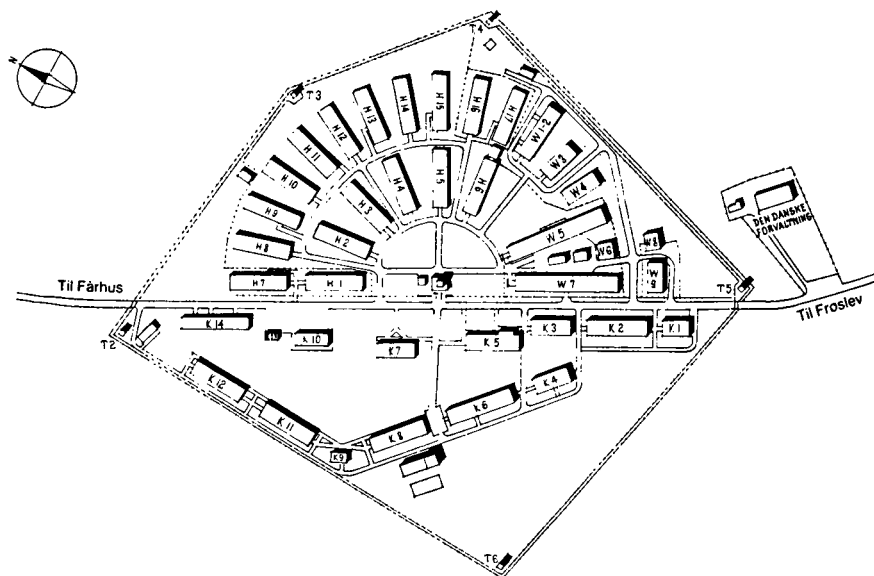
Museet har i 1990 afholdt to særudstillinger: I forbindelse med markeringen af 50-året for besættelsen af Danmark vistes en plancheudstilling om de militære begivenheder i Danmark 9. april 1940. I juli/august vistes i Dansk Røde Kors Museums regi en udstilling om de voldsomme begivenheder i Rumænien omkring årsskiftet 89/90 samt om Dansk Røde Kors' aktiviteter i forbindelse hermed – også denne udstilling var baseret på plancher og fotos.

Den daglige mundtlige formidling på museet varetages hovedsageligt af museets faste foredragsholdere og omvisere. I januar har museumsinspektør Henrik Skov Kristensen holdt foredrag i Neuengammeforeningen i København. I februar holdt museumslederen foredrag i Kjellerup for en lokalhistorisk forening og i november i Ullerup for Liberalt Oplysnings Forbund om dagligdagen under besættelsen. Endelig var Henrik Skov Kristensen inviteret til at deltage i et internationalt forskersymposium i Sankelmark. Symposiumet, som var arrangeret af Kiels Universitet i forbindelse med 50-året for den tyske besættelse af Danmark og Norge, skulle gøre status over forskningen vedr. Norden under 2. Verdenskrig. Fra Danmark deltog Henning Poulsen, Aarhus Universitet, Aage Trommer, Odense Universitet, og som nævnt museumslederen, som forelæste over emnet »Danmark i Vestallieret strategi under 2. Verdenskrig«.

I det forløbne år har museumsinspektøren publiceret følgende arbejder: I aprilnummeret af FV-bladet en artikel om det fynske Gestapohovedkvarter på Husmandsskolen, i et temanummer af Sønderjysk Månedsskrift i anledning af 50-året for besættelsen en artikel om begivenhederne 9. april (også bragt i tysk oversættelse i »Historische Mitteilungen« 3/1990), samt en mindre artikel om fænomenet »RAF-huer« i novembernummeret af »Pigtråd-Gestapofangen«. Herudover er færdiggjort artikler, som publiceres i 1991. Det drejer sig dels om en artikel til tidsskriftet »Historie« om det vestallierede syn på den danske jernbanesabotage, dels om et skriftligt indlæg til førnævnte symposium i Sankelmark. Dette arbejde publiceres sammen med de øvrige indlæg i en samlet symposium-rapport. Museumslederen har desuden i 1990 leveret anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Journalen«.

Af udadvendt virksomhed i 1990 kan endvidere peges på, at museet i marts medvirkede ved en optagelse om Frøslevlejren i TV-Syd, samt at museumsinspektøren i september medvirkede i en udsendelse i Radio Århus om Frøslevlejren og besættelsestiden.

Også i 1990 har der været gode kontakter til beslægtede museer og samlinger på landsplan. Først og fremmest er museet dog forankret i det amtslige samarbejde, primært

Skitse af Frøslevlejren.

med de statsanerkendte museer, omend museet kun har status af associeret medlem af Amtsmuseumsrådet. Via Amtsmuseumsrådet fik museet endvidere kontakt til museums-væsenet i Slesvig-Holsten. Denne kontakt betyder, at der i 1990 blev truffet aftaler om en styrket formidling/markedsføring fra 1991 over for det tyske publikum.

Registreringen af indkomne genstande og dokumenter vedr. besættelsestiden foregår ganske som tidligere i tæt samarbejde med Frihedsmuseet. I 1990 er der tilføjet 180 nye museumsnumre. I DRK-museet drejer det sig om 20 nye numre.

Der har i 1990 været ført samtaler med lederen af Frihedsmuseet vedr. overførsel af dokumentaria til museet. En del relevante dokumenter blev overført i 1990. Det drejer sig primært om Frihedsmuseets DRK-arkiv. Efter aftale med Frihedsmuseets leder har museet kontaktet Nationalmuseets bevaringssektion med henblik på at låne udstyr, som løbende kan måle luftfugtigheden på museets magasin. Tilfredsstillende målinger er en forudsætning for deponeringer. Målingerne er blevet foretaget i den sidste halvdel af 1990, og primo 1991 skulle der foreligge et resultat.

Fra et bevaringsmæssigt synspunkt er et påtrængende problem blevet løst i 1990. Museet har fået foretaget foranstaltninger – uden at disse i øvrigt kan ses med det blotte øje – som har dæmpet sollysindfaldet i H4 og tårn med 98%. Mange udstillede tegninger og akvareller var efterhånden så stærkt medtaget af lyspåvirkningen, at de snart ville »forsvinde«.

Udover nævnte anskaffelse af UV-dæmpende filtre har museet i 1990 foretaget en del nyanskaffelser. Anskaffelserne er muliggjort dels gennem fondstilsbud dels ved en højere entreindtægt end forventet. Bl.a. er der blevet installeret en teleslynge i foredragssalen i H6. Dette muliggør foredrag for endog stærkt hørehæmmede. Den største anskaffelse i 1990 var dog de to komplette edb-anlæg.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården Museet ved Danevirke

Danevirkegården er det nye museum ved Danevirke. Det blev åbnet den 25. august 1990 af Prins Joachim under højtidelige former med deltagelse af danske og tyske honoratiories. Deriblandt var repræsentanter for bl.a. Grønseforeningen, den tyske offentlighed med den slesvig-holstenske kulturminister Marianne Tidick samt ikke mindst skibsreder Mærsk McKinney-Møller. Grønseforeningen, A. P. Møller-Fonden og offentlige tyske pengekas har gjort det muligt at etablere museet.

Åbningen afstedkom en vældig pressebevågenhed. Journalister og fotografer strømmede til for at berette om stedet – og vel ikke mindst om Prins Joachims aktive deltagelse i åbningen.

Der er aldrig langt fra mediernes beretninger til befolkningens interesser. Derfor kunne museet da også konstatere et uventet stort besøgstal i løbet af de første måneder. Således havde godt 11.000 besøgende ved årets slutning beset Danevirkegårdens udstilling.

En væsentlig del af de besøgende kom i grupper fra SSF-distrikter, menigheder, højskoler, fritids- og ældreklubber, foreninger og seminarier. Endelig har 132 skoleklasser med i alt godt 3000 elever besøgt museet.

Mange af de besøgende grupper har bedt om at blive guidet gennem Danevirkegårdens udstilling. Efterhånden løb det op, så museets inspektør næsten ikke gjorde andet end at holde foredrag om Danevirke. Alt i alt blev det til omtrent 100 længere fortællinger på stedet. Dette store pres forhindrede i lange perioder inspektøren i at efterkomme

Fra Danevirkegårdens indvielse den 25. august 1990. I indkørslen skimtes Prins Joachims kongehå Volvo. Foto Dirk Hentschel. Sydslesvigsk Pressetjeneste.

sine øvrige forpligtelser. Derfor beluttede man kort før jul at ansætte et antal unge timelønnede kustoder, der i weekenderne kunne tage sig af grupperejsende.

Det har været os magtpåliggende at markere Danevirkegården som et ungt museum. Den altovervejende del af de ansatte og timelønnede er unge under 30 år. Det giver museet et ungt, åbent, smilende, dynamisk, uhøjtideligt og levende ansigt udadtil. Danevirkegården er alene i kraft af sit unge personale alt andet end støvet. De besøgende forbløffes over den lethed, som tegner stedet. Og det er noget andet end det, de møder på omegnens tyske museer. Så Danevirkegården er også i denne henseende et meget dansk museum.

I 1990 har museets arbejde været koncentreret om to ting: *Formidling og institutionalisering*. Formidlingen blev varetaget dels på museet i form af guidninger, dels rundt omkring i Danmark og Sydslesvig ved foredrag og forelæsninger. Derudover er der blevet publiceret en række artikler i danske og tyske aviser og tidsskrifter. Endelig har museumsinspektøren aktivt deltaget i videnskabelige konferencer, seminarer og møder i Danmark og Tyskland.

Institutionaliseringen viste sig som efterårets største arbejdsbyrde. Da rammerne, dvs. bygningen og udstillingen, stod færdige til brug, kunne arbejdet med at strukturere indholdet påbegyndes. Eftersom museet var helt nyt, måtte der selvsagt begyndes fra bunden – og dét tog tid.

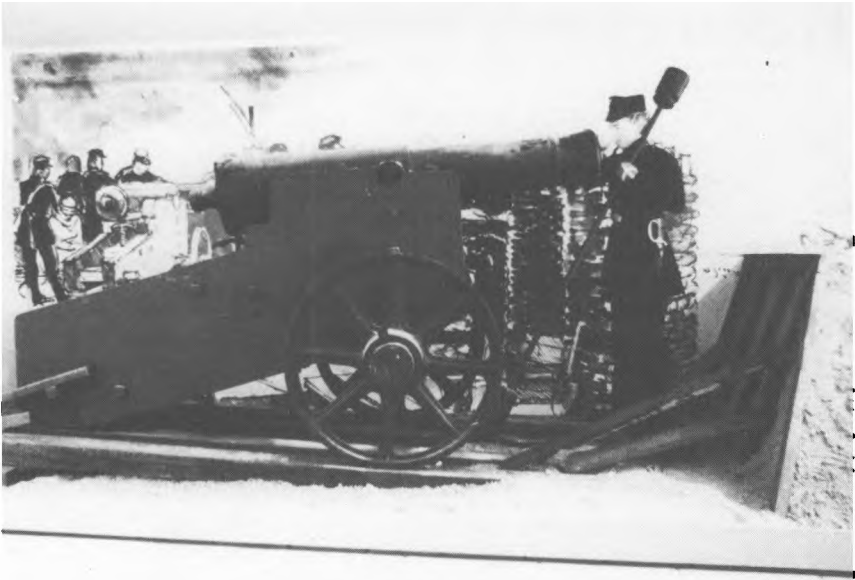
Alligevel blev der da overskud til andre gøremål. Således kunne vi allerede i begyndelsen af december i samarbejde med Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig vise den danske mesterfotograf Lennart Larsens ypperlige udstilling »Oldtidens Ansigt«. Denne udstilling blev – trods det ugunstige tidspunkt – vel modtaget af publikum, selv om man kunne have ønsket et noget større besøgstal. På den anden side er Danevirkegården netop Museet ved Danevirke. Det er volden, som trækker – og dén besøger man ikke, når stierne er mudrede og pløret. Det forklarer den aftagende publikumsinteresse sidst på året.

De første måneder var forrygende. Danevirkegården blev modtaget med åbne arme blandt publikum og kolleger. Museet indgår nu som naturligt led i grænselandets museumslandskab. I Sønderjyllands Amt har Danevirkegården fået observatørstatus i Amtsmuseumsrådet. Desuden deltager museet i det formidlingsmæssige samarbejde i Nordslesvig.

I Slesvig-Holsten er museet blevet optaget i sammenslutningen af slesvig-holstenske museer. På den vis deltager Danevirkegården også i den tyske side af samarbejdet. Endelig har det været muligt at etablere et nært og godt samarbejde med museerne på Gottorp Slot og ikke mindst vikingemuseet i Hedeby.

Danevirkegården er selvfølgelig først og fremmest museet ved og om Danevirke. Men det er også mere og andet end det. Stedet har kunnet markere og etablere sig som mindretallets udstillingsvindue. De mange danske og tyske besøgende kommer på stedet i berøring med det danske mindretal. Faktisk kender de færreste besøgende noget til mindretallets eksistens og virke, når de opsøger museet. På museet får vi mange mennesker i tale, der kommer af historisk interesse for Danevirke, men som langt fra altid er vidende om grænselandsforholdene. Netop disse ting oplyses der også om på museet. Derfor forlader de fleste besøgende Danevirkegården velforsynet med informationsmateriale om mindretallet og Grænseforeningen.

I løbet af 1990 blev de værste hurdler taget. Nu er tiden så kommet til det langsigtede arbejde. Danevirkegården vil i fremtiden satse på såvel formidling som forskning. Disse to ting hænger nært sammen. Det er stedets opgave at formidle videnskab på en

Sådanne 1600 kg tunge kanoner stod på de danske skanser ved Danevirke i 1864. Soldatermannequinen er klædt som de danske jens'er i 1864, bl.a. med dannebrogspulsvarmere strikket af borgerskabets kvinder.

tilgængelig og givtig facon. Til det formål vil der blive udgivet publikationer, arrangeret foredrag og kurser, vist udstillinger etc.

Mange af disse aktiviteter vil række ud over selve voldanlægget. De vil kunne omhandle mange andre sider af grænselandets historie og nutid, dansk-tyske forhold, mindretals-spørgsmål og meget andet. Først og sidst er Danevirkegården dog stedet, hvor Danevirkes historie fortælles.

Jørgen Kühl

Forfatterliste

Henrik Becker-Christensen, forskningsleder, dr. phil., Institut for Grænseregionsforskning, 6200 Aabenraa.

Merete Bergild, mag. art., B. S. Ingemannsvej 8, 2 tv., 8800 Viborg.

Eskild Bram, redaktør, Kalkovnsvej 17, 6100 Haderslev.

Johann Böge, ingeniør, Holtegårdsvej 25, 2840 Holte.

Steen Ove Christensen, cand. phil., Classensgade 52, 2100 København Ø.

Poul Enemark, universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Henrik Fangel, lektor, Institut for sønderjysk Lokalhistorie, 6200 Aabenraa.

Ole Feldbæk, professor, dr. phil., Københavns Universitet.

Kim Furdal, arkivarvikar, cand. mag., Landsarkivet i Aabenraa.

Lars N. Henningsen, arkivar, dr. phil., Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 6340 Kruså.

Jens Jensen, cand. phil., B. S. Ingemannsvej 8, 2 tv., 8800 Viborg.

Jens Villiam Jensen, lektor, Sportsvænget 9, 8700 Horsens.

Erik Jessen, fhv. amtsborgmester, Teglholt 21, 6200 Aabenraa.

Michael Klos, stud. mag., Musvågevej 10, 5, 8210 Århus N.

Lizette Albæk Nielsen, cand. mag., Vibevej 73, 2 tv., 2400 København NV.

Johan Peter Noack, direktør, dr. phil., Institut for Grænseregionsforskning, 6200 Aabenraa.

Bjørn Poulsen, arkivar, dr. phil., Landsarkivet i Aabenraa.

Johann Runge, bibliotekslektor, Dr., Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 6340 Kruså.

H. E. Sørensen, museumsleder, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.

Stine Wiell, museumsinspektør, Haderslev Museum.

Fra den lokalhistoriske arbejds- mark i Sønderjylland 1990

Beretninger fra foreninger og arkiver
ved *Henrik Fangel*

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1990-91 ved **Hans H. Worsøe**

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 4. maj 1991 årsmøde i »den hvide sal« på »Harmonien« i Haderslev. Knap 100 medlemmer var mødt frem for at deltage i mødet.

Ved generalforsamlingen, der som dirigent havde formanden for Haderslev amtskreds, Aksel Gyldenkærne, Hjernstrup, aflagde formanden, landsarkivar Hans H. Worsøe følgende beretning fra styrelsen efter at have udtalt mindeord over de tre afdøde tidligere styrelsesmedlemmer Werner Christiansen, Tønder, Kresten Hansen, Skodborg og Søren Rasmussen, Hygym.

I årsberetningen sidste år for jubilæumsåret 1989 blev der ikke lagt skjul på, at jubilæer koster penge, og at Historisk Samfund i 1989 havde opbrugt langt den overvejende del af sine opsparede midler. Der blev derfor opstillet et stramt budget for året 1990, idet vi ikke ville igangsætte aktiviteter, før der var skaffet fuld dækning, ikke blot inden for hver enkelt gren af Historisk Samfunds virksomhed, men også for hver enkelt bogudgivelse, udflugt eller hvad det nu kunne være. Det har vi overholdt, og det har givet resultat, således som det vil fremgå af regnskabet. Vi håber, at vore medlemmer kun i begrænset omfang har mærket opstramningen, men helt ubemærket har det næppe kunnet gå hen. Mest mærkbar har formentlig indskrænkningen af personalet på kontoret været, og den hermed nært forbundne nedskæring af antallet af medlemsforsendelser. De værste gener skulle dog være afhjulpet, dels af rationaliseringer af arbejdsgangen bl.a. ved samarbejde med personalet på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, dels ved at to særdeles velkvalificerede efterlønsmodtagere, Ruth Bøtcher og Aage Skærbæk, har overtaget medlemskartotek, bogføring og forsendelse af vore bøger, ved spidsbelastning dog aflastet af nogle unge mennesker på timelønsbasis. Den helt endelige form har vi ikke fundet endnu, men bestyrelsen arbejder stadig med problemerne, således at vi kan yde medlemmerne den bedst mulige service, uden at en alt for stor del af kontingentindbetalingerne går til administration, og uden at drive rovdrift på den frivillige arbejdskraft.

Sønderjyske årbøger vendte i 1990 tilbage til det sædvanlige omfang. Gennem en velovervejet sparsommelighed ydede vort medlemsskrift derved sit bidrag til atter at bringe foreningens økonomi ind i en sund udvikling. Alligevel lykkedes det at fremlægge en alsidig og fint illustreret årbog. Der blev lagt vægt på at bringe flere relativt korte artikler. På den måde kunne man dække en lang række emner, lige fra højmiddelalderens voldsteder til 1. verdenskrig. Blandt de ni artikler må især fremhæves Inger Biehl Hansens velskrevne undersøgelse af kvægstestens hærgen i 1700-årene. Her er Ørsted-sandemanden Anders Pedersens originale optegnelsesbog 1740-1809 for første gang udnyttet i en bredere fremstilling. Lige så spændende er Uwe Steens beretning om maler Christian Jørgensens arbejde som daguerreotypist i Sundeved i 1850erne. Afhandlingen viser, hvordan en almindelig håndværker lod sig indfange af den dengang helt nye kunst, og hvordan han gradvist opbyggede en betydelig kundekreds. Det er bogstavelig talt en enestående beretning – et tilsvarende kildemateriale kendes ellers ikke fra fotografiets tidlige barndom. Oven i købet var det muligt at illustrere artiklen med flere af Jørgensens meget sjældne fotografiske optagelser fra 1850erne og 1860erne.

Årbøgerne vil altid gerne bringe selvbiografiske tekster, fordi man på denne måde oplever landsdelens historie set gennem menneskeskæbner. Biografier er tilmed ofte godt læsestof. I 1990 udgav Hans Schultz Hansen Andreas Andre-sens erindringer fra Skelde. Andresen var en fremtrædende repræsentant for den oplyste danske bondestand, som prægede både det nationale og det økonomiske arbejde i tiden efter 1864.

Ud over de ni artikler rummer årbogen som altid en lang række anmeldelser, beretninger fra museer og arkiver og det meget nyttige afsnit om arbejdet i de lokalhistoriske arkiver og samlinger. Dette afsnit knytter forbindelsen mellem Historisk Samfund og de mange lokalhistoriske foreninger. Vi lægger vægt på denne forbindelse, og redaktionen ser også gerne repræsentanter fra den lokalhistoriske arbejdsmark blandt forfatterne. *Sønderjyske Årbøger* er for alle, og redaktionen hører gerne om mulige artikler til kommende årgange.

Sammenlignet med det travle jubilæumsår 1989 med udgivelsen af 5 bøger var 1990 også for *skriftudvalget* et mere stille år med kun to udgivelser. Op til årsmødet 1990 udkom i studierien dr. phil. H. V. Gregersens bog om »Det skæve Sønderjylland«. Heri forklarer forfatteren østkystens mere fremskredne udvikling i forhold til midtlandet med den dybtgående og langvarige land-brugskrise i senmiddelalderen, der fik folk til at flytte fra de sandede egne og over på den gode jord. Bogen er blevet godt modtaget af køberne, ca. 200 eksemplarer er afsat, og den har givet anledning til en faglig debat i *Sønderjysk Månedsskrift*.

Kort før jul lykkedes det at færdiggøre fhv. amtskontorchef Jes P. Caspersens

erindringer, der efter forfatterens ønske fik titlen »Sådan var det«. Arbejdet med tilrettelægningsen af manuskriptet blev først varetaget af arkivar Jørgen Witte, men efter at han er blevet borgmester i Aabenraa, overtog Hans Schultz Hansen manuskriptet og kontakten med forfatteren. Bogen udkom i serien »Sønderjyske Levnedsløb«. Jes P. Caspersen fortæller her om sit arbejde på amtet og ikke mindst om de mange gøremål i den nationale sags tjeneste. Erindringerne blev gennemgående godt modtaget af anmelderne, i Jyllands-Posten blev den endog betegnet som en af de bedste sønderjyske erindringsbøger. Også her er der, måske lidt skuffende, solgt omkring 200 eksemplarer i 1990, men salget er fortsat efter nytår.

J. P. Caspersens bog og Årbøgerne blev præsenteret for offentligheden og pressen ved en reception på Landsarkivet i Aabenraa, og det var vort indtryk, at vi på denne måde fik gjort Historisk Samfunds virksomhed synlig også for en kreds af personer, som måske ellers ikke er opmærksom på vor eksistens. Vi har derfor planlagt hvert år at præsentere årets nyudgivelser ved tilsvarende arrangementer for vore medlemmer og pressen på skift rundt omkring i landsdelen. Ved disse lejligheder kan medlemmerne også få muligheden for at købe de nye publikationer uden porto og forsendelsesudgifter. Disse møder er et led i den aktive PR-gruppens bestræbelser på at udbrede kendskabet til Historisk Samfunds virksomhed, som jeg senere skal vende tilbage til.

Skriftudvalget har i det forløbne år anstrengt sig meget for at sælge de mange udgivelser fra 1989 og tidligere år bl.a. ved fra nytår at foretage en ajourføring af priserne. Det gav godt resultat og har medvirket til, at Historisk Samfund i 1990 har fået et overskud på skrifterne.

Heller ikke i 1991 skal medlemmerne forvente særlig mange udgivelser. Ud over C. Rise Hansens bog om indremissionær og præst i bl.a. Aabenraa Chr. Vilhelm Grønning, som netop er udkommet i studieserien, håber man i skriftudvalget til jul at kunne udsende en nyudgivelse af Løjt-deggen Hans Mikkelsens digte, udvalgt og kommenteret af pastor Jens Bruun. Endvidere er det hensigten som nr. 3 i serien »Sønderjyske Billeder« i samarbejde med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie at udgive et hæfte om afstemningsplakaterne fra 1920 som udtryk for tidens nationale ideologi.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1990 planmæssigt med 10 numre på ialt 348 sider. Abonnementstallet var ved årets udgang ca. 2100, hvilket er en nettofremsgang på ca. 40 abonnenter.

Redaktionen, der fortsat består af Inge Adriansen, Steen W. Andersen og Henrik Fangel, bestræber sig ved henvendelser til forfattere at få bidrag til *Månedsskriftet* omkring aktuelle emner; dette gælder bl.a. grænselandskronikken, men indholdet præges dog først og fremmest af de artikler, som indsendes uopfordret, hvilket er med til at give *Månedsskriftet* dets brede og varierede

indhold, som altid har været dets kendemærke. Ca. 50 forfattere har skrevet en eller flere artikler i 1990-årgangen. Der er i denne især grund til at fremhæve aprilnummeret, som var et særnummer i anledning af 50-årsdagen for den 9. april og besættelsen. Det blev udgivet i et samarbejde med Amtscentralen for Undervisningsmidler. Herved blev det muligt at bringe et par illustrationer i farver.

Trods det stabile abonnenttal må det fortsat fastslåes, at Månedsskriftet ikke kan udsendes uden gode økonomiske tilskud fra forskellig side. Vi er vore tilskudsgivere og annoncører stor tak skyldig for den økonomiske støtte, de giver Månedsskriftet. En stigning i abonnementsprisen til 125 kr. om året – det er stadig meget billigt – vil være med til at give lidt mere spillerum for redaktionelle tiltag ud over det fastlagte og gængse, men økonomisk støtte ude fra behøver vi stadig.

Dette gælder også Historisk Samfunds almindelige drift, hvor jeg gerne her vil benytte lejligheden til at takke for såvel den faste støtte som for den støtte, vi modtager til særlige formål efter ansøgning i hvert enkelt tilfælde.

Amtskredsene aflægger selv fyldige beretninger om deres virksomhed på deres egne generalforsamlinger og beretningerne trykkes i Sønderjyske Årbøger. Der skal derfor ikke her gåes i detaljer men blot nævnes, at der igen i 1990 har været livlig aktivitet. Den Historiske Søndag blev i 1990 afholdt af Haderslev Amtskreds – arrangementet var godt, men arrangørerne var ikke selv helt tilfredse med tilslutningen. Vi får måske muligheden for fremover at gøre lidt bredere reklame for vore udendørs aktiviteter ved at gå i samarbejde med Sønderjyllands amts nye naturvejleder, som hvert kvartal udsender en pjece om udflugter m.v. Sidste år trak vor amtsformand her i Haderslev amt, Søren Rasmussen sig tilbage, og blev afløst af Aksel Gyldenkærne, og ved den seneste generalforsamling er en anden af vore veltjente amtskredsformænd, Johann Runge i Sydslesvig, blevet efterfulgt af Jesper Bolund Nielsen. Endelig kan det nævnes, at der netop er gennemført en ændring af amtskredsens vedtægter, således at de er blevet mere tidssvarende. Ændringerne planlægges fulgt op af ændringer i de almindelige vedtægter, som formentlig vil blive forelagt på næste årsmøde.

Som det efterhånden er tradition, har der været afholdt et fællesmøde for medlemmer af amtsbestyrelserne, hvor man har udvekslet erfaringer og ideer. Amtsbestyrelsesmedlemmerne var desuden i november indbudt til at deltage i en temadag om foreningsliv i Sønderjylland. Temadagen var arrangeret i samarbejde med LASS og Historisk Samfund for Als og Sundeved i forbindelse med den igangværende kampagne om indsamling af sønderjyske foreningsarkiver.

Også i *hovedstyrelsen* er der sket en enkelt udskiftning, idet Jørn Buch, der

blev indvalgt sidste år, har overtaget arbejdet som foreningens sekretær og dermed er indtrådt i en række af vore forskellige arbejdsudvalg.

Som det nok vil være en del af de tilstedeværende bekendt, forsøgte vi sidste år under indtryk af Berlinmurens fald at arrangere en *tur til det tidligere DDR*, nærmere betegnet til Rügen. Trods ihærdige anstrengelser lykkedes det ikke at få en aftale i stand, således at vi turde sætte turen i værk. De ca. 250 interesserede blev derfor skrevet på en venteliste, og i stedet arrangerede vi en »normal« egnsvandring den 1. sept. med to busser og ca. 100 deltagere, der under ledelse af Henrik Becker-Christensen besøgte den ret ukendte sydslesvigske strækning af Hærvejen og besøgte det nye Danevirkecenter, der ugen før var blevet indviet. Turen blev af alle deltagerne karakteriseret som vellykket.

Turen til Rügen bliver gennemført i år med 50 deltagere, som er fundet ved lodtrækning blandt de over 100, der meldte sig, men det var desværre ikke muligt at skaffe flere værelser i Saßnitz. Når vi så har gjort vore erfaringer, vil vi overveje, om det er muligt at arrangere endnu en tur, hvor de, der måtte afvises denne gang, får fortrinsstilling. Derudover har vi valgt at arrangere en normal egnsvandring til Rosenholm, hvor alle skulle få chancen for at komme med. Vi tror i egnsvandringsudvalget, at vi på denne måde har bedst mulighed for at tilfredsstille medlemmernes ønsker.

Også i det forløbne år har Historisk Samfund deltaget i det historiske *organisationsarbejde*, bl.a. Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Vigsø. Mødet blev mere dramatisk, end den slags møder plejer at være, hvilket især skyldtes, at der var stillet forslag om en fusion af DHF med S sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger, SLF. Planerne blev afvist og hele bestyrelsen gik af. Da Historisk Samfunds formand blev valgt som suppleant til den nye bestyrelse, har jeg her haft lejlighed til at følge de bestræbelser, der udfoldes for at finde en ny organisationsform. Resultatet vil først foreligge til august, men som sagen står for øjeblikket, synes der at være enighed om, at der stadig foreligger et behov for en fælles organisation, der kan tale de historiske foreningers sag.

Historisk Samfunds *medlemstal* var 31.12: 2789. Det er yderst vigtigt, at der hele tiden gøres noget for at synliggøre Historisk Samfunds aktiviteter, og denne side af vor virksomhed varetages af et særligt *PR-udvalg*. Det er en stor fornøjelse, at jeg her på årsmødet kan præsentere et af resultaterne af dets virke, nemlig en plakat om Historisk Samfund udarbejdet af Aabenraa-kunstneren Eskild Beck. Også i den nærmeste fremtid vil man komme til at høre mere om PR-udvalgets virksomhed, idet man som forsøg iværksætter et særligt fremstød i et lokalt afgrænset område, nemlig Padborg-området, med ca. 2000 udsendelser, der i fornødent omfang vil blive fulgt op telefonisk.

Vi håber meget, at dette initiativ bliver en succes, hvorefter det vil blive

fulgt op i andre lokalområder, men under alle omstændigheder beder vi alle vore medlemmer være med til at skaffe nye medlemmer til Historisk Samfund for Sønderjylland. En fornyet medlemsfremgang vil være det bedste bevis på, at medlemmerne bakker det arbejde op, der udføres på frivillig basis for at vække og nære sansen for Sønderjyllands historie, således som det hedder i vor formålsparagraf.

Styrelsens beretning blev godkendt af forsamlingen. Derefter fremlagde kassereren, afdelingsleder Rasmus Callesen, regnskabet for 1990. Regnskabet, som bringes nedenfor s. 388, blev godkendt.

Ved de efterfølgende valg genvalgte Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe. Nyvalgt blev højskolelærer John Petersen, Rødding, istedet for Erik Lindsø, Augustenborg. Som revisorer genvalgte Sv. Andresen og Fr. Rudolph. Under mødet præsenterede Rasmus Callesen PR-udvalgets nye folder og plakat, udformet af Eskild Beck, Aabenraa. Ingen af delene vakte udelt begejstring!

Efter generalforsamlingen og kaffebordet fortalte Jørn Buch om selskabet »Harmonien«, som har givet navn til dette års mødested.

Efter Edv. Lembckes »Vort Modersmaal er dejligt« formentlig sunget for første gang netop i »den hvide sal« i 1859, holdt Henrik Fangel foredrag om købmand og stænderdeputeret Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev i 200-året for hans fødsel. Det fængslende foredrag indeholdt meget nyt om Hiort Lorensens baggrund og politiske holdning, og det fastholdt forsamlingen ved sin elegante og gennemarbejdede form.

Efter årsmødet var der arrangeret byvandring til udvalgte steder i Haderslev.

Haderslev amtskreds.

Amtskredsens generalforsamling afholdtes 19. april 1990 på Hotel Vojens. Efter generalforsamlingen fortalte den tidligere politimester i Gråsten, Iver Møller, træk fra sit mangeårige arbejde ved grænsen.

Historisk søndag afvikledes 10. juni. Der var lejlighed til at besøge:

1. Den restaurerede mølle i Sillerup, hvor Eggers Hansen fortalte.
2. Aller mølle, hvor Niels Boysen fortalte, og man kunne bese det nyligt afsluttede naturgenopretningsprojekt i forbindelse med mølledammen.
3. En samling landbrugsredskaber hos Peter H. Clausen, Frørupvej. Ejeren fortalte selv om sine ting.
4. Brødremenighedens kirke i Christiansfeld. Her fortalte Lorenz Asmussen. Arrangementet havde 76 betalende deltagere.

Fællesmødet for de lokalhistoriske foreninger og arkiver holdtes 12. januar på Haderslev Byarkiv. 13 foreninger og arkiver var repræsenteret.

Jacob Røjskær orienterede om arbejdet på arkivet, og Henrik Fangel fortalte om det lokalhistoriske arbejde. Fra de forskellige lokale foreninger blev kort berettet om arbejdet i det forløbne år. Som afslutning beså man det nyindrettede arkiv.

Amtskredsens generalforsamling 1991 afholdtes 11. april på Mikkelpark kro. Her blev Hilmer Madsen, Toftlund, og Helge Holst, Rødding, genvalgt som medlemmer af udvalget. Derefter fortalte H. V. Gregersen om sin bog: »Det skæve Sønderjylland« – HVORFOR?

Aabenraa amtskreds.

D. 26. april 1990 afholdtes generalforsamling i Billedsalen på Folkehjem i Aabenraa. Ved generalforsamlingen blev I. Jørgensen, P. M. Petersen og J. Bruun genvalgte. Efter generalforsamlingen fortalte museumsinspektør J. Slettebo, Sønderborg om to malerier af Otto Bache fra krigene 1848 og 1864 og den historiske baggrund for dem.

D. 12. juni havde amtskredsen i samarbejde med Byhistorisk forening i Aabenraa arrangeret en byvandring i Aabenraa. Man startede på Brundlund slot, hvor stiftamtmand Ole Perch Nielsen fortalte om slottets historie og viste rundt. Bagefter gik man gennem de gamle gader i Aabenraa, hvor Franz Gregersen fortalte om byens historie. Man sluttede med kaffebord på Missionshotellet, hvor han fortalte mere om Aabenraa i gamle dage. Der var stor tilslutning til turen.

D. 29.-30. september deltog amtskredsen i »Mikkelsmærken« på Aabenraa museum. Amtskredsen havde lavet en stand med bogudgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland. Man agiterede for medlemskab af foreningen og solgte flere bøger. Det var et godt arrangement, som man gerne så gentaget ad åre; det var man enige om på et fællesmøde for de deltagende foreninger bagefter.

D. 25. oktober holdt Historisk Samfund for Sønderjyllands tidligere formand Poul Andersen, Gråsten et foredrag på Landsarkivet med titlen: »Mændene bag Genforeningen i 1920«. Ligesom de foregående år blev foredragsaftenen holdt i samarbejde med Byhistorisk forening og Aabenraa museums Venner, idet hver forening havde arrangeret et foredrag i serien.

D. 5. november havde amtskredsen indbudt bestyrelserne for de lokalhistoriske foreninger og arkiver til det årlige fællesmøde. I år fandt det sted på den gamle Amtsgård i Aabenraa. Byhistorisk forening for Aabenraa var vært. Peter Fransen orienterede om indsamlingen og registreringen af foreningsarkivalier. Hans H. Worsøe redegjorde for Historisk Samfund for Sønderjyllands arbejde og bogudgivelser.

I lighed med tidligere år har amtskredsen været medindbyder til hjemstavns møde i Varnæs skole sammen med Borgerforeningen og Historisk sogneforening for Bovrup-Varnæs og et lignende møde i Bovrup.

Hans Henrik Bang

Sønderborg amtskreds.

Sønderborg amtskreds holdt generalforsamling den 17. april 1990 i Lysabild, hvor der først var mulighed for at bese kirken under kyndig vejledning af sognepræst Søren Fransen. Efter generalforsamlingen fortalte skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen om den lokale »sognehistoriske forening« samt lidt om stednavne. Sidst på aftenen var der mulighed for at besøge sognearkivet under vejledning af Nicolai Hansen. Der var 25 deltagere.

Den 15. november 1990 blev det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger afholdt på Hørup Centralskole, hvor der var mødt et halvt hundrede deltagere fra 15 af de 21 foreninger, der var indbudt. På mødet fortalte repræsentanter for de deltagende foreninger om deres arbejde det forgangne år, ligesom amtskredsen fremlagde et lille hefte med oplysninger om alle de lokalhistoriske arkiver og foreninger på Als og Sundeved, herunder med oplysninger om arkivernes vigtigste kilder til belysning af de pågældende områders historie. Heftet, der forventes opdateret i forbindelse med sammenkomsten 1991, blev godt modtaget. Sidst på aftenen viste Peter Hell lysbilleder fra Hørup sogn i fortid og nutid.

Den 23. april 1991 fortalte Henrik Becker-Christensen på biblioteket i Sønderborg

om det tyske mindretal i Nordslesvig fra 1920 til 1932 på basis af sin doktordisputats, og efter foredraget var der debat, ledet af den tyske sognepræst i Sønderborg, Günther Weitling, hvor der kom mange saglige kommentarer fra såvel dansk- som tysksindede sønderjyder.

Endelig blev der den 2. maj 1991 holdt generalforsamling i Forsamlingsgården i Vester Sottrup, hvor magister Jørgen Wangel holdt foredrag om en bondeslægt fra Allsundområdet gennem 9 generationer, suppleret med et fængslende lysbilledforedrag om slægtens efterkommere i bl.a. Australien. Der var godt 30 deltagere til begge de to sidstnævnte arrangementer.

Henning Mathiesen

Tønder amtskreds.

For os i bestyrelsen er det stående spørgsmål, om vi gør nok for vore 350 medlemmer. Dog kan vi med hensyn til det forløbne år konstatere, at interessen for arrangementerne har været ganske tilfredsstillende.

Sommerens udflugt gik til Hallig Hooge. I turen deltog 45, og trods halligernes nærhed var den for mange af deltagerne et besøg for første gang. Hooge har 10 varfter med i alt 150 indbyggere. Der blev aflagt besøg på et par af dem: Hanswarft med Königspesel, hvor kong Frederik 6. i 1825 måtte overnatte på grund af en stormflod. Endvidere Kirchwarft med den stråttækte kirke og præstegård. Afstanden mellem de enkelte warfter er ca. 1 km, så besøget kan foregå til fods.

Det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver, historiske foreninger og museer var henlagt til Tinglev kommune med et indledende besøg i arkivet i Bylderup-Bov, hvor dets leder, Ester Feddersen, viste rundt. Derefter fortsattes på Slogs Herreds Hus i Bylderup med indlæg fra de enkelte arkiver i området. Endvidere var der et indlæg af næstformanden for Historisk Samfund i Sønderjylland, Knud Fanø, Flensborg samt af lektor Henrik Fangel, Institut for sønderjysk lokalhistorie. Ester Feddersen viste afsluttende en serie interessante lysbilleder fra seværdige, historiske steder i Tinglev kommune.

Den ordinære generalforsamling i Tønder havde stor interesse, idet den havde 55 deltagere. Nok først og fremmest, fordi aftenens gæst, Knud Fanø, Flensborg, fortalte erindringsglimt fra 30'ernes Tønder. Det var en både morsom og interessant lokalhistorisk aften.

I forbindelse med valgene ønskede et mangeårigt og trofast medlem af bestyrelsen, Christian Kromann, Skærbæk, at fratræde. I hans sted valgtes Else Nissen, Bredebro.

Peter Madsen

Sydlesvig amtskreds.

Årets første arrangement var generalforsamlingen i november 1990 på Danevirkegården. Efter at have været formand i 10 år trak Johann Runge sig ud af bestyrelsen. Den nye bestyrelse konstituerede sig således: Jesper Bolund Nielsen formand, Marie Møller kasserer og Carsten Reyhe sekretær. Anders Schaltz Andersen, Jørgen Kühl og Alex Hertz er almindelige medlemmer. Bestyrelsens største arbejdsindsats har været en endnu ikke afsluttet kartoteksgennemgang. Foreningen har 156 medlemmer i Sydlesvig.

I samarbejde med bibliotekerne og Folkeuniversitetet har vi arrangeret følgende foredrag:

- 21.2: Mindretal i Sovjetunionen netop nu, ved Jørgen Kühl i Slesvig. 15 deltagere.
- 14.3: Myter i besættelsestidens historie, ved Aage Trommer i Slesvig. 36 deltagere.
- 10.4: Sønderjyske stednavne, ved H. V. Gregersen i Flensborg. 53 deltagere.

- 17.4: Skibsbevaring – vore maritime traditioner og deres bygningsværker, ved Ole Mortensen i Flensborg. 11 deltagere.
- 24.4: Skibsfart, købmand og reder i 1700-tallet, ved Anders Rehde Nielsen i Flensborg. 13 deltagere.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6300 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Ved årsmødet talte landsarkivar Hans H. Worsøe over emnet »Lokalhistorie og slægtshistorie.« I samarbejde med »Volkskundlichen Sammlung des Kreises Schleswig-Flensburg«, som LASS har forbindelse med, har 11 arkiver bidraget med billeder og arbejdskraft til en udstilling med titlen: »Livet på landet i gamle dage«. Udstillingen er med både dansk og tysk tekst. Den blev åbnet under festlige former den 24. april i kredshuset i Slesvig og har været vist flere steder både nord og syd for grænsen.

Den 15.-16. juni var vi som sædvanlig med en udstilling på dyrskuet i Aabenraa. Emnet var oplagt, da det var 70-årsdagen for genforeningen. Aabenraa Museum deltog for første gang med en lille udstilling om Jomfru Fanny, og så var der plancher fra Tønder, Haderslev og Aabenraa samt en tavle fra Tinglev med plebiscitpenge.

Den 29.-30. september havde vi sammen med Aabenraa Museum arrangeret, hvad vi kaldte »Mikkelsmærken«. 11 arkiver deltog med udstillinger og var meget glade for arrangementet, som vil blive gentaget ad åre. Den 6. oktober havde vi et velbesøgt registreringskursus på landsarkivet.

Temadagen, fælles med »Historisk Samfund for Sønderjylland« og »Historisk Samfund for Als og Sundeved«, fandt sted den 17. november på Folkehjem og emnet var »Foreningsliv i Sønderjylland«.

Amtets UK-udvalg har afholdt seks debattmøder og to heldagsmøder om kulturen i Sønderjylland, hvor LASS var repræsenteret ved formanden.

Indsamling og registrering af foreningsarkiver

Statens humanistiske Forskningsråd bevilgede i juni 1990 100.000 kr til dækning af lønudgifter ved ansættelse af en daglig leder af dette projekt, som LASS i flere år har arbejdet på at få sat igang. Den 1. sept. tiltrådte cand. phil Peter Fransen, men da han fik andet arbejde den 1. december, ansattes cand. mag. Herluf Knudsen. Ved hjælp af tilskud fra forskellige fonde er der foreløbig skabt grundlag for beskæftigelse af den daglige leder af kampagnen frem til den 31. dec. 1991, desværre kun med 20 timer om ugen.

Foreningskampagnens ansvarlige ledelse består af en projektgruppe, der omfatter bestyrelsen for LASS, repræsentanter for Landsarkivet, det tyske mindretals og det danske mindretals arkiver, samt SLA. Den lokalhistoriske konsulent fungerer som projektets sekretær, og registreringsarbejdet foregår på Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

På projektgruppens møde den 4. juli besluttedes det at starte kampagnen på Als. Arbejdet gennemføres herefter efter følgende plan:

1. sept. 1990 start i Nordborg, Augustenborg og Sydals kommuner
1. nov. 1990 start i Haderslev og Christiansfeld kommuner

- 1. jan. 1991 start i Rødding og Gram kommuner
- 1. marts 1991 start i Sønderborg, Sundeved og Broager kommuner
- 1. april 1991 start i Vojens og Nr. Rangstrup kommuner
- 1. maj 1991 start i Bov, Gråsten og Tinglev kommuner
- 1. aug. 1991 start i Løgumkloster, Bredebro og Skærbæk kommuner
- 1. sept. 1991 start i Tønder og Højer kommuner
- 1. okt. 1991 start i Aabenraa, Rødekro og Lundtoft kommuner

Forud for starten i hvert område, har der været afholdt et planlægningsmøde med lokalarkiverne i området, hvor især indsamlingsarbejdets organisering har været drøftet.

Til projektet er der knyttet langtidsledige i jobtilbud i Nordborg kommune (fra 1. sept. 1990), i Haderslev kommune (fra 1. jan. 1991), i Rødding kommune (fra 1. febr. 1991), og i Tinglev kommune (fra 1. maj 1991). Disse langtidsledige har udført registrering af foreningsarkivalier i de pågældende områder og har også deltaget aktivt i indsamlingen.

Foreningsarkiverne er sideløbende med arbejdet ude i arkiverne registreret på SLA's registreringsprogram »Arkibas« i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, hvor også alle foreningsarkiver i Landsarkivet i Aabenraa er blevet registreret. Foruden en indholdsregistrering sker der bl. a. en registrering af formålsparagraf, ligesom der løbende indlægges en række koder med henblik på søgning på foreningstype, sted og lokalarkiv, hvor foreningsarkivet opbevares. Ved årets udgang var ca. 1200 foreningsarkiver registreret i databasen. Heraf udgør foreningsarkiverne i Landsarkivet ca. halvdelen. Fra Als, hvor kampagnen stort set var afsluttet ved årets udgang, er der registreret ca. 350 foreningsarkiver.

Af væsentlige problemer i forbindelse med EDB-registreringen har været arkivernes meget uensartede registrering af deres foreningsarkiver. De største vanskeligheder har der været i de tilfælde, hvor arkivet udelukkende har haft en indkomstjournalisering, men ingen arkivfondsregistrering. Arbejdet med at få foreningsarkiverne fremdraget har her været meget stort for arkivet, mens det ved registreringen har givet problemer m.h.t. dobbeltregistrering.

Et andet meget stort problem har været og er selve indsamlingen, som udføres af lokalarkiverne selv. Flere steder har man forsøgt sig på forskellig vis, f.eks. ved personlig eller telefonisk henvendelse, og alle steder har man følt, hvor lidt der egentlig kom ud af en stor indsats. Men de steder, hvor man har været vedholdende, har det dog trods alt givet gode resultater, og en del foreninger har afleveret deres arkivalier, ligesom en del nedlagte foreningers arkivalier er dukket op. Man er gået frem efter de lister over foreninger, både eksisterende og forsvundne, som blev udarbejdet helt tilbage i den forberedende fase af projektet, dvs. for 2-3 år siden. Nu ser man nytten af dette arbejde, som også er af værdi for arkivet, selvom der ikke dukker arkiver op. Der er skabt et nyttigt arbejdsredskab i form af et kartotek over foreninger i arkivets område.

Det er ikke unormalt, at der kendes over 50 foreninger i et enkelt sogn, og der er da også sogne, hvor man har foreningsarkiver fra 40-50 foreninger. Det gælder især de sogne, hvor det lokalhistoriske arbejde har været igang i mange år. For både Vojens og Rødding kommuner gælder, at der er registreret 4-500 foreninger på deres lister (der er 8 sogne i begge kommuner), hvilket også giver et gennemsnit på ca. 50 foreninger pr. sogn. Med ca. 120 sogne i Sønderjylland skulle det give ialt ca. 6000 foreninger. Selvom det næppe er muligt at nå så højt op, giver dette tal alligevel en fornemmelse af arbejdets omfang. Det er det største fælles projekt som LASS nogensinde har været igang med, og det stiller store krav til alle arkivernes frivillige og ulønnede medarbejdere.

Fra de lokalhistoriske foreningers udstilling på Aabenraa Museum i forbindelse med »Mikkelsmærken« den 28.-29. sept. I baggrunden Løjt lokalhistoriske Forenings stand med bl.a. tøj fra forrige århundrede fra en gård på Løjt land, til højre Rødekro lokalhistoriske Forenings stand med billeder, plakater og meget mere fra afstemningen og genforeningen i 1920. Fot. Sven Geerthsen, Aabenraa.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Konsulenten har i 1990 medvirket ved en række LASS-arrangementer, bl.a. dyrskueudstillingen i juni og registreringskurset i oktober, samt deltaget i bestyrelsens møder. For LASS arrangeredes i november den lokalhistoriske temadag. For LASS er indsamlet og redigeret beretninger til »Fra den lokalhistoriske Arbejdsmark 1989«. Til en række arkiver er der leveret fotokopier af kirkebøger m.m. i Landsarkivet. Konsulenten fungerer desuden som sekretær for projektgruppen under LASS vedrørende indsamling og registrering af foreningsarkivalier.

Konsulenten medvirkede ved den praktiske tilrettelæggelse af det såkaldte »Mikkelsmærken«, som blev afholdt på Aabenraa Museum den 29-30. sept. lige omkring Mikkelsdag. I arrangementet medvirkede alle lokalhistoriske foreninger og arkiver i Aabenraa, Rødekro, Lundtoft og Bov kommuner. Alle havde en stand, hvor de kunne udstille, hvad de nu måtte have af materiale, som de ønskede at udstille. Og så var der forskellige andre aktiviteter på museet, der var filmforevisning, folkedans og meget andet. Der blev udarbejdet en folder til markedet med program og nogle småartikler om et par af arkiverne. Arrangementet gav god pr for de medvirkende arkiver og foreninger.

En række enkeltarkiver har i årets løb henvendt sig til konsulenten vedrørende arkivets organisatoriske forhold og lokaleforhold. Det er gammelkendte temaer, men at de dukker op igen og igen, er åbenbart udtryk for, at der netop på disse områder ligger noget, der er af væsentlig betydning for lokalarkivernes arbejde.

I Sønderborg er arkivet udskilt fra foreningen som en selvejende institution med en repræsentant for kommunen i bestyrelsen. Foreningen fungerer bl.a. som støtteforening for arkivet. En lignende ordning er blevet gennemført i Broager, hvor arkivet endvidere har fået nye lokaler i en kommunal ejendom.

I Kliplev har konsulenten været inddraget i drøftelser omkring erhvervelsen af landsbyens gamle smedje med tilhørende bolig, der skal indrettes til arkiv og udstilling, således at arkivet snart kan komme op fra kælderens under skolen og ind i de nyindrettede lokaler.

I Rødekro kunne man i begyndelsen af dette år holde åbent hus i nyindrettede lokaler på Hørvejen, som er stillet til rådighed af kommunen. Arbejdet med registrering og opbygning af arkivet kan nu for alvor komme igang.

I Bov indviedes som omtalt andetsteds et flot nyt museum, og bestyrelsen for Historisk Forening for Vis herred fik hermed kræfter frigjort til at gøre sig overvejelser omkring arkivets forhold til museet og placering i det hele taget. I drøftelserne herom blev konsulent inddraget, ligesom der er taget kontakt til Biblioteket i Bov med henblik på en løsning af lokaleforhold og afgrænsning af ansvarsområde bibliotek og forening imellem.

Det kan altså igen i år konstateres, at en række arkiver dels har fået bedre lokaleforhold dels har fået løst nogle forhold omkring arkivets organisatoriske placering. Noget tilsvarende vil sikkert også være tilfældet i de kommende år, for det må nok erkendes, at lokalarkiverne her i Sønderjylland stadig er inde i en opbygningsfase. Meget har endnu ikke fundet sin endelige form.

Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel.

Åbningstid: ma.-to. kl. 9-14 eller efter aftale.

Samlingerne har i 1990 modtaget 77 afleveringer omfattende ca. 270 fotos og postkort, en stor samling pressefotos samt 1256 negativer, endvidere ca. 60 skolebøger, sang-, salme- og andagtsbøger samt andre tryk til denne del af samlingerne. Jens Ravn Jensen har i årets løb foretaget 166 affotograferinger og fremstillet 409 kopier. Der har været ialt 49 lånere, hvortil der er leveret 436 billeder samt 1 film.

Blandt afleveringerne er der især grund til at fremhæve en meget stor samling negativer (ialt 796 stk.) fra 1930'erne og besættelsen, optaget af en hjemmetysker i Aabenraa, med bl. a. en stor samling billeder fra tyskernes indrykning den 9. april 1940, endvidere 306 negativer fra fotograf P. Ingwersen i Gråsten. Samarbejdet med Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune omkring affotografering af billeder fortsætter, og der er i 1990 foretaget 79 affotograferinger, således at negativsamlingen fra Tinglev nu er på ca. 2500 billeder.

Registreringen af de afleverede billeder sker fortsat via EDB-programmet Arkibas. Der er endvidere indledt en nyordning af den meget omfattende samling af negativer til affotograferede billeder. Dette arbejde udføres af Gerda Juhl, der begyndte i jobtilbud den 1. oktober. Inge Skifter Andersen har løbende varetaget nyregistreringer, ikke mindst i den meget store samling Aabenraa-billeder.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg

Formand: Boye Andersen, Storegade 84, 6430 Nordborg, 74 45 46 63.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Der har været holdt foredrag af lederen af Esbjerg Byhistoriske Arkiv, cand. mag. Jørgen Diekmann Rasmussen (Mord og hor – slægtshistorie fra retsarkiverne), Jørgen Wangel (Snedkere, musikanter og andet godfolk i slægten i 1600-tallet), gårdejer Torp Friis Møller (Gårdhistorie og slægtshistorie) Søren Mulvad, Ribe (Stavnsbåndstidens arkivalier, deres indhold og betydning for slægtshistorien), psykiateren Oluf Martensen-Larsen (Slægten er nøglen til dit liv), cand. jur. Finn Grove-Stephensen (Uægte børn). Desuden har medlemmerne været en tur jorden rundt hos emigranternes efterkommere med foreningens formand og hans lysbilleder!

Under kulturweekend i Sønderborg har foreningen medvirket med en mindre udstilling på Sønderborg Bibliotek, ligesom der har været udstillet slægtshistorisk materiale på posthuset i Sønderborg. Foreningens formand har holdt foredrag om slægtshistoriske emner i forskellige foreninger i Sønderjylland. Ved publikationer i Personalhistorisk Tidsskrift, Sønderjysk Månedsskrift og Fra Ribe Amt, samt ved pressemeddelelser til dags- og ugepressen har foreningens medlemmer bidraget til at udbrede kendskabet til vort interesseområde. For at give foreningens medlemmer mulighed for nærmere gennemsyn af nye bøger om slægtshistorie, indkøbes disse og deponeres på læsesalen på Sønderborg Bibliotek, der tillige indkøber eksemplarer til udlån.

Hjemmeværnregions IIIs historiske udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

I Hjemmeværnregion IIIs historiske udvalg indsamles alt fra Hjemmeværnets historie og også gerne fra besættelsestiden, da Hjemmeværnet betragter sig som barn af frihedskampen.

Der bliver samlet ind og registreret i alle Hjemmeværnets distrikter og samtidig i nær kontakt med Hjemmeværnsmuseet i barak H 2 i Frøslev, så vi kan udnytte de indkomne ting og evt. bruge dem til udstilling på museet.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver**Augustenborg Kommune**

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-12 samt første mandag i måneden kl. 19-22, eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 11 20.

Året 1990 har som alle forudgående år siden 1978, da arkivet stiftedes, haft en markant fremgang med arbejds møder og åbningsdage. I alt har 400 besøgt arkivet, hertil kommer yderligere mere end 500 besøgende til en fotoudstilling, som blev et tilløb stykke. Ved disse besøg har arkivet modtaget mange fotos og arkivalier, hvoraf enkelte ting kan nævnes: mange ejendoms- og aftægtskontrakter, to slægtstavler, soldaterbreve fra krigen 1864, en beretning om besættelsestiden af en augustenborger, 850 stk. dias om spejderbevægelsen i Augustenborg samt 248 fotos og billeder. Der er afsendt 138 breve, heraf flere til Tyskland og USA, som har søgt oplysning om slægtens herkomst samt lokalhistorien.

Fra indvielsen af Bov Museums nye bygninger den 5. okt. 1990. Til højre tørveredskaber udstillet i den ene af de tre pyramideformede bygninger – tagets pyramideform anes på billedet. Til venstre formanden for museets bestyrelse, Hans H. Bang, der forklarer en detalje for nogle af de mange gæster. Fot. Bov Museum.

Der har været ni rundvisninger vedr. Augustenborg slot og kirke samt i den gamle bydel og slotsparken.

Arkivet købte en restsamling af den tyske kunstner Max Beckerts malerisamling udelukkende fra Als. Han var under Første Verdenskrig tysk vagtmand i Asserballe, og samlingen omfatter nu 300 miniaturebilleder. I et specielt værelse i arkivet er indrettet et »Foreningsværelse« med en foreløbig status på 125 foreningsarkiver og protokoller. Der er nu installeret brandalarm med detektor i samtlige 10 værelser.

Af øvrige aktiviteter har der været en egnsvandring til Sandbjerg slot med 60 deltagere.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Den 19. april afholdtes generalforsamling på Frøsløv kro. Efter generalforsamlingen fortalte Harald Duggen, Harreslev, om opførelsen af Bov kirketårn i 1905 og overdrog foreningen daværende sognepræst Rønnaus korrespondance vedrørende byggeriet. Den 14. juni afholdtes den årlige aftenudflugt, der gik til Flensborg med bus med besøg i Helligåndskirken og på den gamle kirkegård.

Den 21. november holdt museumsinspektør Uwe Dall, Aabenraa Museum, foredrag med emnet: »Arbejde og fest i 1800-tallet«. Det var første gang der blev holdt en foredragsaften i de nye bygninger på Bov museum.

Foreningen har udsendt 13. årgang af sin årbog.

Den selvejende institution Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: 26.marts – 1.nov. hver dag undtagen mandag kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans H. Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18

Den første del af 1990 blev Bov Museum drevet på samme måde, som de foregående år. Samtidig hermed blev der arbejdet med at bygge de tre nye bygninger færdige og få dem indrettet til at rumme fhv. landbrugskonsulent N. A. Drewsens landbrugssamling.

Den 5. oktober blev Bov Museums nye samling i de tre nybygninger indviet med taler af amtsborgmesteren, borgmesteren og kulturudvalgsformanden i Bov kommune, givener af landbrugssamlingen, fhv. landbrugskonsulent N. A. Drewsen, fhv. rektor A. Østergård, som repræsentant for Veluxfonden, der havde ydet 4 mill. kr., og museets formand. Efter indvielsen blev der afsløret et maleri af givener af landbrugssamlingen.

De følgende to dage var der åbent hus på museet og flere hundrede mennesker benyttede lejligheden til at se det. Den første dag var der også arbejdende værksteder med vævning, rebslagning, hørspinding, og knipling.

I perioden indtil museets sæsonlukning den 1. december var der mange besøgende, bl. a. var museet åbent en weekend samtidig med at byens handlende holdt lang weekend. Til jul blev julenissen afhentet af mange børn fra en luge på museet.

Lokalarkivet Bov

Bov Bibliotek

Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf 74 67 34 54.

Åbningstider: som biblioteket

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf 74 67 83 38.

Samlingen er uregistreret og derfor i praksis utilgængelig. Der er i 1990 indledt et samarbejde mellem Historisk Forening for Vis Herred/Bov Museum og Bov Bibliotek, således at lokalarkivet i fremtiden drives i fælleskab, i størst muligt omfang med frivillig arbejdskraft fra Historisk Forening med overbibliotekaren som ansvarlig leder.

Bredebro kommune*Lokalhistorisk Samling*

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 14 28.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 12 31.

Indsamlingsarbejdet fortsatte i 1990 med ganske god opbakning i kommunen, ligesom vi også kan glæde os over interesse for at deltage i de byvandring, virksomhedsbesøg og øvrige arrangementer, som vi indbyder til, ca. 10 om året.

Vi har udgivet »Et livsværk i Visby 1904-1974« sammen med sparekassen og arbejder med udgivelsen af et sæt tegninger fra Ballum og Ballum Enge.

Broager kommune*Lokalhistoriske forening for Broagerland*

Formand: Chresten A. Krogh, Brovej 108, 6310 Broager, tlf. 74 44 17 64.

Broagerlands Lokalkarkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 93 51.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17, den første lørdag i måneden kl. 10-14.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74 44 01 47.

Foreningen holdt i marts generalforsamling, hvor hovedpunktet var adskillelse af forening og arkiv samt en kontingentforhøjelse. Der blev vist lysbilleder fra egnen. I juni havde vi en aftentur til Dybbøl Skanser og Sønderborg Kaserne under ledelse af kaptajn Ole Andersen, Sønderborg. I oktober holdt vi efterårsmøde under helt nye former. Mødet blev holdt sammen med Nybøl, Vester Sottrup og Ullerup. Der blev vist 15 min. lysbilleder fra hvert af de gamle sogne, og under kaffen læste Kirsten Jensen op på dialekt. Derefter var der historisk gætteleg med Filt Jensen, Stenderup, som leder. Det blev en stor succes og der var mødt ca. 170 deltagere. Midt i december 1990 udkom »Broagerland VI«, som vi har arbejdet med det sidste års tid. Vi håber også den vil blive godt modtaget.

I 1990 er arkivet flyttet fra Møllegade til kælderen i en nyrestaureret ejendom på Storegade 33.

Christiansfeld kommune

Christiansfeld Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: Tirsdag kl. 17.30-18.30, fredag kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf 74 56 31 88.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 8,I, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 19 92.

Ved generalforsamlingen i marts, var der som sædvanlig foredrag og film. I år var det Hans Chr. Grauslund fra Haderslev, som holdt foredrag om æ kleinbahn.

Lokalhistorisk Arkiv og Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 74 57 44 65.

1990 var et godt og arbejdsomt år for foreningen og arkivet. Foreningen afholdt fem arrangementer: I januar holdt Lennart Madsen fra Haderslev Museum foredrag om Sønderjyllands historie i middelalderen. I februar afholdt vi med hjælp fra Steen Møller i Haderslev et »Tøm kommodeskuffen«-arrangement, som var en stor succes. I marts viste arkivet en udstilling i tekst og billeder om sognets foreninger gennem 100 år. Udstillingen var startskuddet til årets kampagne for indsamling af foreningsarkivalier. Udstillingen vistes igen i juli for sommergæsterne. Ved generalforsamlingen i oktober vistes lysbilleder fra det gamle Hejls. I november holdt Junggreen Have foredrag om vore gamle kirkegårde som kulturminde. Arrangementet afholdtes i samarbejde med menighedsrådet.

I forbindelse med udstillingen om sognets foreninger indsamledes og registreredes en mængde materiale og billeder fra de forskellige foreninger. Ved den egentlige kampagnes begyndelse i november kunne vi derfor registrere materiale fra ca. 50 foreninger, der har eksisteret eller stadig eksisterer i Hejls sogn. Bestyrelsesmedlem Inge Mortensen har i årets løb gennemfotograferet Hejls kirkegård med samtlige gravsteder. Dermed er et

vigtigt stykke kultur- og personalhistorie bevaret for eftertiden. Inge Mortensen vil udarbejde søgeregistre til materialet, som givet vil blive brugt af kommende slægtsforskere.

Arkivet har i stigende grad haft besøg og telefoniske og skriftlige henvendelser fra folk, der søger oplysning om deres slægt. En positiv udvikling for arkivet.

Vejstrup Lokalhistoriske forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77

Ud over den faste ugentlige arkivaften, hvor hele bestyrelsen mødes for at sortere og registrere de indkomne arkivalier og billeder, har foreningen i årets løb haft en del udadvendte aktiviteter:

25. januar fortalte lokalhistorikeren Niels Boysen om Vejstrup sogns fortid, 29. marts afholdtes generalforsamling med efterfølgende lysbilledforedrag af Karen Poulsen, 16. maj lokalhistorisk vandretur med Niels Boysen, 23. juni Sct. Hansbål med tale af Gudrun Kloppenborg, 2. oktober møde med Poul Dannow, Bylderup Bov – der vistest film og fortaltes om gamle håndværk. 10. nov. var der åbent hus på arkivet.

Gram kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Gram kommune

v/ Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram

Lokalhistorisk Forening for Tiset og omegn

v/ Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, 6510 Gram

Gråsten kommune

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16, torsdag kl. 17-19.

Leder: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Graasten, tlf 74 60 82 44.

Arkivet vokser støt. Billedsamlingen har passeret 5.000 stk, og der kommer også mange afleveringer af arkivalier. Fra både ind- og udland kommer breve, der beder om oplysninger. Vi har i det forløbne år haft over 100 gæster, der søgte oplysninger i kirkebøgerne om deres slægt. Ved en udstilling på Rådhuset om det gamle Graasten kunne vi medvirke med billeder.

Historisk forening for Gråsten By og Egn

Formand: Sven Kjems, Solbakken 6, 6300 Graasten, tlf. 74 64 16 11.

I anledning af 70-årsdagen for afstemningen indbød foreningen til offentligt møde i Rinkenæshus, og over 100 mødte op. Salen var pyntet med valgplakater fra 1920 og et flag med Frederik VII's navnetræk. Det havde ligget i en kiste siden 1864, men blev

hejst på afstemningsdagen. Søren Andresen, formand for landboforeningen i Sydslesvig, holdt festtalen, og ved kaffebordet var der flere der fortalte minder fra afstemningstiden.

Ved generalforsamlingen førte lærer Chr. Lassen os på en tur langs Flensborg fjord ledsaget af en række fremragende lysbilleder i farve. Efter 15 år på formandsposten trak Poul Andersen sig tilbage og afløstes af Sven Kjems.

Sommerudflugten gik fra Graasten til Aabenraa, i sporet på amtsbanen. Ejnar Laesgaard, der i sin skoletid havde benyttet banen, fortalte undervejs om den.

Efterårsmødet blev afholdt på Førde Schule, som vi fik forevist, og Uwe Møller fortalte om tyske privatskoler i Graasten fra 1875, mens skolens leder, Manfred Ritter, fortalte om skolens arbejde. Ved mødet kunne vi udlevere vort årsskrift nr. 16 til de ca. 60 fremmødte medlemmer.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Åbningstid: Onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

Haderslev arkiv- og museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 73 62.

Ved generalforsamlingen i 1990 fortalte museumsinspektør Steen W. Andersen om Haderslev Museums undersøgelser og udgravninger i det forløbne år. Sommerturen gik til Silkeborg Kunstmuseum og til Silkeborg Kulturhistoriske Museum. På turen nordpå blev der kørt ad Hørvejen med afstikkere til interessante historiske steder, og hjemvejen gik over Ejer Bavnehøj.

I efteråret 1990 var der tre foredrag: Erland Porsmose: Det danske kulturlandskab, Jørgen Jensen: Da arkæologien var ung, Flemming Rieck: Nydambådene og andre skibsfund fra Sønderjyllands oldtid; i vinteren 1991 igen tre foredrag: Hans Schultz-Hansen: Landbruget i Sønderjylland 1870-1970, Nina Fabricius: Landet med de store gårde (dvs. mellem Haderslev og Kolding) og Peter Jürgensen: Bevaringsværdige huse på Haderslevvejen. Alle foredragene var i samarbejde med Folkeuniversitetet, og alle var godt besøgt.

Af årsager, som foreningen ikke var herre over udkom den bog, som vi havde lovet medlemmerne i 1989 ikke. I stedet fik medlemmerne i 1990 valget mellem fire andre lokalhistoriske bøger. 1990-bogen til medlemmerne blev Elisabeth Nannberg: Ungerne i Skibbrogade, udgivet af foreningens forlag, Forlaget Gammelting. Forlaget har i 1990 udgivet et nyt oplag af Henrik Fangel: Fredede huse i Haderslev.

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune

Formand: Krista Lyngby, Haderslev bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, 6100 Haderslev, tlf. 74 5713 64.

Haderslev Slægtsforskningsforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 90 58.

Højer kommune

Højeregns lokalhistoriske arkiv

Kiers Gaard, Højer.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Arkivet findes som tidligere år på Kiers Gaard. Lokalerne er blevet udvidet med ca. 35 %, og vi har fået to brandsikre skabe. Registreringsarbejdet fortsættes, og med Kiers Gaard som udgiver har vi udsendt et hæfte trykt i 1300 eksemplarer med 75 gamle billeder fra Højeregnet.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Foreningens arkiv:

Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 18-21, eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: H. C. J. Staugaard, Hellinghøjvej 6, Tombøl, 6200 Aabenraa, tlf 74 6855 51.

Foreningens arkiv:

Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbækvej 2, Grøngrøft, 6200 Aabenraa, tlf. 74 6855 73.

Bovrup-Varnæs sognearkiv har til huse i gode, velindrettede lokaler i Aktivcenteret i Bovrup. Arkivet rummer ud over arkivalier og billeder også en del genstande, bl.a. meget fint, gammelt håndværktøj, således som det ses på dette billede fra et åbent-hus arrangement i 1989. Arkivets leder, Johan Meier, ses til højre. Fot. Karin Riggelsen, Aabenraa.

Historisk forening har i lighed med tidligere år udgivet en årbog, der er blevet solgt i mange eksemplarer. Foreningen arrangerede i juni måned en heldagsudflugt til Skamlingsbanken og Skibelund Krat. Peter Petersen fortalte om stederne undervejs. Han afløstes i 1991 som formand af H. C. J. Staugaard, Tumbøl.

Arkivet har af kommunen fået stillet et nyt lokale til rådighed; det ligger i rådhusets gamle fløj.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

Formand: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Foreningens arkiv:

Kliplev Skole, Skolegade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Ved generalforsamlingen i april fortalte H. C. Staugaard, Tombøl, om landbrug i middelalderen. Aftenturen i maj gik til Broager. En halvdagstur i august gik til Koldinghus og geografisk have. Den 29. og 30. sept. deltog foreningen i udstillingen på Aabenraa Museum, »Mikkelsmærken«. Den 27. og 28. okt. var der udstilling på Kliplev skole sammen med foreningen »Kunst og aktiv fritid«.

Løgumkloster kommune

Historisk forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv: Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 02.

Et længe næret ønske om at få færdiggjort indbinding af kopierne af kirkebøgerne fra kommunens fire sogne samt at få fremkaldt fotos af historisk værdi blev delvis opfyldt. Årsagen var et tilskud på 7000 kr. dels fra Brødrene Hartmanns Fond, Lyngby, dels fra Unibank, Den danske Bank samt Sparekassen, alle Løgumkloster.

Den traditionelle aftentur gik til det gamle Ribe med vandring i den gamle bydel og med samvær på Weiss' stue. Den ordinære generalforsamling fandt sted i Øster Højst, hvor sognepræst Svend Lauridsen gav en historisk redegørelse. I marts afvikledes en historisk aften med højskolelærer Jens Rosendal, Jarupland, som taler.

Samtlige foreningens medlemmer får hvert år i forbindelse med fornyelse af medlemskabet et hæfte med lokalhistoriske indlæg og med en fortegnelse over det materiale, arkivet i det forløbne år har modtaget.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, mandage i vinterhalvåret desuden kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Igen i 1990 har vi haft stor glæde af vores projektgruppe af langtidsledige, som ud over de sædvanlige to på kontoret de sidste tre måneder af året blev udvidet med en SID'er, der har virket som altnuligmand; han har renoveret alle vore store billeder i ramme, foretaget oprydning, opsætning og flytning af reoler, maling m.m.

Omregistreringen af vores billedarkiv er fortsat med et fint resultat, og 123 nye afleveringer blevet journaliseret, således at vi hele tiden er á jour. Besøgstallet har været ca. 2000.

Udover vore permanente udstillinger har vi haft udstillinger, der fulgte LOF's lokalhistoriske foredragsrække, der afholdtes over fire aftener. Endvidere har der været en udstilling om Håndværkerforeningen i forbindelse med dennes besøg på arkivet, ligesom der har været lavet udstillinger om lokalområder i forbindelse med besøg af bylaug o. lign.

Vi har fået et nært samarbejde med Turistforeningen, hvilket i år giver flere udadvendte aktiviteter, bl. a. med udstilling på slottet og arkivet om Nordborg slots historie, byvandring m.m.

Igen i år har vi givet lokaleplads til en arkæologisk gruppe fra »University of Cambridge«, der har afholdt »åbent hus« på arkivet tre aftener for at vise deres resultater.

Som noget nyt og spændende leverer vi nu også stof til både for- og bagside på kommunens folder, »Det sker på Nordals«, der udkommer en gang om måneden.

Til en efterslægt til en af de store nordalsiske familier, der bor i Amerika, er der udarbejdet slægts- og ejendoms historie, hvilket var en virkelig stor sag.

Udover arkivets normale virksomhed har vi i en sidefløj udvidet med et minimumuseum, hvor bl. a. udstilles gamle brandsprøjter med tilhørende udstyr, samt gammelt håndværkstøj fra snedkere, skomagere m.m. Fra en lokal håndværker og hobbybygger har vi fået en model af te-clipperen »Cutty Sark«, der oprindeligt var tænkt som kirkeskib.

Nørre Rangstrup kommune

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74 83 43 84.

Foreningens arkiv:

Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Onsdag (nov.-april) kl. 19.30-22, eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen (se ovenfor)

Udover generalforsamlingen har foreningens aktiviteter været udstillinger dels ved landsbyfesten i Arrild, dels ved en hobbyudstilling arrangeret af Arrild Husholdningsforening. I november havde vi en meget velbesøgt »Hvad er det?«-aften. I årets løb har arkivet været behjælpelig med oplysninger om personer og bygninger i Arrild sogn.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 75.

Foreningens arkiv:

Sandbjergvej 22, 6535 Branderup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Ved generalforsamlingen i februar blev det nye arkiv beset, og derefter var der generalforsamling i Branderup forsamlingshus. Efter generalforsamlingen var der »Hvad er det?« konkurrence om gamle ting; det var både fornøjeligt og lærerigt. Årets udflugt gik med 50 deltagere i bus til Højer marsken. Forhenværende digegreve Hans Iversen var med og orienterede om det, vi så, og fortalte ved kaffebordet om forholdene i marsken. Vi deltog igen i år i hobbyudstilling i Branderup, især med mange gamle skolebilleder samt andre billeder. – Foreningen har godt 100 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 17, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 17.

Foreningens arkiv:

Bevtoft Skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Dagny Rasmussen, Krügersvej 54, 6541 Bevtoft, tlf. 74 51 43 26.

Ved generalforsamlingen den 29. jan. 1990 fortalte borgmester Chresten Jacobsen om sin tid i sogneråd og byråd i henholdsvis Bevtoft og Nr. Rangstrup. Derefter vistes »Glimt fra Bevtoft i 89«. Den 12. feb. var foreningen medindbyder til afstemningsfest i Bevtoft forsamlingshus, hvor Folmer Christiansen, Højer, fortalte levende og engageret om »Folk og forhold på Vesteregnet efter afstemningen 1920«.

Lokalhistorisk forening har modtaget en mængde optegnelser af lokalhistorikeren H. P. Jensen fra Agerskov, der var født i Hyrup og kendte mange mennesker og forhold på vores egn.

Foreningen var inviteret til at udstille ved en hobbyudstilling i Bevtoft forsamlingshus den 3. og 4. nov. Interessen for udstillingen var overvældende. Vi fik overgivet til opbevarelse en brudekjole fra 1896 og en dåbskjole fra 1897.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Einar K. Friis, Østergade 48, 6520 Toftlund.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv:

Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 14 58.

Arkivet har i året 1990 modtaget 21 afleveringer, omfattende bl. a. billeder, forretningspapirer, avisartikler, dagbøger, samt en fane fra De danske Forsvarsbrødre.

Fra Toftlund Børnehaven har vi modtaget 17 spolebånd om børnehavens virke, et ringbind med 360 billeder og artikler om børnehavens stifter, dr. Aage Lauesgaard, samt andre artikler om børnehavens drift.

Det gamle mejeri er blevet ombygget til Den Sønderjyske Højskole for musik og teater. Fra denne ombygning foreligger der to ringbind med 667 billeder og en del artikler.

Byens gamle vandtårn er blevet solgt for 1 kr. og ombygget til et seks etagers hus, der lejes ud til Kunstforeningen »Vandtårnet«, dels til udstilling og dels til bolig for en kunstner en måned ad gangen. Denne ombygning samt udstilling er dokumenteret gennem 219 billeder.

Den 2. oktober 1990 fejrede Toftlund Hal 1 25 års jubilæum og i forbindelse med receptionen blev der vist lysbilleder med båndkommentar om halbyggeriet fra starten til indvielsen.

Rødding kommune*Rødding lokalhistoriske arkiv*

Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 88.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 13-16, eller efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

I året 1990 har arkivet modtaget 26 afleveringer, heraf 18 rene billedafleveringer med ialt 199 billeder (heraf 148 pressefotos).

Antallet af henvendelser udefra har været stigende. Der har især været søgning til

vore kirkebøger og kortsamling, men også vores avis- og billedsamling har været flittigt benyttet, ligesom et stigende antal skoleklasser har fået kopieret materiale til brug ved udarbejdelsen af lokalhistoriske opgaver. Tillige har vi hjulpet kommunens lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg med råd og vejledning.

På Rødding Bibliotek findes vores billedarkiv, pressekliparkiv og kortsamling, mens vore arkivalier findes i brandsikker boks i Skodborg. Arkivet arbejder derfor hårdt på at få egne lokalhistoriske lokaler med fast åbningstid.

Det sker antagelig i 1991. Pr. 1. februar 1991 går foreningskampagnen i gang i Rødding kommune.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Anna Roos, Låsledvej 22, Brændstrup, 6510 Gram, tlf. 74 82 17 32.

Foreningens arkiv: Brændstrup skole.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 19-21.

Foreningen har holdt afstemningsaften i Brændstrup Forsamlingshus. Den 23. juni 1990 gik vores Udflugt til Kolding med besøg på Koldinghus slot og i den skønne Geografiske Have.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, 6630 Rødding.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding, tlf. 74 84 12 69.

Foreningens arkiv:

Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: Første tirsdag i hver måned kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Peter Madsen (se ovenfor)

Som sædvanlig har der været en række eftermiddage i vintertiden med øvelser i læsning af gotisk skrift, glædeligvis stadig med nye deltagere, der holder godt ud med de mere trænede.

Sommerens aftenudflugt gik ad gamle veje over Dover langs Kongeaadalen over Villebøl, Kalvslund til Fæsted plantage med holdt ved forskellige seværdigheder undervejs og afslutning i »Jægerhytten«. En eftermiddagsudflugt gik til Kolding slotsruin og Trapholt kunstmuseum med hjemtur gennem de otte sogne.

Iøvrigt er der brugt tid på indsamlingen af foreningsarkivalier og registrering m.v. Foreningen har flere gange deltaget med museumsgenstande i forskellige foreninger i »Hvad er det?«-spørgeaftner.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsård

Formand: Johannes Knudsen, Havmarkvej 3, Harreby, 6630 Rødding

Åbningstid: Medio maj-sept. lørdag og søndag kl. 14-17, og efter aftale.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45.

Foreningens arkiv:

Jels Skole, Krygersvej 2, Jels.

Åbningstid: i vinterhalvåret tirsdag og onsdag kl. 10-11, eller efter aftale.

Leder: Margit Ottosen (se ovenfor).

Foreningen har deltaget i en markering af 50-årsdagen for 9. april 1940, arrangeret sammen med Husholdningsforeningen, Hjemmeværnet og Menighedsrådet. Som taler var mødt Jørgen Grosen. Flere af mødedeltagerne fremkom med stærkt personlige indlæg om indtryk og oplevelser fra begivenheden. Jels Skoles elever havde samlet et stort materiale fra dagen, hvoraf en del blev udstillet ved mødet på Gæstgivergården.

En uge i maj havde foreningen en af de skiftende udstillinger på Jels Mølle. Det blev en samling af gamle landbrugsredskaber. Den 6. juni besøgte Kunstcentret i Hammelev, og den 5. sept. deltog 30 personer i en udflugt til Ehlers-samlingen i Haderslev. Turen sluttede med kaffe på Damende. Den 28. nov. fortalte Søren Mulvad fra Seem om bønder og retsvæsen før bondereformerne. I forbindelse med årets generalforsamling viste Aksel Bang Termansen lysbilleder fra Sønderjylland.

Registreringsarbejdet fortsætter, ud over håndværktøj er restaureret og registreret 115 genstande. Under foreningsregistreringen er bl. a. modtaget Jels Borger- og Håndværkerforeningsprotokol for årene 1933-55. Den giver et levende billede af byens udvikling.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

v/Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup.

Den 11. december blev der valgt et nyt udvalg til at tage sig af det lokalhistoriske arbejde i Lintrup sogn. Det kom til at bestå af Else Wind, Egon Jørgensen og Mogens Lorentzen som arkivleder. Udvalget har søgt Rødding kommune om tilladelse til at indrette arkiv i en del af det gamle kommunekontor i Lintrup.

Når tilladelsen bliver givet, går vi for alvor i gang med arbejdet, og satser på at få faste åbningstider i arkivet.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørlück, Kirkevej 5, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 33

Foreningens arkiv:

Skodborg bibliotek, 6600 Skodborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 14-16 i vinterhalvåret, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Op til 50-årsdagen for foreningens start glæder vi os over at have fået hårdt tiltrængt eget lokale over biblioteket, hensigtsmæssigt og hyggeligt indrettet ved forskelliges assistance. Her arbejder Kr. Holmgaard m. fl. med arkiv og registrering. Hovedemnet i år var foreningsprotokoller, nu fyldigt tilendebragt. Huse og deres ejendomsforhold mellem 1870 og 1945 er afsluttet, nu fortsættes med huse bygget før 1870, ligesom landejendomme føres ajour.

Det udadvendte arbejde:

Den 11. juni indviede vi en raste- og udsigtsplads ved Kongeåen på 100-årsdagen for førstelærer K. M. Hermansens fødsel – han var foreningens utrættelige drivkraft og forfatter til Skodborg bogen; det blev en stor dag med mange gæster og interesserede. Den årlige sognevandring for store og små er altid en festlig oplevelse. Egnshistorie bliver fortalt, og der er medbragt kaffe i gæstfrie hjem undervejs, samt »belønning« ved sidste etape. Beretninger fra sognevandringer er nu samlede til glæde for interesserede. Senere på året var der vandretur ad Gendarmstien ved Flensborg Fjord.

Arkæolog Jørgen Holm fortalte om epokegørende udgravninger ved Lerte. Vi deltog for første, men ikke sidste gang i messe med udstillinger og film. Den tilbagevendende aften med lokale kræfter havde emnet »Gamle traditioner og festsikke«. Det blev ikke

kedeligt! Johan P. Noack berettede på afstemningsdagen om Sydslesvig 1940-55, og ved sæsonens sidste møde hørte vi det nyeste om Ribes fortid, ved museumsinspektør Stig Jensen, Ribe. – Øvelse i gotisk skriftlæsning fortsatte med stort hold.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthiesen, Skravevej 17, Københoved, 6600 Vejen.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Præsteløkke 14, 6630 Rødding, tlf 74 84 28 02.

Foreningens arkiv: Fælles med Skodborg.

Vi udsendte i 1990 nr. 4 af »Glimt fra Øster Lindet sogns historie«, og i januar 1990 til den ordinære generalforsamling holdt vi en »mejeriaften« i anledning af, at det i efteråret var 100 år siden Øster Lindet Andelsmejeri startede. Mejerikonsulent Marius Tofft, Aarhus, holdt foredrag om Sønderjysk mejeribrugs historie.

Bestyrelsen havde forinden gennemset mange papirer og 11 protokoller på landsarkivet i Aabenraa og derudfra blev der fortalt spredte træk fra mejeriets historie, og vi udstillede mejeriredskaber og billeder fra mejeriet.

Tirsdag d. 22. maj holdt foreningen aftenudflugt til Sønderkov Hovedgaard. Foreningen var repræsenteret med gamle kort og skrivelser ved landsbyfesten i Øster-Lindet den 5. og 6. maj 1990. Vi har i 1990 solgt 232 medlemskort.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 26 42.

Efter ti års venten oprandt endelig dagen, hvor vi på festlig vis kunne flytte ind i det lokale, som kommunen har stillet vederlagsfrit til rådighed for foreningen til værksted og arkiv. Året blev ligeledes præget af udgivelsen af vort første årsskrift i 500 eksemplarer, der alle blev solgt med fordobling af vort medlemstal til følge.

Vi har desuden foretaget en aftentur til Flensborg under ledelse af arkitekt Leckband. På »Mikkelsmærken« i Aabenraa havde vi en mindre udstilling om afstemningen i 1920. Et forsøg med en Hjemstavnsaften i Hjordkær havde god tilslutning. Ved vor generalforsamling havde vi fornøjelsen af at se Sparekassen Sønderjyllands film fra Tønder.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Museets åbningstid (se nedenfor).

Ledere: H. E. Sørensen og H. Hofmand Nielsen.

Historisk Forening har 1990-91 afholdt følgende offentlige arrangementer: udflugt til Tønning, foredrag af Anne-Helene Michelsen, Aabenraa, om dagligt liv på den gamle

gård, af Inger Lauridsen, Tønder, om borge på Tøndereggen, af Birgitte Kragh, Aabenraa, om dagligt liv på søen i sejlskibenes tid. Der er endvidere afholdt afstemningsfest med Iver Møller som taler.

På generalforsamlingen blev Anders Anker og Bertel Ringmose indvalgt i bestyrelsen i stedet for Albert Stenger og Jacques Thierry. Arkivet har i årets løb kun modtaget få papirer, men en del billeder. Registreringsarbejdet pågår løbende.

Skærbækens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Ca. 20. maj – ca. 20. oktober: tirsdag-fredag kl. 10-17, lørdag-søndag kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Museet viste i sæsonen 1990 to særudstillinger: »Glimt af oldtidsdage» om arkæologi i Vestsønderjylland og «Fra Den hellige Frans' Assisi og fra mit Sønderjylland» med malerier m.v. af Jørn Bjerre, Haderslev. I alt har der været 3100 besøgende. Nete Revsbech er blevet fastansat på deltid. Museet har modtaget en del gaver i årets løb.

Sundeved kommune

Nybøl sogns Hjemstavnforening

Formand: Frederik Christensen, Vandmøllevej 1, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 77 25

Foreningens arkiv: Nybøl gamle skole, Nybøl.

Åbningstid: Første og tredje mandag fra kl. 19.30-21.30 og efter aftale.

Leder: Ellen Thaysen, Amtsvejen 48, Nybøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 79 18.

Lokalhistorisk forening for Sottrup sogn

Formand: Johan Lyck, Nydamvej 50B, Ø. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 80.

Foreningens arkiv: V. Sottrup gamle skole, Skolevej 8, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Første lørdag i hver måned kl. 10-12 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 72 11.

Den 17. juni var vi med 50 deltagere på udflugt til Alsingergaarden i Svenstrup, Østerholm slotsruin og Elstrup Mølle. Den 2. oktober afholdtes et godt besøgt arrangement i samarbejde med Forsamlingsgaarden og de andre lokalhistoriske foreninger i kommunen.

Der er god interesse for arkivet og flere besøg hver åbningsdag.

Historisk Forening for Ullerup

Formand: H. C. Clausen, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Foreningens arkiv: Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Hveranden onsdag kl. 18.30-20 og efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Bakkensbro 8, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

Registreringen af arkivalier fortsætter, og der er nu kommet gang i billedregistreringen. Flere, også uden for bestyrelsen, tager nu del i dette arbejde.

I foreningen blev det besluttet at søge optagelse i SLA efter næste generalforsamling. I årets løb er der blevet afholdt en studiekreds i samarbejde med LOF. Vi arbejdede med gotisk skrift, forskellige materialetyper og deres brug. Vi vil forsøge at fortsætte arbejdet næste år.

Der er afholdt en udflugt fælles med de andre historiske foreninger i kommunen til

Østerholm og Elstrup mølle på Als, desuden et livligt og velbesøgt efterårsmøde, også fælles, på Forsamlingsgården i Vester Sottrup, med billedfremvisning og historisk gætteleg.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv: Nydamskolen, Skolevej 2, V. Sottrup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: P. H. Lund, Sdr. Landevej 73, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 95.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 40 51 10.

Foreningens arkiv: På Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-20.

Leder: Hans Bertelsen (se ovenfor).

Ved vores generalforsamling den 2. marts 1990 i Kegnæs forsamlingshus var der mødt o. 35 medlemmer. Før generalforsamlingen fortalte formanden for Sydals møllelaug, ingeniør Hilbert Larsen, om de store nye vindmøller på Kegnæs, og efter generalforsamlingen fortalte Lokalhistorisk forenings formand om de fire gamle, nu nedbrudte møller og Dybbøl mølles historie.

Egnsvandringen i Vesterkobbel den 7. juni havde god tilslutning med 62 personer. Ved afslutningen i forsamlingshuset fortalte Chresten Wolf, Høruphav, minder fra Vesterkobbel.

Den 11. oktober afholdt vi en kulturel aften, hvor pensioneret politiassistent Christian Moos, København, der er Kegnæs-dreng, fortalte om sin tid som politivagt for kongefamilien under besættelsen. Der deltog 56 denne aften.

Foreningen har nu 326 medlemmer og kontingentet er 10 kr.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chr. Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 06.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

I 1990 har vi oprettet 21 nye arkiver og suppleret 19; derudover har vi registreret ca. 40 foreningsarkiver. Til hjælp for arkivaren medvirker Gudrun Rasmussen, Høruphav. Vi har i årets løb fået lavet seks udstillingsmontrer, der blev indviet ved skolens 25 års jubilæum. Som tak for vor medvirken fik vi foræret fem store skifterammer, der bruges til udstilling af vore mange billeder og er anbragt på skolegangen; vi har nu ca. 1300 fotos.

Da enkelte årgange af vore årbøger var ved at være udgået, har vi fremstillet flere, så vi nu er leveringsdygtige igen, både i hele serier og enkeltvis; de fås ved henvendelse til arkivaren.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 40 42 84.

Foreningens arkiv: På Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20, og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 74 40 79 95.

I årets løb har kræfterne været samlet om en historisk udflugt til Frøslev og Bommerlund og arkivarbejdet, der er blevet stadig mere omfattende. Vi har fået mange gode ting og sager, og vi har deltaget i indsamling af foreningsoplysninger, men savner plads, særlig til større markredskaber.

Vi har fortsat vort bogsalg og har endnu eksemplarer af vores bog nr. 3. »Lysabild sogn – sådan set. Lysabild sogn i tekst og billeder« (kan købes hos vor kasserer Peter Jørgensen, tlf. 74 40 43 34), og vi er ved at arbejde med bog nr. 4 i anledning af Lysabild skoles 200 års jubilæum den 3. oktober 1993. Der har været holdt et sognemøde med Marie Michelsen, som interessant fortalte om »Kelstrupgård«. Endelig har vi fået optaget fotos fra sognet nu (ved Lasse Johansen), og der er optaget samtaler på bånd (af samme).

Foreningen har 731 medlemmer.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Anders Andersen, Tandsbusk 16, 6470 Sydals, tlf. 74 40 76 17.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 40 77 85.

I forbindelse med generalforsamlingen holdt museumsinspektør J. Slettebo, Sønderborg, foredrag om de slesvigske krige og deres forudsætninger. Desuden var der en flot udstilling af våben og uniformer fra den omtalte tid.

Den årlige udflugt gik til Tørring Mølle. Der var fin tilslutning, og det var en meget interessant tur.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Peter L. Jacobsen, Sundsmarkvej 26, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 28 77.

Efter adskillelse af forening og arkiv i 1989, har foreningen påtaget sig de udadvendte aktiviteter og i det forløbne år gennemført fire by- og egnsvandring: den 19. maj på Kær halvøen med beskrivelse af overgangen til Als, den 23. juni en tur gennem det tidligste Sønderborg, den 25. august gennem det gamle Mølby område og den 25. september besøg i byens yngste kirke, Christianskirken og den tilstødende kirkegård.

Der er udsendt to numre af medlemsbladet Arkivnyt. Foreningen har understøttet den selvejende institution, Lokalhistorisk Arkiv, økonomisk.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ester Fick, B. S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 68 84.

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17, og efter aftale.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21 og efter aftale.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, 6470 Sydals, tlf. 74 40 48 63.

Opdelingen i forening og arkiv har bevirket at der er blevet flere til at trække på samme hammel, og på arkiverne blev der yderligere uddelegeret opgaver, således at Sofie

Rasmussen er arkivleder i Ulkebøl og Ruth Kümpel i Sønderborg. Arkivlederne er medredaktører på Arkivnyt, som foreningen udgiver.

Årets største gave var restoplaget af Dybbølbogen, som pastor Storgård overrakte med et beløb på 10.000 kr. Salget af den 600 siders store velskrevne bog om Dybbøl sogn, fortsattes fra arkiverne til en pris af 150 kr.

Snedkerlauget, som er en trofast ven af arkivet, kom på besøg og så atter deres store udstilling. De medbragte en opmuntring på 10.000 kr. Dette sammen med et tilskud fra Kulturudvalget på 7.000 kr bragte os atter godt igang.

Samarbejdet med Historisk Samfund for Als og Sundeved medførte en udgivelse om huset, Kirkegade 8; det er en detaljeret beskrivelse af husets historie og renovering og af de righoldige glas og keramikfund, der blev gjort i husets skjulte kælder. Bogen sælges fra museum og de to arkiver til en pris af 120 kr. Udover samarbejdet om bogen har Historisk Samfund og arkivet sammen indkøbt en PC'er og printer, hvor varehuset A-Z gav et tilskud til kulturen med i købet. Arkivet har derudover investeret i EDB-programmet Arkibas, udviklet af landssammenslutningen af arkiver, SLA. Hermed er fremtiden også lagt ind på arkiverne i Sønderborg.

Vi har leveret foto til Gyldendals Danmarkshistorie, udstillet i anledning af bagernes 350 års jubilæum, og deltaget i indvielsen af banegård og IC-3 tog. Vi har opfordret til indsamling af foreningsarkivalier i Danmarks Radio o.m.m.

Fremtidsplaner er en scanner til foto og arkivaliere registrering; afleveringerne vokser og pladsen bliver trang. Der har været 925 besøgende, og alt i alt har det været et spændende og givtigt år, ikke mindst takket være de frivillige medarbejdere.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

1990 var på flere måder præget af, at det var 70 år siden afstemningen og genforeningen. Også Lokalhistorisk forening markerede mindeåret ved at invitere lokalhistorisk konsulent Henrik Fangel med et lysbilledforedrag om H. P. Hanssen, en af de betydeligste mænd fra den tid.

Sommerturen gik til Sønderborg og Ulkebøl arkiver. I Sønderborg fortalte Ester Fick på kirkepladsen om Mariekirken. Derefter besøgte vi det gamle hus, Kirkegade 8, hvor arkivet har til huse. Der blev tid til en lille bytur, før vi kørte til Ulkebøl. Efterårsmødet blev en meget fin oplevelse. Det var en sangaften med Hans Schmidt, Sandet, der fortalte om vore danske sanges forfattere og sang med os og for os.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov.

Åbningstid: Onsdag kl. 17-19, og efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

Revisionen af billedsamlingen og ordning af negativerne, der blev omtalt sidste år, er nu tilendebragt. Der er i det forløbne år registreret ca. 600 billeder, dels nye afleveringer, dels billeder, der kun forelå i fotokopi eller negativ. Arkivet rummer nu ca. 3000 billeder fra alle dele af kommunen.

Der er registreret 30 arkivfonds, deriblandt enkelte foreninger. Pladsproblemet i arkivet bliver stadig mere påtrængende. Der er rettet henvendelse herom til kommunen.

Arkivet har produceret flere udstillinger: Til festen i Slogs Herreds Hus i anledning af 70-året for afstemningen havde vi lavet en lille udstilling med billeder og andet fra

den tid, bl. a. plebiscitpenge og originale plakater. En ny teknik med farvefotokopi i naturtro farver gjorde det muligt at affotografere plebiscitpengene, så de kunne bruges til en planche til dyrskuet i Aabenraa. Planchen har senere været udstillet på Tinglev bibliotek og i Rebbølcentret.

Til navngivningen af IC-3 toget lavede vi en udstilling med billeder fra alle de fem gamle stationer i Tinglev kommune. Den blev vist på Tinglev station og var med til »Glantkomsammen« i Rebbøl.

I december havde skolen i Rebbøl, nu »Rebbølcentret«, 50-års jubilæum, og til den lejlighed blev der lavet en udstilling med billeder fra den tid, hvor der var skole i bygningen. Billeder fra arkivet indgår også i en udstilling med titlen: »Livet på landet i gamle dage«. Det er en dansk-tysk udstilling, som LASS har lavet sammen med en søsterkreds i Angel. Den bliver vist rundt i amtet og i Sydslesvig.

Tønder kommune

Lokalhistorisk forening for Tønder kommune

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 12 27.

Det efterhånden udvidede tilbud af historiske foredrag fra oplysningsforbundene, beslægtede foreninger m. fl. har betydet at foreningen bevidst har holdt sit antal arrangementer nede på et lidt lavere niveau end de tidligere år. Der har således i sæsonen været afholdt følgende foredrag og arrangementer: Dr. phil. Steffen Arndal om »Brorson: Dansk præst i Tønder – biskop i Ribe«, Dr. phil. Bjørn Poulsen om »Rige bønder i Vestslesvig i tiden 1400-1650«, Dr. phil. Henrik Becker-Christensen om »Mindretal og grænsekamp – Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32« og arkivar Gerd Callesen om »Arbejderbevægelsen i Tønder fra 1870erne til afstemningstiden«; desuden har foreningen afholdt en »Medlemsaften« med bogudsalg og glimt og indlæg fra den lokalhistoriske arbejdsmark i kommunen.

Med en række planlagte nye bogudgivelser i forbindelse med byens kirke- og byjubilæum har vi i år sprunget den årlige bogudgivelse over for at koncentrere os om de ekstraordinært mange udgivelser i 1991-92.

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Lørdag kl. 10-12, tirsdag kl. 14-17 eller efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 74 73 85 69.

Arkivet har i det forløbne år kunnet glæde sig over mange og store afleveringer. Alene ved en enkelt aflevering voksede samlingen med mere end ti betydelige foreningsarkiver. Også avisfusionen mellem Jydske Tidende og Vestkysten med en sammenlægning af de to lokalredaktioner som følge, har betydet en mærkbar vækst af arkivets samlede antal hyldemeter. Kun to år efter arkivets flytning til de nuværende lokaler, kan vi derfor allerede nu forudse pladsproblemer indenfor blot det kommende år.

Arkivets brugertal har i de sidste år holdt sig stabilt på ca. 350 fra ind- og udland. Der er en stadig stigende tendens i de personlige henvendelser på bekostning af de mere tidskrævende brevforespørgsler. Oven i brugertallet kommer et betydeligt antal gæstebesøg af foreninger o. lign. grupper til orientering om arkivet og den lokalhistoriske arbejdsmark.

Arkivets daglige arbejde er allerede nu præget af byens to kommende jubilæer – Kristkirkens (400 år) i 1992 og byens 750 års jubilæum i 1993, hvor arkivet vil være involveret i flere bogudgivelser og udstillinger. Sammen med Tønder Museum har

arkivet på opfordring fra Tønder kommune, arbejdet med planer for etablering af et »Grænsemuseum« i Tønder for den dansk-tyske grænse af 1920. Dette arbejde samt nogle praktiske problemer, som nu skulle være overstået, har desværre betydet at »kirkebogsprojektet« med kopiering af kirkebøgerne fra Sydtønder Provsti har ligget stille det meste af året.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 54 14 21.

Foreningen og arkivet deltog i kulturugen i begyndelsen af april med en udstilling om Genforeningen, i Kvicklys forhal. Den 7. april var vi på banen igen med en udstilling om Brødrene Gram A/S i forbindelse med navngivningen af et IC-3 tog på Vojens Banegård. Toget blev døbt af statsminister Poul Schlüter og fik navnet »Hans Gram«. Den 17. maj var foreningens medlemmer på besøg i Maugstrup Præstegård, hvor sognepræst Albin Kallenbach viste rundt og fortalte om præstegården og haven med det gamle voldsted. Pinsedag havde vi åbent hus i Herredsfoged Holms Hus og viste en diasserie om vor nye aktivitet, kirkegårdsregistreringer. Den 23. aug. deltog vi i optoget i forbindelse med byfesten (Vojens Høtte). Den 21. nov. havde vi et lysbilledforedrag om området vest for banen i Over Jerstal. Det var Gerhard Schødt, der på »Skausminde« i overværelse af ca. 100 tilhørere fortalte om dette emne. Den 1. og 2. dec. deltog vi i Julemessen på Tørning Mølle bl. a. med en udstilling om Genforeningen.

Foreningens arkiv:

Herredsfoged Holms Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30 (lukket i skoleferier) eller efter aftale.

Leder: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83.

I 1990 er der indkommet 72 afleveringer, heriblandt flere store. Noget af det ældste materiale, som er tilgæet arkivet, er en aflevering af et stort privatarkiv fra tidl. gårdejer Kristen Schultz, Simmersted. En anden interessant aflevering er en privat bevveksling på 26 håndskrevne breve (incl. maskinskrevet oversættelse), skrevet i tiden fra 1855 til 1870 mellem et ægtepar. Vi har desuden lånt og kopieret et meget stort privatarkiv, indeholdende slægtstavler helt tilbage til 1598, over familien Frank m.v. fra Nustrup, fået kopi af Bergholtslægtsbogen og et stort billedalbum med over 100 billeder.

Af øvrige afleveringer skal specielt nævnes de mange arkivalier og billeder vi har modtaget i forbindelse med Genforeningen, samt fra 1. og 2. verdenskrig, herunder også et meget stort materiale om flygtningelejren på Skrydstrup Flyveplads, samt foreningsarkivalier fra bl. a. Jysk Andels Foderstofforenings Lokalfdeling i Over Jerstal, Folkedanserforeningen for Vojens og Omegn, Vojens Handels- og Industriforening, Slesvigsk Bondeforening, Vojens Julebelysning 1939, samt et meget stort materiale fra Over Jerstal Brugsforening.

Derudover har vi modtaget et meget stort materiale indeholdende hovedbøger, kassebøger, div. kladdebøger osv. fra Tovskov Esse i Sommersted, kopi af forhandlingsprotokol fra Arnitlund Kommune 1913-31 samt diverse materiale vedr. grundstensnedlæggelse, rejsegilde og indvielse af Vojens kirke, samt Skrydstrup Kirkes regnskab fra 1720. Vi har ligeledes modtaget en del jubilæumsskrifter samt modtager løbende foreningsblade fra eksisterende foreninger.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv:

Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen har i årets løb haft flere arrangementer, bl. a. en aften sammen med Menighedsrådet, da kirkens orgel blev indviet efter restaurering.

Vi har udstillet billeder og skøder fra en slægtsgård i forbindelse med Kulturugen i Vojens og ved sommerfesten i Jegerup. Vi har udgivet årsskrift for anden gang. I løbet af året har vi fået alle vore afleveringer registreret på EDB, hvilket er en stor hjælp i arbejdet.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv:

Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen var på aftentur og så restaureringen af »Sønderskovgård«. Der har været vist lysbilleder, og vi har holdt fællesarrangementer med menighedsrådet med god tilslutning.

Vore problemer er af lokalemæssig art, idet lokalet, som kommunen stiller til rådighed, er for afhængigt af vejr og vind. Vore arkivalier må opbevares andre steder på skolen, og det går meget ud over arbejdet. Vi håber dog på, der snart kan gennemføres en bedre isolering af lokalet.

Aabenraa kommune*Løjt Lokalhistorisk forening*

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04

Foreningens fotoarkiv:

Åbningstid: Efter aftale

Leder: Jørgen Lundby, Løjt Søndervang 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 73 76

Foreningen har i det forløbne år afholdt foredrag af museumsinspektør Hanne Poulsen med titlen: Nyt lys over Jes Jessen, 1700-tallets berømte Aabenraa maler.

For påny at gøre opmærksom på foreningens indsamling af billeder til fotoarkivet, har en lille del af billederne været udstillet i den lokale bank. Endvidere har fotoarkivet været taget i anvendelse i forbindelse med det af Aabenraa museum afholdte »Mikkelsmærken«. Henvendelser fra udenbys om lokale forhold er besvaret. Fotoarkivet omfatter nu 916 fotografier. Foreningens hovedvirke er fortsat udgivelsen af »Det Gamle Løjt«. Nr. 13 udsendes kort før jul.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 35 21.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Tage Grodum, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 79 16.

I forbindelse med foreningens generalforsamling i april holdt arkivar, dr. phil. Lars N. Henningsen foredrag om »Landskendte Aabenraa-håndværkere i 1700-årene, urmager-familien Green, snedker Lorenz Nielsen og maler Jes Jessen.«

I juni afholdtes en byvandring begyndende på Brundlund slot, hvor stiftamtmand Ole Perch Nielsen fortalte om bygningen og foreviste de ældste dele af slottet. Selve byvandringen fandt sted under kyndig ledelse af Franz Gregersen. I november holdt statsskovridder Erik B. Nielsen foredrag om »Skovene omkring Aabenraa.«

Årets medlemsbog var »Vestergade i Aabenraa« skrevet af lokalhistorikeren Svend Aage Faaborg og doneret foreningen af Michael Jebsen Fonden.

KOMITEEN TIL UDDELING AF CHRISTIAN PAULSEN-PRISEN

Roskilde, januar 1991

Prisopgave

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende prisopgave:

'Der ønskes en videnskabeligt underbygget biografi af Christian Flor (1792-1875).'

Besvarelser af opgaven sendes i tre maskinskrevne eksemplarer inden 1. august 1993 til prof. Lorenz Rerup, Dronning Sofies vej 35 B, 4000 Roskilde.

Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver.

Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, som prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. januar 1994, overrakt en sølvmedalje samt kr. 15.000.

Lorenz Rerup

Oversigt over årsskrifter og periodica 1990

udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1990/91.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 15. 1990. Indhold: Mergelbaneaktivitet 1929-36 – Betjeningsinstruks for sporskæring ved Sivkro 1933 – Sivkro – Naturnavne i Bedsted sogn – Sagnet om Brudevæle i Terp – Johannes Tonnesen: Balters på Sivkro – Helligkilde, offersted eller kirke i Terp? – Rentegården i Bedsted Nørrekær.

Tillæg til Nr. 15. 1990. Indhold: Navnet Bedsted videnskabeligt set – Stednavne rundt omkring Bedsted sogn – Sønderjyske stednavne.

Nr. 16. 1990. Indhold: Skulpturen i Solgårdens have – Solgårdens 30 års jubilæum 1990 – Skiftedag på plejehjemmet – Plejehjemmet Solgården – Solgårdens indvielse 21. nov. 1960 – Solgårdens 15 års dag – Beboere på Solgården fortæller – Fattigvæsenet gennem tiderne – Historie om Gamle Ingeborg – Fattiggården Sivborg – Fattigregnskab for 1850.

Ekspedition: Henning Haugaard, Enevold Sørensensvej 9, 6000 Kolding, tlf. 75 50 43 39.

Bov

Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 13. 1990. Indhold: H. H. Bang: Historisk Forening for Vis Herred – H. H. Bang: Den selvejende Institution Bov Museum – Jenny Nielsen: Lille Okseø som feriekoloni – Peter Andresen: Visitationsberetning fra Holbøl Kirkesogn 1888 – Lars N. Henningsen: Pastor Jessens beskrivelse af Bov sogn 1754 – Thorvald Larsen: Indvielsen af de nye museumsbygninger – Peter Andresen: Ligvognen i Holbøl – Uwe Dall: Mennesket og redskaberne på Bov museum – N. P. Johnsen: De Sønderjydske Piger – Poul Andersen: En gård og dens slægt – Fra redaktionen.

Ekspedition: Historisk Forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Broager

Broagerland VI

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland 1990. Indhold: Kristian Sibbesen: Skelde Andelsmejeri – A. Juul Petersen: Mellem to skoler – Lorenz Hansen: En håndværksvirksomhed i Østergade i Broager – Christen Krogh: Fra smedie til maskinfabrik – Margrethe Johanne Thiesen: Min barndom og ungdom – Peter A. Petersen: Broagerkirke – Peter A. Petersen: Broager kirkegård – F. S. Grove-Stephensen: Flygtninge – Fra bestyrelsen – Mindeord – Emma Krog: Set og sket på Broagerland – Fra arkivet. Ekspedition: Ihle grafisk produktion, Storegade 23, 6310 Broager, tlf. 74 44 11 00.

Ensted

Årsskrift 1989-90

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening

1989-90. Indhold: Landpostens kår før 1950 – Præsteslægten Lautrup og deres tilknyt-

ning til Ensted Sogn – Oplevelser i en sønderjydske præstegaard februar til oktober 1864 (fortsættelse) – Årsberetning 1989 – Bestyrelsen. – For 50 år siden.

Ekspedition: Caroline Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 74 66 35 21.

Felsted:

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

Nr. 8. 1990. Indhold: Peter Petersen: Christian Mathias Clausen, Svejrup – Frida Jørgensen: Inge Clausen: Årets gang i min barndom i 30-erne og 40-erne i Svejrup – Frede Petersen: Modstandsbevægelsens Felsted-gruppe – Ib Andersen: Slyngsten – Peter Petersen: Hovbonden på Felsted mark – Ib Andersen: Slægten Lassen fra Tombøl – Peter Petersen: Den bedste jul i Strandhuset – Mette Lassen: En anden Felsted-sang – Peter Petersen: Svend A. Lauesgaard: Nazisme, besættelse, frihedskamp – Peter Petersen: Historisk Forening for Felsted Sogn 1989-90.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

Nr. 16. 1990. Indhold: Kirkegården ved Rinkeby gamle kirke – Bygningsbevaring – Årets gang 1989 – Historisk Forening 1989.

Ekspedition: Poul Andersen, Munkemøllevvej 6, Munkemølle, 6300 Gråsten.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Årsskrift nr. 8. 1990. Indhold: Hans Th. Tækker: Forord til min skoletid – Husker du vor skoletid – Om konfirmationen – Det var trods alt en dejlig tid – Noter – Små og store hændelser – 1918-1988 – P. A. Christensen: Lebløgdgård Skole – Årets gang – Fra arkivet 1989.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

1990. Indhold: Afsked med skolen – Peder Mose: På kanten af højderyggen – Gotfred J. Petersen: Træk og minder fra en nordslesvigers eller sønderjydes liv – Mindsten for de faldne i 1. verdenskrig – Aage Gram: Et barns oplevelser mellem 1940-45 – Ole Nedergaard: Offerlysplader – Laurids Aalling: Jegerup, et sogn i forandring – Hundeprotokol – Skolebillede fra Jegerup Skole 1932 og 1964-65.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1990. Indhold: P. M. Petersen: Foreningen 1990 – H. V. Gregersen: Pottemageriet i

Klipleve Sogn – J. K. Hansen: Drengeliv i Klipleve i radioens barndom – Peder A. Thomsen: Gade- og vejnavne i Søgaard-Lundtoft – K. Møller Sørensen: Historien bag to mindesten – For 50 år siden – J. Hansen: Bjerndrup gårde (nr. 19-24).

Ekspedition: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Løjt

Det gamle Løjt

Nr. 13. 1990. Indhold: Urban Schrøder: Løjt-Degnen Hans Mikkelsen – Jens Bruun: Indfald og Betænkninger – Karl Lildholdt: Det gamle gravsten fra Løjt Kloster – Petrea Schmidt: Skibsportrætter fra Løjt – Uddrag af Hans Bruhns Erindringer: Manden der red på en delfin – Fortsættelse af Dorotheas dagbøger, v/Petrea Schmidt og Sophie Berg – En rettelse – En gammel sømandsviser, v/Petrea Schmidt og Sophie Berg – Hans Hansen Toft: Et Bryllup i Barsmark i 1718 – Marcor Paulsens skolebog fra 1871, v/Petrea Schmidt – Et af Sophie Nissens breve fra 1880-90erne v/ Petrea Schmidt og Sophie Berg – Petrea Schmidt: Mode i gamle dage – M. Thuesen: Fra gamle dage – Henry Iversen: Den 9. april 1940 – Jørgen Lundby: Flygtning fra Letland – Jørgen Lundby: Cyklerne, cyklerne, cyklernes kor – Petrea Schmidt: Johanne Madsen fortæller – Erling Madsen: Løjt frivillige brandværn gennem 110 år – Hans Hansen Toft: Bossensgård i Barsmark – Medlemskort.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 76 72.

Rødekro

Fra Rødekro Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1990. Indhold: Forord – Foreningens bestyrelse og udvalg – Året 1989-90 – Torp Friis Møller: Kirken i Hjordkær sogn – Math. Lorenzen: Fra Hovslund og Nr. Hjarups fortid – H. H. Jensen: Livserindringer – Senius Tiedemann: Immervad Bro – For 100 år siden: Udpluk fra Hejmdal 4. kvartal 1893 – Torp Friis Møller: Hvordan boede og levede vore tipoldeforældre – Torp Friis Møller: Omkring statsbankerotten i 1813 – Math. Lorenzen: Genser Stationskros historie – Senius Tiedemann: Et ulvedrama i Øster Løgum sogn – Træk fra Øster Løgum sogn af P. Kjær, præst i Øster Løgum 1802-34, uddrag ved Erik Morthorst – For 50 år siden: Korte udpluk af Hejmdal årgang 1940 – Torp Friis Møller: Træk fra Årslevgaardsgård- og slægtshistorie – Fra Rugbjerg. Uddrag af beretning skrevet 1914 v/Math. Lorenzen – Torp Friis Møller: Om ottinge og plove – Torp Friis Møller: Fra ældre tiders kornavl – Johs. Nielsen: Fra Amalie Nielsens barndom – Torp Friis Møller: Sikkeringsstilling Nord.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune, Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro

Skærbæk

Fra Skærbækegnens fortid: Glimt af Oldtidsdage

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn i samarbejde med Forlaget Melbyhus

Nr. 4. 1990. Indhold: Jægerne fra Hjemsted – Bondehøvding – Stendolken fra Dyssetorp – Tvillinghøj-kisten – Skålstenen fra Hjemsted Banke – Jernalderlandsbyen – Jernudvinding – Drenghøvdningens hjem – De døde på Hjemsted Banke – Vikingens pung – Stednavne. Tekst: H. E. Sørensen.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 1704. Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup Sogn 1990

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn

1990. Indhold: Jens Lampe: De faldnes minde i Sottrup 1914-18 – Jørgen Christensen: Erindringer og oplevelser fra 1. Verdenskrig 1914-18 – Maria Hansen: Baså – Olav Bonefeld: Diakon Frants Michelsen og hans kloge søn Andreas – Jens Lampe: Rids af Sottrupskovs Historie – Holger Hansen: Vester Sottrup Musikforening – Olav Bonefeld: Flæsk o' kjø i e sple'nstak – Jørgen Schmidt: Da æ mod gek a lej – Kirsten Dall: 1989 – året der gik.

Ekspedition: Ellen Møller, Legbjergvej 9, V. Sottrup, 6400 Sønderborg.

Vojens

Årbog 1990 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

4. årgang. 1990. Indhold: Kim Sundbøll: Eders Konge kalder Eder – Solvej Olesen: En familiekøbne fra udlændighedstiden – Kim Sundbøll: At sætte sit liv ind. Historien om Mikael Steffensen – Skolegang i tiden op til Genforeningen. Erindringer fortalt af Marius Schneider, Vojens v/Elva Hansen – L. H. Hansen: Folkeafstemningen den 10. februar 1920 – Birgitte Mouritsen og Laurids Lund: Til minde om Genforeningen. Genforeningssten i Vojens Kommune – Kurt Jespersen: Sådan gik 1990 – Elva Hansen: Arkivet – Asmus Schmidt: Egnsmuseet – L. H. Hansen: Smånoter fra foreningen – Adresseliste.

Ekspedition: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83.

Varnæs

Varnæs Birk

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening

Nr. 15. 1990. Indhold: Marius Mau: Købmandslærling i Varnæs 1936-1940 – Ib Andersen: Varnæs birks ældste delingskontrakt – Peter Petersen: Barndomserindringer fra Bovrup – Peter Petersen: Seværdigheder i Varnæs birk – Thomas Kaufmann: Afstemningstiden – Urban Schrøder: En gammel købmandsregning – Ib Andersen: Varnæs birks tingsted – Hejmdal 1917-18 – Thomas Kaufmann: Feltbreve til Hejmdal 1915 – Peter Petersen: Dialektord fra Bovrup – Thomas Kaufmann: I krigens vold – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening – Mimi Jacobsen: En lille vise om Bovrup.

Ekspedition: Ib Andersen, Lindealle 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 04 93.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1990

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud og arv	113.450
Årbøger	237.535
Sønderjysk Månedsskrift	296.765
Skrifter	244.697
Medlemsaktiviteter	20.480
	<u>912.927</u>

UDGIFTER

Årbøger	- 197.924
Sønderjysk Månedsskrift	- 287.175
Skrifter (efter lagerregulering)	- 62.936
Medlemsaktiviteter	- 31.654
	<u>- 579.689</u>

DÆKNINGSBIDRAG	333.238
Sekretariatsudgifter	- 137.459

RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	195.779
Renteindtægter	22.640
Kursavance	2.249
Ekstraordinære indtægter	2.973
RESULTAT	<u>223.641</u>

Årets overskud foreslås anvendt til følgende formål:

Skrift om landbohistorie 1991	100.000
Udgivelse af andre skrifter 1991	50.000
Rest overførsel til egenkapital	73.641
	<u>223.641</u>

Balance pr. 31. December 1990

AKTIVER

Beholdning af bøger og skrifter	102.855
Debitorer	28.033
Tilgodehavende moms og ambi	56.871
Tilgodehavende tilskud mv.	23.293
Likvide beholdninger	182.991
OMSÆTNINGSAKTIVER	<u>394.043</u>

PASSIVER

EGENKAPITAL

Saldo pr. 1/1 1990	95.448
Overført fra årets resultat	73.641
Overførsel til kommende skrift om landbohistorie	100.000
Overførsel til kommende skrift	50.000
Egenkapital pr. 31/12 1990	<u>319.089</u>

GÆLD

Kreditorer	54.260
Skyldig A-skat	7.242
Skyldige feriepenge	6.408
Skyldige omkostninger	<u>7.044</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>74.954</u>
PASSIVER IALT	<u>394.043</u>

Forretningsudvalgets erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 16/4 1991.

Hans Worsøe

Knud Fanø

Jørn Buch

Rasmus Callesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 18/4 1991

Frede Rudolph

Sven Andresen

Revisionspåtegning og revisionsberetning

Vi har revideret foranstående årsregnskab for året 1990 for Historisk Samfund.

Revisionen er udført i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper og har omfattet de revisionshandling, som vi har anset for nødvendige.

Årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflægelse.

Årsregnskabet giver efter vor opfattelse et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, den økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 27. marts 1991

REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier

registreret revisor F.R.R.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland indmeldt i året 1990

- H. Sander Andersen, Aabenraa
 Knud Aundorf, Århus
 Gerda Autzen, Aabenraa
 Per & Lise Bisgaard, Bredsted
 Karsten Bove, Sønderborg
 Albert Boysen, Husum
 E. M. Faaborg Clausen, Nykøbing F.
 Hans Chr. Clausen, Ullerup, Sønderborg
 Tove Dvinge, Herlev
 Lis Fahrendorff, Høruphav, Sydals
 Nis Erik Fallesen, Tønder
 Johannes Filskov, Grasten
 Niels Jacob Frank, Rødding
 Helge Hansen, Armitlund, Aabenraa
 Marianne Hellevøe, Sønderborg
 Lis Hermansen, Tønder
 Chr. Holm, Nærum
 Søren Holm-Rasmussen, Brabrand
 Hans P. Hybschmann, Uldal, Vojens
 Laurids Høi, Holm, Nordborg
 Karin Iwersen, Løjt Kirkeby, Aabenraa
 Gudrun Jacobsen, Bredebro
 Anni Juhl, Rønde
 Anna og Jørgen Jørgensen, Haderslev
 Jørgen Jørgensen, Aabenraa
 Leif R. Jørgensen, Sønderborg
 Preben Jørgensen, Søvind, Horsens
 Jens Laurids Knudsen, Ringkøbing
 Marie Knudsen, Sønderborg
 Erich Krichau, Aabenraa
 Johannes Krog, Hasselager
 Jørgen Kühl, Danevirkegården, Dannewerk
 Jens Kr. Larsen, Skive
 Reiner Larsen, Tønder
 Else Lauritzen, Blans, Sønderborg
 Ulle Lembke, Flensborg
 Lokalhistorisk samfund, Tønder
 Joan Lorenzen, Kruså
 Jytte Ludvigsen, Christiansfeld
 K. K. Maegaard, Tønder
 Adolf Matthiesen, Aabenraa
 Birthe & Jørgen Mikkelsen, Haderslev
 Preben Mogensen, Tønning
 Munksgaard, København
 Willi Nicolaisen, Aabenraa
 Anny Kjær Nielsen, Tune, Roskilde
 Viggo Kamp Nielsen, Århus
 Lisa Olesen, Møgeltønder
 Tage Kjær Olesen, Sønderborg
 Anne Lise Olsen, Virum
 Arne Olsen, Hørve
 Bodil og Jan Olsen, Bagsværd
 Ida Packness, Klampenborg
 Erik O. Pedersen, Gråsten
 Jens Chr. Pedersen, Nordborg
 Anne Katrine Pedersen, Haderslev
 Frederik Pers, Drage
 Emma Petersen og Hans Dethlefsen, Padborg
 Emma og Christian Petersen, Nordborg
 Hans Christian Petersen, Sønderborg
 Peter Petersen, Aabenraa
 Peter Jepsen Petersen, Rødekro
 Willy Petersen, Ullerup, Sønderborg
 Jens Randers, Nørresundby
 Edel Rasmussen, Aabenraa
 Peter Rastrup, Aabenraa
 Hans Ringmose, Tønder
 Hans Rühmann, Lyngby
 Erik Schrøder, Sønderborg
 H. C. Schmidt, Odense
 B. & C. Schneider, Tønder
 Dorthe Skov, Haderslev
 Knud Erik Stavnager, Vejen
 Søren Suhr, Fredericia
 Inger Sørensen, Nordborg
 Johannes Ulrich, Løgumkloster
 Vejerkontoret, Aabenraa
 Werner Nielsen Wittekind, Holte
 Anne Wolden-Ræthinge, Virum
 Ulla Wrang, Sønderborg

Historisk Samfund for Sønderjyllands amtsstyrelser

Haderslev amtskreds

Aksel Gyldenkærne (formand)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup,
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Karl Erik Olesen (sekretær)
Starup Kirkevej 25, Starup,
6100 Haderslev
74 52 54 20

Helge Holst (kasserer)
Præsteløkke 14,
6630 Rødding
74 84 61 72

Hilmer S. Madsen
Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund
74 83 14 58

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum,
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal,
6500 Vojens
74 54 73 45

Kristian Holmgaard
Mølletofte 16, Skodborg,
6600 Vejen
74 84 84 85

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, 6330 Padborg,
Bov
74 67 16 18

Peter M. Petersen (kasserer)
Vestervang 3, Kliplev,
6200 Aabenraa
74 68 76 88

Jens Bruun (sekretær)
Nørregade 8, Løjt præstegård,
6200 Aabenraa
74 61 75 19

Ib Andersen
Lindeallé 7, Varnæs,
6200 Aabenraa
74 68 04 93

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup,
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Henning Mathiesen (formand)
Rådyrvej 16, Sundsmark,
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Paul Rathje (kasserer)
Midtkobbel 22,
6440 Augustenborg
74 47 21 69

Briks Iversen (sekretær)
Snogbækvej 7, Baså,
6400 Sønderborg
74 48 76 51

Jørgen Wangel
Mosevang 29, Ulkebøl,
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Bent Bille
Brovej 91,
6310 Broager
74 44 26 90

Tønder amtskreds
Peter Madsen (formand)
Vænget 17a,
6240 Løgumkloster
74 74 37 40

Ingolf Haase (næstformand)
Slotsgaden 28, Møgeltønder,
6270 Tønder
74 73 85 69

Bertel Steffensen (kasserer)
Nygade 20,
6780 Skærbæk
74 75 12 08

Ellen Jepsen
Kærvej 6b, Jejsing,
6270 Tønder
74 73 42 22

Iver Kristensen
Strandvej 27,
6280 Højer
74 78 23 25

Else Nissen
Storegade 22,
6261 Bredebro
74 71 01 18

Sydslesvigs amtskreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8,
D-2380 Schleswig
04621 25509

Marie Møller (kasserer)
A. Kupfermühlenweg 39a,
D-2390 Flensburg
0461 45811

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5,
D-2381 Fuesing
04622 671

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5,
D-2251 Hattstedt
04846 590

Alex Herz
Dorfstr. 6,
D-2381 Dannewerk
04621 32603

Jørgen Kühl
Danevirkegården
Ochsenweg 5,
D-2381 Dannewerk
04621 37814

